

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 49

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 49

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: 033 «Філософія», 052 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 56/10 від 31.10.2023 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (головний редактор); Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та міжнародних відносин, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Бартошевський Я., доктор габілітований, професор, проректор з питань науки, розвитку та міжнародного співробітництва, Державна вища професійна школа (Республіка Польща); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, професор, заступник декана філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща).

Адреса редколегії:	Editorial office address:
Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462	Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1, room 204, 79000, Lviv, Ukraine, tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку: 15.11.2023 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 42,55.
Тираж 100 прим. Зам. 1123/704

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Володимир Мельник

ФАКТОР СИЛИ В СТАНОВЛЕННІ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО СВІТОПОРЯДКУ:
ПОГЛЯД КРИЗЬ ПРИЗМУ СИНЕРГЕТИКИ.....11

Богдан Бень

ІНДИВІДУАЛІЗМ В АМЕРИКАНСЬКОМУ ТРАНСЦЕНДЕНТАЛІЗМІ:
ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ РОМАНТИЧНИХ ТА АНТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ
У Р. ЕМЕРСОНА І Г. ТОРО..... 25

Андрій Верстин

ТРАНСФОРМАЦІЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПОСТМОДЕРНУ ДОБУ:
ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА АКсіОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....35

Василь Гоголь, Віталій Деркач

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА ПАСТОРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ
КАРДИНАЛА ЛЮБОМИРА ГУЗАРА.....39

Юлія Доброносова

ДИСТАНЦІЇ В ЕПІСТОЛЯРНМУ ДИСКУРСІ ВАСИЛЯ СТУСА:
МІЖ КОМУНІКАЦІЄЮ ТА ДИСКОМУНІКАЦІЄЮ48

Андрій Кадикало

МІФ І АНТРОМОРФІЗАЦІЯ ДІЙСНОСТІ: МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ..... 57

Олександр Коломісць

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ..... 62

Ігор Кудря

ЕНТЕОГЕНИ І РИТУАЛ..... 70

Василь Лавренюк

СОТЕРІОЛОГІЧНІ ІДЕЇ КАЛЬВІНІСТСЬКОГО ВЧЕННЯ.....77

Ольга Ліщинська

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ВІЗУАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО
ЯК НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ІДЕНТИТЕТ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....85

Аліна Лопушенко, Ігор Фицик

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ: ПЛАГІАТ В АВСТРАЛІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ
СЕРЕДОВИЩІ (НА ПІДСТАВІ АНАЛІЗУ ДОСЛІДЖЕНЬ ТРЕЙСІ БРЕТАГ,
АНГЕЛОСА РОДАФІНОСА ТА ЛІЗИ ВІСЕНТІН)..... 91

Олеся Паньків

МІСТО ТА ВІЙНА: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР..... 99

Павло Пенязь

КОНЦЕПТ «ПРАВΟΣУДДЯ» У СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ВИМІРІ.....105

<i>Наталія Радіонова, Людмила Швидун</i> ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ ЯК КОМУНІКАЦІЯ: ГЛОКАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД У ТЕМПОРАЛЬНИХ РАМКАХ МОДЕРНУ.....	111
<i>Ірина Севрук, Юлія Соколовська, Наталія Чупрінова</i> ТРАНСФОРМАЦІЇ СИЛОВИХ СТРУКТУР УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЦІВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	118
<i>Юрій Ситайло</i> ПРИНЦИПИ СИМВОЛІЧНОЇ ВЛАДИ І СОБОРНОСТІ В ІДЕОЛОГІЇ ВІЗАНТИЇЗМУ.....	129
<i>Марія Сінельнікова</i> ЗАДРІСТЬ ЯК ПІДҐРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЯ РЕСЕНТИМЕНТУ.....	137
<i>Олег Соколовський</i> КОНСТРУЮВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ДИСКУРСИВНОМУ ПРОСТОРІ.....	144
<i>Сергій Терепиций</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ЛАНДШАФТУ УКРАЇНИ: ВПЛИВ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА СТРАТЕГІЇ ІНТЕГРАЦІЇ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ.....	152
<i>Олена Титаренко</i> ПРОБЛЕМА СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ У ФІЛОСОФСЬКІЙ КАЗЦІ ОСКАРА ВАЙЛДА «РИБАЛКА ТА ЙОГО ДУША».....	161
<i>Лариса Харченко, Дмитро Ткаченко</i> ПРОБЛЕМА ЦІЛІСНОСТІ БУТТЯ ЛЮДИНИ: КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ.....	166
<i>Андрій Шиманович</i> КАТОЛИЦЬКИЙ МОДЕРНІЗМ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ: АНАЛІЗ ГОЛОВНИХ ОЗНАК.....	173
<i>Svitlana Shyroka, Natalia Bilchuk, Heorhii Piven</i> DEHUMANIZATION IN THE DIGITAL EDUCATIONAL PROCESS: PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF PROBLEMS AND RISKS OF THE MODERN EDUCATION SYSTEM.....	180
<i>Віталій Шпакович</i> МЕТОДОЛОГІЯ РЕЛІГІЄЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ДОСКОНАЛОСТІ У ПРАВОСЛАВНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ.....	191
<i>Олег Шустенко</i> МАНІПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ФЕНОМЕН ЦИФРОВОЇ ДІЙСНОСТІ.....	200
<i>Едуард Щербенко</i> ЖІНКА ТА ПЛАВИЛЬНИЙ КАЗАН. МАЙДАН ЯК ЧИННИК ЕМАНСИПАЦІЇ.....	205

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Ольга Анісімович-Шевчук</i> ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ВПЛИВИ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	211
<i>Антон Бадер, Світлана Вовк</i> СУТІСНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВИДІВ ВНУТРІШНЬОГО ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ.....	219
<i>Mykola Hetmanchuk, Lesia Kornat</i> FEATURES OF THE INTERACTION OF LAW AND MORALITY IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS.....	231
<i>Jafarova Lala Afig gizi</i> POLITICS, DIPLOMACY AND GOVERNANCE OF GLOBAL HEALTH.....	239
<i>Леся Дорош, Юлія Вайда</i> ФЕМІНІСТИЧНА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА: ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ.....	249
<i>Ольга Івасечко, Павло Лопушанський</i> ВІЙСЬКОВА ДОПОМОГА США УКРАЇНІ У ПРОТИДІЇ ЗБРОЙНІЙ АГРЕСІЇ РОСІЇ У 2014–2023 РР.....	259
<i>Олег Кавецький</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	270
<i>Тарас Кобець</i> ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ «КОГНІТИВНА БЕЗПЕКА» В СУЧАСНІЙ НАУЦІ: ПОЛІТИЧНИЙ ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ АСПЕКТ.....	278
<i>Oleksandr Kraiev</i> TRUMP'S ECONOMIC STRUGGLE AGAINST CHINA AS A MEAN OF HYBRID CONTAINMENT AND ITS PRACTICAL IMPLICATIONS.....	286
<i>Юлія Мельник</i> КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ЄС ЯК ЗАСІБ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ: ДОСВІД ЄС ДЛЯ УКРАЇНИ В СВІТЛІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	293
<i>Анастасія Міщенко</i> ОСНОВНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛІЗМУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ.....	301
<i>Олена Новакова, Олексій Черненко</i> РОЗВИТОК СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ З ДЕЗІНФОРМАЦІЄЮ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	308
<i>Гор Осадчук, Віталій Литвин</i> ЕВОЛЮЦІЯ ТИПОВИХ Й АТИПОВИХ СИСТЕМ ПРАВЛІННЯ У КОНТЕКСТІ «ХВИЛЬ» ДОСЛІДЖЕННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ.....	315

Анатолій Романюк

КРИЗА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ
І ЧИННИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ.....328

Геннадій Шипунов

АНТРОПОЛОГІЧНО-АКСІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ
ОСНОВНИХ ТИПІВ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ..... 339

Андрій Шуліка

ВПЛИВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
НА РЕАЛІЗАЦІЮ КОНЦЕПЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....351

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

Volodymyr Melnyk

THE FACTOR OF POWER IN THE FORMATION OF A NONVIOLENT
WORLD ORDER: A VIEW THROUGH THE PRISM OF SYNERGETICS.....11

Bohdan Ben

INDIVIDUALISM IN AMERICAN TRANSCENDENTALISM: R. EMERSON
AND H. THOREAU RETHINKING ROMANTIC AND ANTIQUE SOURCES.....25

Andrii Verstyn

TRANSFORMATION OF MORAL VALUES IN THE POSTMODERN AGE:
PHILOSOPHICAL AND AXIOLOGICAL ASPECT..... 35

Vasyl Gogol, Vitaliy Derkach

THE SOCIAL, POLITICAL AND PASTORAL ACTIVITIES
OF CARDINAL LUDMYL HUSAR.....39

Yuliia Dobronosova

DISTANCES IN THE VASYL STUS'S EPISTOLARY DISCOURSE:
BETWEEN COMMUNACATION AND DISCOMMUNACATION.....48

Andrii Kadykalo

MYTH AND ANTROPOMORPHISM IN THE REAL WORLD:
PAST AND PRESENT.....57

Oleksandr Kolomiets

THE SOCIOCULTURAL DIMENSION OF THE HYBRID WARFARE ISSUE.....62

Igor Kudrya

ENTHEOGENS AND RITUAL..... 70

Vasyl Lavreniuk

SOTERIOLOGICAL IDEAS OF CALVINIST DOCTRINE.....77

Olha Lishchynska

MODERN UKRAINIAN VISUAL ART AS A NATIONAL
AND CULTURAL IDENTITY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION.....85

Alina Lopushenko, Igor Fytsyk

PHILOSOPHY OF EDUCATION: PLAGIARISM IN THE AUSTRALIAN UNIVERSITY
ENVIRONMENT (BASED ON RESEARCH ANALYSIS
BY TRACY BRETAG, ANGELOS RODAFINOS AND LISA VISENTIN)..... 91

Olesia Pankiv

CITY AND WAR: EXISTENTIAL DIMENSION..... 99

Pavlo Penyaz

THE CONCEPT OF "JUSTICE" IN THE SOCIO-PHILOSOPHICAL DIMENSION.....105

Natalia Radionova, Liudmyla Shvydun

EDUCATIONAL MOBILITY IN EXTREMES LIFE SITUATIONS.....111

<i>Irina Sevrjuk, Yulia Sokolovska, Natalia Chuprynova</i> TRANSFORMATIONS OF LAW ENFORCEMENT AND SECURITY STRUCTURES IN UKRAINE AS PART OF GENERAL CIVILIZATION PROCESSES.....	118
<i>Yurii Sytailo</i> THE PRINCIPLES OF SYMBOLIC POWER AND CATHEDRALISM IN THE IDEOLOGY OF BYZANTIUM.....	129
<i>Maria Sinelnikova</i> ENVY AS A GROUND FOR THE FORMATION OF RESENTMENT FEELING.....	137
<i>Oleh Sokolovskyi</i> CONSTRUCTION OF RELIGIOUS IDENTITY IN THE DISCOURSE SPACE.....	144
<i>Serhii Terepyschchy</i> TRANSFORMATION OF THE EDUCATIONAL LANDSCAPE OF UKRAINE: THE IMPACT OF MIGRATION PROCESSES AND INTEGRATION STRATEGIES AFTER FEBRUARY 24, 2022.....	152
<i>Olena Tytarenko</i> THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY IN O. WILDE'S PHILOSOPHICAL TALE "THE FISHERMAN AND HIS SOUL".....	161
<i>Larysa Kharchenko, Dmytro Tkachenko</i> THE PROBLEM OF THE INTEGRITY OF HUMAN EXISTENCE: CULTURAL AND ANTHROPOLOGICAL CONTEXT.....	166
<i>Andrii Shymanovych</i> CATHOLIC MODERNISM AT THE TURN OF THE 19 TH AND 20 TH CENTURIES: AN ANALYSIS OF THE MAIN FEATURES.....	173
<i>Svitlana Shyroka, Natalia Bilchuk, Heorhii Piven</i> DEHUMANIZATION IN THE DIGITAL EDUCATIONAL PROCESS: PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF PROBLEMS AND RISKS OF THE MODERN EDUCATION SYSTEM.....	180
<i>Vitalii Shpakovych</i> METHODOLOGY OF RELIGIOUS STUDIES OF THE PHENOMENON OF PERFECTION IN ORTHODOX ANTHROPOLOGY.....	191
<i>Oleh Shustenko</i> MANIPULATIVE TECHNOLOGIES AS A DIGITAL REALITY PHENOMENON.....	200
<i>Eduard Shcherbenko</i> A WOMAN AND A MELTING POT. MAIDAN AS A FACTOR OF EMANCIPATION.....	205

POLITICAL SCIENCE

<i>Olha Anisimovych-Shevchuk</i> INFORMATION AND COMMUNICATION INFLUENCES IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS: THEORETICAL ASPECTS.....	211
---	-----

<i>Anton Bader, Svitlana Vovk</i> SUBSTANTIAL AND TERMINOLOGICAL ANALYSIS OF TYPES OF INTERNAL ARMED VIOLENCE.....	219
<i>Mykola Hetmanchuk, Lesia Kornat</i> FEATURES OF THE INTERACTION OF LAW AND MORALITY IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS.....	231
<i>Jafarova Lala Afig gizi</i> POLITICS, DIPLOMACY AND GOVERNANCE OF GLOBAL HEALTH.....	239
<i>Lesia Dorosh, Yulia Vaida</i> A FEMINIST FOREIGN POLICY: SPECIFIC FEATURES OF THE IMPLEMENTATION IN UKRAINE AND THE WORLD.....	249
<i>Olha Ivasechko, Pavlo Lopushanskyi</i> US MILITARY ASSISTANCE TO UKRAINE IN COUNTERING RUSSIA'S ARMED AGGRESSION IN 2014–2023.....	259
<i>Oleg Kavetskyi</i> TRANSFORMATION OF POLITICAL INSTITUTIONS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION.....	270
<i>Taras Kobets</i> MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING “COGNITIVE SECURITY” IN MODERN SCIENCE: POLITICAL AND INFORMATIONAL ASPECTS.....	278
<i>Oleksandr Kraiev</i> TRUMP'S ECONOMIC STRUGGLE AGAINST CHINA AS A MEANS OF HYBRID DETERRENCE.....	286
<i>Yulia Melnyk</i> EU CULTURAL POLICY AS THE ETHNO-NATIONAL UNITY MEANS: EU EXPERIENCE FOR UKRAINE IN THE LIGHT OF ENSURING THE NATIONAL MINORITIES RIGHTS IN THE EUROPEAN INTEGRATION CONDITIONS.....	293
<i>Anastasiia Mishchenko</i> THE MAIN FACTORS OF DEVELOPMENT OF REGIONALISM IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF DECENTRALIZATION OF POWER.....	301
<i>Olena Novakova, Oleksiy Chernenko</i> DEVELOPMENT OF STRATEGIC COMMUNICATIONS AS A MEANS OF COMBATING DISINFORMATION IN UKRAINIAN SOCIETY	308
<i>Ihor Osadchuk, Vitaliy Lytvyn</i> EVOLUTION OF TYPICAL AND ATYPICAL SYSTEMS OF GOVERNMENT IN THE CONTEXT OF RESEARCH “WAVES” ON THE REPUBLICAN FORM OF GOVERNMENT.....	315
<i>Anatolii Romaniuk</i> THE CRISIS OF POLITICAL PARTIES OF UKRAINE AS A RESULT AND FACTOR OF SOCIO-POLITICAL DEVELOPMENT.....	328

Hennadii Shypunov

ANTHROPOLOGICAL AND AXIOLOGICAL DIMENSIONS
OF THE MAIN TYPES OF POLITICAL REGIMES..... 339

Andrii Shulika

THE INFLUENCE OF CIVIL SOCIETY ON THE IMPLEMENTATION
OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT.....351

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 327.5:001.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.1>

ФАКТОР СИЛИ В СТАНОВЛЕННІ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО СВІТОПОРЯДКУ: ПОГЛЯД КРИЗЬ ПРИЗМУ СИНЕРГЕТИКИ

Володимир Мельник

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті здійснено розгляд фактору сили у становленні нового ненасильницького порядку кризь призму синергетики. Розглянуто причини деформації людської природи у контексті деструктивних ціннісних орієнтирів. Проаналізовано небезпеку зведення людських світоглядних орієнтирів до рамок інструментального розуму кризь його вузькі прагматично-егоцентричні межі. Обґрунтовано небезпеку застосування засобів інструментального розуму як основних принципів конструювання «картини світу» сучасного масового суспільства. Досліджено фактор сили як основний із фундаментальних принципів конструювання сучасних міжнародних відносин і вказано на негативні вияви трактування міжнародної взаємодії кризь призму цього принципу. Обґрунтовано недостатню повноту трактування принципу сили з точки зору її антропологічної природи, яка полягає у її агресивності як одного з ключових предикатів людини. Означено дуальну природу людської екзистенції, що полягає в її постійному перебуванні між крайніми категоріальними парами: «добро-зло», «друг-ворог», «свій-чужий», «нетерпимість-толерантність».

На основі наведеної дихотомічності проаналізовано а ргіогі закладену у них конфліктність, яка лежить в основі утвердження принципу сили як єдиного способу виходу з ситуації дихотомічності. Досліджено технологічну природу деструктивних процесів у суспільстві, що є наслідком застосування технологій конструювання ірраціональних світоглядних орієнтирів, які не відображають адекватну політичну «картину світу» й домінуючий у ній тип соціальної раціональності.

Проаналізовано дію деструктивних технологій побудови соціальної реальності кризь призму російського суспільства й військових злочинів росії в Україні протягом повномасштабного вторгнення.

Розширено визначення поняття «сили» у контексті виходу його трактування виключно як антропологічного вияву. Обґрунтовано необхідність поділу дефініції поняття сили на «м'яку» та «жорстку», ставлячи в основу цього розділення синергетичний вияв сили.

Ключові слова: фактор сили, міжнародні відносини, «м'яка» сила, «жорстка» сила, синергетика, світовий порядок, демократія, громадянське суспільство, політичний режим.

Сьогодні людство зіткнулося з найзагрозливішими наслідками антропологічної кризи, коли під питанням стоїть саме існування людини. Трагічні події, пов'язані з віроломним посяганням на існуючий світовий порядок з боку тоталітарно-імперських сил росії, які набули характеру духовно-психічної епідемії, засвідчили, що головним симптомом факту антропологічної катастрофи є підрив родової духовно-тілесної цілісності людини, втрата її атрибутивних андрогенних якостей.

Результатом деформації людської природи є все більша девальвація смислопошукової, смислозахисної інтенції сучасної людини. Це неминуче призвело до заміщення людської мудрості інструментальним розумом з його прагматично-егоцентричними інтересами, орієнтацією на прості, але енергозатратні ентропійні силові дії та вчинки. На рівні

масової свідомості це знайшло своє відображення в агресивному етноцентризмі, соціальному інфантилізмі, ескапізмі, нарцисизмі, капсулізації свідомості у віртуальних світах, втечі від свободи в задалегідь сформовані владними структурами ідеологічні ніші, у простір постправди та постреальності.

За таких умов все більшої актуальності набуває необхідність осмислення ролі фактору сили у формуванні нового світового порядку. Зауважимо, що з подачі представників політичного реалізму та неореалізму (Г. Моргентау, К. Волтц) сьогодні сила розглядається як один із визначальних чинників у системі міжнародних відносин. Однак, на нашу думку, основний недолік такого підходу полягає у суто антропоцентричній інтерпретації сили та пов'язаної з нею агресивності людини як атрибутивної і нездоланої властивості її природи, визначального рушія людського активізму та творчості. Як наслідок, саме з цієї позиції політики і політтехнологи фактично виправдовують не завжди раціональний внутрішній та зовнішній світопорядок із посиленням на поширену тезу про незмінність людської природи, особливо її тьшових ірраціональних рис. Тож зрозуміло чому новітні гуманітарні технології переважно сфокусовані на пошуку лише паліативних обмежувальних методів, засобів щодо застосування сили в міжнародних відносинах. У контексті цієї стратегії силу кваліфікують як «негентропійна», «м'яка», «структурована» тощо. Проте, на нашу думку, такий підхід був відносно виправданим в період міжвоєнного безпечного затишшя, пов'язаного з компенсаційним викидом накопиченої популяційної агресивності людства, зокрема між двома світовими війнами.

Обгрунтовуючи об'єктивну зумовленість фактору сили в міжнародних відносинах дослідники передусім посилаються на родову амбівалентність людської природи – на агресивність людини не просто як її родову рису, а й як на важливий чинник її пасіонарності, творчої активності. З цієї світоглядної позиції конфліктність, агресивна опозиційність, нетерпимість та ворожість кваліфікуються як нездоланні атрибутивні риси людської природи, так само як й толерантність, емпатія, солідарність і взаємодопомога. Тобто, інстинкти боротьби та силового впливу подаються як органічно-притаманні, інваріантні ознаки дуальної людської природи, як прагнення людини до самозбереження.

Однак найдраматичнішим в цьому контексті є те, що дихотомічне протиставлення «свій-чужий», «друг-ворог» на сучасному етапі соціально-історичного розвитку кваліфікується як неодмінний компонент, умова формування та збереження ідентичності тих чи інших спільнот. Тобто, ідентичність з такої позиції обов'язково має бути скріплена образом зовнішнього ворога. Причому не має значення якого – реального чи уявного. Саме з такою онтологічно заданою людській природі агресивно-конфліктною інтенцією пов'язується драматична умова збереження національної ідентичності – обов'язкова наявність або штучна гальванізація її в тій чи іншій спільноті, у тім числі й для забезпечення оптимальної міри конфліктності з оточуючим геополітичним середовищем. Тож, згідно з цією логікою, кожній спільноті, якщо вона хоче вижити, за будь-яких обставин відповідно до геополітичних реалій необхідно самостійно та максимально конкретно визначити матрицю та атрибути ворогів і друзів. Однак, на нашу думку, така ціннісно-оціночна інтенція є, по суті, імпліцитно-прихованим пусковим механізмом різного роду конфліктів: міжетнічних, міжрелігійних та міжцивілізаційних.

Як резонно зауважує у цьому контексті відомий американський дослідник С. Кін, розвиваючи положення статуту ЮНЕСКО, що війни починаються саме в головах людей [18, с. 5], констатує: «спочатку ми створюємо образ ворога. Образ передує зброї. Ми вбиваємо інших подумки, а потім ми використовуємо палицю та балістичні ракети, щоб убити їх фізично. Пропаганда випереджає технологію». Науковець доходить невтішного висновку

щодо проблематичності суто раціональних аргументів для зменшення ризику виникнення війн, тобто лише засобом пошуку раціонально-виваженого балансу сил у відносинах міжнародних акторів. По суті, як стверджує С. Кін, причина війн криється не в раціоналізмі та технологіях, а в озлоблені наших сердець [20, с. 10].

Особливо небезпечним є становище, коли образ ворога є єдиним способом консолідації кризової ідентичності, відвернення загрози її остаточного розпаду. Сьогодні це характерно для росії, де відчайдушні намагання сформувати із десятків націй і народностей абсолютно штучну квазіідентичність – «росіян», виявились нездоланною мрією. З цієї воістину вбивчої позиції архетипи ворога в патологічній девіантній ідентичності, найбільш вражаючим виявом якої є російська, набувають неймовірно фантастично повторних іпостасей, зокрема фашизму та нацизму. І що найбільш трагічно, в стані інволюції, розпаду, як це засвідчила О. Донченко, агресивність виявляється в найбільш потворній, нелюдській формі – у так званих дистресових архетипах. «Дистресові архетипи – це своєрідний патерн, який відображає історично набутий даним соціумом конфлікт, котрий лише за умов його усвідомлення перестає бути небезпечним, руйнівним і стає початком позитивних соціальних зрушень», – зауважує О. Донченко [7, с. 83]. Саме дія таких дистресових архетипів на соціальну психіку росіян, яка набрала характеру психопатологічної астральної епідемії в усій своїй симптоматиці, особливо виявилась у віроломній агресії росії проти України. Злочини проти людяності в Бучі, Маріуполі та інших містах України ввели світову громадськість у екзистенційний шок та були однозначно оцінені як вияв абсолютного зла. Тож, як бачимо, усі спроби вийти з тотальної кризи ідентичності гальванізували регресію до найбільш архаїчних і примітивних цінностей, які співвідносяться з менш цивілізованими агресивно-налаштованими предками цієї спільноти епохи варварства, а то й дикості. Тому цілком резонно є характеристика Є. Гуцала сучасної російської ментальності як ментальності орди [4]. Причому злочини російської воєнщини далеко перевершують наругу монгольського війська над русичами під час взяття Києва у 1240 році.

Отже, на нашу думку, основним концептуальним недоліком традиційного підходу до розуміння ролі фактору сили у становленні нового світопорядку є намагання його осмислення не виходячи за межі антропоцентричної парадигми з її етноцентризмом, сциєнтизмом, редуccionізмом, ігноруванням інтегральної природи та сутності людини як космопланетарної істоти, глибинних метафізичних засад її буттєвості. Звідси й випливає ідея щодо нездоланності такої видової риси людини як генетично зумовлена агресивність. Однак, як засвідчує історія розвитку науки та соціокультурної практики, утопічні проекти комуно-більшовизму, нацизму, маоїзму стосовно трансформації людської природи на основі класичного антропоцентризму зазнали краху саме через ігнорування космопланетарних, телеологічних чинників, ізоморфності законів констант розвитку природи та морально-етичних матриць архетипів людської буттєвості.

Лише зараз, після трагічних подій ХХ–ХХІ століття, в науковому співтоваристві утверджується думка, що основний конфлікт цивілізаційного поступу – це результат невирішеного протиріччя між універсальними космічними законами та небажанням, невмінням людства узгоджувати з ними власні практичні цілі й інтереси. Власне сама антропологічна криза є результатом виходу пізнавально-практичної експансії людини (первородний гріх) за межі розумного. Наслідком цього стали екологічна та духовна кризи. За цих умов нагальною є вимога переходу від класичної антропоцентричної парадигми розвитку цивілізації до антропокосмічної, згідно з якою поняття добра та зла, свободи та відповідальності не є суто антропоцентричними. В межах програмованої системним розумом (Г. Бейтсон) універсальної еволюції вони відображають ступінь доцільності гармонії відношення одних

об'єктів до інших в напрямі пониження ентропії, хаосу, забезпечення таким чином гармонійності світопорядку.

Людина в такому космопланетарному плані розглядається як інтегрально-інформаційна система, психофрактал світу, носій та захисник його основоположних смислів. Зауважимо, що такі ідеї були вперше обґрунтовані синергетикою. Німецький фізик Г. Хакен визначає її як науку про загальні закони або принципи коеволюційного розвитку, які керують процесами співпраці, кооперації елементів будь-якої системи – від молекул і рідин до людських індивідуумів та суспільств [19]. У цьому контексті космопланетарна місія людини щодо забезпечення природного і соціального порядку має розглядатись не з позиції примату жорстких силових дій, а спираючись на принципи мінімуму ентропії – на гармонію, принцип «золотого перерізу», синергії, резонансного впливу, фрактальності, тобто на принципи найменшої дії (М. Планк).

Про ізоморфність і синергійність законів-констант зовнішнього природного світопорядку з принципами, матрицями самоорганізації цивілізаційного поступу засвідчує також квантова фізика. Зокрема, феномен ефекту Айнштайна-Подольського-Розена доводить, що ми відірвані один від одного тільки в нашій уяві, а за її межами ми органічно, не силовим засобом, включені один в одного. Засвідчено, що будь-яка інформаційна взаємодія в нашому світі має не силовий характер, а заснована на принципі синергії, рівності, злиття, співпадіння, подібності (принцип доповнюваності М. Бора, найменшої дії М. Планка, гармонії А. Айнштайна). З позиції ізоморфності зовнішнього (природного) і внутрішнього (цивілізаційного) світопорядку, якщо їхні сутності гармонійно змикаються, то це означає що в пункті такого змикання має місце рівність, взаємопідсилення цих сутностей за певними параметрами чи властивостями.

На нашу думку, саме ідеї синергетики щодо ізоморфності живого-неживого, штучно-природного, існування універсальних закономірностей еволюції природних і соціокультурних явищ дають змогу сформулювати універсальне визначення самого поняття сили. Тож силу можемо дефініювати як ступінь негентропійності людського діяння та мислення у збереженні гомеостазу, енергозбалансованості, впорядкованості, гармонійності складових світопорядку. Виходячи зі ступеня негентропійності, енергоекономності, мінімізації функціоналізмів природних і соціокультурних систем виникає можливість диференціації енергозатрат на «жорстку» та «м'яку» силу.

Отже, спираючись на принципи синергетики, можемо стверджувати, що «м'яка» сила ґрунтується на ізоморфності текстів культури та природи. Вона заснована на принципах ініціювання максимального пониження ентропії та хаотичності світопорядкування, економії, мінімізації енергозатрат. «М'яка» сила – це раціональне поєднання негентропійних, максимально несилових, ізоморфно резонансних, топологічно точних дій. Можна констатувати, що це такий вплив на суб'єкта міжнародних відносин, який ґрунтується на переконанні, консенсусі, а не на силовому підкоренні, інтервенції. По суті, «м'яка» сила – це вміння вступати у синергію з глибинними архетипами життєсвіту противника, схилити його на свою сторону. На противагу цьому, «жорстка» сила – це експансіоністський, енергозатратний механізм впливу на противника з метою нав'язати невластиві для нього соціокультурні форми організації життєсвіту.

Як уже йшлося, у науковому співтоваристві популярною є позиція, відповідно до якої ефективно запобігати міжнародним конфліктам та виявам агресивного етноцентризму необхідно саме за допомогою «м'якої» сили. Тобто засобом культурної, часто завуальованої популяризації та просування цінностей, інститутів і способів життя зацікавлених спільнот. Однак тут треба пам'ятати, що в сучасному глобалізованому інформаційному

світі, світі постправди, культурна експансія на основі хижацьких гуманітарних технологій все частіше використовується як базовий атрибут гібридних війн з їхніми далекосяжними геополітичними цілями [10]. Рано чи пізно, зазнаючи деувалізації, прихована медіоідеологічна «м'яка» силова експансія неминуче набуває «жорсткої» форми, а то й трансформується на відверту військову агресію. Їхня сумісна ефективність залежить від ступеня пропорційності відношень між ними.

Такий спосіб прикриття агресивної силової експансії під видом «м'якої» сили дослідники називають «телекратією» [11] або «постмодерною диктатурою», яка характеризується використанням свободи слова для нав'язування смислових визначень реальної, релятивізації істини на користь сили, що диктує свої умови правди [1]. Наприклад, задекларована росією політика «м'якої» сили спрямована на просування бренду росії у свідомості світової спільноти з прихованими цілями. По суті, цинічне використання хижацьких маніпулятивних технологій на основі приховування та дезінформації виявилось елементом підготовки військової агресії.

Отже, як бачимо, в нашу постмодерну епоху, епоху постправди та постреальності, надії аналітиків-футурологів на «м'яку» силу як спосіб вирішення міжнародних конфліктів виявились дещо завищеними. За всіх намагань міжнародної спільноти сформувати культуру миру та безпеку культури «жорстка» сила надалі залишається важливим чинником міжетнічних, міжнародних відносин. Причому вона все менше співвідноситься з постіндустріальними неогуманістичним інтенціям нашої епохи.

На нашу думку, орієнтуючись на «м'яку» силу як на основоположний чинник побудови нового світопорядку, необхідно виходити з того, що її невід'ємними сутнісними ознаками є такі негентропійні елементи, як соборність, солідарність, соціетальність психіки спільнот, миротворчі архетипи національної культури, а також сформованість критичної маси носіїв демократичних інвайронментальних цінностей. Саме цим характеризується «м'яка» сила України. Адже як засвідчує її історія вона визначається базовим архетипом «Матері-землі» з його програмуючою націленістю на перманентну миролюбивість, екоцентричність, естетизм культури, синергію власної свободи та свободи сусідів, орієнтацію на об'єднуючий євроінтеграційний шлях, пошук «третьої правди» у взаєминах із сусідами на основі толерантності та солідаризму. Природно, що співвідношення між «м'якою» і «жорсткою» силою визначається не тільки родовими, етноментальними нахилами, а й геополітичними, культурно-ландшафтними контекстами. Код України характерний тим, що він формується серединністю місцезнаходження нашої країни на культурно-цивілізаційному розломі. Це неминуче породжує дихотомічний характер міжнародних відносин із сусідами, а також циклічність ритмів вибору стратегії захисту та збереження власної ідентичності.

Йдеться про те, що, опинившись в епіцентрі цивілізаційного розлому з такими його геополітичними реаліями як незахищеність та загроза знищення («грань смерті», «історичний шанс»), українська спільнота з необхідністю в реверсному плані змушена трансформувати дуальну зв'язку власних етнокультурних архетипів «плуга» та «воїна-вершника» на користь останнього. Уроки історії нас до цього зобов'язують. Як слушно зауважує М. Розумний, «чому їм не один раз вдавалося нас підкорювати – тому, що ми віддавали ворогу найцінніше – наше мислення і наше розуміння світу, і нас самих. Тепер наш ворог – росія, якій ми дали своє ім'я, свою історію, для якої ми створили культуру, за яку проливали кров наші предки» [12, с. 215]. Саме самоорганізований процес національного спротиву гальванізує свободолюбивий дух українського анархізму – воїнів Холодного Яру, Гуляйполя – який був вирішальним у перші дні стримування навали імперської росії.

Зауважимо, що індикатором розмежування між «жорсткою» і «м'якою» силовою дією є конкретна інтерпретація акторами міжнародного світопорядку поняття свободи та відповідальності. Свобода як вияв нелінійного життєсвіту, творчої спонтанності це завжди ризикований імовірнісний пошук в семантичному полі смислів. Її виразом може бути духовний порив або демонічно жорстка силова дія. Як з тривогою попереджають американські спеціалісти із NBIC-технологій Е. Брінюлфссон та Е. Макафі, «донедавна наш вид не мав здатності до самознищення, сьогодні це можливо. Особливо коли хижачькі технології потраплять до більшої кількості людей. Це означає, що хтось, хто працює у підвальній лабораторії, одного дня може використати одну з цих технологій для запуску руйнівних сил, які вплинуть на всю планету» [2, с. 191].

Поняття свободи та його кореляція з поняттям сили має різний зміст залежно від домінуючих демократичних чи, навпаки, імперсько-авторитарних традицій тих чи інших спільнот. Зокрема, через органічність авторитарної імперської влади менталітету російського народу в нього на рівні архетипу сформувалось рабське мислення – свобода для нього стала «непосильною ношею» (Ф. Достоевський). Тож населення росії добровільно віддало свою свободу владі з її «авторитетом» (символ влади), «таємницею» (постправдою), одержавши натомість від неї «чудо» як мінімальну узалежнюючу патрональну турботу. В цьому контексті свобода фактично стала обґрунтуванням формули «мета виправдовує засоби», що в межах російського соціуму призвело до угодовства, інфантилізму, ескапізму, примиренства з логікою війни та державного тероризму.

Зовсім інше розуміння відчуття свободи сформувалося в українського народу. Тотальний гніт імперського режиму, архетипове несприйняття влади як «жорсткої» сили сформував дух свободи. Як слушно наголошує А. Бурдейний, феномен спротиву українського народу, який мав вирішальне значення у перші години та дні російського навали, можна пояснити масштабністю його історичного прагнення до волі та свободи, яке завжди жило на цій землі від часів Київської Русі та Запорізької Січі до Майданів XXI століття [15, с. 8]. Отже, саме органічно-архетипне несприйняття тоталітарної влади як інваріанта тотального зла є глибинним метафізичним чинником українського національного спротиву, який з локального набув загальноцивілізаційного характеру.

Якщо розглядати інтерпретацію поняття свободи у суто науковому контексті, то тут творча спонтанність як вияв творчих сил людини здатна виявитись у двох типах вчених. Перший тип уособлює дослідника-експериментатора, діяльність якого ґрунтується на позаестетичному інструментальному розумі, коли інстинкт пізнання ставиться вище за збереження людського життя. Симптоматичним у цьому плані є естетичний захват італійсько-американського фізика Е. Фермі від успішного випробування атомної бомби: «Яка красива фізика!».

Вчений же з ноетичною позицією здатен поставити під жорсткий контроль свій пізнавальний інстинкт, засекречуючи свої ризиковані для людського буття наукові відкриття заради збереження життя на Землі, цінність якого для нього є абсолютною. Тут показовим є нещодавнє звернення групи дослідників у сфері штучного інтелекту на чолі з І. Маском із закликом призупинити на деякий час ці дослідження через небезпеки виходу таких технологій з-під контролю людини.

За таких обставин, коли еталон розуміння свободи як синергії креативності світу людини зазнає все більшої ерозії, постає питання стосовно визначення меж свободи у напрямі регламентації силових методів не тільки щодо міжлюдських стосунків, а й у сфері науково-експериментальної практики для збереження буття як такого. Як констатує китайська мудрість: «коли хаос доходить до межі, люди починають розуміти необхідність введення обмежень» [13].

Отже, через відкритість, незавершеність становлення людської природи, невичерпність закладених в ній смислів, саме від характеру інтерпретації поняття свободи як сутнісної сили людини залежить вибір шляхів її подальшого вдосконалення, тобто керованого антропогенезу в напрямі до формування ноетичного типу людини. В своєму конструктивному вимірі свобода є одночасно і метою, і інструментом керованого еволюційного поступу людства, способом утвердження смислового поля життєсвіту та ізоморфності сутнісних сил із силами природи. Всі сили космосу потенційно закладені в людині. Які з них, конструктивні чи деструктивні, будуть активізовані та утвердженні залежить від свідомого вибору людини як космопланетарної істоти. У цьому контексті маємо усі підстави стверджувати, що згадана амбівалентність природи людини, зокрема її агресивність, не фатально нездоланна, а є результатом еволюційного збою. Згідно з підходом соціосинергетики цей збій є наслідком еволюційної травми, пов'язаної з порушенням ізоморфності, симетрії креативності людини та креативності світу, руйнації трансцендентно заданої архетипової структури.

Тож наш час – це час гігантської біфуркації, тобто того критичного моменту, де сходяться регіональні та загальноцивілізаційні проблеми. Причому їхнє вирішення все більше залежить від спонтанно вольової індивідуальної дії, що, через амбівалентність природи людини, може мати катастрофічні наслідки. Особливо це стосується сфери політичних рішень та мегатехнологій. На нашу думку, пророчими виявилися передбачення В. Табачковського, що така амбівалентність людини та її ставлення до світу особливо унаочнюється за умов глобалізації, коли невірноваженість одного індивіда може поставити під загрозу долю цілого людства або всього живого на планеті. Водночас, маємо усвідомлювати, що вихід із тих кризових ситуацій, які спричиненні суперечливістю людської природи, можливий не засобом «відмови від останньої, а шляхом її радикальної переорієнтації, засобом зміни форм діяльності щодо освоєння природи, згідно з принципами синергетики та іншими новітніми можливостями, здобутками людства» [14, с. 328]. За цієї ситуації шлях виходу на конструктивний вектор (атрактор) еволюційного процесу, на тренд руху людини за межі своєї видової обмеженості, на нашу думку, відкриває утверджувана соціосинергетикою ідея керованої еволюції, доповнення самоорганізації свідомою організацією.

Саме завдяки трансформації людини із пасивного спостерігача еволюції на її активного співучасника, програміста виникає можливість спонтанного руху за межі жорсткої детермінації антропогенезу з її генетично успадкованими програмами, до керованого виходу на сценарій майбутнього, які передбачають вдосконалення як власної, так і навколишньої природи, формування нової психокультури людства XXI століття як культури збереження. Синергетичний аналіз онтологічних принципів світопорядку засвідчує, що системна цілісність і практична ефективність теоретичної моделі формування нового світопорядку має бути заснована на ідеї керованого взаємозв'язку креативності людини з креативністю природи, ізоморфності законів універсальних кодів еволюції космосу з матрицями, текстами культури.

Усе це дає підстави констатувати, що забезпечення балансу між ентропійними і негентропійними складовими світопорядку як основоположної засади формування стратегії збереження ґрунтується на двох взаємозв'язаних механізмах: 1) самоорганізаційних процесах біосферного та ноосферного розвитку в напрямках зменшення агресивного активізму людини, становлення на цій основі нового виду людини – «людини безпечної»; 2) доповнення самоорганізаційних процесів антропогенезу свідомо організаційними. Це передбачає залучення механізмів керованої еволюції на основі новітніх гуманітарних технологій коригування та управління біологічною і соціокультурною еволюцією, включення

людини у нові ненасильницькі види діяльності для формування неагресивного ноетичного типу людини, яка б відповідала вимогам постіндустріальної, інформаційної епохи.

На нашу думку, свідченням переходу від стихійного до керованого видоутворення є розвиток технауки в напрямі продукування інтелектуально-інформаційних технологій, в основі яких лежить потреба віртуалізації, планетаризації людської психіки. Вона, фактично, програмується майбутніми процесами формування нового екосистемного виду, який прийде на зміну сучасному, надто агресивному. Цей вид стане носієм зовсім іншої, ненасильницької культури.

Для забезпечення негентропійного вектору розвитку цивілізації необхідно враховувати стабілізуючу роль спонтанної самоорганізації та ноосферного розвитку. З позиції глибинної екології біосфера як живий організм здійснює конструктивний антропогенез у формі самоорганізаційних впливів на еволюцію людини, відображаючи не тільки гармонійну, а й конфліктну стадію взаємодії людини та природи. Резонансно відповідаючи на зростання агресивності технологічного впливу на довкілля біосфера реагує амбівалентно. З одного боку, засобом задіяння механізму вибракування найагресивнішої експансіоністської частини людства (механізми природних катастроф, пандемій). З іншого – гальванізуючи появу в людській популяції феномену «людини безпечної», соборної, яка покликана витіснити новоевропейську людину з її технократично-інструментальним, агресивним, двозначним мисленням.

Однак в умовах прискорення соціального часу, катастрофічного збільшення в людській популяції девіантних форм поведінки надія, що самоорганізаційні процеси біосфери самі собою оздоровлять духовний стан суспільства може не збутись. Тому самоорганізація на основі природного відбору з необхідністю має бути доповнена керованою еволюцією, звичайно, з врахуванням законів розвитку біосфери. Ба більше, як це було науково продемонстровано в дослідженнях резонансних процесів в системі «людина-біосфера» американського вченого Г. Бейтсона, у разі подальшої неконтрольованої агресивності та силового тиску на еко- та соціальні системи можуть бути задіяні механізми вилучення біосферою людського виду з екологічної сфери та заміни його з часом новим, менш агресивним видом (принцип Ле Шатальє-Брауна) [17].

Крім того, основоположною регулятивною засадою організації управління еволюційними процесами в природі та розвитку людської популяції є принцип коеволюції. Він є органічною методологічною засадою в побудові стратегії ненасильницького світопорядку, виходячи із синергетичної моделі Г. Хакена. Саме коеволюція визначає параметри світопорядку, ініціюючи загальне співробітництво, співучасть, солідарність в об'єднанні зусиль в конструюванні не тільки зовнішнього світу, світу культури, а й синхронно власного життєсвіту, власної психокультури. Цей принцип обґрунтовує ідею «м'якої» детермінації соціальних процесів, утверджуючи принцип «золотої пропорції» між свободою та відповідальністю за умови досягнення порозуміння та балансу сил у міжнародних відносинах.

Йдеться про те, що внаслідок нелінійності взаємодії між «жорсткою» та «м'якою» силою у становленні світового порядку виникає проблема пошуку механізму забезпечення оптимального балансу, взаємодоповнюваності між ними. З позиції теорії гармонії систем методологічною засадою побудови такого механізму є принцип «золотого перерізу», згідно з яким співвідношення між хаосом та порядком в космогенезі завжди визначається на користь останнього. Тобто, конструктивні «м'які» сили в природі завжди переважають руйнівні. На основі закодованого в «золотому перерізі» принципу комплементарності, синергії, взаємодоповнюваності, резонансного ізоморфізму природи і людини виникає

можливість конструктивної інтеграції «жорсткої» та «м'якої» сили, а також їхніх адептів, як дихотомії її форм в цілісний багатозначний неконфронтаційний комплекс.

Зауважимо, що як універсальний код світопорядку «золотий переріз» є онтологічно заданою мірою та способом екологічної, морально-етичної стабільності не тільки у природничих, а й у соціокультурних системах. Це блискуче математично довів американський математик та філософ В. Лефевр. Згідно з його обрахунками, саме в «золотій пропорції» втілені об'єктивні еталони та критерії утвердження морально-етичних абсолютів онтологічної єдності істини, добра, краси, а також «зняті» дихотомії людського світовідношення [16, с. 121–122]. Будуючи відносини між дихотомічно орієнтованими спільнотами, політичними програмами на основі «золотої пропорції» ми заздалегідь забезпечуємо їхні гармонійні енергорезонансні взаємовідносини і таким чином створюємо органічно збалансовану систему рівнодійних сил.

Тож, згідно з антропним принципом, який виявляє укоріненість, впорядкованість життєсвіту людини у глибинних вимірах, константах природи, саме «золотий переріз» є космічним кодом всесвітньої гармонії, інструментом досягнення балансу між ентропією та негентропією, добром та злом, раціональним та ірраціональним. Будучи основним регулятивним інструментом керованого антропогенезу «золотий переріз» встановлює пропорції асиметричних відносин між ентропією та негентропією, злом і добром на користь останнього.

Водночас маємо зауважити, що знання обмежень негентропійного підходу щодо осмислення та побудови світопорядку – це конструктивне знання. Воно дає змогу під час побудови оптимальної моделі міжнародних відносин перенести акцент з традиційного питання «Що робити?» на користь безпекового – «Чого не робити?» Такий підхід, фактично, формулює метод апріорного визначення спектрів і критеріїв заборон, подолання глухих кутів та неоптимальних сценаріїв розвитку міжнародних відносин. Зокрема, він стосується визначення меж конструювання зброї масового знищення та розвитку ризикованих мегатехнологій. Наприклад, згідно з антропними табу, в космосі не може бути ініційована енергія більше 10×20 ерг, тобто енергія Великого Вибуху, яка породила наш Всесвіт. Це ті обмежувальні буттєві константи, непорушність дотримання яких є абсолютним за всіх часів і обставин. Вони є базовими берегами онтологічно заданої системи зовнішнього управління еволюційними процесами.

Проте, на жаль, сучасна технологічна цивілізація цілком будується на факторі сили, не тільки у міжнародних відносинах, а й у розвитку технауки, зокрема в плані відтворення мегатехнологій, на кшталт Великого адронного колайдера, які можуть збудити тектонічні сили катастрофічного космопланетарного характеру. Саме в цьому контексті треба пам'ятати, що, як засвідчують історико-компаративістські дослідження, вижили лише ті цивілізації, життєдіяльність яких базувалась на етичних системах із «золотим правилом» моралі в основі. Мірою ж цього правила є «золотий переріз» (етика християнства, буддизму).

Отже, можемо дійти принципового висновку – для того, аби продовжити свій подальший розвиток людство мусить встигнути ліквідувати дисбаланс між зростаючим енергосиловим потенціалом та обмежувальними механізмами морально-етичної культури. Реалізація стратегії виживання – це шлях ментальної революції, яка передбачає кардинальну зміну духовної психокультури людства. Річ у тім, що подолання дихотомії буття на основі ідеї «золотої пропорції» в напрямі самоорганізаційного забезпечення балансу між хаосом та порядком (злом і добром) не означає, що добро автоматично переможе зло, як це наочно було обгрунтовано у підході С. Кримського [9]. Зло за певних історичних обставин може стати абсолютним (геноцид, етноцид, тоталітаризм, всесвітня пандемія, тощо).

Це ті етапи людської екзистенції, коли людина виходить за межі міри людяності, перестаючи бути людиною. Тож для виживання людства необхідне цілеспрямоване культивування критичної маси психотипів людей із соборним інвайронментальним, планетозберігаючим життєвим кредо, щоб вони резонансно ініціювали несильний, безпековий вектор розвитку цивілізації в цілому [6].

В цьому контексті треба наголосити, що з позиції циклічної причинності впливає положення, згідно з яким вироблення стабілізуючих світовий порядок програм залежить від врахування циклопороджуючих факторів соціодинаміки, зростання чи спаду агресивності соціальних організмів. Адже соціокультурна динаміка циклічна, оскільки заснована на зміні ритмів накопичення та анігіляції ентропійних чинників розвитку, заміщення їх життєзберігаючими, а також на циклічно-інволюційному відтворенні конструктивного досвіду минулого. Тож саме принцип циклічної причинності породження нового світопорядку, стратегія його забезпечення – це фазовий перехід від старої до нової соціальної ієрархії планетозберігаючих цінностей та смислів, у центрі яких стоять нові еліти, соціальні групи, політико-правові програми цивілізаційного поступу. Зауважимо, що вихід цивілізаційного розвитку зі стану військово-політичної сингулярності світових та міжетнічних війн у напрямі забезпечення культури миру футурологи пов'язують з планомірним запуском реверсного механізму циклічної переорієнтації активістського лівопівкульного (логоцентричного) світовідношення на правопівкульне (інтуїтивне) з його пацифістськими, миротворчими, екофеміністськими інтенціями з подальшим формуванням цілісного інтегрального світовідчуття [8].

Відповідно до принципу циклічної причинності фазовий перехід від дихотомійно-симетричної ієрархічної структури соціуму до інтегрально-синкретичної передбачає низку взаємопов'язаних циклів які спрямовуються наскрізним атрактором, мобілізуючим вектором або структурним образом майбутнього. На думку американського філософа К. Вілбера людство в своїй еволюції в напрямі до ненасильницького світу проходить такі стадії: *егоцентричну*, архайчно-міфологічну стадію влади та сили; *етноцентричну* з її заборонами на внутрішньовидове вбивство; *світоцентричну* з загальнолюдськими нормами переходу до ненасильницького світу; *космоцентричну*, інтегральну, орієнтовану на космопланетарну етику відповідальності, з переходом до коеволуційних, інвайронментальних, неоетичних засад збереження життєсвіту [3, с. 18–28; с. 121–125].

Отже, перехід до інтегральної планетарної свідомості, свідомості соборності, з позиції неоентропії ґрунтується на принципах мінімізації затрат сили, енергії та дії. Передусім це резонансне збудження бажаних змін у природі людини в напрямі формування планетарної глобальної свідомості, орієнтованої на топологічно вірний вплив на міжнародні миротворчі процеси. Це вміння мислити глобально, а діяти локально. Побудова нового світопорядку має бути орієнтована на культивування підтримки найменш ентропійних галузей та форм культури як «м'яких», неагресивних гуманітарних технологій засобом розвитку технаук, філософії, екуменічних релігійних напрямів, а також таких сфер культури, як неоетика та естетика. Наголосимо, що саме з розвитком технаук більшість аналітиків, виходячи із безальтернативності подальшого вдосконалення природи людини та пошуків шляхів розумного контролю за трансгуманістичним її перетворенням, пов'язують вдосконалення природи людини як незавершеної трансцендуючої істоти.

Як ми уже зауважували, трансформація природи людини у напрямі формування людини «безпечної» – це насамперед шлях ментальної революції, яка передбачає зміну духовної психокультури людства на основі не лише самоорганізаційного, а передусім керуваного делегування частини креативно-аналітичних функцій на інтерсуб'єктивний рівень,

у стратегію безпечного планетарного розвитку. Іншими словами, це рух від окремих локалізованих ментальних соціопрограм технонауки до більш високого, надособового ноосферного рівня, який синтезує в єдине ментальне поле колективи, цілі соціуми, а, можливо, й людство. Річ у тім, що в сучасну технотронну епоху неконтрольований розвиток технонауки може кинути світ у космічну сингулярність. За таких умов нагальне завдання – виключити насилля з політичного життя та технократичного мислення. Проте зробити це традиційними методами фактично неможливо – лише на основі формування єдиного планетарного інтелекту.

Побудова нової, планетозберігаючої ноосферної культури зумовлює необхідність кардинальної зміни усєї архетипової структури національних спільнот, їхньої переорієнтації на загальнопланетарні об'єднуючі архетипи. Тобто, це переорієнтація на надперсональні інтерсуб'єктивні конструкти, орієнтовані на соціокультурні реалії крізь призму універсальних інваріантних матриць ненасильницького мислення та світовідчуття. Як зазначає К. Вілбер, це такий вимір архетипового досвіду людства, де існують універсальні мироцентричні істини, які допоможуть нам протистояти екоцентричним та силовим істинам, а також запобігають їхнім виявам [3, с. 121–125]. Тільки ті архетипи національних культур, які сягають трансперсонального рівня планетарної свідомості, здатні представити інтереси людства загалом, створюючи таким чином духовний каркас нової загальносвітової культури безпеки та безпеки самої культури.

Спіраючись на ідею керованої еволюції, світовпорядкування на основі загальнопланетарних архетипів американський дослідник Р. Вілсон зазначає, що «найкраще розглядати їх як генетичні архіви, пам'ять ДНК, яка спіраллю сходить на зорі життя і водночас містить генетичні плани майбутньої еволюції» [21, с. 195–205]. Опанування цього програмуючого контуру означає вихід на глобальну свідомість всіма її життєзберігаючими векторами розвитку. Виходячи із синергетичної моделі циклічної причинності перехід від конфронтаційного до коеволюційного принципу взаємовідносин між суб'єктами міжнародного світопорядку означає перехід до консолідуючої планетозберігаючої програми глобального політичного суб'єкта. Він втілює у собі параметри порядку, націлених на знаходження консенсусу між окремими локалізованими політичними програмами та пов'язаними із ними спільнотами. Таку психокультуру миру можливо сформувати лише на рівні колективного нейрогенетичного контуру програмування. Це стосується не тільки індивідуальної, а й національної ідентичності, ідентичності соборної, космопланетарної орієнтації.

У цьому контексті зауважимо, що транскультурність – це не тільки традиція, а й прообраз становлення майбутньої модерної української нації, соборної людини, яка думає глобально, а діє локально. Філософія безпеки виживання як спосіб подолання катастрофічності сучасного буття орієнтована на особистість як космополіта-громадянина, опікуна усєї Землі. В конструктивному сенсі космополіт це не той, хто позбавлений своєї вітчизни, а той, хто обов'язок перед вітчизною узгоджує з інтересами світового співтовариства. Як зазначає засновник трансперсональної психології С. Гроф, «немає жодної суперечності в тому, щоб бути українцем і громадянином планети водночас. Саме навпаки – тільки той, хто глибоко укорінений у власну культуру може через неї сягнути джерел, з якого черпають усі культури світу. Тому, українці, максимально плекайте власну самобутність, зрощуючи при цьому відчуття належності до єдиного джерела» [5].

На нашу думку, сьогодні Україна своїм кордоцентризмом, духом козацтва, життям в Істині, фактично прикрила весь цивілізований світ від загрози глобального етноциду та омніциду. Вимога підтримки та забезпечення перемоги України над джерелом абсолютного зла є вимогою не тільки збереження існуючого світопорядку, а й проектування

гармонійного ненасильницького світу майбутнього. Сила українського духу полягає не тільки у священному спротиві будь-яким формам насилля, а й у збереженні найгуманніших екзистенціалів людяності. Саме така складова української ментальності, як неагресивність гальванізує основоположну рису людяності, що є не лише національним, а й загальносвітовим архетиповим надбанням – це толерантність, терпимість, поміркованість, приязнь не тільки до ближнього, але й до дальнього, що докорінно заперечує етноцентричну тезу в необхідності пошуку одвічного ворога. Тож у трагічні часи агресивної навали росії проти України, а отже, проти усього цивілізованого світу, настав момент істини, коли Європа, не дивлячись на власні прагматичні інтереси, рухаючись у напрямі від елементарної стурбованості до солідарності, врешті взяла на себе роль захисника України як монадної спільноти, загальнолюдського дому. Це, по суті, можливість для європейської цивілізації зберегти свою автентичність як репрезентанта вселюдськості.

Отже, сьогодні сформувати культуру миру можливо лише на основі моделі плюралістичної глобалізації. Саме вона дає змогу розвивати таку соціокультурну планетарну цілісність, яка базуватиметься не на принципах і засобах силової уніфікації культур, жорстко вертикальної субординації суб'єктів міжнародного та національного права, а на основі горизонтальної, «м'якої», мережевої інтеграції зі збереженням та правовим захистом самобутності національних, релігійних і культурних відмінностей. Визнання онтологічної автономності культурних світів різних спільнот змінює перспективу дослідження міжкультурної комунікації, орієнтованої не просто на порозуміння, а на гарантоване об'єднуючу комунікацію, мирне співіснування та взаємодію в рамках глобального людського світу. Це світ, який ще треба побудувати, щоб забезпечити задекларований І. Кантом «вічний мир», що стає надметою людства в умовах загрози тотальної сингулярності еволюційних процесів.

Ми переконані, що з точки зору формування загальної безпеки неминучою є поява у міжнародних відносинах інтегрального суб'єкта в образі людства як такого. В ситуації перманентної загрози цивілізаційного омніциду цей суб'єкт має сформувати особливу стратегію націленості на загальноцивілізаційні інтереси та функції, які можуть бути якісно відмінними від інтересів окремих держав і етнорелігійних спільнот. Така миротворча безпекова функція загальнопланетарного суб'єкта має суттєво відрізнитися від сучасних моделей співробітництва держав у напрямі дотримання світопорядку на основі встановлення балансу сили. Основна його місія – прийняття та дотримання стратегії забезпечення виживання людства як космопланетарного феномену. Проте у цьому контексті виникають доленосні питання: хто зможе виступати від імені людства? Яка інституція може виступити від імені людства в цілому? Хто буде його речником? Очевидно, що новий інтегральний суб'єкт світової спільноти має спиратися на якісно нові за своїми функціями міжнародні управлінські структури.

Таким речником на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин вважають ООН, функція якої представляти інтереси усього людства. Однак драматичні події у світі останніх років, пов'язані, зокрема, з нездатністю ООН опанувати проблему стримування зростаючого експансіонізму авторитарно-тоталітарних режимів, засвідчують глибоку кризу цієї міжнародної організації. В її основі – цілий комплекс причин, зумовлених духовно-цивілізаційною кризою. Зокрема: дефіцит харизматичних геополітичних постатей, які б могли бути консолідуючими суб'єктами міжнародного світопорядку; панування в міжнародному медіаполітичному просторі такого злоряксісного феномену, як постправа, що спотворює, «викривляє» реальність; а також корупція, яка, на жаль, проникає й у міжнародні організації. Тож питання реформування ООН, як і цілої низки інших міжнародних миротворчих і екологічних організацій – це наболіла проблема світового співтовариства.

На нашу думку, оптимальні ненасильницькі управлінські органи міжнародної, міжцивілізаційної спільноти можуть визріти лише на основі принципу «золотої пропорції», у надрах альтернативної моделі глобалізації. Це глобалізація, яка виходить за межі євроцентризму. Тобто вона має бути заснована на взаємній повазі та симетричному синтезі екстравертно-активістських (західних) та інтровертних (східних) цивілізацій. Лише на цій синергійній основі міжцивілізаційного діалогу може бути побудована нова парадигма міжнародних відносин, яка стане альтернативою теоріям «зіткнення цивілізацій» або «кінця історії», побудованих на фаталістичній тезі логічного сатанізму, нездоланності агресивності людини, одвічної амбівалентності її природи. Нова парадигма міжнародних відносин – це принципово нова ідеологія як негентропійного механізму свідомої ізоморфної дії індивідів і соціальних груп у пошуках універсального консенсусу, балансу сил, позицій та інтересів.

Список використаної літератури

1. Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролеєв С. Комунікація і культура в глобальному світі. Київ: Дух і Літера, 2020. 416 с.
2. Бріньолфссон Е., Макафі Е. Друга епоха машин. Робота, прогрес та процвітання в часи надзвичайних технологій. Київ: К.Fund, 2016. 236 с.
3. Вілбер К. Трамп і епоха постправди. Львів: Terra Incognita, 2019. 136 с.
4. Гуцало Є. Ментальність орди: статті. Київ: Просвіта, 1996. 176 с.
5. Гроф С. Людство єдине у суті й розмаїте у формах, тому плекайте власну ідентичність. *Український тиждень*. 5 липня 2013. URL: <https://tyzhden.ua/stanislaw-grof-liudstvo-iedyne-u-suti-j-rozmaite-u-formakh-tomu-plekajte-vlasnu-natsionalnu-identychnist/> (дата звернення: 13.09.2023).
6. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення. Київ: Либідь, 2001. 334 с.
7. Донченко О. Психологія трансперсональних конструктів. *Психологія і суспільство*. 2001. № 3. С. 44–104.
8. Карпенко К. Природа і жінка: Перспективи екофемінізму в Україні. Харків: Крук, 2005. 320 с.
9. Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 367 с.
10. Магда Є. Гібридна агресія Росії. Уроки для Європи. Київ: Каламар, 2017. 268 с.
11. Ороховська Л. Телекратія та її вплив на суспільну свідомість. *Вісник Національного авіаційного інституту. Серія: Філософія. Культурологія*. 2010. Том 11. № 1. С. 52–55.
12. Розумний М. Національна доктрина. Аналіз минулого і погляд у майбутнє України. Київ: КМ-Букс, 2021. 264 с.
13. Сюнь-цзи Тракт «Сюнь-цзи». URL: <http://ibib.ltd.ua/syun-tszyi-32062.html> (дата звернення: 13.09.2023).
14. Табачковський В. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлексивності». Київ: ПАРАПАН, 2005. 432 с.
15. Україна і Європа: історичний погляд / редактор-упорядник А. Бурдейний. Львів: НТШ, 2022. 192 с.
16. Шрейдер Ю. Відкриття етичної рефлексії: феномен В. Лефевра. *Філософсько-соціологічна думка*. 1993. № 11-12. С. 113–124.
17. Bateson G. Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology. Chicago: University of Chicago Press, 1972. 533 p.
18. Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000261751>. P. 5–18. (дата звернення: 13.09.2023).

19. Haken H. *Synergetics: An Introduction and Advanced Topics*. Heidelberg: Springer, 2004. 779 p.
20. Keen S. *Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination*. San Francisco: Harper & Row, 1986. 199 p.
21. Wilson R. *Prometheus Rising*. Tempe: New Falcon Publications, 2000. 284 p.

THE FACTOR OF POWER IN THE FORMATION OF A NONVIOLENT WORLD ORDER: A VIEW THROUGH THE PRISM OF SYNERGETICS

Volodymyr Melnyk

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The consideration of factor of force is investigated in becoming of new nonviolent order through the prism of synergetics in the article. Reasons of deformation of human nature in the context of the destructive valued reference points are considered. The danger of constructing of human worldview reference points is analyzed to the scopes of instrumental mind through its narrow pragmatic-egocentric scopes. The danger of application of facilities of instrumental mind is reasonable as basic principles of constructing of “picture of the world” of modern mass society. Principle of force is investigated as a based on fundamental principles constructing of modern international relations and it is indicated on the negative displays of interpretation of international cooperation through the prism of this principle. Insufficient plenitude of interpretation of principle of force is reasonable from the point of view of its anthropological nature that consists at its aggressiveness as one of key identification of man. Dual nature of human existention that consists in her permanent stay between extreme category pairs is marked: “good-evil”, “friend-enemy”, “friend-stranger”, “intolerance-tolerance”.

On the basis of abovementioned duality it is analyzed a priori the conflict is the base of confirmation of principle of force as an only method of exit from the situation of duality created for it. Technological nature of destructive processes is investigated for society, that is the consequence of application of technologies constructing of irrational worldview reference points, that does not represent the adequate political “picture of the world” and dominant in its type of social rationality. The action of destructive technologies of construction of social reality is analyzed through the prism of russian society and soldiery crimes of russia in Ukraine. Determination of concept “forces” is extended in the context of exit of his interpretation exceptionally as anthropological disclosure. The necessity of division of definitions of concept of force is reasonable on “soft” and “hard”, putting the sinergetical display of force in basis of this division.

Key words: factor of power, international relations, “soft” power, “hard” power, synergetics, world order, democracy, civil society, political regime.

УДК 130.3:171

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.2>

ІНДИВІДУАЛІЗМ В АМЕРИКАНСЬКОМУ ТРАНСЦЕНДЕНТАЛІЗМІ: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ РОМАНТИЧНИХ ТА АНТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У Р. ЕМЕРСОНА І Г. ТОРО

Богдан Бень

*Інститут філософії імені Григорія Сковороди
Національної академії наук України
вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, м. Київ, Україна*

Стаття розглядає специфіку індивідуалізму в американському трансценденталізмі Ральфа Волдо Емерсона та Генрі Девіда Торо. Автор аналізує романтичні витоки індивідуалізму Емерсона і Торо та порівнює їхній підхід до особистого самовдосконалення з античною моделлю філософії як способу життя. В підсумку приходиться до висновку, що Емерсон і Торо і були натхненні античними мислителями, проте їхня модель самовдосконалення відрізнявся від античності відсутністю шкіл та наголосом на інтуїтивному і особистому шляху самовдосконалення. Загальні практики й настанови, звичайно, потрібні, але з погляду трансценденталістів вони можуть бути ефективні тільки коли кожна людина прийме їх як свої власні, застосовуючи у своєму житті відповідно до унікального контексту. Водночас індивідуалізм для трансценденталістів був лише інструментом на певному етапі людського вдосконалення задля досягнення духовної єдності з Природою та Богом, частиною яких є кожна людина. Тому опозиція індивідуальне-суспільне для трансценденталізму була менш важливою ніж тріада людина-природа-Бог. Суспільство розглядалося згідно метафори Емерсона про кола, як окрема надсистема, що об'єднує людей зі спільними поглядами і цінностями, але не є фіксованою, а залежить від індивідуальної енергії конкретних членів, яку ті готові, або не готові вкладати у спільне. Тому, в дусі концепції Bildung Вільгельма фон Гумбольдта, трансценденталісти звертали увагу саме на світогляд і духовне зростання як головну запоруку політично успішної системи, згідно вислову Торо, що «об'єднання свідомих людей є об'єднанням зі свідомістю».

Ключові слова: американський трансценденталізм, індивідуалізм, Емерсон, Торо, природа, особистість, саморозвиток, античність, романтизм.

Постановка проблеми. Для американських есеїстів і філософів Ральфа Волдо Емерсона і Генрі Девіда Торо в першій половині XIX століття філософія була передовсім не теорією пізнання, а практикою самовдосконалення людини. Цю мету вони проголошують неодноразово. Емерсон, наприклад, стверджує у своїй промові «Американський дослідник» (1837), що «єдина цінність у світі – активна душа» [1], мовлячи далі про важливість як поетично-філософського, так і наукового самостійного пізнання світу задля трансформації як світобачення, так і дії. Про це Емерсон яскраво висловився на початку свого чільного твору «Природа», де він виступає проти ретроспективності свого часу і закликає до безпосереднього осмислення світу, передовсім через зв'язок із Природою та черпання із неї моральних настанов. «Наш час ретроспективний. Він буде гробниці батьків, пише біографії, історії та критику, – пише Емерсон. – Попередні покоління бачили Бога і природу в особистій зустрічі; ми – їхніми очима. Чому б нам також не насолоджуватися самотутнім ставленням до всесвіту?» [2, с. 1].

Торо продовжує цю думку не лише у есеях, але й демонструючи власним прикладом під час відомого Волденського експерименту, коли він сам провів два роки на березі

Волденського озера, живучи із власної праці і займаючись філософією як духовною справою. «Вплинути на якість дня – це найвеличніше мистецтво», стверджував Торо, описуючи ключову мету свого експерименту [3, с. 157]. Він також розмірковує про різні види мистецтва, в античному дусі стверджуючи, що людина як творець займається створенням предметів зовнішнього світу та мистецтва, але найвеличнішим її твором є вона сама. «Зуміти написати картину, вирізьбити статую чи створити кілька красивих предметів – це, звісно, неабияке досягнення, але писати й різьбити саму атмосферу й матерію нашого світобачення, на що ми морально здатні, – це значно славетніше досягнення», стверджує він далі [3, с. 157].

Американський трансценденталізм, в якому сучасні дослідники також вбачають перші корені пізнішого американського прагматизму, [4] часто зводять до індивідуалістичної філософії, наголошуючи лише політичні аспекти ідей громадянської непокори Торо [5] чи опори на себе в Емерсона [6], або ж розглядають як елемент загальної течії романтизму [7]. Нижче спробую продемонструвати, що індивідуалізм у трансценденталізмі був лише інструментом та певним необхідним етапом особистого самовдосконалення, метою якого, на думку трансценденталістів, зрештою було подолання власного его задля трансцендентної єдності з Богом і Природою. Також коротко проаналізую античні джерела трансценденталізму. Античні мислителі і їхні твори, поряд з романтичними джерелами та християнством, були для трансценденталістів прикладом філософування та джерелом ідей.

Романтичні джерела індивідуалізму в трансценденталізмі

Емерсон писав про покладання на себе (*self-reliance*), а також в контексті релігії виступав за проповідування з погляду особистого досвіду і особистого зв'язку з Богом. Книжне знання мало бути важливим, але лише допоміжним інструментом як наукового так і духовно-релігійного пізнання і зростання індивіда. «Краще ніколи не бачити книги, ніж втрачати власну орбіту під впливом її привабливості, перетворюватися на супутник замість системи...», стверджував Емерсон у своїй промові «Американський дослідник» і далі також казав: «Книжки призначені для часів застою у пізнанні. Коли ж можна читати Бога безпосередньо, година надто дорогоцінна, щоб витратити її на конспекти читань інших людей. Але коли настають часи темряви, а вони повинні настати, коли сонце ховається, і зірки втрачають своє сяйво, тоді ми звертаємося до ламп, запалених їхнім промінням, щоб знову направити наші кроки на Схід, де починається світанок» [1].

Такий підхід є елементом модерного індивідуалізму, коли в релігійному аспекті пізнання Бога поступово зміщується із об'єктивного знання у доктринах на суб'єктивний досвід пізнання божественності. Така ідея була висловлена ще Руссо у його відомому «Визнанні віри савойського вікарія», де Руссо стверджує устами вікарія, що релігійність є природною для кожної людини, а релігійна істина вже закладена в кожній людині через совість. На цьому ґрунтується концепція природної релігії Руссо: природа для нього є еталоном божого порядку, на відміну від порочного суспільства. Відповідно людині він радить опиратися саме на власну совість, яка «завжди відповідає природному порядку, супроти всіх людських законів і інституцій». Відтак, релігійна істина вже присутня у самій людині та в природі навколо, тоді як релігійні доктрини часто можуть бути оманливими, або ж лише ширмою для політичної вигоди церкви [17, с. 14].

Такий наголос на особистому зв'язку з Богом, як і загалом тема розвитку особистості, ключова і для німецького філософа Вільгельма фон Гумбольдта, що розробляє свою концепцію самоформування особистості (*Bildung*), а також для раннього романтизму, зокрема у Фрідріха Шиллера. Трансценденталісти були добре знайомі з творчістю останніх, часто за посередництва британських і французьких істориків німецької філософії і, очевидно, продовжили розвивати ці романтичні ідеї саморозвитку особистості в свій спосіб [24].

Зокрема, 1793 року у листах до данського принца Фрідріха Крістіана I Шиллер пише про дуалізм принципів різноманіття та єдності, а також почуттів і рацію, кажучи, що рацію прагне єдності, а Природа – різноманіття. Уніфікація і раціоналізація, за Шиллером – лише практичний інструмент людського розуму, тоді як пізнання краси можливе лише через почуття, через ірраціональне. Саме пізнання краси згідно з Шиллером є для людини джерелом свободи і зрештою початком морального рівня розвитку [18, с. 27]. Емерсон ознайомився із Шиллером за посередництва британців Колріджа і Карлайла і романтичний естетичний компонент також став для нього одним із ключових. Зокрема, він пише у «Природі» про те, що природа є для людини своєрідним камертоном, під який варто рівнятися, настроюватися, щоби від егоїстичного, матеріально-побутового світосприйняття наблизитися до цілісного, естетично-духовного. Суспільство занурене в перший модус існування і саме тому трансценденталісти ставляться до нього з певною підозрою, тоді як природа є джерелом другого. Тому Емерсон також возвеличує поета, який здатний бачити світ у цілісності. Він пише: «Увесь жалюгідний егоїзм зникає, коли стою на сирій землі, вдвляюся у нескінченний простір наді мною і відчуваю як життєрадісне повітря торкається обличчя. Я стаю прозорим оком; я ніщо; я бачу все; крізь мене циркулюють потоки Вселенської Сутності; я частина або частинка Бога... Я відданий нестримній та безсмертній красі. Серед дикої пустки я знаходжу дещо дорожче і рідніше, ніж на вулицях чи в селах» [2, с. 9–10].

Політично ж, під впливом Просвітництва, окрема людина як носій духу і як розумна істота стає цінністю, на протигагу попереднім голістичним суспільствам, де саме колектив, поліс був ключовою цінністю, а індивід мислився лише як його елемент. Цю опозицію і перехід від голізму до індивідуалізму детально аналізує у своїх дослідженнях один із ключових дослідників індивідуалізму Луї Дюмон. «Де індивід є ключовою цінністю суспільства я говорю про індивідуалізм. Де ключовою цінністю є суспільство як ціле, я говорю про голізм», пише Дюмон, пропонуючи своє визначення індивідуалізму, яке на сьогодні є загальноприйнятим визначенням [8, с. 25], якщо не брати до уваги раніших вузьких і критичних визначень індивідуалізму в 19 столітті, які були схильні зводити його до егоїзму, піклування лише про себе, як, наприклад, у міркуваннях Токвіля про індивідуалізм [9, с. 410]¹.

Проте, якщо застосовувати підхід Дюмона до філософії трансценденталізму, то стикаємося із певними складнощами такої класифікації. З одного боку для Емерсона і Торо самість, незалежність окремого індивіда від суспільства є ключовою цінністю, як і для Руссо, Гумбольдта, Шиллера та інших романтиків. Свобода думки, здатність підважувати чинний лад є запорукою прогресу – це ознака генія для Емерсона [1] і ознака вільної людини для Торо [5]. Тому з одного боку їхня філософія підпадає під визначення індивідуалізму, де не суспільство, а окремих індивід є цінністю. З іншого ж боку, таке визначення було б оманливим, адже мета індивідуалізму Емерсона і Торо – це подолання себе. Кінцевою цінністю для трансценденталізму є не індивід як такий, а індивід, що осмислив себе частинкою божественної Природи і як носія божественного духу, а відтак подолав самого себе. «Людина, яка зрікається себе, приходять до себе», стверджує Емерсон в своїй відомій промові у теологічній школі [19]. Тому доцільно розглядати індивідуалізм в американському трансценденталізмі лише як інструмент, чи як духовну вправу на певному етапі розвитку особистості, задля кінцевої надіндивідуальної мети.

¹ Токвіль писав про індивідуалізм, що він «спонукає кожного громадянина ізоловати себе від маси своїх товаришів і усамітнюватися в колі сім'ї та друзів... залишаючи велике суспільство піклуватися саме про себе», критикуючи це явище як одну з найбільших загроз демократії в Америці [9, с. 410].

Індивідуалізм як духовна практика в американському трансценденталізмі

Отож, хто такий «я» та «індивід» для Емерсона і який їх зв'язок зі суспільством? Загалом опозиція індивідуальне-суспільне для трансценденталізму менш важлива ніж тріада людське-природне-божественне. Роль індивіда чи окремої людини у Емерсона неможливо зрозуміти без пояснення інших понять, які він використовує – Людське Мислення, Наддуша, Природа, Божественне.

Так, Людське Мислення (з великою букви) для Емерсона – це своєрідний об'єктивний розум, який приблизно можна уявити як поєднання свідомості всіх людей або ж як Бога. При цьому Бог для Емерсона не зовнішній, а присутній в самому людстві як і у Природі, тому Емерсон застосовує також категорію Наддуші, якою описує духовну єдність людей в єдиній сутності. Далі, спираючись на численний спадок платонізму і неоплатонізму, з яким був знайомий Емерсон, він прагне показати, що бути собою, спиратися на себе – це насправді усвідомлювати себе частинкою Природи та Бога, як божественну сутність і, відповідно, дивитися на світ та оцінювати свої власні дії вже з такого погляду. Звичайно, такий погляд на самого себе додає гідності людині, але й ставить численні вимоги до особистого вдосконалення, що і є головною метою філософії Емерсона.

Розгляньмо коротко два приклади. Емерсон так пояснював свою концепцію в есеї «Наддуша»: «Ми живемо в правонаступниці, в поділі на частини, на частки. Тим часом всередині людини знаходиться душа цілого; мудре мовчання; універсальна краса, до якої однаково відноситься кожна частина і частка; вічне ЄДИНЕ», [10, Виділення збережено]. Емерсон описує єдність в різноманітті, яка є одним з ключових його філософських постулатів, що згодом знаходить своє вираження в концепції Плюралістичного Універсуму прагматиста Вільяма Джеймса [11]. У «Природі» Емерсон детальніше розвиває думку про те, що в усьому живому гармонійно поєднується принцип власної унікальності з одного боку та гармонії із загальною Божественною сутністю з іншого. Ці два принципи власної унікальності та гармонії із загальною Божественною сутністю, відповідно, повинні поєднуватися і в людині. Проте, людина схильна впадати або в крайнощі власного еґо, стаючи рабом своїх власних пожадань, або ж, навпаки, забувати про цінність власної індивідуальності та особистого зв'язку з божественним, зводячи єдність і гармонію до сліпого повторення зовнішніх, часто суспільних інструкцій.

Торо розвиває цю концепцію, переймаючи в Емерсона його метафору про «фермера» як людину, що втратила власне духовне ядро, ставши лише функцією певної ролі і про «людину на фермі», яка займає певну конкретну роль, але все ж мислить себе передовсім духовним суб'єктом. Така людина не редукує себе до власної діяльності і не зводить власний розум та почуття до практично-побутового мислення, зберігаючи поетичний і духовний погляд на світ, а відтак і єдність з божественним. Саме тому Торо високо цінує поета, який збирає найцінніший урожай. Торо пише: «Я не раз бачив, як поет іде собі, зібравши на фермі найцінніший урожай, доки черствий фермер бідкається, що вродили тільки яблуні-кислички. Звідки ж власникові знати, що поет вже давно обгородив його ферму віршами» [3, с. 148].

Індивідуалістичні заклики Емерсона і Торо про самість, «опору на себе», «довіру до себе», і дотримання власної думки супроти «книжництва», не є протестом проти суспільства задля самого протесту чи просто задля індивідуальної свободи. Єдиною метою такого індивідуалізму є вироблення вміння бачити божественне там де суспільна логіка, яка часто є логікою політики та ринку, себто логікою збалансування еґоїстичних інтересів, закриває божественне. Тому Торо і проголосує, що він радіє, коли може йти «не з процесією та парадом у всіх на очах, а, так би мовити, крокувати в ногу з Творцем всесвіту» [3, с. 289],

отожнюючи такий індивідуалізм із духовною практикою, із, в його термінах, «культивуванням себе» [3, с. 427].

Заклик до духовної вправи спрямованої на трансформацію людини споріднює трансценденталізм із античною моделлю філософії як способу життя. Це й не дивно, адже саме античних мислителів Емерсон і Торо цитують найчастіше, хоча й інтерпретують їх з погляду власної філософської концепції.

Філософська практика трансценденталізму: натхненна античністю, але без класичних шкіл

Відкривач і дослідник античної моделі філософії як способу життя П'єр Адо називає Емерсона і Торо одними з тих філософів, що брали за взірць античну модель філософування в добу модерну [12, с. 353]. Філософія як спосіб життя згідно Адо полягає в зосередженні філософа не на теорійному пізнанні дійсності, яке є лише засобом для кінцевої мети філософії, а саме на прагненні трансформувати самого себе і свого учня шляхом дотримання духовних вправ і практик. В античності така модель привела до формування відповідних шкіл, які сповідували кожна свій унікальний спосіб життя.

На подібний характер філософії Емерсона і Торо вказує також і сучасний дослідник їх творчості Стенлі Кевел, який пише, що Емерсон «не був філософом в сенсі створення цілісної системи і намагання завершити філософію», але був філософом «в сенсі філософування», тобто для нього філософія – це не продукт, не текст, і навіть не істина, а саме любов до істини, процес її пошуку, а разом з тим і пошуку самого себе та власний шлях вдосконалення [13, с. 129]. Для опису такої філософії Кевел вживає термін «моральний перфекціонізм». Такий перфекціонізм у Емерсона спрямовує філософування до зміни людини, «здійснення переходу», приваблення слухачів «до праці в напрямку буття людиною» [14, с. 10].

Бути людиною та жити практично для такої філософії і є ключовою метою. На цьому наголошує Торо: «бути філософом – це не просто думати мудрі думки чи навіть засновувати школи, а й любити мудрість і жити відповідно до її приписів: життям простим, незалежним, щедрим і заснованим на довірі. Відповідати на життєві запитання не лише теоретично, а й практично» [3, с. 67].

Спорідненість з античною моделлю пояснює, чому Емерсон і Торо так захоплювалися саме античними авторами і цитували їх найчастіше.

Наприклад, Емерсон в есеї «Філософ» зі своєї збірки «Визначні люди» ставить Платона в центр, описуючи його як Філософа з великої букви, як приклад доброго філософування. В цьому ж есеї Емерсон пише, що в усіх народів є мислителі, які шукають фундаментальної єдності і саме такий пошук є ключовим. Платон був одним із тих, хто бачив таку єдність [15, с. 43–94]. Емерсон також часто спирається на Платонівський поділ між матеріальним і ідеальним світами, переосмислюючи цей дуалізм романтично: природа для Емерсона є символом божественного. Тому споглядаючи красу природи та її гармонію можна зрозуміти і її творця. І все ж, саме дух онтологічно є первинним щодо матерії у філософії Емерсона [2].

Також для Емерсона ключовими є давні східні мислителі і тексти. Схід загалом є для нього прикладом тієї практичної філософії, що була втрачена на заході під впливом раціоналізму. Відомо, що Емерсон детально цікавився східними текстами. У його творах можна впізнати окремі ідеї з них, як от ідею параматману, що майже тотожна Емерсоновому опису Наддуші. Сам Емерсон так пише, наприклад, про Бхагавад-Гіту: «Я завдячую Бхагавад-Гіті за цей чудовий день. Це була перша з книжок; це було так ніби імперія говорила з нами, нічого малого чи недостойного, але голос великого, ясного, послідовного, давнього знання» [16, с. 55].

Торо ж перекладав частини Бхагавад-Ґіти, знаходячи там для себе максими самопізнання. Він також впорядкував вибірку «Висловлювання Конфуція» для трансценденталістського журналу *The Dial* за квітень 1843 року, перекладав Есхіла, захоплювався Гомером, вперше у США переклав з французької буддистську Сутру Лотоса у 1844-му також для журналу *The Dial*. Серед тих, кого Торо цитує у Волдені, майже виключно античні мислителі або ж поети доби романтизму. Присутня також і східна термінологія, а з нею й численні ідеї античності та давнього сходу, як-от твердження, що «коли людина справжня то розуміє, що вона Брахма» [3, с. 164].

І Емерсон і Торо, порівнюючи сучасне суспільство із античним, вважають давнє суспільство інтелектуально і духовно більш розвиненим. «Ми – раса карликів і наш інтелектуальний лет рідко здійснюється вище шпальт щоденної газети», пише Торо про сучасність [3, с. 177]. Емерсон, як вже згадувалося, цінує античність за безпосереднє пізнання природи і Бога, без посередництва чужих очей.

Якщо для Емерсона ключовим і зразковим філософом античності був Платон, то Торо можна найвлучніше порівняти зі Сократом. Хоча сам Торо не звертається прямо до Сократа, таке порівняння дозволить нам доволі точно продемонструвати як спільні так і відмінні риси між трансценденталістським і античним поглядом на самовдосконалення людини.

Так, слідом за відомою максимою Сократа, Торо стверджує, що «відстежувати слід шляхетнішу здобич – самого себе» [3, с. 416]. Ця максима, по-різному сформульована, повторюється неодноразово у його «Волдені». Водночас, із закликом до самозаглиблення і самопізнання, Торо пропонує сократівський метод скептицизму на шляху особистого зростання. Відомий сократівський метод не пропонує співрозмовникові відповідей, а лише задає питання, щоби посіяти сумнів у попередніх знаннях, вказати на слабке місце і змусити співрозмовника до вдосконалення. При цьому нову ствердну відповідь людина вже має дати сама. Торо по-суті займається тим самим, адже питання у його Волдені, в тому числі й риторичних, значно більше ніж тверджень. Ствердження якщо й є, то переважно надаються у формі метафоричного опису природи, яка є універсальним прикладом для людини у трансценденталізмі. І лише зрідка Торо пропонує окремі відповіді. А ключовим методом всього твору є художнє перебільшення з метою звести до абсурду більшість побутових і звичних людських справ, продемонструвати читачеві примітивність його способу життя. Не для того, щоб запропонувати кращий шлях, а тільки щоб закликати читача до власного пошуку, до самоперевершення і віднайдення нових цінностей.

Зрештою, трансценденталізм загалом, на відміну від античних шкіл, не багатий на духовні практики. На думку трансценденталістів вдумливий читач і сам може знайти їх в численних попередніх вченнях чи навіть придумати сам. Мета всього трансценденталізму – це радше пробудити людину до самовдосконалення, розпалити в ній снагу до переміни. В цьому й полягає своєрідний стиль та форма трансценденталізму в есеях і промовах у Емерсона, що знаходяться десь посередині між поезією, проповіддю і філософським есеєм, але не зводяться до жодного жанру із трьох.

У відсутності послідовних і конкретних духовних практик, як і у відсутності школи, а ширше – у значно більшому скептицизмі і настороженості щодо полісу ніж в добу античності і полягає ключова відмінність трансценденталістів від їхніх давніх натхненників. Ця теза яскраво помітна знову ж таки у порівнянні філософського шляху Торо і Сократа. Так, після критики суспільства і, зокрема, за відмову сплати податків, Торо опинився в ув'язненні подібному до Сократа, хоч і зовсім короткому і без драматичних наслідків смертної кари. Після арешту Торо написав есей «Громадянська непокора» (1849), де він детально осмислює ситуацію, яка з ним відбулася і філософські висновки з неї.

У есеї Торо закликає не підтримувати державу, якщо та діє негідно і реалізує шкідливі проекти на зразок рабовласництва. Щонайменше, хоча б потрібно не підтримувати її сплатою податків. Адже «для чого тоді людині свідомість», запитує Торо, стверджуючи, що «ми повинні бути спочатку людьми, а потім підданими... Єдиний обов'язок, який я маю право взяти на себе, це робити в будь-який час те, що я вважаю правильним» [5].

Цей простий випадок потребує детальнішого пояснення, адже насправді містить у собі два важливі висновки для розуміння трансценденталізму.

Найперше, сам випадок сплати чи несплати податків в американській культурі був доволі важливою дією з високим моральним навантаженням. Але окрім політичної культури цей випадок є ще й влучною ілюстрацією загального підходу трансценденталізму до суспільства та його єдності. Закликаючи до інтелектуальної незалежності і громадянської непокори в разі потреби, Емерсон і Торо не заперечували національно-політичної єдності суспільства і не пропонували анархізму. Проте, ця єдність для них була не тотальною, а ступеневою: суспільство для них не було твердою надсистемою, яка включала в себе певну кількість індивідів, а радше надсистемою, що могла існувати більш або менш інтенсивно пропорційно до залученості і підтримки з боку всіх її членів.

Загалом, як пише Емерсон в есеї «Кола», просторово світ є ієрархією систем, найвищою з яких є Наддуша. Кожна окрема людина входить в багато кіл або систем: сім'я, церковна спільнота, політична партія, народ, громадянин держави. Ніколи не можна визначити окрему людину через спільноту в яку вона входить, адже конкретна людина неминуче входить до кількох спільнот і до кожної з них вкладається з різною інтенсивністю, як і погоджується зі шляхом розвитку кожної зі спільнот різною мірою [20]. Тому, з погляду трансценденталізму, спільноти не є зафіксованими, але зростають, міцніють, слабнуть і помирають залежно від того наскільки конкретні люди готові вкладатися в них. Сплата податків в цьому аспекті і є конкретною метафорою такого вкладу, який живить спільноту, а з іншого боку надає людині можливість непокори і виходу, прирікаючи спільноту на загибель. Водночас, спільнота для Емерсона і Торо не є лише сумою індивідів – кожна така надсистема має свою внутрішню логіку, правила, традиції, свою колективну унікальність. Проте її існування залежить від енергії конкретних людей, які або вкладають, або не вкладають свій час, працю, гроші, а передовсім почуття у спільноту.

Така уявлення про суспільство відмінне як від теорії суспільного договору, що пропонує контракт, який нібито укладають люди, але який далі функціонує сам без них, а також від античних уявлень про поліс і громадянство, де людина була людиною через буття громадянином, членом спільноти, тоді як вигнання вважалося найгіршим покаранням. Таке уявлення трансценденталістське, ідеалістичне, а тому в політичній практиці може бути реалізоване лише до певної міри. Воно відповідає ще Гумбольдтовому розрізненню на державу і суспільство, де держава неминуче має ознаки тотальності і примусу, тоді як суспільство здатне до вільної самоорганізації [21, с. 39–43]. Саме така самоорганізація і була ідеалом для трансценденталістів, де суспільство було передовсім виразником трансцендентної єдності думок, почуттів і прагнень, що виливалося і в конкретні практичні дії кожного члена відповідно до власної асоціації з тими чи іншими аспектами спільного.

І Торо і Сократ часто критикували сучасні їм суспільства та усталені правила, але ця критика виростала з відмінних засад і відрізнялася. Сократ сприймав притаманне для античності голістичне сприйняття суспільства, тому і самого себе сприймав як громадянина полісу в першу чергу, а вже потім як окремого мислителя. Саме тому для Сократа немислимою стала втеча з полісу, яку йому пропонував Критон. Тому він і відмовляється від такої пропозиції, що Платон детально описує в «Критоні». Сократ стверджує, що закони

важливіші за окремих людей, бо спільноти формуються відповідно до законів, а без законів поліс втрапить єдність і зруйнується. Сократ вважає, що якщо він порушить закон, хоч би й це видавалося йому правильним, то тоді поліс втрапить свою єдність, а це для нього було гіршим ніж власна смерть [22]. Цей античний принцип Аристотель точно формулює у своїй «Політиці»: «Держава порівняно із сім'єю та кожним з нас є первинною з природи, бо необхідно, аби ціле передувало частині» [23]. У елліністичній філософії, де метою філософії була трансформація людини, а не держави, така трансформація здійснювалася також колективно, у філософських школах, на що звертає увагу П'єр Адо.

Для Емерсона і Торо однією із ключових практик, натомість, було усамітнення, передовсім духовне, яке полягало в навчанні слухатися власного голосу, а також Природи і Бога. Закони для трансценденталістів ще не означали єдності спільноти адже, кращі чи гірші, абстрактні закони все ж виконувалися конкретними людьми. Тому, на їхній погляд, духовний рівень конкретної людини міг спричинитися до створення кращого суспільства значно більше ніж реформа законів яку, знову ж таки, мали робити конкретні люди [25]. «Об'єднання саме по собі ще не має свідомості. Але об'єднання свідомих людей є об'єднанням зі свідомістю», писав Торо, звертаючи увагу на саму людину [5].

У своєму есеї «Громадянська непокора» Торо виділяє три типи реакції на хибні закони: підкоритися, пробувати їх змінити, а поки вони залишаються підкоритися, або ж порушити їх. Торо приймає третій варіант, щоби «не позичати себе для того неправильного, що я засуджую» [5]. Ця фраза точно відображає описане вище розуміння і ставлення трансценденталістів до суспільства.

Отож, поділяючи античний погляд на трансформацію людини як мету філософії, трансценденталізм водночас наголошував на індивідуальній інтуїції, і на індивідуальному дотриманні духовних практик, а не на раціональних і послідовних правилах як у античних філософських шкіл. Такі правила звичайно мали сенс, але лише після того як були прийняті самою людиною як власні. В цьому аспекті трансценденталізм є віддзеркаленням християнсько-романтичної ідеї особистого зв'язку з Богом. Предметом філософії трансценденталізму в першу чергу є ставлення людини до світу, інших людей та суспільства, тому що саме світогляд кожної конкретної людини формує духовну, а відтак і політичну спільноту. В цьому полягає ідеалістичний та особистісний характер трансценденталізму.

Список використаної літератури

1. Emerson R. W. The American Scholar, 1837. URL: <https://archive.vcu.edu/english/engweb/transcendentalism/authors/emerson/essays/amscholar.html> (дата звернення: 19.07.2023).
2. Emerson R. W. Nature. Boston & Cambridge: James Munroe and Company, 1849. 77 p.
3. Торо Г. Д. Волден, або життя в лісах / пер. з англ. Ярослава Стріха. Київ: Темпора, 2021. 431 с.
4. Поліщук Н. П. Прагматична спрямованість романтичного трансценденталізму Ральфа Волдо Емерсона. *Наукові записки НАУКМА*. 2012. Т. 108. Філософія та релігієзнавство. С. 38–45.
5. Thoreau H. D. Civil Disobedience, 1849. URL: <https://xroads.virginia.edu/~Hyper2/thoreau/civil.html> (дата звернення: 20.06.2023).
6. Emerson R. W. Self-reliance, 1841. URL: <https://archive.vcu.edu/english/engweb/transcendentalism/authors/emerson/essays/selfreliance.html> (дата звернення: 27.06.2023).
7. Chai L. The Romantic Foundations of the American Renaissance. Cornell University Press, 1987. 448 p.
8. Dumont L. Essays on individualism: modern ideology in anthropological perspective. Chicago: University of Chicago Press, 1986. 284 p.

9. Токвіль А. Про демократію в Америці. Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с.
10. Emerson R. W. The Over-Soul, 1841. *Essays, first series*. URL: <https://www.gutenberg.org/files/2944/2944-h/2944-h.htm> (дата звернення: 15.10.2021).
11. James W. A. Pluralistic Universe. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977. 335 p.
12. Адо, П. Що таке антична філософія? / пер. з франц. Йосипенко С. Л. Київ: Новий Акрополь, 2014. 428 с.
13. Cavell S. Thinking of Emerson. *The senses of Walden: an expanded edition*. Chicago: The University of Chicago Press, 1981. P. 121–138.
14. Cavell S. This New Yet Unapproachable America: Lectures after Emerson after Wittgenstein. New Mexico: Living Bath Press, 1989. 128 p.
15. Emerson R. W. Representative men: seven lectures. Boston: Phillips, Sampson and Co, 1850. 285 p.
16. Giri H. Influences of Eastern Philosophy in Emerson's Writings. *Patan Pragma*. 2020. № 6, vol. 1. P. 55–62.
17. Rousseau J. J. Profession of faith of a Savoyard vicar. New York: P. Eckler, 1889. 108 p.
18. Schiller F. On the aesthetic education of man / trans. with an introduction by Reginald Snell. New York: Dower Publications, inc, 2004. 126 p.
19. Emerson R. W. Divinity School Address: Delivered before the Senior Class in Divinity College, Cambridge, Sunday Evening, July 15, 1838. URL: <https://archive.vcu.edu/english/engweb/transcendentalism/authors/emerson/essays/dsa.html> (дата звернення: 6.09.2021).
20. Emerson R. W. Circles, 1941. *Essays, first series*. URL: <https://www.gutenberg.org/files/2944/2944-h/2944-h.htm> (дата звернення: 18.08.2023).
21. Humboldt W. The sphere and duties of government / transl. by Joseph Coulthard. London: John Chapman, 1854. 203 p.
22. Платон. Крітон / пер. Ю. Мушак / Платон. *Діалоги*. Київ: Основи, 1999. С. 42–53.
23. Аристотель. Політика / пер. з давньогр. Кислюк О. Київ: Основи, 2000. 239 с.
24. Frothingham, Octavius Brooks. (1878) Transcendentalism in New England: A History. New York: G. P. Putnam's sons, 1876. 395 p.
25. Anastaplo G. On Civil Disobedience: Thoreau and Socrates. *Southwest Review*. 1969. Vol. 54, № 2, pp. 203–14.

INDIVIDUALISM IN AMERICAN TRANSCENDENTALISM: R. EMERSON AND H. THOREAU RETHINKING ROMANTIC AND ANTIQUE SOURCES

Bohdan Ben

*Hryhorii Skovoroda Institute of Philosophy
of The National Academy of Sciences of Ukraine
Tryokhsviatitelska str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine*

The article examines the specifics of individualism in the American transcendentalism of Ralph Waldo Emerson and Henry David Thoreau. The author analyzes the romantic origins of Emerson's and Thoreau's individualism and compares their approach to personal self-development with the ancient model of philosophy as a way of life. Ultimately, the author concludes that while Emerson and Thoreau were inspired by ancient thinkers, their model of self-development differed from antiquity in the absence of schools and an emphasis on an intuitive, personal path of self-development. General practices and guidelines are certainly necessary, but from the transcendentalist viewpoint, they can only be effective when each person appropriates them as their own, applying them to their life according to their unique context. At the same time, individualism for the transcendentalists was only a tool at a certain stage of human improvement in order to achieve personal unity with Nature and God, of which every human is a part. Therefore, the opposition

between the individual and society was less important for transcendentalism than the triad of human-nature-God. Society was seen, according to Emerson's metaphor of circles, as a separate super-system that unites people with common views and values, but is not fixed, and depends on the individual energy of specific members that they are willing or unwilling to contribute to the common good. Thus, in the spirit of Wilhelm von Humboldt's concept of *Bildung*, the transcendentalists focused precisely on worldview and spiritual growth as the main prerequisite for a successful political community, according to Thoreau's statement that "the union of conscious individuals is a union with consciousness".

Key words: American transcendentalism, individualism, Emerson, Thoreau, nature, personality, self-development, antiquity, romanticism.

УДК 1:17, 241

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.3>

ТРАНСФОРМАЦІЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПОСТМОДЕРНУ ДОБУ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Андрій Верстин

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
філософський факультет, кафедра філософії, соціології та релігієзнавства
вул. Шевченка, 5, 76000, м. Івано-Франківськ, Україна*

Актуальність статті обумовлена специфікою впливу моральних цінностей на формування сучасного соціуму, особистості та державності. За останнє десятиліття спостерігається потужний спалах переоцінки духовних і моральних цінностей та найбільшого дослідження потребує саме їх трансформація яка впливає на аксіологічний вимір загалом. Мета статті – визначити роль моральних цінностей і їх вплив на розвиток суспільства у постмодерну добу, а також як вони трансформують соціум і допомагають людству існувати. Новизна статті визначається тим, що уперше досліджено проблему цінностей крізь призму духовних смислів які є центральною дефініцією при вивченні ціннісних орієнтацій особистості, адже їх суть аналізує процес розвитку суспільства.

Сьогодні коли Україна перебуває перед новими викликами релігійного, філософського, політичного, економічного виміру, дуже важливо є через дослідження проблематики аксіологічної спадщини показати роль ціннісних, орієнтацій у формуванні національного простору. В цій статті стверджено, що світоглядно-ментальний стрижень філософії та естетосфери української національної культури унаочнюється, візуалізується в моральних цінностях, які є основою духовності та існування людства взагалі. У статті з'ясовано, що трансформація цінностей впливає не лише на світогляд людей, але й на всі життєво валиві сфери суспільства. Для того, щоб уникнути глобальної аксіологічної кризи у світі необхідно моральні питання виносити на перший план. У постмодерному суспільстві постає потреба в тому, щоб прийняти нові цінності та тренди, відкинувши старі теорії й терміни, якими ми звикли користуватися, бо сучасна людина може бути навіть відчуженою від політичного та економічного життя країни, але вона залишається емоційно залученою в діяльність свого найближчого оточення, через це вкорінена в повсякденності та впливає на все, що відбувається у соціумі.

Ключові слова: мораль, суспільство, світогляд, свідомість, європейські цінності, модерн, постмодерні феномени, мораль, етика, аксіологія.

Постановка проблеми. Однією з фундаментальних проблем сучасної філософської думки є дослідження впливу моральних цінностей на життя суспільства і його розвиток. В умовах нинішнього соціуму прорядянські стереотипи ще не відійшли у минуле, а нові європейські стандарти ще не утвердилися, тому існує загроза ціннісного відчуження і впровадження негативних елементів у аксіологічну сферу. Трансформація суспільства призводить до всеможливих змін як економічних, політичних так і культурних, що має наслідком розмиті ціннісні орієнтації.

Україна багато років перебуває в стані суспільних трансформацій. За цей час сталися суттєві інституційні зміни, які, у свою чергу, призвели до переосмислення та переоцінки соціально-політичної, економічної, правової ситуації в країні. Але цей процес ще не завершився, а відтак у суспільній свідомості українства й досі триває «ціннісна революція» [7, с. 86].

Аналіз досліджень і публікацій. Філософські аспекти моральних цінностей вивчали: О. Поліщук, О. Шманько, В. Танчер, М. Ценко, І. Шаповалова, В. Будз та інші. Проте, філософські ознаки трансформації моральних цінностей у сучасну добу майже не вивчені.

Мета дослідження – визначити роль моральних цінностей і їх вплив на розвиток суспільства у постмодерну добу, а також як вони трансформують соціум і допомагають людству існувати.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальне значення моралі у складні періоди суспільного життя відзначали багато мислителів усіх часів. Більшість із них вважали, що без панівного морального зв'язку між людьми, без будь-яких моральних зобов'язань, добровільно на себе взятих і таких, які поступово стали звичкою, ніяке суспільство не може існувати. Людство давно зрозуміло, що деморалізація суспільства – це прямий шлях до його загибелі, і навпаки: високий моральний дух здатний творити чудеса, з тріумфом виводити країну із, здавалось б, безвихідних ситуацій.

Уявлення людей про добро і зло, про справедливість і несправедливість, про совість і сенс життя які лежать в основі моральних норм складались віками, і ґрунтувались на вічних, загальнолюдських цінностях, що пізніше втілювались у народних звичаях, традиціях і обрядах. Кожна людина, свідомо чи несвідомо, керується цими нормами, адже ще М. Вебер наголошував на тому, що цінності

є фундаментом мотивації поведінки людей, основою цілісності соціальної системи [3, с. 403].

Суспільство, у якому досягнуто консенсусу відносно того, що є моральним, що вважати цінністю, а що ні, може розглядатися як стабільна система, адже мораль є однією з найважливіших форм суспільної свідомості, яка пронизує весь процес життєдіяльності суспільства, виступаючи регулятором людської поведінки в усіх сферах життєвої активності: від побуту до політики, від економіки до духовної творчості. Морально-етичні чинники регулюють поведінку людей і створюють умови для їх гармонійного буття в суспільстві за допомогою таких категорій, як добро, справедливість, обов'язок, честь, совість, гідність, щастя [8].

Дослідники аксіосфери виокремлюють кілька основних етапів ціннісних трансформацій, що відбувалися протягом останніх десятиліть [7, с. 87]. Точкою відліку, як правило, вважається система цінностей радянського суспільства. Починаючи з кінця 1980-х років, відбувається переосмислення як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства моральних цінностей. Окрім того активно переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується такими цінностями, як свобода вибору переконань, відповідальність, толерантність, справедливість тощо. Коли «трансформуються політичні та економічні цілі, релігійні норми і сімейні цінності, це у свою чергу, впливає на темпи економічного зростання, на стратегічні плани політичних партій та на перспективи демократичних інститутів» у цілому [7, с. 87].

У постмодерному суспільстві постає потреба в тому, щоб прийняти нові цінності та тренди, відкинувши старі теорії й терміни, якими ми звикли користуватися. Єдиної класифікації цінностей у сучасних наукових дослідженнях не існує. Одні характеризують цінність як об'єктивну суть речей, інші – як власне цінність, грошову вартість предмета, треті – ототожнюють із поняттям блага, корисності для особистості, четверті – пов'язують із суб'єктивною значущістю цього предмета для життєдіяльності людини, п'яті – з його властивостями задовольняти потреби, інтереси, бажання. Саме тому дослідники класифікують цінності по-різному:

- 1) за об'єктом засвоєння – матеріальні, морально-духовні;
- 2) за метою засвоєння – егоїстичні, альтруїстичні;
- 3) за рівнем узагальненості – конкретні, абстрактні;
- 4) за способом вияву – ситуативні, стійкі;
- 5) за роллю в діяльності людини – термінальні, інструментальні;
- 6) за змістом діяльності – пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.);
- 7) за приналежністю – особистісні (індивідуальні), групові колективні, суспільні, загальнонародні (національні), загальнолюдські.

Найбільш поширеною класифікацією цінностей на філософському рівні вважається розподіл на релігійні, етичні, естетичні, логічні й економічні [4, с. 104].

Ще на початку ХХ сторіччя вчені підкреслювали, що «Заміна старого кодексу моралі новим станеться тоді, коли принципи нової моралі будуть усвідомлені людьми не чисто формально, але тоді, коли вони стануть частиною емоційного і духовного життя особистості» [4, с. 106].

Проте ціннісні уподобання спільнот не існують окремо від їхнього філософського обґрунтування. Тому трансформація класичних цінностей відбувається внаслідок домінування у гуманітарних науках постмодерністської методології та розуміння сутності людини як тимчасової, ірраціональної, загубленої істоти, яка втратила себе, свою свободу, своє авторство у творчості та є тільки фрагментом суспільної дійсності [1, с. 31].

Висновки. Будь-яка зміна форм життя спричиняє трансформації у суспільній свідомості і в духовному житті суспільства. Суспільна свідомість змінюється значно складніше і повільніше базових і матеріальних основ. Моральне «обличчя» українського суспільства сьогодні є яскравим свідченням того, як складно країна економічно перебудовується, як важко відбувається пошук шляхів подальшого розвитку держави, адже суспільна свідомість зазнала суттєвих ударів і змістовних змін, які можна оцінювати як кризові для всіх складних форм суспільного життя, зокрема для моралі. Моральна криза в українському суспільстві є продовженням і наслідком довготривалого політичного, економічного, правового, соціального експерименту щодо модернізації країни в контексті сучасних європейських вимог і тенденцій. У процесі цих перебудов суспільство стикається з кризами у різних сферах життя, які так чи інакше торкаються базових інтересів людей. Для сучасного українця кризовий стан – це не тільки стан його фінансової спроможності і матеріальних можливостей, а й стан його свідомості. Тому сьогодні надто важливо і актуально говорити про аксіологію цінностей, бо вона формує націю.

Список використаної літератури

1. Budz V. P. (2013). Transformation of values as a cause of dehumanist tendencies in modern societies. Philosophy as a cultural policy of today. Abstracts of the All-Ukrainian Scientific Conference (October 25–26, 2013). Ostrog: Ed. National University “Ostroh Academy”, p. 31.
2. Плющ В., Танчер В. Трансформація політичного в етичне: Мішель Маффесолі про моральні цінності постмодерного соціуму. Український соціум, 2017. № 2 (61). С. 9–19.
3. Повне зібрання творів М. Вебера. Соціологія. Загально-історичні аналізи. Політика. К., 1998. С. 480.
4. Поліщук О.М. Особливості моральних цінностей у суспільстві // Актуальні проблеми трансформації моральних цінностей сучасного українського суспільства: Всеукраїнська науково-практична конференція: Матеріали доповідей та виступів. Івано-Франківськ: Симфонія Форте, 2010. С. 104–107.

5. Целякова О.М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2009. Вип. 38. С. 222–233.
6. Ценко М. Моральні трансформації у сучасному суспільстві. Наукове життя. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». № 2 (33). 2017. С. 370–373.
7. Шайгородський І. Ціннісні трансформації в період суспільних змін. Соціальна психологія № 3. 2009. С. 86–94.
8. Шаповалова І. Трансформація моральних пріоритетів в контексті державотворення. Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shapovalova_Iryna/Transformatsiia_moralnykh_priorytetiv_v_konteksti_derzhavotvorennia.pdf?PHPSESSID=dhc49bnjdkhd10tt3gcvbh0mp0
9. Шманько О.В. Трансформація громадянських цінностей у сучасній молоді та шляхи їх утвердження в умовах перехідного українського суспільства. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том IX Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Випуск 9. С. 575–582.

TRANSFORMATION OF MORAL VALUES IN THE POSTMODERN AGE: PHILOSOPHICAL AND AXIOLOGICAL ASPECT

Andrii Verstyn

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies
Shevchenko str., 5, 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The relevance of the article is determined by the specifics of the influence of moral values on the formation of modern society, personality and statehood. Over the last decade, there has been a powerful outburst of reassessment of spiritual and moral values, and it is their transformation that affects the axiological dimension in general that needs the most research. The purpose of the article is to determine the role of moral values and their influence on the development of society in the postmodern era, as well as how they transform society and help humanity to exist. The novelty of the article is determined by the fact that for the first time the problem of values is investigated through the prism of spiritual meanings, which are the central definition when studying the value orientations of an individual, because their essence analyzes the process of society's development.

Today, when Ukraine is facing new challenges of the religious, philosophical, political, and economic dimensions, it is very important to show the role of values and orientations in the formation of the national space through the study of the problems of axiological heritage. This article asserts that the worldview-core of the philosophy and esthetosphere of Ukrainian national culture is visualized in moral values, which are the basis of spirituality and the existence of humanity in general. The article found out that the transformation of values affects not only people's worldview, but also all vital spheres of society. In order to avoid a global axiological crisis in the world, it is necessary to bring moral issues to the fore. In a postmodern society, there is a need to adopt new values and trends, rejecting the old theories and terms that we are used to using, because a modern person may even be alienated from the political and economic life of the country, but he remains emotionally involved in the activities of his immediate environment. , because of this, it is rooted in everyday life and affects everything that happens in society.

Key words: morality, society, worldview, consciousness, European values, modernity, postmodern phenomena, morality, ethics, axiology.

УДК 271.4-726.1:32(477)(092)Гузар Л.
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.4>

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА ПАСТОРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ КАРДИНАЛА ЛЮБОМИРА ГУЗАРА

Василь Гоголь, Віталій Деркач

*ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого»,
факультет богословських і гуманітарних наук
вул. Софрона Мудрого, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-5236-885X>
<https://orcid.org/0000-0001-7706-801X>*

Сучасні зміни політичних, соціально-економічних та духовних орієнтирів супроводжують національну самовизначеність і впливають на консолідацію українців. Загальне підвищення інтересу до історії української релігійно-філософської думки та витоків національної духовної культури зумовило звернення до духовно-творчої спадщини Блаженнішого Любомира Гузара як морального авторитета нації. Душпастирська та громадсько-політична діяльність Любомира Гузара у суспільному житті українців є актуальним взірцем соціального служіння, оскільки в умовах переважання прагматичного світогляду, навіть у релігійному середовищі, вирішення проблем громадянського значення Церквою набуло практичного звучання. В умовах суперечливої динамічної трансформації сучасного українського соціуму доцільним є досліджувати здобутки екс-глави Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) кардинала Любомира Гузара, діяльність якого органічно трансформує культуру українського народу, інтенсифікує його духовність, одночасно виступає чинником становлення громадянського суспільства. А також бачимо, що Любомир Гузар як не тільки церковний діяч, а патріот також співпереживав за створення нації, національної ідеї українського народу. Був будівником духовно-культурної нації народу, а також дбав про формування історично-філософської думки, також завжди протягом усього свого життя наголошував та клав акцент на розбудові громадського українського суспільства та важливості взаємовідносин між Церквою та політичною владою завжди закликав відстоювати свою індентичність та національну ідею. На думку Любомира Гузара, держава не повинна намагатися контролювати Церкву, як і Церква не повинна втручатися в політику, тому завжди старався це втілювати в дійсність. Блаженніший Любомир запевняє, що Українська держава і український народ завжди може покладатися на допомогу з боку Церкви, як інтегральної частини українського суспільства.

Ключові слова: Кардинал Любомир Гузар, УГКЦ, громадянське суспільство, моральність, освіта і виховання, соціальні питання, духовність і політика, лідерство, людські права, особа, громадськість, національна ідея, культурна спадщина.

Постановка проблеми. Сферою практичного втілення соціального служіння Л. Гузара є громадсько-політичне життя. У цій царині відображається саме суспільний характер діяльності, адже політик за своєю природою повинен служити суспільному житті народу. Проте, це зовсім не оберігає його від спокуси шукати користі чи слави. Відтак, головним завданням політика-християнина є усвідомлення того, що мета його діяльності – це служити іншим, служити так, щоб думати та діяти на користь спільного блага, а не поодиноких осіб чи груп.

У сучасних умовах розбудови громадянського українського суспільства об'єктивно необхідним і надзвичайно важливими є, як підкреслюють дослідники, чітке окреслення

й вироблення кінцевої мети державотворення, а також формування, з урахуванням українського християнського досвіду та сучасної конструктивної суспільної позиції УГКЦ, чітких національних критеріїв побудови громадянського суспільства, які узгоджувалися б із загальнолюдськими цінностями. Це є значущим тому, що цілі й суспільнотворчі зусилля влади й Церкви є односпрямованими і взаємодоповнювальними, вони не гальмують, а навпаки, прискорюють побудову в Україні відкритого демократичного суспільства [18, с. 357].

Метою статті є дослідження історичного портрету кардинала Любомира Гузара в релігійно-церковному і суспільно-політичному житті України.

Виклад основного матеріалу. У багатогранності суспільного життя виділяються певні ракурси, що заслуговують на особливу увагу, з якими кожний громадянин повинен бути докладно обізнаний, належно на них реагувати у власному житті й намагатися, не нав'язуючи іншим своїх поглядів, діяти для спільного блага.

У цій статті на основі проаналізованих документів УГКЦ буде коротко охарактеризовано головні сфери, у яких Глава Церкви вбачає свою місію в процесі досягнення національного консенсусу та гармонії, що визначає морально-етичне наповнення всіх ділянок суспільного життя, котрі виступають домінуючими у становленні громадянського суспільства. Перш за все йдеться про права людини, адже їх дотримання є першочерговою запорукою реалізації партнерських державно-церковних взаємин і становлення громадянського суспільства на принципах пошанування людської гідності та релігійної свободи. Відтак, УГКЦ передбачає вживання саме граматичної конструкції права людини, а не людських прав. Звідси випливає важлива констатація, пов'язана з органічним поєднанням людських прав із дотриманням чинного законодавства.

Кінець 2001 р. та початок 2002 р., який був проголошений УГКЦ роком сповідника віри патріарха Йосифа Сліпого, пройшли в Україні під знаком підготовки до парламентських виборів, з нагоди яких Синод єпископів 21 січня 2002 р. оприлюднив спеціальне послання. Послідовно дотримуючись католицької соціальної доктрини, архієреї і в цьому посланні, як і в минулих, не вказали ні конкретних структур, ні прізвищ кандидатів, за яких Церква рекомендує голосувати, окресливши лише принципи вибору для виборців і закликавши їх до громадянської відповідальності та дотримання засад християнської гідності. Це звернення ще раз нагадало українським греко-католикам про їх християнський обов'язок не миритися з брудною політикою, не дозволяти маніпулювати собою, ні в якому разі не продавати свої голоси та обов'язково брати участь у виборах. Окрім цього звернення, проводом Церкви було видано спеціальне застереження для священників із заборонаю агітації за конкретних кандидатів, карою за яку мало стати притягнення парохів до адміністративної відповідальності, а також кардинал Л. Гузар не лише затвердив спеціальну молитву за успіх виборів, але й окремо поблагословив загальні багатоденні передвиборчі моління по храмах УГКЦ в цьому намірі, що в кінцевому підсумку дало певні результати та позитивний досвід впливу українських греко-католиків та їх Церкви на хід виборчого процесу [16, с. 85].

Саме тому проблема чесних та справедливих виборів є вже більше ніж десять років предметом постійної уваги проводу УГКЦ, яка в зверненнях та рішеннях Синодів її ієрархії окреслює суспільні завдання християнства, закликає не лише до вирішення пекучих суспільно-економічних проблем українського суспільства, але й до протидії владі в маніпуляціях голосами виборців й до демократичного волевиявлення як своїх вірних і духовенства, так і всього українського суспільства, забороняючи при цьому своїм священникам не тільки ставати кандидатами в депутати різних рівнів, але й агітувати за тих чи інших осіб

та партії [17, с. 403]. Тим самим УГКЦ, відповідно до своєї ідентичності, засвідчує власну небайдужість до важливих політичних подій в Україні, що стосуються морально-етичних аспектів життя українського суспільства, оскільки вона поряд із державою має служити цьому суспільству. Завдання в цій сфері у «Зверненні Синоду єпископів Києво-Галицької митрополії УГКЦ до вірних і всіх людей доброї волі щодо соціально-політичної ситуації в Україні» від 28 січня 2004 року: «Зробити все від неї залежне, щоб суспільно-політичні процеси відбувались якнайкраще, якнайчесніше і найсправедливіше. Це дасть змогу задовольнити основні потреби кожного громадянина та законні інтереси держави, спираючись на головні передумови суспільного миру – пошану з боку держави до гідності людини, створеної на образ і подобу Божу, і пошану з боку громадян до держави, якщо вона дбає про спільне благо. Підстава нашої надії – в будіванні суспільного життя на таких міцних підвалинах як мораль і закон. Християнська мораль постійно плекає в людині почуття внутрішньої свободи та відповідальності за прийняті рішення» [19, с. 304]. Участь українських греко-католиків у суспільно-політичному житті країни засвідчує, що вони є послідовними у своєму бажанні розбудови демократичної незалежної України та у своїй відповідній практичній участі.

Перед президентськими виборами і Помаранчевою революцією 2004 р. стало зрозуміло, що політичний виборчий процес перетворюється на фарс, на маніпулювання влади народом, а українське суспільство карколомно наближається до критичної точки, Блаженніший Любомир запровадив таку політику Церкви щодо духовно-соціальної підготовки громадян України, щоб допомогти їм захистити свою свободу і громадянську честь [13, с. 419]. Ця політика чітко забороняла представникам Церкви підтримувати конкретних кандидатів чи окремі партії. Було заборонено проводити агітаційні кампанії у церквах чи з використанням церковної власності. Натомість, у кожній парафіяльній громаді через регулярні тижневі молитви, складені так, щоб відображати конкретні моральні труднощі суспільства, вірні могли утвердитись у Богом даним їм образі й подобі, в особистій свободі й гідності. Цей духовний план формування громадянина базувався на фундаментальних християнських засадах і людських цінностях, а не на тимчасових політичних аргументах чи розрахунках. Жоден інший керівник Церкви не започатковував такої послідовної, прозорой та ефективної духовної програми для народу. Чимало духовних керівників або ухилялися від болючих проблем, або капітулювали перед урядом, чи соціальним тиском, чи економічними стимулами й пов'язували свою Церкву з тою чи іншою політичною силою. Без сумніву, жодна соціальна інституція не відіграла більшої ролі у виправленні морального хребта народу України, ніж Церква під чітким, неупередженим та розважливим проводом Блаженнішого Любомира [9, с. 13].

Цей позитивний «передвиборчий» досвід був використаний проводом УГКЦ у часі виборів Президента України в 2004 р., коли Церква та її вірні виступили проти фальсифікації виборів і маніпуляцій влади голосами виборців в першому та другому турі, ставши в обороні законних прав громадян вільно і свідомо вибирати свого кандидата, не закликаючи їх голосувати за когось конкретного, але лише заохочуючи і організовуючи масові, в тому числі безперервні, моління українців за справедливі вибори [14, с. 241].

Перше, ще перед початком виборчої компанії, а також і перше передвиборче Звернення прийняла саме УГКЦ (28 жовтня 2004 р.). Глава УГКЦ закликав виборців обов'язково взяти участь у виборах і зробити свій вибір свідомо та самостійно; членів комісії кожному виборцю забезпечити реалізацію його права голосувати й вибирати; керівників та працівників правоохоронних органів у своїй діяльності керуватися нормами закону, моралі та гуманізму і не допустити до порушення прав і свобод людини. Л. Гузар також

висловив сподівання, що кандидати у президенти у випадку їх обрання будуть справжніми гарантами Конституції та ніколи не переступлять і не дозволять іншим порушувати норми Основного Закону, і цим сприятимуть формуванню громадянського суспільства [10].

Високу оцінку діям народу з відстоювання правди, справедливості, демократії, свободи совісті під час Помаранчевої революції дав Блаженніший Любомир у своєму посланні «Скористаймося з Божого дару» (2004 р.) і, при цьому, далекоглядно застеріг, що «навіть найкращий Президент і найбільш кваліфіковані та сумлінні його найближчі співпрацівники не можуть запевнити справжніх, тривалих змін, якщо їх не підтримає увесь народ, кожний з нас відповідно до своїх сил, здібностей, становища у суспільстві, а найважливіше – від свого розуміння потреби і бажання допомогти» [15, с. 1]. Отож, Блаженніший Любомир від імені всієї Церкви виявив характерні особливості своєї соціальної бази та ставлення до потреб розбудови в Україні демократичного громадянського суспільства.

Загалом же, показовим є те, що українські греко-католики знову були в авангарді практичного Майдану. Вони, поруч зі своїм народом, активно засвідчили власну небайдужу громадянську позицію та пов'язали її зі своїми духовними переконаннями. Останні кризові політичні події принесли чергове свідоцтво суспільної позиції УГКЦ. Її Кардинал був знову серед церковних авторитетів-«підписантів» Звернення до українського народу, в якому шість представників релігійних організацій – членів Всеукраїнської Ради Церков засудили політичну корупцію та висловилися за доцільність перевірки довіри народу політичним силам достроковими виборами [7].

Аналогічні кроки відбувалися й під час гострої політичної кризи в липні – на початку серпня 2006 р. Ще в переддень бурхливих липневих подій Голова УГКЦ Любомир Гузар від імені Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архієпископства УГКЦ видав звернення, у якому було проаналізовано ситуацію зі складним творенням коаліції як важкого спадку всієї попередньої не зовсім здорової ситуації в суспільстві [12, с. 1].

Ще одним вагомим свідченням активного розвитку українським греко-католицизмом своєї національно-патріотичної ідентичності й послідовного дотримання ним історичних традицій, активної участі в суспільних процесах в Україні, які мали і мають доленосний вплив на майбутнє українського народу, стало «Звернення Синоду єпископів Києво-Галицького Верховного Архієпископства Української Греко-Католицької Церкви до вірних та усіх людей доброї волі про участь у виборах 2006 р.». У цьому документі провід УГКЦ виклав своє бачення на подальший розвиток процесів в суспільно-політичному житті та формуванні громадянського суспільства в Україні в контексті виборів 2006 р., запорукою позитивного поступу яких, наголошують ієрархи, є постійне домагання від народу до влади діяти лише згідно із законом та справедливістю, а для цього слід «обирати вартості, виплекані нашим народом упродовж понад тисячолітньої християнської історії України, і водночас докладати зусиль, щоб наша Батьківщина стала спільним домом для людей різних релігій і національностей», звертаючи особливу увагу виборців на оцінювання програм партій та кандидатів з позицій християнських принципів – моральності, справедливості й чесності, відповідно до християнського сумління. При цьому, Церква закликає, згідно з покликанням Богом своїх вірних, надавати перевагу тим кандидатам, «які працюватимуть для загального добра, піднесення духовності й моралі у суспільстві, відродження економіки і правосвідомості всього українського народу. Водночас потрібно оминати все те, що має забарвлення «радянщини», розділення нації за мовними і релігійними ознаками, протиставлення між Сходом і Заходом України» [12, с. 1].

Зважаючи на ті негаразди, які паралізували українське суспільство в першій половині 2008 р., пов'язані з розколом в національно-демократичній коаліції, Синод єпископів

УГКЦ, що відбувся у травні місяці в місті Тернополі, розглянув питання про роль і місце Церкви у нинішній суспільно-політичній ситуації в країні й закликав духовенство, монашество і мирян молитися за Україну та за вирішення її кризових проблем. У пасторальному зверненні Синоду наголошувалося: «Політологи та інші спеціалісти твердять, що кризову ситуацію можна розв'язати дуже легко і швидко, застосовуючи шире бажання й здоровий розсуд. Але, беручи до уваги нашу гріховність, нашу людську неміч, жадобу грошей та влади розв'язати її дуже трудно, а по-людськи беручи – неможливо. Тому ми звертаємося до Господа Бога з проханням про поміч і порятунок» [21].

У важких політичних моментах для українського народу, зокрема, в атмосфері відчутного адміністративного тиску й непоодиноких залякувань, люди прагнули оберігати себе і свої родини, а тому пристосували свій вибір до тих викликів, які склалися на місцях. Під час проведення місцевих виборів у 2010 р. Блаженніший Любомир слушно окреслив позицію і роль УГКЦ у цьому процесі. У пастирському посланні «Звернення-заклик до вірних УГКЦ з нагоди завершення місцевих виборів 2010 року» Кардинал окреслює, що Церква має також право й обов'язок відреагувати на те, що відбувається в суспільстві, й остерегти, якщо поведінка політичних груп чи окремого провідника не відповідають засадам моралі. Але Церква стоїть осторонь від суто політичних аспектів виборів. У своїй позиції священнослужителі мають керуватися церковною громадою та духовним проповідництвом [4]. Такі погляди Блаженнішого Любомира на політичні процеси в Україні доводять, що Церква обстоює принцип справедливого представництва у державотворчих процесах різних законслухняних суспільно-політичних груп, оскільки голос кожної з них є частиною голосу всього Божого народу.

Пізніше, у 2010 р. з нагоди другого туру виборів Президента України Блаженніший Любомир підкреслив, що «Звернення Синоду є документом характеру церковного, духовного і не є зверненням політичним, спрямованим на користь одного чи другого претендента на посаду Президента». Бажанням єпископів, зазначив він, є звернути увагу духовенства, мирян, членів УГКЦ, а також інших людей, які бажають прислухатися до порад церковних пастирів, взяти активну участь у виборах. «Не ховатися, не голосувати проти всіх, а радше виразно, розсудливо, розумно, згідно з диктатом свого сумління здекларуватися, кого з двох кандидатів бажаємо вибрати на пост Президента», – наголосив тодішній глава УГКЦ. Також Синод звертає увагу вірних Церкви на те, що в такій важливій справі для нашого народу, як вибори, вони повинні поводитися як християни: «Це значить – бути свідомими Божої присутності, Божої журби за нас, а з другого боку – від нас вимагається щирого послідовного дотримання Закону Божого», – пояснив Блаженніший. Суть полягає у тому, що ми маємо здійснювати те, що вимагаємо від наших кандидатів: повну відповідальність й пошану Божого Закону: «Це значить – пошану для людей, пошану їхніх прав і всього того, що наша релігія нам диктує», – зазначив Л. Гузар [2].

Згадані трансформації вітчизняного греко-католицизму дають йому змогу еволюціонувати у напрямі здобуття статусу загальнонаціональної конфесії. Л. Гузар у «Зверненні до всіх людей доброї волі з нагоди Президентських виборів» звертає увагу на збереження прав і свобод громадянина та використанні виборчого права виборцями. До членів дільничних комісій Кардинал звертається з проханням відповідально ставитись до кожного виборця і запобігати можливим зловживанням, вказуючи, що на них покладена відповідальність кожному виборцю забезпечити реалізацію його права голосувати й обирати [10].

Особливу увагу варто звернути на судову систему та право загалом. Дуже влучна метафорична характеристика судової влади, яку подає кардинал Л. Гузар: «Феміду з давніх-давен представляють із зав'язаними очима як символ цілковитої безсторонності

у вироках. Злі язики, на жаль, небезпідставно казали і кажуть, що вона закриває очі на те, чого не хоче бачити. Справедлива судова система – це не тільки окраса будь-якого суспільства, а й доказ його зрілості і морального здоров'я. Інше лихо, успадковане від диктатур і тоталітарних режимів минулих років, – це переконаність людей, які стоять при владі, у своїй вищості над законом, у можливості маніпулювати ним» [19, с. 159]. Таким чином, дається недвозначна оцінка недосконалості української системи судочинства.

Як активний громадський діяч Л. Гузар аналізував політичні процеси в Україні, зокрема, феномен політичної кризи, яка поглиблюється непримиренною позицією керівників чинної влади, що виражається через захист особистих інтересів та спонукає політичну еліту спиратися радше на силові структури держави, ніж на підтримку народу: «Живемо в складну пору для нашої Батьківщини, коли будь-які протистояння серед жителів не на часі. Усяка активна незгода сьогодні дуже шкідлива, не говорю вже про ту, яка може бути результатом спланованого та оплачуваного кимсь підірвання доброї слави міста та його мешканців» [11].

«Якщо б в Україні сьогодні кожний із нас замислився і сказав, що від цього моменту буде старатися робити тільки те, що корисне, що добре для мене, для ближніх, для мого народу – ми були б найщасливішою державою, найщасливішим народом на земній кулі. Нас може зробити щасливішими ніхто інших, як кожний з нас зокрема і всі ми разом», – сказав Блаженніший Любомир, відповідаючи на запитання про те, як допомогти громадянам нашої держави почуватися більш щасливими [5].

Питання, що стосуються організації держави та здійснення влади, а також стосунки між державою та її громадянами займають у розумінні Блаженнішого Любомира чільне місце. Фундаментальною основою кожної влади та всякої політичної діяльності, за глибоким переконанням українського архієрея, повинна бути любов до ближнього, яка, за словами самого Христа, є найпершою християнською заповіддю після любові до Бога, на якій вона власне й ґрунтується і з якої вона випливає [5].

Любомир Гузар аналізував концепт влади через порівняння влади з любов'ю: «Влада – дуже важливий елемент в житті суспільства, – казав він. – Владу треба максимально позитивно використовувати. Влада не є щось поганого, а щось дуже доброго, конкретного. Мені здається, на тому диску згадане, що політика і влада – може, одні з найбільш шанобливих і достойних занять. Людина, виконуючи владу, може робити дуже багато добра і повинна робити добро, розуміючи, що влада – чи не найвища і найкраща форма служіння. Але, з іншої сторони, є також і небезпеки. Можна владою зловживати, і до цього треба бути готовим, що є можливість зловживання владою. Але це не є в природі влади, що вона має бути зловживана, а політик мусить бути людиною нечесною. Коли хтось зловживає владою, він є причиною цього лиха, а влада сама по собі – це служіння суспільству» [5]. Таким чином, влада заснована на взаємних правах і обов'язках держави та її громадян, і якщо держава виконує свій обов'язок, то тим самим вона зобов'язує своїх громадян підпорядкуватись її владі.

Отже, враховуючи нову суспільно-політичну ситуацію, Блаженніший додавав, що «влада у всіх трьох своїх гілках – мусить бути справжнім провідником, що виводить народ із безладдя у мир і спокій. Для цього абсолютною передумовою є довір'я народу» [19, с. 216].

Свідченням громадської активності Блаженнішого Любомира є «Звернення з нагоди 10-ї річниці незалежності Української держави» (2001 р.), в якому зазначається: «Щиро-сердечно вітаю усіх Вас із цим великим державним святом. Ми зрозуміли, що незалежність – це не тільки форма державного існування, щось цілком об'єктивне, незалежне від

поодиноких людей. Це стан душі. Державно незалежна спільнота залишиться такою тільки тоді, коли ті, хто нею втішається, будуть жити у справедливості і самодисципліні». Відтак, глава УГКЦ вбачав у цьому вдосконаленні українського суспільства також і подальші можливості співпраці Церкви й держави, оскільки вони задля цього вдосконалення повинні діяти як партнери і не втручатися в компетенцію один одного: «Церква має своє духовне завдання. Вона веде людей до Бога через їхнє життя у державі, через життя у спільноті. А держава – це оформлена спільнота людей. Держава має свої завдання – кожній людині забезпечити право на спокійне і нормальне життя, аби вона розвивала свої таланти. Держава має забезпечити людям можливість спокійно жити у спільноті, зберігаючи правопорядок, який і дає людям можливість жити по-Божому» [8, с. 5].

Під час зустрічі кардинала Любомира з молоддю у Дніпропетровській консерваторії ім. М. Глінки, церковний діяч так охарактеризував завдання сьогоденної держави: «Ніколи не було ідеальних ситуацій, ніколи не було ідеальних держав, немає ідеальних спільнот. Все знаходиться або в занепаді, або в розвитку. У природі теж є або розвиток, або загибель». За його словами, саме робота над розвитком дозволить створити краще майбутнє: «Ми б хотіли бачити нашу державу, нашу Церкву абсолютно досконалими. Але ми повинні бути реалістами та розуміти, що сьогодні не все так, як ми хотіли б бачити. Однак сьогодні є можливість будувати краще майбутнє, працювати в цьому напрямку», – підкреслив він [3].

Колишній Глава УГКЦ розмірковував також над природою війни і миру з погляду на ситуацію на сході України: «Якщо держава думає про напад, про агресію, то вона становить небезпеку для всіх інших. Навпаки, розвиток збройних сил для захисту життя і прав своїх громадян сприяє зміцненню бажання миру, загального добра», – зазначав Л. Гузар [5].

Саме тому він був упевнений, що держава повинна піклуватися про оборону: «Досвід показує, що в країнах, які піддавалися агресії, гинуло багато людей, у яких не було, чим захищатися (наприклад, від бомбардувань). Але крім жертв використання зброї, мільйони людей загинули від всякого роду національних, етнічних, релігійних і навіть мовних переслідувань». «Народи можуть і повинні боротися проти такого насильства, яке не має жодного виправдання», – зазначав ієрарх [3].

«Коли розпався Радянський Союз ми відчули своє право бути державою – значить, ми не втратили того цілковито. Ідентичність нації, народу будується на невдачах, на поразках. Проте численні поразки, як сталося в нашій історії, позначаються на народів дуже негативно. Демократія як така має різні форми. Нам, українцям, нелегко бути демократами, зокрема тому, що не прислухаємось до себе, а радше дивимось, як зробили інші. Справжня демократія в нас ще не набрала сили. Демократія не є набором ознак якоїсь владної групки – її повинен будувати весь народ. А ми сьогодні не маємо, не набули ще того ступеня відповідальності, на якому має ґрунтуватися демократія, – відповідальності всього народу за власну державу, країну, долю» [20, с. 35–37]. Отже, Блаженніший Любомир великого значення надає особі, громадянину у розбудові суспільства, держави: «Людина має особливе призначення у тій спільноті, діяльною частиною якої має стати майбутня дитина. Для людина є великою честю і водночас великою відповідальністю саме розбудови держави. Оскільки маємо вкласти і свою лепту в осягнення загального блага» [20, с. 42].

Неодноразово Блаженніший Любомир звертав свою увагу на міграційні процеси. Зазначаючи, що сучасні міграційні потоки набули нечуваних масштабів. За причинами і характером сучасна міграція нагадує процеси, що відбувалися в Україні на зламі XIX–XX ст. У світлі таких подій Синод Єпископів УГКЦ закликає компетентні державні органи до створення відповідного законодавства щодо українських емігрантів та іноземних іммігрантів,

які дедалі частіше прибувають в Україну. Важливо, щоб мігранти втішалися тим, що про них дбає їхня держава, і знали, що після повернення додому їх там належно зустрінуть.

Зі свого боку УГКЦ запевняє, що Українська держава і український народ завжди може покладатися на допомогу з боку Церкви, як інтегральної частини українського суспільства у всіх соціальних, економічних, культурних ініціативах, пов'язаних з турботою про покращення долі українського емігранта: «Наша Церква є частиною Вселенської Церкви у світовій Христовій сім'ї – має в ній голос і благодать допомоги й захисту» [6, с. 38]. Практичну діяльність у сфері міграції в Україні та за кордоном УГКЦ проводить за посередництвом різних церковних структур, зокрема: «спархій та екзархатів, які служать нашим вірним, Комісії у справах мігрантів, Карітасу України» [6, с. 38].

Висновки. У діяльності Блаженнішого Любомира до останніх днів життя продовжувалися пошуки автентичного обличчя у християнському світі та свого місця в духовно-конфесійному полі України. Таким чином, Блаженніший Патріарх Любомир висловлював свою позицію щодо широкого спектру соціальних, економічних і політичних проблем, звертаючись до народу з пастирськими листами, глибокими за змістом і прямими за стилем. Його звернення до уряду щодо відповідальності останнього за виплату заборгованості по зарплатні, заклики до політиків припинити фальсифікації на виборах, заклики до громадян захищати власну гідність і права виборців, а також його запрошення церковних лідерів різних конфесій до пошуку порозуміння – усе це є розважливим і вагомим внеском у полеміку на етичні та релігійні теми в часи кризи, громадянського неспокою та соціальних конфліктів.

Список використаної літератури

1. Білозерська О. Блаженніший Любомир (Гузар): Політика і влада – одні з найбільш шанобливих і достойних занять. URL: <https://www.religion.in.ua/10266-blazhennishij-lyubomir-guzar-politika-i-vlada-odni-z-najbilsh-shanoblivix-i-dostojnix-zanyat.html>
2. Глава УГКЦ закликав голосувати та вибирати. URL: http://news.ugcc.ua/news/glava_ugkts_zaklikav_golosuvati_ta_vibirati_57376.html
3. Гузар Л. До якого миру маємо прагнути? URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/10/3/7039709/>
4. Гузар Л. Звернення-заклик до вірних УГКЦ з нагоди завершення місцевих виборів 2010 року. Благовісник. 2010. 136 с.
5. Гузар Л. Ми можемо перемогти, але у чому полягає наша перемога? URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2015/02/27/7059993/>
6. Гузар Л. Послання до вірних УГКЦ і людей доброї волі. Благовісник. 2010. 38 с.
7. Гузар Л. Чи зрозуміли ми Помаранчеву революцію? URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2011/11/22/6774213/>
8. Гузар Л. Чомусь не доглянуті справжні духовні цінності, які пробудились під час Помаранчевої революції. Україна молода. 25 листопада 2005 року. 5 с.
9. Гудзик К. Нова сторінка в релігійному житті України. *Церковний вісник*. 14 липня 1996 р. С. 7–13.
10. Звернення Блаженнішого Любомира до всіх людей доброї волі з нагоди Президентських виборів. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ugcc_doc/34080/
11. Звернення Блаженнішого Любомира до львів'ян щодо спорудження пам'ятника митрополита Андрея. URL: http://news.ugcc.ua/documents/zvernennya_blazhennishogo_lyubomira_do_lvivyan_shchodo_sporudzhennya_pamyatnika_mitropolita_andreya_73238.html
12. Звернення Синоду єпископів Києво-Галицького Верховного Архiepіскопства Української Греко-Католицької Церкви до вірних та усіх людей доброї волі про участь у виборах 2006 року. Нова Зоря. 2006. Ч. 11 (681). 1 с.

13. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття. Київ : Знання України, 2005. 551 с.
14. Кияк С. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. 632 с.
15. Лист Блаженнішого Любомира до Мирян УГКЦ на завершення президентських виборів. Інформаційний бюлетень. 2005. № 1. С. 4.
16. Лист Блаженнішого Любомира до співгромадян, які брали участь у виборах 31 березня 2002 року. *Благовісник*. 2002. № 2. С. 85.
17. Маринович М. Українська ідея і християнство, або Коли гарцюють кольорові коні Апокаліпсису. Київ : Дух і Літера, 2003. 542 с.
18. Недавня О. В. Християнські фактори в контексті культурного і громадянського вибору українців. Київ : Український видавничий консорціум, 2011. 600 с.
19. Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989-2008) / заг. ред. Коваленко Л. Львів : УКУ, 2008. 711 с.
20. Три дороги: Бесіди Блаженнішого Любомира Гузара з журналістами / упоряд. К. Щоткіна. Львів : Друкарські куншти, 2013. 120 с.
21. УГКЦ закликає молитися за вирішення політичної кризи в Україні. URL: https://zaxid.net/ugkts_zaklikaye_molitisya_za_virishennya_politichnoyi_krizi_v_ukrayini_n1054033

THE SOCIAL, POLITICAL AND PASTORAL ACTIVITIES OF CARDINAL LUDMYL HUSAR

Vasyl Gogol, Vitaliy Derkach

Private Higher Education Institution "Ivano-Frankivsk Academy Ivana Zolotoustoho",

Faculty of Theology and Humanities

Sofron Mudry str., 22, 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-5236-885X>

<https://orcid.org/0000-0001-7706-801X>

Modern changes in political, social, economic, and spiritual indicators accompany national self-determination and impact the consolidation of Ukrainians. The general increase of interest in the history of Ukrainian religious and philosophical thought and the sources of the national spiritual culture has led to an appeal to the spiritual and creative heritage of His Beatitude Lubomyr Huzar as the nation's moral authority. The pastoral, social, and political activity of Lubomyr Huzar in the public life of Ukrainians is an actual example of social ministry, because in the conditions of the prevailing pragmatic worldview, even in the religious environment, solving problems of civil importance by the Church has gained practical importance. In the conditions of the controversial dynamic transformation of modern Ukrainian society, it is expedient to study the achievements of the ex-head of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) Cardinal Lubomyr Huzar, whose activity organically transforms the culture of the Ukrainian people, intensifies its spirituality, and at the same time acts as a factor in the formation of civil society. We can also see that Lubomyr Huzar, not only as a church figure but also a patriot sympathized with the creation of the nation and the national ideas of the Ukrainian people. He was the maker of a spiritually cultural nation of the people and also took care of the formation of historical and philosophical thought. Throughout his life, he used to emphasize the importance of the development of public Ukrainian society and the importance of the relationship between the Church and the political power, always called to defend his identity and national idea. According to Lubomyr Huzar, the state should not control the Church, just as the Church should not interfere in politics. Throughout his life, he always tried to make it real. His Beatitude Lubomyr assures that the Ukrainian state and the Ukrainian people can always count on help from the Church, as an integral part of Ukrainian society.

Key words: Cardinal Lubomyr Huzar, UGCC, civil society, morality, education and upbringing, social issues, spirituality and politics, leadership, human rights, person, public, national idea, cultural heritage.

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.5>

ДИСТАНЦІЇ В ЕПІСТОЛЯРНМУ ДИСКУРСІ ВАСИЛЯ СТУСА: МІЖ КОМУНІКАЦІЄЮ ТА ДИСКОМУНІКАЦІЄЮ

Юлія Доброносова

*Національний транспортний університет,
факультет економіки та права, кафедра філософії та педагогіки
вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 1, 02000, м. Київ, Україна*

Автор пропонує оновити методологію і дослідницькі спрямування сучасної української філософії для розуміння сутності екзистенціальних викликів російсько-української війни. Актуальним визнано філософське осмислення комунікативної спрямованості людського існування у граничних ситуаціях і динаміки комунікації–дискомунікації у спадщині українських філософів і митців. Метою розгляду є виявлення медіакомунікативного смислу різних видів дистанцій в епістолярному дискурсі Василя Стуса. Автор характеризує дистантність як основу специфіки медіа листування та з'ясовує передумови появи в епістолярному дискурсі–діалозі смислових і комунікативних дистанцій. Медіа листування забезпечує комунікацію і окреслює наявність дистанцій між людьми. Дистантність є найяскравішою рисою епістолярної комунікації. В епістолярному дискурсі Василя Стуса присутні просторові, часові, комунікативні, екзистенціальні і смислові дистанції. Переживання комунікативних, екзистенціальних і смислових дистанцій пов'язане із розривами в діалозі та втратою взаєморозуміння із цінними Іншими. Тріумфом смислових і комунікативних дистанцій є відкриті звернення Василя Стуса до офіційних радянських діячів. Спільнодія просторових, часових, смислових і комунікативних дистанцій призводить до появи дистанцій екзистенціальних та увиразнення дисконікації. Його листування – свідчення зіткнення різних життєсвітів і його особистої екзистенціальної війни. Розгляд вторинних адресатів у листах Василя Стуса дозволяє помітити особливості смислових дистанцій. Автор використовує методологію філософії медіа і підходи Альфреда Шюца для аналізу медіакомунікативної специфіки епістолярного дискурсу та пропонує у майбутніх дослідженнях розглянути особливості екзистенціального переживання дистанцій у листах Василя Стуса до рідних і друзів.

Ключові слова: медіа листування, епістолярний дискурс, епістолярна комунікація, комунікативні дистанції, дисконікація.

Вступ. Актуальний етап російсько-української війни сповнений екзистенційних викликів, які потребують філософського осмислення, що спонукає українську філософію до оновлення методології і дослідницьких спрямувань та увиразнення напрямів філософського дискурсу, спроможних поєднати смислотворчий потенціал філософії як спільного дискурсивного зусилля прояснення щодо нашого само- і світорозуміння із пізнанням інтерекзистенціальних «місць сили» української культури, нині загроженої внаслідок агресії проти України. Актуальним є філософське осягнення здобутків українських філософів і митців, у спадщині яких стикаємося із пізнанням колізій комунікативної спрямованості людського існування у граничних ситуаціях, здатних увиразнити динаміку комунікації–дискомунікації. На десятому році нинішньої війни, що розгортається в часи тотальної медіатизації, в горизонті глобального поширення різноманітних форм як зла «плинного» (Зігмунт Бауман, Леонідас Донскіс), так і «затверділого» зла, що увиразнило свою силу з початку повномасштабного вторгнення в Україну російської армії, цінні дослідження

екзистенційної специфіки часів війни у культурі новітнього медіарозмаїття, та не менш важливе і продовження пізнання витоків цього медіарозмаїття і специфіки поколінь медіа, котрі нині не є масово поширеними, але мали значення для розвитку медіакультури кінця 20 століття. На перехресті згаданих дослідницьких спрямувань перебуває осмислення листування як медіа та медіального потенціалу епістолярного дискурсу Василя Стуса.

Метою нашого розгляду є виявлення медіакомунікативного смислу різних видів дистанцій в епістолярному дискурсі Василя Стуса. Її реалізація передбачає характеристику дистантності як основи специфіки листування як медіа та з'ясування передумов появи в епістолярному дискурсі-діалозі Василя Стуса смислових і комунікативних дистанцій, що ведуть до дисконунікації. Міждисциплінарне осмислення епістолярної спадщини українського письменника, перекладача і дисидента належить до популярних річищ української гуманітаристики, причому на перший план нерідко виходить розуміння ним специфіки людського існування і формується підхід до епістолярію як до дискурсу із домінантою філософських смислів. Огляд праць, присвячених філософському і міждисциплінарному пізнанню листування Василя Стуса засвідчує, що різні аспекти його культурного і ціннісного значення постають у дослідженнях Михайлини Коцюбинської [1], Володимира Кузнецова [2], Наталії Глушковецької [3], Наталії Загоруйко [4], Галини Мазохи [5; 6], Маргарити Єгорченко [7], Тетяни Михайлової [8], Лесі Юрчишин-Біловус [9]. Хоча багато парадоксальних річищ його епістолярного дискурсу недостатньо досліджені, а соціокультурний горизонт розуміння посталих в ньому смислів окреслений ескізно. У попередніх публікаціях [10; 11] ми намітили підходи до листування як медіа та до медіакомунікативного потенціалу епістолярію Василя Стуса. Розгляд різних видів дистанцій в його листуванні буде продовженням міждисциплінарного пізнання із філософською домінантою, що потребує звернення до методології феноменологічного річища філософії медіа та підходів до розуміння життєсвіту Альфреда Шюца.

Виклад основного матеріалу. Листування як медіа дозволяє комунікантам обмінюватися не лише повідомленнями й інформацією, але й смислами, водночас увиразнюючи дистанції. У минулі століття, відкривши значення епістолярної комунікації за відсутності інших варіантів спілкування з цінними Іншими, особа отримувала можливість кристалізувати ціннісні орієнтації, поєднати різні модули часу у переплетінні пізнання і самопізнання. Листуванню, як і всім поколінням медіа, притаманна подвійність: воно уможливорює комунікацію і позначає наявність дистанцій між людьми, долаючи їх. Василь Стус міг відчувати це сповна, бо більшість його листів написані до адресатів, просторово віддалених, що зумовлене бажанням не втрачати комунікативні зв'язки з ними. Медіагоризонт існування людини у другій половині 20 століття навіть в СРСР демонстрував співіснування різних медіа, з поправкою на тотальну заідеологізованість мас-медіа, несвободу і цензуру у книгодруці, недостатнє поширення телефонії. У місцях неволі, де письменник перебував значну частину життя, навіть упокорене медіарозмаїття «вимикалося» разом із можливостями усної комунікації особи із цінними Іншими, а позбавлення більшості практик комунікації було однією із характеристик «позбавлення волі». Залишалося тільки листування, медіальний потенціал котрого розростався для адресанта і адресатів, тож слабке медіа минулих століть перетворювалося на силу, здатну виконувати функцію інших медіа, набуваючи прикмет мас-медійної комунікації, і його надмірність становила небезпеку для дискурсу радянської влади. Інстинкт самозбереження радянської системи, зумовлював появу практик переривання листовної комунікації Василя Стуса для того, щоб обірвати формування смислів і цінностей та їх трансляції, підважити ціннісну єдність в мережах стосунків. У результаті до просторових відстаней додавалися штучно створені розриви в комунікації, і так давалася взнаки сутнісна характеристика медіа листування, в якій проявлялася його спорідненість із усіма медіа – здатність підкреслювати екзистенціальні відстані і розриви.

Дистанція є концептом, котрий дозволяє найкраще описати подвійність, без якої годі уявити існування будь-якого медіа. Реальність епістолярної комунікації структурована наявністю відстаней, що їх долають і остаточно не можуть здолати комуніканти. Поруч із поліфункціональністю і полідискурсивністю *дистантність* – найяскравіша риса листування як практики комунікації, в якій проступають і прикмети медіальності як характеристики людського існування із притаманним йому усвідомленням смисложиттєвого значення відстаней між людиною і світом. Епістолярна комунікація увиразнює зовнішні і внутрішні дистанції, долає їх і збільшує їх відчуття, підставою для чого є те, що медіа листування окрім комунікативного має екзистенціальний та інтерекзистенціальний потенціал. Зв'язок між адресантом і адресатами утримується попри накопичення дистанцій, хоча дистантність зумовлює і недосконалість листування як медіа, котре творить обмеження, множить їх і заганяє людей у рамки, що можуть сприйматися ними як несвобода. Підтвердження таких особливостей епістолярної комунікації знаходимо у листуванні Василя Стуса, в якому, починаючи з ранніх звернень до друзів, виразне усвідомлення *просторових, часових, комунікативних, екзистенціальних і смислових дистанцій*. На позір його епістолярний дискурс-діалог спрямований на додання рамки, створеної першим і другим типами дистанцій, але найяскравіше його медіальний потенціал проявляється в моменти опору впливам третього, четвертого і п'ятого типів. Переживання просторової віддаленості впливає на зміст його листів, співіснування у них різних мовних ігор і характер комунікативних зв'язків із адресатами. Для листування Василя Стуса характерна трансформація *просторової відстані* між тими, хто комунікує, у переживання присутності смислової дистанції, котра може бути оцінена як негативно, так і позитивно. Натомість *часові дистанції*, пов'язані із відтермінуванням отримання і прочитання листа від ситуації його написання, оцінюються як такі, що деформують комунікацію. Переживання *комунікативних дистанцій* в його листуванні зумовлене присутністю розривів в діалозі, згасанням порозуміння і надії на можливість його досягнення в майбутньому. Усвідомлення *екзистенціальних і смислових дистанцій* часто пов'язане із переживанням ним втрати взаєморозуміння із цінними Іншими, відчуженням та дистанціюванням, притаманним пізнанню і самопізнанню. В епістолярному дискурсі Василя Стуса просторові, часові і смислові дистанції переживаються ним як комунікативні, а їх фіксація у листах підсилюється медіа письма, «вмонтованого» в медіа листування. Для його листів різних років характерні прямі вказівки на *просторові дистанції* (листи до Віктора Дідківського, датований вереснем 1959, до батьків від 13–17.06.1975, до Віри Вовк від 22.03.1977, до Рити, Бориса і Катерини Довганів від 18.03.1977, до Анни-Галі Горбач від 12.04.1977). У зверненні до батьків від 8.03.1977 він фіксує неможливість здолати відстані, в листі до дружини, датованому тим же днем, немає вказівок на тисячі кілометрів, але йдеться про ціннісний смисл дистанції. У листі до Івана Світличного від 13.07.1978 присутній приклад іронічного позначення масштабів просторових відстаней. У полілісті, адресованому Михайлині Коцюбинській, Свіплані Кириченко, Юрієві Бадзю, Леоніді і Надії Світличним, Павлові Стокотельному, Риті і Борису Довганям, від 29.10.1977, Василь Стус наголошує на просторовій дистанції між ним та Україною. У листі до дружини і сина від 01.06.1981 міркування про дистанції вплетені в реферування статті фізика Абдуса Саляма про співвідношення часу і простору. Загалом просторові дистанції творять зовнішню рамку його епістолярної комунікації, а їх додання спонукає до пізнання Інших і самопізнання через контакт із ними, відтак віддаленість часто обертається відкриттям можливості зближення. Тут же присутнє й розуміння того, що медіа листування може породжувати продуктивний дискурс-діалог і дискомунікацію.

Починаючи з листів до друзів у 1960-х, помітне усвідомлення Василем Стусом можливості проявлення *сміслових дистанцій*, які проступають у листуванні, хоча у безпосередньому спілкуванні їх раніше не було. Тоді ж з'являються і перші приклади переростання просторових дистанцій у комунікативні (листи до Анатолія Лазоренка від 5.10.1959 та до Бориса Дорошенка від 12.04.1960). З 1960-х присутні у епістолярному дискурсі-діалозі і приклади усвідомлення можливості появи нездоланих сміслових дистанцій. Передусім йдеться про його листування із редакціями літературних часописів, відомими авторами чи критиками, що в більшості випадків містить спроби встановити діалог на незначних просторових відстанях. У листі до Анатолія Лазоренка від 25.01.1963 зіставлено діалог із другом як зі смислово близьким Іншим та неможливість діалогу із смислово віддаленим Андрієм Малишком, до котрого Василь Стус звернувся у грудні 1962 у листі, сповненому міркувань про ситуацію із українською культурою. Епістолярні звернення до відомого поета виявилися показовими для усвідомлення існування нездоланих сміслових дистанцій, констатацією того, що листування має шанси перетворитися на засіб їх увиразнення. Натяк на це присутній і в листі до українського радянського письменника і критика, Анатолія Мороза, орієнтовано датованому 1968. Натомість у датованому 25.08.1970 листі-відповіді рецензентові збірки «Зимові дерева» Євгену Адельгейму Василь Стус намагається продовжити діалог, сподіваючись на можливість взаєморозуміння. Справжнім тріумфом сміслових дистанцій і увиразненням комунікативних дистанцій можна назвати збережені його листи до соціокультурно і ціннісно далеких адресатів – осіб з офіційних літературних кіл або представників державних органів влади, на встановлення діалогу із якими він спочатку таки сподівався. Відкриті звернення Василя Стуса, писані у різних екстралінгвістичних ситуаціях з «радянської волі» і місць неволі, свідчать про здатність листування бути простором уточнення його ціннісних орієнтацій. Медіапотенціал таких листів відрізняється від притаманного звичайній епістолярній комунікації, адже в них звернення до одного або кількох адресатів передбачає вихід повідомлення з приватної у публічну сферу. Їх можна зарахувати до медіатекстів, адже їх мета часто пов'язана із функціями масової комунікації і прагненням започаткувати публічний дискурс, якщо не на макрорівні, то на мезорівні, та й місцем їх оприлюднення можуть стати масмедіа. Розквіт таких звернень як варіанту публічної комунікації співмірний розвитку «реальності мас-медіа» (Ніклас Луман). На перший погляд видається, що відкритий лист взагалі не є листом у його питомому значенні, бо в ньому зруйновано приватність. Продуктивно виходити із того, що відкриті листи передбачають особливе співвідношення приватного і публічного та інший статус приватності адресата та адресанта. Автор відкритого листа оприлюднює своє звернення до конкретного Я, але воно трансформує зв'язок між Я і Ти у Я – Ми, Я – Вони, Ми – Вони. Випадки приєднання до підписантів колективних листів траплялися у житті Василя Стуса. Дмитро Стус згадує про кількомісячне перебування батька в Києві між першим і другим ув'язненнями: «Він написав багато листів в захист Чорновола, якого тоді по абсолютно сфабрикованому і надуманному звинуваченню посадили. Писав листи з приводу арешту і засудження Овсієнка, Горбала і ще кількох людей, я всіх не пам'ятаю. Практично кожен тиждень він щось кудись писав» [12, с. 125–126]. Проте саме авторські відкриті листи мають виняткове значення для розуміння медіальної специфіки його епістолярного дискурсу – самовираження власних позицій у них настільки ж важливі, як і акцентування на соціокультурних явищах і подіях, а комунікативний намір пов'язаний із увиразненням чогось, що, на думку автора, має бути оприсутнене, відтак – наділене смыслом. Так відкритий лист стає частиною медіакультури і в ньому спрацьовує прикмета масмедіа – реальним є те, що оприлюднене.

Часто задекларованими адресатами звернень Василя Стуса були особи, соціокультурно і ціннісно далекі, і спроба комунікувати із ними – нагода для кристалізації його ціннісних орієнтацій, а надія на можливість долання комунікативних дистанцій – частина

мотивації їх написання. Спільний момент його відкритих листів – обґрунтування необхідності розгортання дискурсу-діалогу з культурних і соціально-політичних питань, але фактично ці звернення стають способом проявлення смислових і комунікативних дистанцій між автором і його адресатами, що веде до унеможливлення дискурсу-діалогу, спрямованого на взаєморозуміння. Висловлене у них в умовах радянської дійсності робить більшість їх «цінними» доказами у справах проти Стуса, що пізніше засвідчили і слідства, і суди. Наприклад, у Постанові про притягнення його як обвинуваченого від 22.01.1972 поруч із вказівкою на виготовлення і розповсюдження документів, в яких він «зводив наклеп на радянський державний і суспільний лад», згадано Лист до Президії Спілки письменників України і партійних органів. Фатальну роль відіграла і чернетка його листа до Петра Шелеста, написаного орієнтовно на межі 1965–1966, не менш показовими для обвинувачення виявилися і лист до ЦК КПУ і КГБ при Раді міністрів УРСР «Нині зрозуміло кожному...» на захист Валентина Мороза, і листи на захист Святослава Караванського. Всі приклади виходу в простір публічної комунікації були підтвердженням нездоланності смислових і комунікативних дистанцій. Закріпилося їх увиразнення і в написаних під час слідства листах – до Петра Шелеста, до секретаря КП УРСР (із копією до Президії Спілки письменників України) Федора Овчаренка, до голови Спілки письменників України Юрія Смолич. У листах до адресатів, котрі уособлювали інстанції, інституції, управлінські структури УРСР, приватність епістолярної комунікації трансформувалася. Так у зверненнях до Петра Шелеста Василь Стус називає адресата на Ви, за чим проглядає множина колективного і безликого «Ви» інституції, що свідчить про неможливість подолати дискомунікацію. Водночас саме у відкритих листах медіапотенціал листування творить можливості виходу на прикордоння мезо- і макрорівнів масової комунікації, а вони самі є частиною дискурсу, неможливого для реалізації в реальності радянських мас-медіа, і фактом свого існування свідчать про зазіхання на творення альтернативного публічного дискурсу на мезорівні масової комунікації, що підтверджує здатність епістолярної комунікації виконувати функції медіа. В кожному наступному зверненні Василь Стус послідовно увиразнював етичне обґрунтування дискурсу-діалогу і говорив про дискурс як спосіб діалогічно-аргументативної перевірки спірних домагань значущості. Огляд згаданих звернень засвідчує, що поступово він розчаровується у можливості подібного в СРСР, і водночас продовжує виписувати власні ідеальні параметри дискурсу-діалогу, наголошуючи на потребі інтерсуб'єктивності процесу аргументативного взаєморозуміння і переконанні в можливості існування волі до взаємності, бодай в формі проекту. Драматичною кодою у серії відкритих звернень Василя Стуса кінця 1960-х–початку 1970-х, писаних з радянської волі і неволі, є відкритий лист до редакції «Літературної України», написаний у вересні 1972 майже одночасно із Касаційною скаргю на вирок суду, в якому адресати взагалі не проглядаються – це монолог в нікуди, в ніщо, в порожнечу із мінімальною надією на те, що там може бути Ти або Ви. По суті джерелом збільшення смислових дистанцій у випадку із такими листами виступало те, що він і його офіційні адресати жили в різних життєсвітах, формально перебуваючи у одній країні, а листування увиразнило відмінності між цими життєсвітами. Проблематика витоків дискомунікації та збільшення смислових дистанцій у його відкритих зверненнях особливо важлива сьогодні, коли українські філософи Євген Бистрицький і Людмила Ситниченко [13] в горизонті екзистенціальної російсько-української війни ставлять питання про обмеженість відомих перспектив розуміння комунікації, якщо йдеться про комунікантів з різних життєсвітів. Листування Василя Стуса постає як документ-свідчення його особистої екзистенціальної війни. Огляд його відкритих звернень кінця 1960 – початку 1970-х років до адресатів, віддалених комунікативними

і смисловими дистанціями, засвідчує, що багато з висловленого часто адресовано не тільки тим особам, котрі позначені як адресати. Розмаїття не-епістолярних мовних ігор у листах є натяком на усвідомлення автором можливої присутності вторинних адресатів – уявної медіааудиторії, здатної інтерпретувати вміщені у зверненні смисли краще, ніж адресат зазначений. Це ще раз підтверджує, що медіапотенціал таких листів ґрунтується на зміні співвідношення приватного–публічного і перетворенні їх на медіатексти. Виявлення нездоланості дистанцій не спонукало Василя Стуса до зневіри у пошуку недистанційованої смислово і комунікативно аудиторії. Пишучи подібні тексти з місць неволи на початку 1970-х, він не міг не розуміти, що бажаний для нього дискурс-діалог не є реальним у радянській реальності, але продовжував виписувати його параметри саме як *етичного дискурсу*, в якому справедливість – ключова категорія. Серед листів другої половини 1970-х, які близькі до відкритих, є звернення до Петра Григоренка і Левка Лук'яненка 1977-го, до Андрія Сахарова 1979-го і до ПЕН – клубу 1976-го. У них відчуття смислових і комунікативних дистанцій мінімальне, натомість присутня надія на те, що адресат може стати медіумом для поширення повідомлення листа вторинним адресатам, і такий лист вповні перебирає на себе функції медіа. Між двома групами текстів перебувають листи, котрі демонструють парадоксальність у вираженні комунікативних і смислових дистанцій між адресантом і первинним адресатом та орієнтацію на вторинну аудиторію. Прикладами цього є відкритий лист до Івана Дзюби 1975-го та написане Василем Стусом з заслання звернення до поета і члена Президії Верховної Ради СРСР Расула Гамзатова, в яких згадки про можливу реальність справедливості у горизонті несправедливості радянської реальності виявляються підтвердженням збільшення комунікативної і смислової дистанції між автором і первинними адресатами. Адресант жертвує можливостями долання комунікативних дистанцій, якщо для цього потрібно поступитися справедливостю, адже без врахування конститутивної основи справедливості і взаємоповаги, діалог для нього неможливий. Відкриті листи і близькі до них звернення до радянських очільників, літературних функціонерів та до незнайомих особисто, але відомих персон з дисидентського кола, часто ставали (у першому випадку) або могли стати (у випадку другому) простором у вираженні смислових і комунікативних дистанцій. Місце такого листування в епістолярному дискурсі Василя Стуса особливе, адже воно цінне співвідношенням приватного–публічного у зверненні до незнайомих, і ключем до розуміння його специфіки може стати осмислення комунікації особи із близькими і віддаленими Іншими. Альфред Шюц [14, с. 82–85] наголошує, що соціальний зв'язок з близькими знайомцями, безпосередньо присутніми в нашому житті або тими, що були такими колись, має свої особливості, котрі проявляють специфіку людського існування, водночас соціальний зв'язок і комунікація із віддаленими Іншими не менш важлива для його розуміння. Він виділяє такі плани соціальних зв'язків у життєві: соціальні стосунки обличчям до обличчя, основою яких є тілесна співприсутність і просторова близькість (Ти-настанова і Ми-зв'язок); соціальні стосунки, що передбачають опосередковану дистанційовану співприсутність (Ви-зв'язок з неблизькими сучасниками) та соціальні стосунки між тілесно несприятними попередниками і послідовниками. За словами Шюца у Ти-настанові Інший сприймається як особистість і в разі взаємності звернення одне до одного конститується особливий тип соціального зв'язку – Ми-зв'язок, який передбачає, що досвіди скоординовані, взаємопов'язані і взаємно визначають одне одного. У ньому підтверджується інтерсуб'єктивність життєвіту не як приватного, а як спільного досвіду. Шюц [14, с. 84] пропонує живий Ми-зв'язок співвіднести зі світом в актуальній досяжності, відтворюваний Ми-зв'язок – із відтворюваною досяжністю, соціальний світ сучасників – із досяжністю, котру можна здобути. Отже, соціальні зв'язки

із сучасниками спираються на Ви-настанову, і якщо Ти-настанова передбачає взаємне відображення безпосереднього досвіду Іншого, то Ви-настанова – схоплення Іншого як персонального або функціонального типу. Шюц висновковує, що внаслідок цього соціальні зв'язки із Ви-настановою принципово мають лише *характер шансу*. Якщо розглянути з перспективи розрізнення Ми-зв'язку і Ви-зв'язку епістолярні звернення Василя Стуса до комунікативно віддалених адресатів, то у них виразна специфіка другого типу соціального зв'язку, бо опосередкованість подвоюється і постає як опосередкованість, притаманна епістолярній комунікації загалом, та як опосередкованість соціального зв'язку. Спрямування на написання цих текстів на межі 1960–1970-х почасті спиралося сподівання на досяжність, котру можна здобути, але епістолярне звернення ставало граничною формою перевірки можливості медіа листування долати дистанції, і перетворилося на тріумф смислової дистанції. Первинні Інші-адресати у кращому випадку схоплюються як функціональний тип, і сама комунікація *має характер шансу*. Ви-зв'язок не надто сприяє доланню комунікативних і смислових дистанцій і пошуку взаєморозуміння. У листах Василя Стуса 1970-х з місць неволі до радянських партійних діячів недостатність Ви-зв'язку виразна. Натомість лист до Івана Дзюби є прикладом болочого переходу від Ми-зв'язку до Ви-зв'язку, а листи до Петра Григоренка або Андрея Сахарова – випробовуванням шансу на комунікацію і опір дистанціям, набагато менше сподівань на це у чернетці листа до Расула Гамзатова. Окрім первинних адресатів перелічені звернення мають ще й вторинних – можливу уявну аудиторію, кожен Інший в якій міг би забезпечити прояв як продуктивності Ви-зв'язку, так і можливість його недостатності. Майже всі збережені листи Василя Стуса до рідних і друзів фіксують розмаїття проявів Ми-зв'язку із Ти-настановою. У них здатність медіа листування долати дистанції (просторові, часові, смислові, комунікативні, екзистенціальні) між автором і близькими Іншими – запорука збереження Ти-настанови. Практика обміну епістолярними посланнями потрібна тоді, коли цінні Інші припинили бути тілесно присутніми і особа не може відчутти їх близько до себе, але їх близькість продовжує тривати. Це має виняткове екзистенціальне значення для суб'єкта, адже втрата Ми-зв'язків є не просто обмеженням здатності Я до комунікації, а по суті загрозою для існування цього Я. Листування – прикордоння між безпосереднім і опосередкованим досвідами Іншого, де можливі різні перехідні форми аж до комунікативної дистанції і дисконікації. Серед тих, кому писав листи Василь Стус, маємо градацію безпосередності, коли листування фіксує як спроби збереження Ми-зв'язку шляхом долання дистанцій, так і різноманітні переходи від Ми-зв'язків до Ви-зв'язків, а близький Інший або Інша стають віддаленими. Прикмета листування Василя Стуса, особливо з місць неволі, – наявність адресатів, щодо яких просторові і комунікативні дистанції спричинили можливість загрозового переходу від Ми-зв'язків до Ви-зв'язків, та поява серед адресатів сучасників, із якими автор не був знайомий, але Ви-зв'язок із ними внаслідок змістовного листування став продуктивним за наявності просторових і часових дистанцій (листування під час першого ув'язнення із Миколою Горбалем, з представницею Міжнародної амністії Христіною Бремер, німецькою перекладачкою Анною-Галею Горбач). Опосередкованість епістолярної комунікації із Іншими, стосунки із якими до появи просторових дистанцій існували у форматі Ми-зв'язку, часто переживалася як нездоланна комунікативна дистанція. В епістолярному дискурсі Василя Стуса маємо приклади і того, як просторові і часові дистанції переплітаються із екзистенціальним переживанням дистанційованості від Інших і від самого себе, що потребує окремого дослідження в майбутньому.

Висновки. Проведений розгляд дозволяє накопичити важливі для подальшого осмислення епістолярного дискурсу-діалогу Василя Стуса тези, цінні в часи російсько-української

екзистенціальної війни, коли проблематика комунікації і дискомунікації актуальна. Специфіка співіснування і спільнодія просторових, часових, смислових і комунікативних дистанцій у його листуванні часто призводять до появи дистанцій екзистенціальних й увиразнення дискомунікації та проявляють медіальну специфіку листування. Тріумф смислових і комунікативних дистанцій у його відритих зверненнях до радянських очільників і митців оприсутнює спроможність епістолярію потенціально бути медіа і не лише нагадувати авторові про нездоланність дистанцій, але й увиразнювати його ціннісні орієнтації та розуміння суті діалогу навіть тоді, коли такий діалог неможливий. Розгляд появи вторинних адресатів та порівняння Ми-настанови і Ви-настанови у листах Василя Стуса дозволяє розкрити особливості переживання ним смислових дистанцій, що підсилює медіальний потенціал епістолярного дискурсу. Предметом майбутніх досліджень може стати феномен екзистенційної дистанційованості від Інших і від самого себе, посталий в епістолярії поета до рідних і друзів.

Список використаної літератури

1. Коцюбинська М. Х. Листи і люди: Роздуми про епістолярну творчість. Київ: Дух і Літера, 2009. 584 с.
2. Кузнецов В. О. Етико-естетична максима епістолярію Василя Стуса : Автореф. дис. ... кандидата філологічних наук : 10.01.01 – українська література. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2011. 23 с.
3. Глушковецька Наталія. Основні етапи оприлюднення та літературознавчого осмислення епістолярної спадщини Василя Стуса. *Слово і Час*. 2018. № 6. С. 12–21.
4. Загоруйко Н. В. Стус та Р. М. Рільке – естетичні пошуки мистецького діалогу (за епістолярною спадщиною В. Стуса). *Наукові записки. Серія Філологічна*. 2013. Вип. 23. С. 68–80.
5. Загоруйко Н. В. Листи Василя Стуса як феномен епістолярної творчості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Філологічна*. 2011. Вип. 21. С. 185–196.
6. Мазоха Г. Екзистенційні мотиви в епістолярній спадщині В. Стуса. *Теоретична і дидактична філологія: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 10. С. 223–233.
7. Єгорченко Маргарита. Ідея життєтворчості в рецепції Василя Стуса : тексти і контексти. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. 2019. № 27. С. 147–160.
8. Михайлова Тетяна. Погляди Василя Стуса на поезію (на матеріалі епістолярію). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур : Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Вип. 32. 2017. С. 223–233.
9. Юрчишин-Біловус Леся. Інтертекстуальні виміри міжлітературного діалогу Рільке – Бажан – Стус (на епістолярному матеріалі). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Вип. 33: Теорія літератури та порівняльне літературознавство, ч. 2. Львів, 2004. С. 246–52.
10. Доброносова Ю. Д. Розмаїття мовних ігор як прояв медіамережевої специфіки епістолярного дискурсу Василя Стуса. *Вісник Львівського університету. Серія Філософська науки*. Вип. 28. 2021. С. 40–47.
11. Доброносова Ю. Д. Філософське розуміння перекладу у Василя Стуса і Вальтера Беняміна: пошук і творення смислів. *Вісник Львівського університету. Серія філософська науки*. Вип. 29. 2022. С. 65–73.
12. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 1. Упорядкування Богдана Підгірного. Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. С. 125–126.
13. Бистрицький Євген, Ситниченко Людмила. Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 64–82.

14. Шюц Альфред, Лукман Томас. Структури життєсвіту. Пер. з нім. Вахтанга Кебуладзе. Київ: Український Центр духовної культури, 2004. 560 с.

**DISTANCES IN THE VASYL STUS'S EPISTOLARY DISCOURSE:
BETWEEN COMMUNACATION AND DISCOMMUNACATION**

Yuliia Dobronosova

National Transport University,

Faculty of Economics and Law, Department of Philosophy and Pedagogy

Omelyanovycha-Pavlenka str., 1, 02000, Kyiv, Ukraine

The author proposes to update the methodology and research directions of modern Ukrainian philosophy to understand the essence of the existential challenges of Russian-Ukrainian war. The philosophical understanding of communicative orientation of human existence in extreme situations and dynamics of communication and discommunication in heritage of Ukrainian philosophers and artists is recognized as relevant and current. The purpose of the review is identification of the mediacommunicative meaning of various types of distances in the epistolary discourse of Vasyl Stus. The author characterizes distance as the basis of the specificity of media correspondence and explains the prerequisites of appearance of semantic and communicative distances in epistolary discourse-dialogue. Media of correspondence ensures communication and outlines the presence of distances between people. Distance is the most striking feature of epistolary communication. Spatial, temporal, communicative and semantic distances are present in the epistolary discourse of Vasyl Stus. Experiencing communicative, existential and semantic distances is associated with gaps in dialogue and loss of understanding with valuable others. Vasyl Stus's open appeals to official Soviet figures are triumph of semantic and communicative distances. The cooperation of spatial, temporal, communicative and semantic distances leads to the emergences and emphasizes discommunication. His correspondence is evidence of the collision of different life words and his personal existential war. Consideration of secondary addresses in the correspondence of Vasyl Stus allows us to blur semantic distances. The author uses the methodology of Philosophy of media and the approaches of Alfred Schütz to analyze the mediacommunicative specificity of epistolary discourse and suggests in future studies to consider the existential experience of distances in Vasyl Stus's letters to relatives and friends.

Key words: media of correspondence, epistolary discourse, epistolary communication, communicative distances, discommunication.

УДК 122/129:392

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.6>

МІФ І АНТРОМОРФІЗАЦІЯ ДІЙСНОСТІ: МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ

Андрій Кадикало

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра філософії
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна*

У статті проаналізовано вплив міфу на людину в минулому та сьогодні. Автор розглянув приклади того як архаїчна людина потребувала міфу. Людина з давнього минулого пояснювала світ, емоції та свою взаємодію з довколишнім за допомогою міфу. Міф мав долучав людину до чогось позачасового, поза історичного. Міф виконував терапевтичну функцію, сприяв прийняттю всіх тягот реального життя і виправдовував їх. Це допомагало людині прийняти долю і невблаганність наближення смерті. Автор вважає, що італійський дослідник Луїджі Дзоя обґрунтовано пов'язує становлення раціональності із історичними подіями, що змінили античне грецьке суспільство. Ці зміни стали світанком західної цивілізації, заклали основи певності людини в своїх силах. Перші зусилля людського розуму осмислити світ почали усувати міфологічне мислення. Міфологічний погляд на світ, як і загалом ірраціональний, найчастіше бачить довколишнє песимістично – людина не здатна опанувати свою волю і долю, не здатна змінювати майбутнє. Раціональне мислення – це оптимістичний погляд у майбутнє. Це означало віру в здатність змінити наперед визначене майбутнє – людина творить історію. Автор вважає, апелюючи до пояснення румунського дослідника релігії Мірча Еліаде, що міф не зникає із кінцем античного світу. Більше того, багато історичних подій відбувається через вплив міфу на людське сприйняття світу, наприклад відкриття Америки, місіонерські експедиції. Керує вчинками людини раннього Модерну міф про прогрес, про розвиток. Автор робить висновок, що міфологічне мислення згасало поступово. Остаточне його зникнення сталося у XVII столітті. Це завдало шкоди людині. Людство втратило мотивацію, світ видавався добре зрозумілим. Раціональне мислення пояснювало, але не рятувало від жахів життя, а особливо смерті. Міф виконував функцію ініціації, яку Джозеф Кемпбелл назвав засобом долання «трудних порогів перетворення». Автор висновок, що міф має значення і для сучасної людини. Людина без міфу відчувається самотньо. З іншого боку, людина маніпуляція міфом може перетворити невдоволену людину на неврастеника здатного чинити зло. Це засвідчують злочини нацизму, комунізму – в минулому та «русскава міра» (рашизму) – сьогодні.

Ключові слова: міф, людина, історія, раціональність, західна цивілізація, віра, прогрес.

Антропоморфізація може проектуватися не тільки на уявне, але й на реальне. На перший погляд, сучасна людина далеко соціально еволюціонувала у порівнянні від архаїчної людини, від первісного «дикуна». Проте, коли роздивлятися цю модерну людину прискіплює через її вчинки та дії, то, особливо в екзистенційній, екстремальній ситуації, може скластися враження, що дистанція від архаїзму не така вже й суттєва. Вважаємо, що звернення до теми міфу в минулому та сьогодні може прояснити ситуацію.

У античній Греції ще до появи філософії міф був тим, що регулює і встановлює обмеження на дії людини. Загалом ситуація античної Греції нічим не є оригінальна, бо для усіх традиційних суспільств на етапі їх раннього періоду характерне функціонування міфологічного мислення як на індивідуальному, так й на колективному рівнях. Емоції людини розглядалися як щось зовнішнє щодо неї самої, що не в людині джерело її волі.

Людина не здатна впливати на своє життя і свою долю, але вона повинна уникати пристрастей. Представник глибинної психології Луїджі Дзоя (Італія) зазначає: «Еллін не мав, ані сили волі, розвиненої згодом християнським і філософським аскетизмом, ані психологічних пояснень, тому реагував на ці емоції здивуванням і забобною розгубленістю. Він хотів відсторонитись від них, адже сприймав як загрозу те, що вони часто переважали над його намірами, тож він був готовий вважати їх справжніми божествами, які час від часу опановували смертними. Аби захиститись, він витісняв зі свідомості стани одержимості, видіння і сни та перетворював психологічні переживання на бентежних божеств» [1, с. 68]. Якщо людину й охоплює пристрасть, то це не її відповідальність, а богів. Яскравий приклад часто зустрічаємо у вчинках та діях героїв Троянської війни, як греків, так і троянців:

Гамір такий у троянців лунав по їх цілому війську.
Та не у всіх був однаковий крик, не однакова мова,
Різноманітні змішались тут різних народів говірки.
Цих підбиває Арей, а тих – ясноока Афїна,
Жах, і Острах, і Звада, в жадобі своїй ненаситна,
Мужоубивці Арея сестра і товаришка вірна.
Спершу маленька на зріст, виростаючи, згодом сягає
Неба вона головою, сама ж по землі йде ногами.
От вона й тут, між ворожі проходячи юрми, однаку
Сіяла в них ворожнечу і множила стогони людські.
(Іліада, Пісня IV, 436-445:)

Поступово західна людина починає змінювати своє розуміння світу і свого місця у ньому. Це пов'язано із силою, яку відкрили античні греки, силою, яка звільняє людину залежності від богів. Дзоя, такою зламною подією, вважає перемогу греків у греко-перських війнах. На перший погляд греки були приречені у боротьбі із персами, надто не до порівняння ресурси античної демократичної Греції та деспотичної Персії. Видавалось, що греки були приречені – фатум, доля – через силу, потугу і ресурси Персії) заклала початок історичному часу. Історія стає місцем новацій, новації рухають історичний процес. Відбувається пришвидшений розвиток у царині політики, економіки і військовій справі і з'являється філософія. «Вже сам факт зародження філософії свідчить про те, що це вже не замкнутий світ і не керований традиціями: він прагне що раз, то більшого пізнання, вільного від упереджень» [1, с. 143]. Справедливо зазначав Дзоя, що прихід логосу знаменував зародження Західної цивілізації. Загалом аналізуючи трансформації, які відбуваються із західною цивілізацією із зміною міфологічного мислення на раціональне неможливо не помітити принципові особливості. Міф, більшою мірою, це прояв ірраціонального, в ньому ще багато емоційного, незрозумілого для людини неусвідомленого. Міфологічний погляд на світ, як і загалом ірраціональний, найчастіше бачить довколишнє песимістично, людина не здатна опанувати свою волю і долю, не здатна змінювати майбутнє. Звідси й орієнтація на минуле, прагнення його зберегти, втримати, адже тоді минуле можна спроекувати на майбутнє, майбутнє стане повторенням минулого. Міф тісно пов'язаний із традицією, адже остання – це не просто дії, які знаменують пошанування предків, а це спроба жити життям предків. Минуле, традиція за таких умов може розглядатися як мапа майбутнього. Саме тому знаходимо в традиційних суспільствах так багато рис, що вказують за прагнення орієнтуватися на минуле, зокрема й в тлумаченні ними історії. Мірча Еліаде (Румунія), описуючи образ архаїчної людини минулого, який він називає «добрим дикуном», зазначив

«...людина змушена повертатися до дій предка, бути присутньою при них чи повторювати їх, словом, не забувати, який би шлях вона не обрала для цього *regressus ad originem*. Не забувати головний акт – це означає робити його теперішнім, переживати його [2, с. 150].

Світанок нового світу постає із першими ознаками раціонального, дискурсивного мислення і це все починає змінювати. Раціональне мислення загалом, як і його первинний прояв – здоровий глузд – це оптимістична візія світу – людина здатна змінити майбутнє, межі розвитку відсутні, безкінечний прогрес. Проте, у Європі ще довго до Нового часу розум не запанував в усіх сферах, адже ще середньовічний християнський філософ Тертуліан говорив «*Credo quia absurdum est*» (Вірую тому, що абсурдно) [9]. Слід зазначити, що інколи приспускають, що дані слова не належать Тертуліану, але найчастіше у філософській традиції авторство «приписують» йому і все ж повно цей вислів ще краще виражає наявність елементів міфологічного мислення в середньовіччі, особливо в контексті спроб його співставлення із раціональним: «Син Божий помер, це – цілком імовірно, тому що безглуздо. Він був похований і воскрес, це – достовірно, тому що неможливо» [7, с. 283]. У вчинках європейців, які змінили хід історії Західної цивілізації ще довший час можна помітити вплив міфології, хоча й уже в тіні раціональності. Відкриття нового континенту Америки Христофором Колумбом було сподвижене, чи не перед усім іншим, релігійною вірою у відродження християнства, яке було започатковане ще Реформацією, вважав Еліаде. Це була не просто релігійна віра, а й міфологічна ідея, яка поєднувала у собі месіанізм – прагнення долучити до християнства нові народи – та есхатологію – як новий етап розвитку історії або початок нової історії. Це яскраво проявлено, вважає Еліаде, в ідеях перших місіонерів: «Колонізація двох Америк почалася під есхатологічним знаком: люди вірили, що настав час оновлення християнського світу і справжнє відновлення було поверненням до Раю на землі або щонайменше, нового початку священної історії» [3, с. 133]. Саме з початком епохи Великих географічних відкриттів з'явилася ідея прогресу, джерелом якої теж було міфологічне мислення: «Вже деякий час протестантські теологи були схильні ототожнювати Захід із духовним та моральним прогресом» [3, с. 133] – ототожнення руху сонця із Сходу на Захід із прогресом, що рухається таким ж шляхом.

Маркером остаточного витіснення міфу із модерного західного мислення може вважатися відоме парі Паскаля, сформульоване цим видатним філософом. Блез Паскаль використовує елементи теорії ігор у своїй аргументації, намагаючись довести, що віра в Бога може мати раціональне підґрунтя. Він стверджує «...якщо людина вірить у християнського Бога і цей Бог насправді існує, вона отримує безмежне щастя; якщо людина не вірить у християнського Бога, а Бог існує, вона отримує нескінченні страждання. З іншого боку, якщо людина вірить у християнського Бога, а Бога не існує, то вона отримує деякі конкретні незручності від християнського життя; якщо ж людина не вірить у цього Бога і при цьому Бога не існує, то вона отримує певне конкретне задоволення від життя, яке проживає без огляду на християнську мораль» [11]. За таких умов, вибір очевидний на користь віри суто із раціонально зрозумілої та практично досяжної мети, вважає Паскаль.

Витіснення ж міфу на маргінес не означає його відсутності та неієвості щодо людини. Бо міф – це спосіб мислення, це сфера колективного несвідомого [8, с. 12], яке має особистий рівень, але він поверхневий і залежить від колективного несвідомого, яке знаходиться в значно глибшому шарі – це несвідоме має не особисту, а загальну природу і є вродженим, на відміну від особистої психіки, воно володіє змістами і способами поведінки, які скрізь і в усіх індивідів є однаковими і, цим самим утворює в кожному з нас завжди присутню, загальну душевну основу надособистісної природи.

Американський дослідник міфу та релігії Джозеф Кемпбелл визначав потребу в міфологічному мисленні як засобі долання «трудних порогів перетворення» [5, с. 16] і почуття

єдності частини і цілого [5, с. 357]. Сучасне раціоналізоване сприйняття світу, життя і смерті (страх смерті західної людини) і відсутність страху смерті у архаїчних народів (ініціація свідомості як перехід від життя до життя) взірцево пояснює від чого відмовляється людина втрачаючи міф [4, с. 37–39]. Модерна раціоналізація світу, яку американський психотерапевт Томас Мур називає «модерністським синдромом», «...це також схильність буквалізувати все довкола себе» [6, с. 291]. Він переконаний, що історія ХХ століття свідчить, що життя без міфу, без уяви стає невротичним [6, с. 321]. Невроз може означати втрату уяви, а уява – це функціонування міфологічного мислення. Душа, яка немає міфу як джерела компенсації власних потреб (цінностей) (як тіло потребує їжі), то духовність стає невротичною, а така духовність схильна до психозу і насилля. Найнебезпечніше те, що такий невроз може проявлятися не лише на індивідуальному рівні, але й на колективному. «Міф – це не тільки форма оповіді, але й внутрішній світ. Це простір в якому ширяють найпереконливіші образи. І це добре відомо людям при владі: раціональну аргументацію (яку важко сприймати) вони часто замінюють міфом, який навіть не потрібно слухати, бо він ж й так усіма знаний з давніх-давен. Міф – це перші ліки суспільства, він зупиняє час» [1, с. 21].

Сучасна наука про мозок (нейронаука) обґрунтовує потребу міфу і це підтверджують дослідження американського нейробіолога, професора кафедри інтегративної медицини та наук про харчування, директора з досліджень Інституту інтегративного здоров'я Маркуса при університетській лікарні Томаса Джефферсона Ендрю Н'юберга [10, с. 54–76]. Він пояснює, що у людському мозку існують механізми, які свідчать про його зв'язок із релігійним досвідом людини, а також про те, що цей досвід впливає на її [людини] стан. Проте, не можливо стверджувати, зазначає Н'юберг, що метою еволюційних процесів було створення механізмів для виникнення можливості переживання релігійного досвіду (почуття єднання, цілісності, розчинення Я). Як відомо сучасній науці еволюція – це процес прагматичної короткозорості. Здатність переживати стани трансцендентності не могли виникати частково, а лише як повноцінні функції. Для переживання трансцендентності і сексуального блаженства мозок використовує одні й ті самі нейронні шляхи. З неврологічної точки зору, це не означає, що ці переживання тотожні. Проте, переживання релігійного досвіду, переживання міфічної священної історії цілком реальне.

Висновок. Оскільки міф довгий час супроводжував людину в її становленні та взаємодії із зовнішнім світом, то це доводить, що він спричинив суттєвий вплив на розвиток історичного процесу, його спрямованість та сенс та мотиви вчинків. Міф й сьогодні здатен впливати на людську психіку позитивно або негативно, що залежить від мети творців міфу. Для окремої людини міф може виконувати терапевтичну функцію як це було в минулому, людина навіть сама для себе може бути творцем міфу. К. Г. Юнг, Л. Дзоя, Т. Мур вважають, що маніпуляція колективним міфологічним мисленням може спонукати суспільство до моральної індиферентності або готовності чинити злочини. Можна припустити, що схожі процеси мали місце в комуністичному СРСР та нацистській Німеччині в минулому столітті, а сьогодні повторюються в путінській Росії.

Список використаної літератури

1. Дзоя Л. Історія гордині. Львів: Астролябія, 2019. 384 с.
2. Еліаде М. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і Андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання. Київ: Основи, 2001. 591 с.
3. Еліаде М. Пошуки. Історія та смисл в релігії. Київ: Дух і літера, 2018. 256 с.
4. Кадикало А. Раціоналізація уявлення про смерть у західній культурі. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2021. № 38. С. 36–42.

5. Кемпбелл Дж. Тисячолікий герой. Львів: Terra Incognita, 2020. 416 с.
6. Мур Т. Піклування про душу. Львів : Астролябія, 2020. 448 с.
7. Тарадайко С. Інша філософія. Тертуліан. Всесвіт: журнал іноземної літератури. 2015. № 7/8. С. 276–284.
8. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме. Львів: Астролябія, 2013. 588 с.
9. CREDO QUIA ABSURDUM. *Catholic Culture*. URL: <https://www.catholicculture.org/culture/library/dictionary/index.cfm?id=32867>.
10. Newberg A., d' Aquili E., Rause V. Why God Won't Go Away Brain Science and the Biology of Belief. New York: Ballantine Books, 2001. 226 p.
11. Petruzzello M. Pascal's wager | Definition, Description, Criticisms, & Facts. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/Pascals-wager>

MYTH AND ANTROPOMORPHISM IN THE REAL WORLD: PAST AND PRESENT

Andrii Kadykalo

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy
Mytropolyta Andreiia str., 5, 79013, Lviv, Ukraine*

The article analyzes the influence of myth on people in the past and today. The author considered examples of how archaic human needed a myth. From the ancient past, human explained the world, emotions and his interaction with the environment with the help of myth. The myth was supposed to connect a person to something timeless, beyond history. The myth performed a therapeutic function, contributed to the acceptance of all the hardships of real life and justified them. It helped a person to accept fate and the inexorability of approaching death. The author considers that the Italian researcher Luigi Zoja reasonably connects the formation of rationality with historical events that changed the ancient Greek society. These changes became the dawn of Western civilization, laid the foundations for a person's certainty in his abilities. The first efforts of the human mind to make sense of the world began to eliminate mythological thinking. A mythological view of the world, like an irrational one in general, most often sees the environment pessimistically – a person is not able to master his will and destiny, is not able to change the future. Rational thinking is an optimistic view of the future. It meant belief in the ability to change a predetermined future – a human creates history.

The author considers that the Romanian religious researcher Mircea Eliade is right when he claims that the myth does not disappear with the end of the ancient world. Moreover, many historical events occur due to the influence of myth on human perception of the world, for example, the discovery of America, missionary expeditions. The actions of early modern man are guided by the myth of progress and development.

The author concludes that mythological thinking faded away gradually. Its final disappearance occurred in the 17th century. It harmed the person. Humanity lost its motivation, the world seemed well understood. Rational thinking explained, but did not save from the horrors of life, and especially death. Myth performed the function of initiation, which Joseph Campbell called a means of overcoming “difficult thresholds of transformation”. The author concludes that the myth is important for modern man as well. A person without a myth feels lonely. On the other hand, a person's manipulation of a myth can turn a dissatisfied person into a neurasthenic capable of doing evil. This is evidenced by the crimes of Nazism, communism – in the past, and “Russian world” (Ruscism and Rashism) – today.

Key words: myth, human, person, history, rationality, Western civilization, belief, progress.

УДК 168.522+241.51

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.7>

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Олександр Коломієць

Інститут філософії імені Григорія Сковороди

Національної академії наук України,

відділ філософської антропології

вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-0336-200X>

У статті досліджується сутність поняття «Гібридна війна», визначається її мета та засоби дії. Надаються певні рекомендації щодо протидії загрозам які несе гібридна війна. Окреслюються загальні контури методик які були б адекватними гібридним загрозам для соціуму. Розгляд проблем що постають у зв'язку з гібридною війною ведеться як на рівні конкретних пропозицій для введення у військові формування, так і на загальному – рекомендацій по реформуванню державних інституцій та майбутньому реформуванню армії. Робиться спроба розробки концепції «Теорії перемоги» для України в гібридній війні нав'язаній Російською Федерацією. Задля цього «Перемога» розділяється на декілька аспектів кожен з яких розглядається окремо й аналізується реальність його досягнення та шляхи до цього. Аналізуються відмінності американського підходу до розробки протидії «гібридним загрозам» і українського. На цій основі пропонуються реальні кроки, щодо поліпшення ситуації пов'язаної з «гібридними загрозамі». В якості методології протидії гібридним загрозам висувається гіпотеза застосування поведінкових патернів заснованих на «Лицарському кодексі честі». Окрім видимих, ця методологія здатна протистояти й прихованим загрозам які несе гібридна війна, як то посилення рівня недовіри як у середині суспільства, так і у міждержавних відносинах. Виходячи з розробки «Теорії перемоги» у гібридній війні, наводиться гіпотеза визначення терміна «поразка» у гібридній війні. Підсумовуючи все наведене вище, визначається суть гібридної війни. Й на основі цього, надаються рекомендації щодо практичних дій покликаних допомогти завершити цю гібридну війну гідною та якнайменш кровавою нашою перемогою.

Ключові слова: гібридна війна, теорія перемоги у гібридній війні, поразка у гібридній війні, Лицарський кодекс честі, довіра.

Метою будь-якої справедливої війни, втім як і миру, є побудова більш досконалого світу. Проблема полягає в різних баченнях відносно збільшення цієї досконалості, і що нею вважати. Аналізуючи маніфести, які лунають з російських пабліків щодо відновлення справедливості й повернення до біполярного світу з зонами впливу прийнятими на «Ялтинській конференції» 1945 року, можна визначити реваншистський характер гібридної війни, яку РФ почала проти України ще у 2011 році (торгівельні війни), в основі якої лежить ресентимент.

Гібридна війна наразі є новим явищем, до того ж таким, що активно розвивається, і світові військові аналітики наразі займаються її вивченням.

Об'єктом дослідження в даній статті виступає буття людини. Предметом є гібридність як нова форма людського буття і її виявлення у війні.

Шукаючи відповідь на питання, як протидіяти загрозам гібридної війни, військові експерти намагаються дати визначення тому, цьому новому явищу. Американські експерти

зазначають що гібридна війна – це не лише асиметрична війна, це явище більш широке і воно включає асиметричність, але не вичерпується нею [1]. Вона включає і політичні, і економічні, і інформаційні (ідеологічні), і військові дії направлені на досягнення власної політичної волі у відносинах між різними соціальними суб'єктами світу.

Ми б дали таке філософське визначення гібридній війні – як нові форми буття в якому військові, і не тільки, загрози поєднуючись з тотальною невизначеністю того що несе загрозу та цінностями буденного виміру людського буття, створюють нову «Гібридну реальність» в якій тривога, як екзистенціал буденного буття підсилюючись наближається до стану паніки, ба навіть жаху, а відтак, насильно переносить людину у граничну ситуацію, яка з часом може постати граничним буттям.

Метою гібридної війни, на нашу думку є, збільшення політичної влади та контроль над територією, державними інституціями, ідеологією та соціумом. Завдання що вирішує гібридна війна – створення внутрішніх протиріч в середині об'єднаних зони впливу.

Слід зазначити, що перемога у гібридній війні і мета гібридної війни суть різні речі. Так, вихід на границі України 1991 року означатиме досягнення мети, але це не припинить війну, а відтак не являтиметься перемогою. Теоретики війни зараз працюють над пошуком критеріїв які б могли дати визначення, що є перемогою у гібридній війні. В загальних рисах – це примус агресора припинити гарячу фазу війни й змінити подальші плани щодо її продовження.

Найбільш актуальною темою вони називають пошук відповіді на питання: «Що вважати за перемогу?», – а відтак, розробку теорії перемоги. Для цього, на нашу думку, як мінімум, слід визначитись з концепцією розвитку країни й запропонувати соціуму стратегічні цілі її розвитку. В українських реаліях чіткого визначення цих цілей не існує. Розвиток країни в Україні визначається: Законом України «Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року» прийнятий у 2018 р. [3] і законом «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» [4], тобто останні 4 роки цим питанням на державному рівні в країні ніхто не займався і що буде являться нашою перемогою, є доволі туманним загальним уявленням.

Перемога, за Клаузевіцем, може бути досягнута двома шляхами або долаючи засоби ведення війни, або ламаючи волю [5]. Для України, найбільш вірогідним задля досягнення успіху, нам бачиться 2-й варіант. Задля цього, нам бачиться ефективним використання активів залякування населення.

Інший варіант, такий як вплив на населення РФ через соц. мережі буде малоефективним через абстрактний характер присоромлення більшості росіян, їх низький моральний поріг та пануючий у пострадянській культурі масовій безвідповідальності й байдужості.

Концепція гібридних війн, в «Теорії перемоги» яку розробляють американські фахівці, не передбачає вирішальної перемоги як «1-ї мети»; ігноруючи її, експерти вказують на так звану «2-гу мету» – довгострокові політичні дивіденди від перемоги і «3-тю мету» – вплив на когнітивну й моральну сфери населення противника [2]. А відтак, на нашу думку, перемогою/поразкою у гібридній війні буде не фактична перемога/поразка, а те, що про неї будуть говорити ЗМІ, пабліки та соц. мережі. Протидією 3-й меті, архетипічним для українців є гумор. Прикладів тому в історії української культури можна найти безліч: 1-й твір українською мовою – поема І. Котляревського «Енеїда», твори С. Руданського, картини І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану, Ю. Бранта «Привітання степу», й т.і. Тобто механізми протидії «3-й меті» гібридної війни в культурі українського народу вже існують, слід лише за ними спостерігати й можливо, дещо підсилувати та скоординувати.

Тобто, «Гібридна Війна» становить предмет вивчення для психології та філософії. Й тому, задля протидії цим аспектам загрози з боку ворога, вважаємо за необхідне, підсилити роботу військових психологів та фахівців по роботі з особовим складом, а саме: слід прояснити аспект розуміння самоідентичності та тих конкретних цінностей які ми відстоюємо (не свобода, демократія і конституційний обов'язок, а місце де ти живеш й куди ти можеш завжди повернутися, родини, дружини, батьків, дітей, оселі). Але бійці повинні відчувати турботу про себе й захищеним свій «тил».

Особливу увагу слід звернути на «2-тю мету» – довгострокові політичні плани, а саме, примушення РФ змінити, або відкласти їхні плани та нав'язати їм свої. Для цього й потрібні перемоги у військових кампаніях, зміщення фокусу уваги на інші напрямки через створення проблем всередині російського суспільства (Північний Кавказ, Татарстан, далекий Схід (автономія)), або на ділянках кордону з іншими державами (Придністров'я, Абхазія, Курильські острови, далекий Схід (Китай), Калінінградська обл., Карелія).

Тактика відповіді на гібридні загрози повинна будуватися на границі між партизанською війною та терористичними операціями по залякуванню населення. До неї слід включати асиметричні відповіді включно з партизанськими методами ведення війни такими як засідки, не пряме наведення арт. ударів підриви колій, штабів, складів б/к чи баз ПММ; та дронів атаки вглиб території РФ. І як наслідок – розгортання власного виробництва дронів. Бажано, різних типів: літакового, коптерного, надводного і підводного. Задіювати слід, окрім регулярних військ ще й нерегулярні утворення, громадян РФ як відкрито, так і в темну, та криміналітет. А відтак, навчання серед бійців слід проводити не лише «класичним» військовим професіям, а й диверсійній роботі. Натомість не можна відмовлятися і від класичного варіанту ведення війни, оскільки це дозволяє завдавати цілеспрямовані удари по зкупченням ворожих сил і не витрачати час і зусилля на пошук нових цілей. Окрім того, це зв'язуватиме дії ворога і дозволить його контролювати. Іншим аспектом є використання військових для збереження основи до якої будуть приєднуватися нерегулярні військові утворення для проведення операцій у ключових пунктах оборони ворога. Після чого, нерегулярні утворення розосередяться до наступних операцій у місцевому населенні.

Але існує суттєва різниця між американським підходом до розробки стратегій протидії гібридним загрозам і майбутнім українським. Україна, на відміну від США, знаходиться в положенні слабшого, тому для нас, в цій війні, слід розробляти «гібридні» стратегії в яких поєднуються засоби ведення війни з позицій противників США: Хезболи (не Ізраїлю), В'єтнаму і т.і., з ідеалами і цінностями Західного Світу. Використовуючи стратегії ведення війни на позиціях слабшої сторони, слід уважно ставитись до вибору назв своїх дій остільки, оскільки по факту війна має вестись використовуючи партизанські методи на межі з терористичними, а тому використання страху цивільного населення перед нічними прильотами дронів не слід називати «терористичними атаками», хоча по факту вони такими й можуть являтися.

Гібридна війна не є сталим явищем. Вона змінюється і змінюючись розвивається. Тому, перш за все, слід організувати спеціальний орган, а ще краще не один, при Генеральному штабі який би займався відслідковуванням та прогнозуванням можливого використання гібридних методів та інструментів впливу й надавав рекомендації щодо протидії їм.

У період «Холодної війни» 1980 років, колективний захід створив цілу мережу інститутів призначених захистити його від агресії СРСР. Аналогічний орган вже створений у 2017 р. в ЄС, це «Європейський центр з протидії гібридним загрозам». Його метою є дослідницька робота. та організація спільних навчань і покращення способів обміну інформацією.

Ще більш важливим є пошук відповіді на питання: «Як перевести «перемогу» у гібридній війні у конкретні політичні блага?»

Ми вважаємо, що гібридну війну між РФ та Україною слід сприймати не лише як загрозу існуванню держави та етносу, окрім цього це ще й нові можливості. Можливість відірватись від сучасної «російської імперії» і увійти до Західного Світу. Частково, цей аспект вже реалізувався, але задля його завершення, слід спочатку проаналізувати в чому ми глибинно відрізняємося за психотипом від людини Західного Світу, чому вони нас не сприймають, а потім зробивши висновки, почати реалізовувати світоглядні зміни. Й надалі, беручи за основу західний тип світогляду, розробити концепцію державного розвитку яку і наслідувати.

Перш за все слід усвідомити, що шансів у без'ядерної, меншої і слабшої України перемогти в класичному варіанті, з підписанням акту капітуляції, ядерну, більшу, сильнішу і численішу за населенням РФ – мало ймовірно. Перемогою для України, на нашу думку, можна буде вважати примушення РФ відмовитись від своїх планів щодо поглинання України та вступ України до НАТО, або ж до нового, ще не створеного міжнародного воєнного альянсу.

Наступним проблемним моментом в гібридній війні на думку американських експертів, є реакційність [1]. Хотілося б доповнити цю думку: ...й запізнення при формуванні відповідних заходів та неможливість протидії тотальній брехні у формуванні суспільної думки.

Не можна не погодитись з значно ширшою думкою акад. В. Горбуліна в тому, що ключовою проблемою, є ретроспективний підхід, «майже без проєкції у майбутнє. У своїй основі він (ретроспективний підхід) апелює до кількох простих ідей: звичний нам світовий порядок усе ще існує; нічого іншого на його місці вже бути не може; те, що залишилося, має бути збережене за будь-яку ціну» [7], – що не відповідає дійсності. Світовий порядок агресією 2014 року було порушено, міжнародне право – не працює, а міжнародні організації які б мали слідувати за його дотриманням вже 9 років шукають засоби його відновлення та протидії гібридним атакам. Це є ще однією причиною створення «Державного/міждержавного аналітичного центру протидії гібридним загрозам».

Концепція визначення перемоги в якій показником є знищення армії противника, в гібридній війні не є актуальною оскільки противник може мати собі за мету не перемогу над армією (випадок з Україною), а примушення до прийняття своєї волі. До того ж мобілізаційний потенціал РФ значно вищий за український, а йти у наступ, де втрати прогноуються значно більшими слід саме українцям. Тож перемагати Україна повинна внаслідок зламування волі у росіян продовжувати війну.

Українські дослідники Пирожков С. і Хамітов Н., наголошують що: «Збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності будь-якої країни є головним критерієм перемоги у будь-якій війні» [9], – на нашу думку, це твердження є необхідною, але недостатньою умовою перемоги. Хотілося б поставити таке питання: «Чи можна вважати перемогою збереження України в межах декількох областей зі збереженням її суб'єктності?», – і одразу ж відповідаючи на це питання, ми наголосимо, що звичайно ж ні! А тому, вважаємо за необхідне доповнити думку вчених фразою: «Збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності щонайменше у міжнародно визнаних границях».

Гібридні атаки не передбачають використання моральних чинників і використовуються не лише на театрі бойових дій, а й будь де. А гібридна війна – це нове явище, відносно якого Західний Світ не встиг розробити й опрацювати механізми протидії. Наступним аргументом є те, що однією з базових цінностей Західного Світу є «Категоричний

імператив», тому ми вважаємо доцільним запропонувати асиметричну відповідь гібридним атакам засновану на базі принципів «Лицарського кодексу честі», принаймні повсюдно це декларувати.

Такий напрямок думки підтримується і американськими воєнними теоретиками, які прийшли до висновку, що протидіяти гібридним загрозам можна через чесні та прозорі відносини між цивільною адміністрацією та військовим керівництвом й між народом та його міжнародними партнерами [1]. До схожих висновків дійшов і український вчений В. Горбулін: «...в усіх критично важливих для України питаннях... слід намагатися виходити ... з чесною і об'єктивною оцінкою реальності» [7]. Звідси випливає, що доречним будуть всебічне висвітлення аморальності поведінки супротивника.

Ще однією неявною загрозою яка виникає в наслідок гібридної війни і якій слід приділити увагу, на думку американських аналітиків є затягування конфлікту, а гібридний характер передбачає довготривалий конфлікт, що кінець-кінцем призведе до зменшення рівня довіри як у горизонтальних, так і на вертикальних відносинах всередині суспільства, наслідком чого, неодмінно стане розчарування та деморалізація. Ключовим тут є факт розсіювання волі до перемоги через довгий час впливу на свідомість.

Зменшити наслідки послаблення рівня довіри також призвані чесні і прозорі відносини. Але підсилити їх надавши сакрального контексту здатен сучасний варіант «Лицарського кодексу честі».

Тлом для цього можуть слугувати християнські ордени протестантської Європи. (Тому ми вище наголошували на більш тісному співробітництві з Британією, як політичним осередком європейського протестантизму). Це важливо для формування позитивного іміджу у післявоєнних відносинах з партнерами, а відтак, реалізації довгострокових політичних цілей, як наслідку перемоги у гібридній війні.

З урахуванням сьогоденних реалій, на тлі страху перед РФ країн Східної Європи, в Україні з'являється унікальна можливість побудувати стосунки з Західним Світом на основі довіри. Для цього, всередині суспільства потрібно вбудовувати й робити модними такі шаблони поведінки, які б всіляко засуджували обман, наживу та лицемірство, й навпаки, пропагували чесні і прозорі взаємовідносини. Й висвітлювати це пересічним громадянам Західного Світу.

Довіра являтиметься сильним інструментом здатним протидіяти багатьом, якщо не всім викликам пов'язаним із гібридною війною. Як зазначає В. Горбулін: «Сьогодні основний напрям формування довіри слід зосередити навколо проблеми безпеки, оскільки ризики втратити суверенітет і незалежність зростають експонентно. Тому для країн Балто-Чорноморського регіону оптимальний шлях розвитку – єдність і підвищена активність у сферах міжнародних відносин, безпеки, економіки, енергетики та інформаційної політики» [8].

Перемога можлива лише у внутрішній єдності. В громадянському суспільстві така єдність досягається через відновлення довіри між владою і народом, а в армії – через відновлення довіри між командним складом і бійцями.

Подібну думку ми знаходимо і у В. Горбуліна: «Наша єдність життєво важлива для досягнення позитивного результату й набуття консолідованої суб'єктності в новому світі. І запорука цього – рішуча відмова від принципу «чим ми корисні одне для одного» на користь підходу «чого ми можемо досягти разом». «І далі ... «І останнє: ця думка не нова, але як ніколи сучасна. Криза – це завжди ризик. І її фіналом може бути або крах, або поява нового шансу» [8].

Зворотною стороною перемоги є поразка, тому військові експерти США окрім розробки «Теорії перемоги» також відзначають необхідність прояснення питання «Що ж

вважати поразкою?» [1]. На нашу думку, задля уникнення плутанини і запобігання різного роду маніпуляціям поразкою слід вважати будь-який результат війни досягнутий стороною яка не отримала перемоги, а саме, 3-ї мети – признання за поразку у морально-вольовому аспекті її визнання. І тут набуває актуальності аспект гідного поведіння з переможеним. На нашу думку, це слід робити з таких практичних міркувань:

- 1) уникнення додаткових жертв;
- 2) зменшення вірогідності появи нових ворогів;
- 3) уникнення осуду як союзників, так і співчуваючих всередині суспільства. І найголовніше – сьогоднішні вороги, можуть стати завтрашніми союзниками. Історичних прикладів тому, безліч.

Тож нам бачаться, задля перемоги у гібридній війні, Україна має почати діяти по чотирьом напрямкам:

1. Участь у створенні нових міждержавних союзів (Міжмор'є: країни Балтії, Польща, Україна, Молдова).

2. Зміцнення відносин з Британією.

3. Залучення до протистояння з РФ пострадянські республіки (основою чого робити путінське звернення до Федеральних зборів 2018 р, а саме такі його тези: ««СРСР» і «Росія» – це одне й те ж саме. І що це саме Росія втратила у 1991 р. «23,8% території, 48,5% населення, 41% валового суспільного продукту, 39,4% промислового потенціалу, 44,6% військового потенціалу у зв'язку з розділенням Збройних сил СРСР між колишніми союзними республіками») [8].

4. Налагодження відносин з російськими опозиційними рухами. Реалізовувати потрібно їх усі ці напрямки.

Підсумовуючи все вищенаведене зазначимо: **головна загроза від гібридної війни полягає у використанні таких методів атак та інструментів, які виходять за межі розуміння загрози.**

Протидіючи цим загрозам ми б рекомендували дещо конкретизувати задачі військово-службовцям ТРО, а саме: сформувати диверсійно-партизанські підрозділи з гнучкими, адаптованими до умов ведення гібридної війни способами дій (не лише бойових), а більш широкого спектру застосування, включно з виконанням бойових завдань в інформаційному та ідеологічному секторах. Маловикористовуваним нам здається ресурс ПЦУ, а саме, заклики до інших православних церков й трансляція на аудиторію православних країн наслідків війни і обговорень абсурдності війни однієї православної країни проти іншої.

А в цілому, ключем до перемоги може стати багатовекторність і комплексність впливу на формування світогляду у різних соціальних шарах противника. У військових – що вони недолугі, у пересічних цивільних – що військові аморальні (щоб не було бажання з ними себе асоціювати), а «ви до цього ніяк не причетні» і «не маєте відповідати за дії вашого керівництва», у інтелігенції – що вони є ліберальною опозицією і взагалі «за все хороше». Це створить світоглядний розкол у суспільстві який слід буде поглиблюватись накачуючись фактажем подій.

Українські науковці Пирожков С., Хамітов Н. наголошують, що: «У гібридній війні, війні без честі, немає переможців, є лише збездечені» [10, с. 97], – ми вважаємо що доведення, твердження: «Військова честь, у будь-якій війні, дасть відповідь на будь-які питання» є цивілізаційним вкладом України у розвиток сучасного Світоустрою. І хотілося б завершити цю думку висловом В. Залужного, який ми вважаємо доречним означений темі: «Як би важко нам не було, але вже точно не буде соромно» [11]. А не соромно буде тим, хто вчиняє гідно та не втратив честі.

Список використаної літератури

1. Maj. John R. Davis Jr., U.S. Army Defeating Future Hybrid Threats. The Greatest Challenge to the Army Profession of 2020 and Beyond. URL: https://web.archive.org/web/20140408040346/http://usacac.army.mil/CAC2/MilitaryReview/Archives/English/MilitaryReview_20131031_art006.pdf (дата звернення: 04.09.2023 р.)
2. Lt Co Lasica T.D. Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory. URL: <https://web.archive.org/web/20140512224859/http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a513663.pdf>, (дата звернення: 04.09.2023 р.)
3. Закон України «Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH6YF00A?an=332>, (дата звернення: 04.09.2023 р.)
4. Закон про внесення змін до Конституції України щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/168096.html>, (дата звернення: 04.09.2023 р.)
5. Clausewitz C. On War. URL: <https://www.gutenberg.org/files/1946/1946-h/1946-h.htm>, (дата звернення: 04.09.2023 р.)
6. Горбулін В. Який Фенікс народиться зі згарища світової гібридної війни? URL: https://web.archive.org/web/20180630000140/https://dt.ua/internal/yakiy-feniks-naroditsya-zi-zgarischa-svitovoyi-gibridnoyi-viyni-259112_.html, (дата звернення: 04.09.2023 р.)
7. Горбулін В. Вулканічний синдром. URL: https://web.archive.org/web/20181230084510/https://dt.ua/internal/vulkanichniy-sindrom-280772_.html, (дата звернення: 04.09.2023 р.)
8. Горбулін В. Криза довіри: у пошуках нового фундаменту стійких альянсів. URL: https://dt.ua/internal/kriza-doviri-u-poshukah-novogo-fundamentu-stiukih-alyansiv-272302_.html, (дата звернення: 04.09.2023 р.)
9. Пирожков С. Хамітов Н. Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. / Вісник Національної академії наук України. № 9 (2022): URL: <https://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/1665>, (дата звернення: 04.09.2023 р.)
10. Пирожков С. Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-institutu/si-pyrozhkov-nv-khamitov-tsyvilizatsiina-subiektnist-ukrainy-vid-potentsii-do-novoho-svitohliadu-i-buttia-liudyny.html>, (дата звернення: 04.09.2023 р.)
11. Головнокомандувач ЗС України. Звернення до командирів від 7 березня 2022 р. URL: <https://www.facebook.com/CinCAFU/posts/262668686028624>, (дата звернення: 04.09.2023 р.)

THE SOCIOCULTURAL DIMENSION OF THE HYBRID WARFARE ISSUE**Oleksandr Kolomiets**

*Hryhorii Skovoroda Institute of Philosophy
of The National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Philosophical Anthropology
Tryokhsviatitelska str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-0336-200X>*

The article explores the essence of the concept of «Hybrid Warfare», defines its purpose and means of operation. Specific recommendations are provided regarding countering the threats posed by hybrid warfare. General outlines of methodologies that would be adequate for societal hybrid threats are delineated. The discussion of problems arising in connection with hybrid warfare is conducted both at the level of specific proposals for integration into military formations and at the general level—recommendations for reforming

state institutions and future army reform. An attempt is made to develop a «Theory of Victory» concept for Ukraine in the hybrid war imposed by the Russian Federation. For this purpose, «Victory» is divided into several aspects, each of which is separately examined and analyzed for the feasibility of achievement and the pathways to it. Differences between the American approach to countering «hybrid threats» and the Ukrainian approach are analyzed. Based on this, practical steps are proposed to improve the situation related to «hybrid threats.» The hypothesis of applying behavioral patterns based on the «Chivalric Code of Honor» is put forward as a methodology for countering hybrid threats. Besides the visible aspects, this methodology is capable of resisting hidden threats posed by hybrid warfare, such as the increase in the level of distrust within society and in international relations. Building on the development of the «Theory of Victory» in hybrid warfare, a hypothesis for defining the term «defeat» in hybrid warfare is provided. Summarizing all of the above, the essence of hybrid warfare is determined. Based on this, recommendations are given for practical actions aimed at helping to conclude this hybrid war with our victory, as dignified and as bloodless as possible.

Key words: hybrid warfare, theory of victory in hybrid warfare, defeat in hybrid warfare, Chivalric Code of Honor, trust.

УДК 1(091)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.8>

ЕНТЕОГЕНИ І РИТУАЛ

Ігор Кудря

*Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського,
Навчально-науковий гуманітарний інститут, кафедра філософії та історії
вул. Джона Маккейна, 33, 01042, м. Київ, Україна*

Актуальність даної роботи пов'язана з розв'язанням важливої проблеми виникнення ритуалу і ролі ентеогенів в ритуальній практиці. В свою чергу з'ясування ролі ентеогенів в ритуальній практиці може стати інструментом, що дозволить наблизитися до більш глибокого осмислення класичного філософського питання розум-мозок. В цій статті робиться акцент на комплексності та науковості, оскільки автор розглядає основні аспекти ролі ентеогенів в ритуалі – філософський, міфологічний, нейрофармакологічний та історичний. Поняття ентеоген походить від грецького слова, що означає «усвідомлення сакрального всередині себе», термін, який греки використовували для опису станів поетичного натхнення, які можуть бути викликані ритуальними рослинами. Цей філософський термін претендує на те, щоб замінити конкретні поняття, які описують особливі стани свідомості, зокрема, такі як психотоміметичний (що імітує психічний стан), галюциногенний (викликає галюцинації або ілюзії), психоделічний (виявляє душу або свідомість), містикоміметичний (що імітує містичний стан), онейрогенний (що викликає сновидіння), фанеротаймний (викликає фантазії).

Ентеогени мають довгу історію ритуального використання в різних культурах. Вони привернули до себе широку наукову увагу в аспекті дослідження змінених станів свідомості і містичного досвіду, що призводять до позитивних змін у поведінці.

Метою статті виступає обґрунтування значення ентеогенів в ритуалі. Методологічною базою даного дослідження виступають порівняльний, історичний, структурно-функціональний методи. Отримані результати дослідження поглиблюють і розширюють знання про ентеогени, що є важливим питанням виникнення та функціонування ритуалів. Дослідження механізмів дії ентеогенів має першорядне значення для розуміння процесів, що лежать в основі ритуальних практик, а також забезпечує методологічну платформу розробки подальшого вивчення феномену ритуалу. Оскільки дане дослідження знаходиться на стику філософії, історії, міфології та психофармакології, отримані результати можуть мати вплив на розвиток даних галузей науки як у фундаментальному, так і прикладному аспекті.

Ключові слова: ентеоген, культ, міф, обряд, ритуал.

У творах Гомера, Овідія, Вергілія ентеогени описуються у зв'язку з міфами, медициною, магією, фармакологією, а також у ритуальному значенні.

Ритуальне використання ентеогенів асоціюється з культурами мисливців-збирачів по всьому світу – від Америки до Євразії, Австралії та Африки. В IV ст. до н. е., Геродот описав ритуальне використання коноплі скіфами Понтійського степу, практику, підтвержену археологічними дослідженнями. Греки, а пізніше римляни та аграрні суспільства на Близькому Сході та Криті проводили Елевсинські містерії, сезонні обряди, які включали ритуальне вживання ентеогенного напою, який міг включати ріжки. Напій сома, описаний у Рігведі, відноситься до ентеогенів, хоча його точна ідентифікація є предметом дебатів. Пов'язана з ним хоама, згадується в зороастрійській Авесті. Ритуальне використання мухомору, який містить мускарін, практикувалося шаманами, або провідниками. Ця стародавня

практика налічує 40000 років. Після викликання зміненого стану свідомості шаман залучав учасників ритуалу до гри на барабанах, співу, куріння тютюну – усе це мало на меті сприяти відчуттю трансформації. «У міфі трансформації свідомості є невід’ємним елементом основної історії героя або героїні, які стикаються зі способами спілкування між людиною та невидимим, і такий досвід розглядається як частина оновлення духовного благополуччя» [6, с. 11].

Найпоширенішим ентеогеном, що спричиняє зміни станів свідомості в історії, є етанол. Одним із найдавніших текстів, що описує вживання алкоголю є «Епос про Гільгамеша», у якому дикун Енкіду стає людиною, вживаючи пиво. Алкоголь допомагає людям зв’язуватися з богами через змінні стани свідомості і служить для поклоніння божествам. Люди в усьому світі, використовували флору, як джерело ритуальних і фармакологічних засобів, з епохи палеоліту люди лікували хвороби та проводили обряди, експериментуючи з рослинами. Плодові дерева, які з’явилися близько 100 мільйонів років тому відкрили доступ до цукру та етанолу. Сік фруктів забезпечує необхідні умови для дріжджів і перетворення цукру на спирт. Ранні збирачі були біологічно адаптовані до етанолу, 10% ферментів печінки людини, становить алкогольдегідрогеназа, яка генерує енергію з алкоголю. На генетичних основах людської схильності до алкоголю наголошує гіпотеза про п’яну мавпу, яка припускає, що людський потяг до етанолу може походити від залежності *Homo sapiens* від ферментуючих фруктів як панівного джерела їжі. «Ключовою особливістю гіпотези про п’яну мавпу є те, що алкоголь може використовуватися всіма тваринами, які харчуються фруктами, як надійний дистанційний індикатор наявності цукру. Як ми всі знаємо, коли відчуваємо запах алкоголю здалеку, молекула алкоголю швидко випаровується і може переміщатися на великі відстані через свою низьку молекулярну масу. Як і у випадку з плодовими мухами, будь-який ссавець чи птах, які можуть відчути цей сигнал і потім слідувати за ним проти вітру, отримають калорійний приз. І чим швидше, тим краще, щоб з’їсти фрукт раніше, ніж до нього достануться інші» [2, с. 7]. Алкоголь відіграв важливу роль у різноманітних ритуальних контекстах, наприклад, в обрядах ініціації, святах, підготовці до війни та укладанні угод. «В міфології, наприклад, китайський король мавп добре відомий своєю пустотливою вдачею та потягом до алкоголю, що породжує велике сум’яття та хаос» [2, с. 6].

Ритуальне використання алкоголю та ставлення до нього надзвичайно різняться. У деяких культурах вживання алкоголю суворо заборонялося і каралося. Алкоголь залишається основним культурним ентеогеном практично всього світу.

Другим ентеогеном після етанолу в ритуальній практиці є мухомор. Гриби з давніх часів є цінною їжею і важливим елементом ритуалу. Багато культур є мікофобми та мікофілами, тобто в одних культурах гриби табуовані, в інших обожнені. Існує довга історія споживання дикорослих грибів у Південно-Східній Азії, Південній Америці і Східній Європі. Ці регіони світу можна назвати мікофілами. З іншого боку, у частині Західної Європи гриби рідко споживають, тут можна казати про мікофобію (боязнь грибів).

Етноботанік Р. Уоссон сформулював концепцію шанування грибів у індоіранському культурі соми. Індоіранські кочові народи сповідували культ зосереджений навколо напою сома. Численні гімни у Рігведі присвячені сомі, ентеогену, який використовували брахмани під час ритуалу. З часом ентеоген був замінений символами, а походження соми було забуто. Р. Уоссон ідентифікував сому з червоним мухомором. «3250 років тому індоарії, що жили в долині Інду, вшанували рослину, чий сік, вичавлений і негайно випитий, мав дивовижні психічні ефекти, які можна порівняти з нашими мексиканськими галюциногенними грибами, порівнянні, але далеко інші. Її стебло (мовою мікологів «стрижень») було

м'ясистим як у лісових грибів! Росла тільки високо в горах. Як добре це підходить мухомору на широті долини Інду! У традиціях Євразії існує лише одна рослина, що постачає психотропний метаболіт – мухомор» [7, с. 33].

Культ соми був наслідком поширеної ритуальної практики Євразії і, можливо, стояв у витоків шаманізму. Відлуння міфологічних уявлень про мухомор можна знайти в Європі, Азії та Америці. Алкалоїд мускарин, знайдений у мухоморі стимулює мускаринові рецептори, які разом з нікотиновими рецепторами утворюють два класи ацетилхолінових рецепторів, активуючих парасимпатичну нервову систему. Цей алкалоїд виділяється із сечею. Ритуальне споживання сечі, відзначене в іранських духовних традиціях, таких як зороастризм і мітраїзм.

Мухомор також використовувався як ентеоген у групових ритуалах вікінгів. Згідно, шведському теологу Самуелю Едману, вікінги, яких називають берсерками, входили в стан зміненої свідомості, під час бою після вживання мухомора. Берсерки були членами культу Одіна. Тотемізм і шаманізм були поєднанні в культурі Одіна, з одного боку в ньому був присутній досвід ототожнення людини з нелюдським, з іншого боку, це ототожнення досягалося через стан зміненої свідомості. Цей змінений стан свідомості, породжується специфічними ритуалами та обрядовими техніками (фізичним навантаження, танцями, музикою, дієтою або ентеогенами). Свідомість під дією ентеогенів в процесі ритуалу може згадати первісні поведінкові архетипи.

Практики цього культу були таємницею, хоча візантійський імператор Костянтин VII згадує у своїй «Книзі Церемоній» танець у звірячих шкурах і масках, який виконувала його варязька гвардія. Мухомор вживали для підвищення сили в бою, пересуванні на великі відстані, стійкості до низьких температур. У XII ст. ритуальні практики берсерків і культ Одіна поступаються християнству.

Елевсінські містерії були щорічним святкуванням культу родючості богині Деметри. Колос був символом містерій. Містерії святкували у храмі в Елевсіні, що поблизу Афінів. Культ практикував обряди, двічі на рік: Малі містерії навесні, на честь повернення Персефони, і Великі містерії восени. Протягом майже 2000 років проводилося щорічне святкування. Посвячені проводили ніч у затемненій залі посвячення, де вони бачили видіння. Більшість знань про Елевсінські містерії походить з анонімного віршу VII століття до н. е. Поема описує міфічне заснування містерій Деметрою, яка була вражена горем через викрадення своєї дочки Персефони (Кори) Аїдом. Розлючена Деметра знищила всі рослини, Зевс, побоюючись, що людство також загине, змусив Аїда повернути Персефону Деметрі. Однак Персефона з'їла гранатове зерно в підземному світі, і тому була приречена повертатися в Аїд кожного року [5, с. 142]. Цей міф символізував для греків природну таємницю зміни пір року, і чудо весняного відродження. Деметра наказала побудувати Елевсінський храм і, відмовившись від застосування вина (богом вина був Діоніс), готувала особливий напій – кікеон. «Слово кукіон зазвичай означає напій, що складається з різних елементів рослинного та/або тваринного походження: найпоширенішим інгредієнтом був ячмінь, а іншими компонентами могли бути вода, вино, мед, чебрець, цибуля та сир» [1, с. 87].

Кікеон, був ентеогеном і викликав видіння. Ріжки пурпурові, що ростуть на ячмені, пояснюють ритуальні властивості напою. Ці гриби містять алкалоїди ріжків або мікотоксини. У Європі ріжки пурпурові зазвичай вражають зернові культури, такі як жито, ячмінь, просо та овес. Найдавніші знання про ріжки зустрічаються в китайських джерелах приблизно за 1000 років до н. е. У 500 році до н. е. в єгипетській медицині застосовували суміш ріжків, олії та меду для росту волосся. У 370 р. до н.е. Гіппократ описав ріжки як мелантійон, зазначивши його використання для зупинки післяпологової кровотечі.

Приблизно в 300 році до н. е. греки дійшли висновку, що ячмінь більш вражається ріжками, ніж пшениця. Епідемії отруєння ріжками, які називають ерготизмом, постійно охоплювали Європу протягом Середньовіччя і Ренесансу.

Авеста, стародавній іранський релігійний текст, частково приписуваний Зороастру, була складена у I тис. до н. е. Зороастр жив у V–VI ст. до н. е., але більша частина тексту Авести є значно новішою, хоч і заснована на переказах що передують життю Зороастра. Три розділи Авести, Ясна 9, 10 і 11, відомі як гімн хаомі, неодноразово посилаються на ентеоген, відомий як хаома, тотожний індійській сомі. Оскільки використання оригінальної рослини сома не збереглося в Індії, ідентифікацію соми складно провести. Те саме стосується іранської хаоми, використання якої в ритуалі повністю зникло з ісламським завоюванням Ірану в VII ст. н. е. Можна припустити, що цей ритуальний напій який використовувався в індуїзмі і зороастризмі представляв собою суміш ефедри, канабісу або опіума, а також мухомора [3, с. 6].

Беладона широко використовувалася як інгредієнт відьомських «літаючих мазей» в середньовічній Європі, в епоху Ренесансу застосовувалася для розширення зіниць, щоб підкреслити красу, звідси назва *belladonna* «красива жінка». К. Лінней кодифікував її дивовижні властивості як рід *Атропа*, або незворотна доля, яка розрізає тонку нитку життя, і вид *belladonna* через її здатність розширювати зіниці. Відьма Цирцея спробувала беладаною отруїти і перетворити на свиней команду Одісея [3, с. 7]. Улісс єдиний врятувався, прийнявши протиотруту, яку йому дав Гермес, вважається це був пролісок, який містить інгібітор ацетилхолінестерази галантамін, антидот тропанових алкалоїдів гіосціаміну та скополаміну пасльонових.

Родичем беладони є інші пасльонові ентеогени, зокрема, дурман, мандрагора, блекота. Дурман широко використовували корінними народами Північної та Центральної Америки для викликання станів транс у ритуалах ініціації, ворожіння та зцілення. Квіти дурману зустрічаються в міфах і художніх творах, пов'язаних з Буддою та Шивою. Назва дурману зустрічається в стародавніх санскритичних рукописах як *дустура*, *Авіцена* наголошував на його психофармакологічних властивостях [4, с. 93].

У Середньовіччі мандрагора була найвизначнішою лікарською рослиною Європи, здатною лікувати практично все: від безпліддя та безсоння, пророкування майбутнього до захисту в бою. Мандрагора містить тропанові алкалоїди скополамін, гіосціамін, атропін і мандрагорин, які діють на центральну нервову систему. Протягом багатьох сотень років мандрагора використовувалася як снодійний і безбездіяльний засіб. Мандрагора, а також опійний мак присутні у давньоєгипетській міфології та концепціях подорожі душі. Середньовічні алхіміки, шукаючи філософський камінь і еліксир безсмертя, виготовляли панацеї, які включали різноманітні пасльонові.

Кельтський бог Бель, скандинавський Тор і римський Юпітер асоціювалися з блекотою чорною [3, с. 7]. У Середньовіччі блекота була однією з найпопулярніших рослин, що використовувалися в медичних і ритуальних цілях в Європі. Відома як «відьомська рослина», її використовували маги та цілителі в ритуальних очищеннях димом, а також для приготування відварів і «літаючих мазей». Атропін, один із алкалоїдів, які містяться в блекоті та інших видах пасльонових, легко всмоктується шкірою, якщо змішати його з жиром або олією. Вплив цієї мазі, нанесеної переважно на пахви або генітальну область, викликав відчуття польоту. Відьом часто зображують літаючими на мітлах. Блекота використовувалася як анестетик, а також як психоактивна рослина, про що було зазначено в єгипетському рукописі, що датується 1500 р. до н. е. У Азії та Близького Сходу блекоту досі курять разом з канабісом.

Записи про використання коноплі в ритуальних цілях сягають понад 4000 років тому. У ведичних гімнах канабіс згадується як божественний нектар. Бханг, паста з листя коноплі, подрібнена з спеціями, вважалася улюбленою стравою бога Індри. Ганджа виготовлялася шляхом пресування збагачених смолою верхівок квітів у компактну масу, яку коптили. Канабіс вживають для медитації садху (аскети). Будда вживав по одному конопляному зернятку на день протягом усіх етапів аскези, що привели його до просвітлення. Застосування канабісу в різних індійських медичних традиціях варіюється від лікування дизентерії та прокази до венеричних захворювань, кашлюку, туберкульозу та лупи. Вживання канабісу поширилося з Індії до Ірану, а звідти по всьому арабському світу у VI ст. н. е. Коноплі використовувалися в соціальних і ритуальних контекстах по всій Африці. Канабіс був привезений до Європи скіфами, які прийшли із Середньої Азії в I тис. до н. Геродот в 500 р. до н. е. згадує про конопляну лазню скіфів. Канабіс завезли до Нового Світу англійські та іспанські колоністи на початку XVI ст. для виробництва волокна та одягу. Месіанський афро-ямайський рух растафарії включив куріння конопель у свої ритуальні церемонії.

Історично корінні суспільства Північної, Південної та Центральної Америки використовували велику різноманітність ентеогенів. Найпоширенішим ентеогеном в ритуалах індіанців є тютюн, родич пасльонових. Тютюн був однією з перших рослин, одомашнених у Америці. Тютюн згадується в історичних розповідях про ритуали індіанців. Тютюн особливо важливий для ініціації шамана-початківця, який може споживати великі дози, щоб отримати ініціаційне бачення за участю духовного провідника. Щоб допомогти собі у блуканні між реальністю цього світу та реальністю потойбічного, південноамериканські шамани вживають тютюн. Вони навчилися правильно дозувати ентеоген для безпечного подорожі туди й назад і цінували тютюн, як дуже дорогоцінну траву [8, с. 156]. Нікотин, основний психоактивний інгредієнт тютюну, є тропановим алкалоїдом. Нікотин має широкий спектр впливу на мозок, включаючи стимуляцію, покращення пам'яті та усвідомлення, полегшення тривоги та ейфорію. У звичайних споживачів розвивається толерантність до нікотину.

Кока вирощується і вважається священною для жителів Андських гір близько 5000 років. У культурі Анд кока вважалася земним втіленням жіночого божества «Мама Кока», яка допомагала народам Анд подолати втому, голод і нещастя в суворому гірському кліматі. Інки, вважали споживання коки привілеєм правлячої верстви, яка походила від бога сонця Інті. Саме під час імперії інків, кока набула особливого ритуального значення. Інки спалювали листя коки перед богами, як частину ритуалу зцілення хворих. Вважалось, що споживання листя викликає транс і змінені стани свідомості. Сапа Інка або імператор – винагороджував за вірність кошиками з листям коки. Їх також роздавали солдатам на святах, щоб відсвяткувати перемогу.

Важливість лотоса і блакитного латаття у східній ритуальній традиції пояснюється наявністю ізохінолінових алкалоїдів, таких як нуциферин і апорфін, хімічних родичів морфіну, які можуть викликати сновидіння, галюцинації, транс. Лотос використовували в давньоєгипетських релігійних церемоніях для викликання змінених станів свідомості. Міфологія Індії та Південно-Східної Азії показує, більшість індійських і буддійських богів і богинь ведуть своє походження з Вед і мають тісні асоціації з лотосом, тому ентеогенний статус цієї рослини походить з доісторичного минулого Південно-Східної Азії. Лотос символізує сходження до бездоганної краси з болотного середовища, еволюцію від інстинктивних поривів до духовного звільнення. У буддизмі лотос символізує піднесений стан людини, її голова високо піднята, чиста і незаплямована, а її стопи вкорінені у світі

досвіду. Індуїстська і буддійська міфологія мають численні історії про цей вид рослини. В індуїзмі лотос вважається центром Всесвіту. Кожне з трьох брамінських божеств, Брахма, Вішну і Шива пов'язані з цією рослиною. Відомо, що насіння лотосу має максимальний період життєздатності серед усіх видів квіткових рослин. Символи лотоса є центральними у янтрах.

Майже у всіх культурах є ентеогени або ритуальні рослини, які дозволяють людям контактувати з духами чи божествами, щоб отримати знання, силу та панацею. Ентеогенні рослини є центральними моментами багатьох ритуалів, пронизаними важливими духовними та соціальними функціями.

Існує ентеогенна концепція, за якою ентеогенні рослини вважаються причиною всіх ритуалів, мистецтва і систем первісних вірувань. Здатність цих рослин відкривати двері для сприйняття та надавати нове уявлення про себе, суспільство та світ призводить до їх асоціації з магічними силами та божественними істотами. Сучасні стимулятори, тютюн і алкоголь, колись вважалися священними і використовувалися переважно в ритуальних практиках.

У різних історичних контекстах ентеогени еволюціонували від ритуальних, обмежених способів використання до більш широких моделей використання. Бажання досягти змінених станів свідомості виявилось потужним, універсальним людським прагненням. Як і у випадку лібіді і агресії, люди готові йти на ризик, щоб задовольнити свої бажання щодо зміненої свідомості, навіть коли це забороняється та суворо карається суспільством.

Загалом, вивчення ентеогенів є порівняно недавнім явищем, як і визнання їх визначального впливу на формування ритуальних практик шаманізму. Зараз серед вчених широко визнано, що ентеогени представляють собою один із найбільш потужних і стародавніх засобів індукції автентичних станів свідомості. Насправді ентеогени можуть бути первісним способом індукції глибокої та тривалої зміни свідомості, яка зазвичай асоціюється з ритуалістичними станами. Тому вони знаходяться в основі таких прадавніх церемоній, як ритуали ініціації та інші містерії. Коли ентеогени розглядаються в контексті ритуалів, міфологічна традиція культури переживається заново та наповнюється глибокою безпосередністю та силою.

Людина розчиняється в містичному, єдиносущному спілкуванні з силою глибокого сакрального значення. Цей досвід інтерпретується як первісна свідомість і іноді описується як безпосередній контакт з основами буття. Оскільки ритуал за своєю суттю практичний, він надає найвищого значення регулярному доступу до таких трансцендентних станів. Ентеогенний досвід, часто описується як відчуття, більш реальне та живе, ніж звичайний досвід.

Деякі ентеогени, які використовувалися для ритуальних практик, виступили важливими лікарськими засобами. Серед них є знеболювальні засоби, стимулятори центральної нервової системи, мідріатики, що розширюють зіницю, міотики, що звужують зіницю. Ентеогени служать антидотами. Використання ентеогенів з метою духовного розвитку, а також як альтернативна медицина все більше привертає увагу філософії, нейропсихології і психофармакології.

Список використаної літератури

1. Bizzotto J. The hypothesis on the presence of entheogens in the Eleusinian mysteries. *Medicina Historica*. 2018. Vol. 2, № 2. P. 85–93.
2. Dudley R. *The Drunken Monkey: Why We Drink and Abuse Alcohol*. Berkeley: University of California Press, 2014. 154 p.

3. Kennedy D. O. *Plants and the Human Brain*. New York: Oxford University Press, 2014. 379 p.
4. Mann J. *Murder, magic, and medicine*. New York: Oxford University Press, 2000. 232 p.
5. Ott J. *Pharmacotheon: Entheogenic Drugs, Their Plant Sources and History*. Kennewick, WA: Natural Products Co., 1996. 639 p.
6. Ruck C. P. *Mushrooms, myth, and Mithras: the drug cult that civilized Europe*. San Francisco: City Lights Books, 2011. 292 p.
7. Wasson R. G. *Soma: Divine Mushroom of Immortality*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968. 380 p.
8. Wilbert J. *Tobacco and shamanism in South America*. New Haven and London: Yale University Press, 1987. 320 p.

ENTHEOGENS AND RITUAL

Igor Kudrya

*V. I. Vernadsky Tavria National University, Educational and Scientific Humanitarian Institute,
Department of Philosophy and History
John McCain str., 33, 01042, Kyiv, Ukraine*

The relevance of this work is related to solving the important problem of the emergence of ritual and the role of entheogens in ritual practice. In turn, clarifying the role of entheogens in ritual practice can become a tool that will allow us to get closer to a deeper understanding of the classic philosophical question of mind-brain. This article emphasizes complexity and scientificity, as the author considers the main aspects of the role of entheogens in ritual – philosophical, mythological, neuropharmacological and historical. The term entheogen comes from a Greek word meaning “awareness of the sacred within”, a term the Greeks used to describe states of poetic inspiration that could be induced by ritual plants. This philosophical term claims to replace specific concepts that describe particular states of consciousness, in particular, such as psychotomimetic (imitating a mental state), hallucinogenic (causing hallucinations or illusions), psychedelic (revealing the soul or consciousness), mysticomimetic (imitating mystical state), oneirogenic (causing dreams), phanerothymic (causing fantasies).

Entheogens have a long history of ritual use in various cultures. They have attracted wide scientific attention in terms of research into altered states of consciousness and mystical experiences that lead to positive changes in behavior.

The purpose of the article is to justify the importance of entheogens in the ritual. The methodological basis of this study is comparative, historical, structural and functional methods. The obtained research results deepen and expand knowledge about entheogens, which is an important issue of the emergence and functioning of rituals. The study of the mechanisms of action of entheogens is of primary importance for understanding the processes underlying ritual practices, and also provides a methodological platform for the development of further study of the ritual phenomenon. Since this study is at the intersection of philosophy, history, mythology and psychopharmacology, the obtained results can have an impact on the development of these branches of science in both fundamental and applied aspects.

Key words: entheogen, cult, myth, rite, ritual.

УДК 1:27-31

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.9>

СОТЕРІОЛОГІЧНІ ІДЕЇ КАЛЬВІНІСТСЬКОГО ВЧЕННЯ

Василь Лавренюк

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10002, м. Житомир, Україна*

У статті проаналізовано вплив процесу формування та подальші трансформації Лютеранських теологічних догматів, поширення ідей Реформації серед багатьох прошарків тогочасного населення на зародження Реформаторського богослов'я, що в майбутньому отримає назву Кальвінізм за іменем одного із головних її ідеологів, Жана Кальвіна. Протягом свого розвитку у кальвіністичній теологічній традиції сформувався власне бачення багатьох догматів та віросповідних концепцій, особливо, в сфері сотеріології. Метою статті є глибинне дослідження всіх етапів формування та видозмін сотеріологічних концепцій у Реформаторському християнстві, а також аналіз чинників, які могли мати вплив на дані процеси.

Особлива увага у дослідженні сконцентрована на всебічному аналізі імперативної сотеріологічної концепції кальвінізму – «передвизначення до спасіння» та розкритті феномену «подвійного передвизначення» в межах філософсько-релігієзнавчої та теологічної думки. Також, важливою складовою цього напрямку дослідження є обґрунтування використання реформаторськими богословами та, в головну чергу, Жаном Кальвіном у своїх теологічних, а особливо сотеріологічних концепціях доктринального спадку великого реформатора Мартіна Лютера та висвітлення основних причин розбіжності у головних віросповідних аспектах та подальших суперечок на даному ґрунті обох протестантських конфесій.

Представлено та проаналізовано основні аспекти сотеріологічної традиції Реформаторської церкви на основі головної доктринальної теологічної праці Жана Кальвіна «Настанови у християнській вірі», яка свого часу вплинула на багатьох майбутніх реформаторів та змусила задуматися над теологічною традицією як тогочасних протестантів, так і Католицької Церкви. У книзі передвизначення розглядається у формі концепції про провидіння та предестинацію, котрі стали основою детерміністичного богослов'я. Виявлено зв'язок між спасінням людини з вірою у викупну жертву Ісуса Христа, яка надається у формі Божої благодаті, що характеризується позбавленням людини свободи волі, оскільки спасіння передвизначене Богом. Констатовано, що сотеріологічні концепції лютеранства та цвінгліанства зазнавали критики через безсилля віряннина у власному спасінні та протиставлення віри у викупну жертву Ісуса Христа з вірою у свою обраність Богом. Досліджено подальші шляхи розвитку сотеріологічних концепцій Жана Кальвіна та їх вплив на тогочасну політичну, соціальну та релігійну ситуацію у Європі.

Ключові слова: теологія, Реформація, кальвінізм, лютеранство, сотеріологія, виправдання, передвизначення, спасіння, праведність.

Постановка проблеми. Ключові положення сотеріологічної доктрини Мартіна Лютера знайшли відображення у систематизованих теологічних вченнях перших Протестантських течій. Однак, сам процес «реформації» теологічних ідей Християнства не стояв на місці. Вслід за Лютером важливе місце в формуванні нових доктринальних концепцій посідає постать Жана Кальвіна, богослова та великого реформатора.

Дослідження сотеріологічних концепцій Кальвінізму з необхідністю завбачає аналіз життєвого шляху Жана Кальвіна та соціальних, політичних й економічних чинників, які

мали вплив на тогочасний соціум, філософські та релігійні ідеї. Характеризуючи весь базис теологічних доктрин Кальвінізму, ми розглядаємо сотеріологічні концепції як основний компонент, необхідний для повного розуміння явища Реформації та пошуку «спасіння».

Ступінь наукової розробки. У релігієзнавчому дискурсі проблематика розвитку та трансформації сотеріологічних ідей Кальвінізму є розробленою досить неглибоко, тому з окресленої тематики наявна досить мізерна наукова спадщина. Під час прискіпливого аналізу наукових робіт вітчизняних та іноземних фахівців з релігієзнавства було виявлено, що наукові пошуки в даній проблематиці проводилися дотично, а саме під час наукових досліджень з інших галузей теології, наприклад, есхатології чи христології.

Сотеріологічні ідеї Кальвінізму стали предметом дотичного аналізу у працях таких вітчизняних науковців як А. Колодний, О. Соколовський, В. Докаш, О. Шепетяк, С. Головащенко, М. Бабій та інших. Щодо досліджень за кордоном, то до даної проблематики зверталися такі науковці як С. Цвейг, А. Маграт, Б. Герріш та інші.

Найважливішим для цілісного та ґрунтовного наукового дослідження всіх аспектів формування та подальшого розвитку сотеріологічних концепцій Кальвіна і його наступників являє собою аналіз основних теологічних праць даних реформаторів, а саме основоположної праці Жана Кальвіна «Настанови у християнській вірі». Також, важливим є опрацювання творів Отців Церкви, а саме Святого Августина, ідеї якого були фундаментом для появи реформаторських концепцій.

Метою дослідження є аналіз сутнісних аспектів формування та подальших трансформацій основних сотеріологічних ідей Кальвінізму, дослідження основних тенденцій розвитку догматичних концепцій та виокремлення основних причинно-наслідкових зв'язків у формуванні сотеріологічних догматів.

Дискусія та результати. Кальвінізм являє собою другу як по значенню, так і по часу сформування течію Протестантизму, що виникла у XVI столітті в Швейцарії у результаті Реформації. Означення «Кальвінізм» може певною мірою вводити в оману, так як релігійна традиція, яку він собою означає, являється різносторонньою, з широким діапазоном різноманітних сфер та не має єдиного засновника, а також ґрунтується на ранніх працях теологів. Вперше дана течія отримала назву «кальвінізм» у 1552 році від її противників, представників лютеранського вчення, а не Римо-Католицької Церкви, яка за традицією називала ересь за іменем їх засновника. Багато представників Кальвінізму, а також і сам Жан Кальвін (1509–1564) – головний ідеолог вчення, вважали дану назву невідповідною суті вчення. Сам Кальвін вважав, що «більшої образи, ніж слово «кальвінізм», вони не можуть завдати нам». Тому представники даної течії надавали перевагу таким назвам як «Реформаторський Протестантизм» або «Реформаторське Християнство».

Кальвіністська теологія пройшла досить довгий шлях трансформацій та розвитку концепцій догматики. До першої генерації богословів-реформаторів можна віднести Ульріха Цвінглі (1484–1531), Мартіна Буцера (1491–1551), Вольфганга Капіто (інколи Капітона) (1478–1541), Джона Еколампадіуса (1482–1531) і Гійома Фареля (1489–1565). Кожен із них, маючи зовсім різну академічну освіту, у своїх роботах прийшли до однакових ідей та ключових тем реформаторського богослов'я. Варто виділити, що особливу увагу вони привертали Священному Писанню як домінантному джерелу авторитету у всіх теологічних питаннях. Також, Святе Писання богослови-реформатори у своїх працях розглядали як єдине ціле. Це у свою чергу призвело до того, що Таїнство Хрещення та Таїнство Євхаристії стали вважатися єдиними видимими знаками сходження Божої Благодаті на вірянина. Іншою проблемою, у якій реформатори мали спільну думку, являлося заперечення Реальної присутності Ісуса Христа під час Таїнства Євхаристії. Кожен із них у своїх працях пропагував сотеріологічні концепції, за якими спасіння можливе лише за Благодаттю Божою,

а також вчення про «призначення до спасіння», тобто, про обраність певних людей до спасінням Богом та навпаки. Великий реформатор Мартін Лютер та його ідейний наступник Філіпп Меланхтон мали величезний ідейний вплив на цих реформаторів-богословів, а також на їх послідовників. Сотеріологічна концепція «виправдання лише вірою», більше відома як *sola fide* [1], являє собою безпосередній спадок із теологічних здобутків Мартіна Лютера.

В подальшому ідейними наступниками, або, так би мовити, другою генерацією богословів-реформаторів вважають таких відомих богословів як Жан Кальвін (1509–1564), Генріх Буллінгер (1504–1575), Вольфганг Мускулус (1497–1563), Петр Мартір Вермільї (1500–1562) и Андреас Гіперіус (Гіперій) (1511–1564). Теологічна праця Жана Кальвіна під назвою «Настанови у християнській вірі», що була написана між 1536 та 1539 роками, отримала величезну популярність та стала однією з найвпливовіших книг тієї епохи. Вже до середини XVI століття наявні теологічні концепції були об'єднані в єдине ціле, у одне послідовне у свої ідеях віровчення, яке в майбутньому визначить всю суть реформаторського вчення. *Consensus Tigurinus* або Цюріхський Консенсус 1549 року, документ, що мав на меті об'єднати протестантів у питаннях доктрин про Таїнства, став важливим кроком у розвитку теологічних догматів віровчення. Завдяки йому відбулося об'єднання на ідейному рівні меморіалістичного богослов'я Ульріха Цвінглі та Генріха Буллінгера, за яким Таїнство – лише нагадування вірянам про жертвовну смерть Ісуса Христа на хресті, з сотеріологічною концепцією Жана Кальвіна, де Таїнство являє собою спосіб отримання благодаті с фактичною присутністю Ісуса Христа духовно, а не фізично, як в католицькій доктрині. Отже, підписання даного теологічного документу призвело до того, що ранньореформаторське богослов'я стає цілісним у своїх доктринальних ідеях попри всю різноплановість деяких концепцій, а також надає розвитку віровчення стабільність, що позитивно впливає на розповсюдження його по всій Європі. У свою чергу, це позитивно відрізняє Кальвінізм від Лютеранства, яке страждало від постійних теологічних суперечок, що не вщухали аж до підписання «Формули Злагоди» у 1579 році.

Великий вплив на поширення та розвиток віровчення мала місіонерська робота Жана Кальвіна в тогочасній Європі. Завдяки активній просвітницькій діяльності великого богослова в Франції реформаторське віровчення отримало значне поширення на франкомовних територіях, а саме в провінціях Нідерландів. Впровадження Кальвінізму як основної релігії у Курфюрстві Пфальц її правителем Фрідріхом III Побожним (1515–1576) призвело до того, що у 1563 році було сформульовано Гейдельберзький катехізис (інколи Пфальцьський катехізис) – складової частини Трьох форм єдності, офіційного викладу кальвіністського віровчення [2]. Даний катехізис та Бельгійське віросповідання, доктринальний символ віри, написаний Гвідо де Бресом та укладений у 1559 році, були прийняті в якості конфесійних стандартів на Емденському синоді, першому в історії Нідерландської реформаторської церкви, у 1571 році. У 1573 році Вільгельм I Оранський (Мовчазний) (1533–1584), перший із спадкових правителів (штатгальтерів) Нідерландів, приєднується до Кальвіністської Церкви. У 1560 році у Кальвінізм навіртається Жанна III (Жанна Альбре) (1528–1572), тогочасна правителька Королівства Наварра, що призводить у подальшому до прийняття даного віровчення як офіційної релігії у королівстві. В той же час провідні реформаторські богослови, кальвіністи та прості прихильники даного віровчення починають масово переїздити та селитися в Англії. До таких представників Реформації належали Мартін Буцер, Петр Мартір Вермільї та Ян Ласький (молодший) (1499–1560) в Англії, а в Шотландії – Джон Нокс (1510–1572). Таким чином на цих територіях утворюється Пресвітеріанство – одна з гілок реформаторської церкви, що у своїй догматиці спирається на теологічні ідеї Жана Кальвіна. Під час Першої громадянської війни в Англії

шотландські (1647 рік) та англійські (1648 рік) пресвітеріани прийняли Вестмінстерське віросповідання – короткий звід кальвіністської релігійної доктрини, що згодом став конфесійним стандартом у всіх англомовних реформаторських церквах світу [3]. Ставши потужною силою на території Європи, кальвіністське віровчення продовжило поширюватися на інших територіях, зокрема, на територіях Північної Америки, Південної Африки та навіть Кореї.

Прихильники Реформаторського богослов'я, як вже зазначалося, дотримуються думки, що єдиним джерелом інформації про Бога та Його сутність може бути лише Боже Слово. Віряни абсолютно нічого не можуть знати про Бога, крім того, що сам Бог дає людству через Одкровення. Будь-які суперечки про будь-що, що не було відкрито або пояснено Богом через Своє Слово, не є виправданим в Його очах. Знання про Бога та Його сутність, якими володіє людство, кардинально відрізняється від уявлення, яке вони мають про будь-що інше. Це пов'язано з тим, що Бог є безкінечним, вічним, а людина – обмежена у своєму пізнанні та існуванні, тому просто не здатна зрозуміти безкінечність буття. Хоч і знання, яке Бог відкриває людству, ніколи не може бути неправильним або помилковим, але й, також, воно ніколи не буває всеосяжним.

Попри досить складний шлях розвитку та трансформацій реформаторська традиція у свої більшості так і не змінила середньовічного консенсусу у питаннях вчення про сутність Бога. В загальній більшості сутність Бога описується трьома основними характеристиками, а саме вічний, безкінечний та незмінний. Богослови, що належать до Реформаторської традиції, вважають, що замість того, щоб розглядати Бога відштовхуючись від Його атрибутів, характеристик та здатності робити все, що Йому захочеться, доктринальне вчення про Бога повинно ґрунтуватися на Його справах в людській історії, способу життя з людьми та здатності наділяти їх різними благами. Також, варто відмітити, що реформаторські богослови середньовічні традиції у питаннях, що відносяться до вчення про Трійцю, догматична база якого опирається на Перші Церковні Собори в Нікеї та Халкідоні. За цим вченням Бог утверджується як єдиний Бог в трьох іпостасях: Батько, Син та Святий Дух. Бог-Син (Ісус Христос) вважається навечно народженим від Бога-Батька та Бога-Святого Духу, що є вічним атрибутом Бога-Батька та Бога-Сина.

Якщо поглянути на дане віровчення у христологічному аспекті, то реформаторські богослови дотримуються історично утвердженого догмату про те, що Ісус Христос являє собою єдину вічну особу, яка має як божественну, так і людську природу. Прихильники реформаторської традиції вважають, що Ісус Христос став людиною для того, щоб людство мало змогу врятуватися. Цікаво, що людська природа Христа була одним із головних конфронтаційних догматів у суперечках між реформаторською та лютеранською христологіями. Відштовхуючись від утвердженої віри в те, що людська природа є обмеженою, що у свою чергу призводить до нездатності людини досягнути безкінечну божественність, реформаторські богослови приходять висновку, що людське тіло Ісуса Христа просто не здатне знаходитися в кількох місцях одночасно. У свою чергу прибічники Лютеранства вірять у те, що Христос фізично присутній під час Таїнства Євхаристії, а з цього випливає, що Ісус Христос фізично присутній в багатьох місцях одночасно [4, с. 312–313].

Жан Кальвін вважав, що викупну роль Ісуса Христа варто характеризувати з точки зору Його трьох звань: пророка, священника та царя. Ісус Христос являється пророком так як навчає людство істинному вченню; священником через те, що став заступником вірян перед Богом та приніс себе в жертву за наші гріхи; царем, бо управляє Церквою та бореться за вірян від її імені. Сама ж викупна смерть Ісуса Христа на хресті являє собою жертвну плату за гріх. Тобто, Ісус Христос помер замість вірян, які вважаються праведними в результаті такої жертвовної уплати.

Фундаментом сотеріологічної концепції кальвінізму можна вважати п'ять позитивних тверджень з суперечливих питань догматики, або як їх ще називають – TULIP («тюльпан»), підґрунтя яких було сформовано Кальвіном, а кінцево затверджено ортодоксальними кальвіністами вже після його смерті. До даних принципів входить: Total depravity – повна гріховність людини; Unconditional election – безумовне обрання на спасіння людини Богом; Limited atonement – обмежене врятування Христом лише обраних; Irresistible grace – незаперечне наділення людини благодаттю для спасіння назавжди; Perseverance of the saints – обраність на спасіння не можливо втратити. Дані принципи залишаються основоположними для протестантської течії і до нашого часу [5, с. 221].

В християнській догматичній традиції людство було створено за подобою Бога, але зіпсоване гріхом, що у свою чергу робить їх неідеальними та егоїстичними. Представники реформаторської традиції в даному питанні являються прихильниками Святого Августина. Отець Церкви вважав, що зіпсутість людської природи обумовлена гріхом Адама та Єви, що в подальшому стане концепцією «першородного гріха». Хоча й інші ранні християнські богослови вважали, що через першородний гріх людство успадкувало проблеми фізичної смертності, моральної слабкості та схильності до гріховності, Святий Августин став першим автором, який вважав, що до цього переліку варто додати концепцію «успадкованої вини» (reatus) від Адама. Згідно з даною концепцією кожний новонароджений вже являється проклятим на гріховність, а людство позбавлено будь-якої змоги відповідати Богу. Реформаторські богослови особливо виділяють той факт, що таким чином ця гріховність впливає на всю людську природу, включаючи і її волю.

Сам Жан Кальвін вважав першородний гріх спадковою зіпсутістю людської природи та всієї душі. Люди настільки зіпсуті даним гріхом, що все, про що вони думають або роблять, являється злом. Але такий розбещений стан кожної людини являється не результатом гріхів, які чинить вірянин протягом свого життя, а є результатом осквернення першородним гріхом ще до народження. Таким чином, люди справедливо осуджені на страждання, так як їх зіпсутість ненависна Богу.

Хоча й людство продовжує нести Божий образ та може робити справи, які можна зарахувати до благочестивих, але гріховна сутність впливає на всю людську природу та вчинки, роблячи їх недостойними Бога. Людина, яка скоїла гріх, була до нього передвизначена і таким чином, незалежно від її вчинків та способу життя, вона потрапить в Рай чи Пекло, залежно від Божого вердикту.

З точки зору сотеріології найважливішою працею Жана Кальвіна являється «Настави у християнській вірі», також, вона відома під назвами «Інститути християнської віри», «Християнські інституції». Дана праця була вперше опублікована латиною у березні 1536 році в Базелі, а в 1541 році французькою мовою і в подальшому неодноразово перевидавалася та розширювалася автором. У передмові до першого видання Жан Кальвін звертається до французького короля Франциска I з проханням припинити тогочасні переслідування протестантів та вислухати їх, а також зазначає, що «петлі», на яких тримається суперечка заключаються в тому, що Церква може існувати без будь-якої видимої форми, а її ознаками являється чиста проповідь Божого слова та правильне проведення Таїнств [6].

У своїй праці Кальвін сформував та обґрунтував основи своєї сотеріологічної доктрини, а саме представив дві фундаментальні концепції вчення – «виправдання вірою» та «передвизначення до спасіння».

Ідея «виправдання вірою» є основною сотеріології Кальвінізму та Лютеранства та опирається на одну із *Quinque sola* (П'ять основ протестантського богослов'я), а саме *Sola fide* – виправдання лише вірою. За цією концепцією вірянин може врятуватися та отримати Божу благодать лише через свою віру в жертву Ісуса Христа та Божу милість. Жан Кальвін

під час формування свого трактування даної сотеріологічної ідеї був майже у всьому солідарним з трактуванням Мартіна Лютера, крім того аспекту, що, на думку Женевського реформатора, Бог наперед обирає як виправданих, так і грішників. Тобто, Кальвін частково поєднує концепт «виправдання вірою» з ідеями про перед визначення та на основі цього формує свою власне трактування принципу *Sola fide*.

Виправдання вірою – це головний елемент реформаторської концепції спасіння. Взагалі так історично склалося, що саме дану концепцію всі протестантські течії вважають найголовнішим догматом християнської віри, але останнім часом він, буває, відходить на другорядний план через поширення ідей екуменізму. Людство обмежене у своїй спроможності повного покаяння у своїх гріхах чи навіть у здатності просто підготуватися до нього через свою гріховність. Тому реформаторські богослови з цього виводять, що повне виправдання людини можливе лише за безпосередньої та милостивої допомоги Бога.

Освячення – це одна із складових частин християнської концепції спасіння, за якою Бог наділяє віруючого святістю, таким чином надаючи йому спроможність виявляти більшу любов як до самого Бога, так і до інших людей. В такому разі необхідним наслідком спасіння віруючого являються добрі діяння, які той здійснює по мірі його освячення, проте це не означає, що вірянин завдяки ним приходить до спасіння. На думку реформаторських богословів, освячення та виправдання здійснюються лише за допомогою віри, тому що здійснювати благі справи, це означає жити так, як людина, яка стала сином Божим.

Ідея «передвизначення до спасіння» полягає у тому, що Бог наперед все визначив, а саме обрав вірян, які будуть врятовані в майбутньому. Також, на думку С. Головащенко, у «Настановах у християнській вірі» автором було розглянуто старі теологічні доктрини, які ґрунтувалися на ідеї «подвійного передвизначення, та якісно розвинено [7, с. 177]. Концепція «подвійного передвизначення» ґрунтується на засадах того, що Бог обрав наперед не лише тих вірян, що врятуються через Його благодать, а й тих, що будуть осуджені на вічне прокляття через всі їх гріхи. Тобто, Бог є незалежним у своїх задумах, все наперед визначено Ним і є невідворотним. У підтвердження своєї доктрини Жан Кальвін часто наводив фрагмент із послання до Римлян апостола Павла: «Бо Він каже Мойсеєві: Помилую, кого хочу помилувати, і змилосерджуся, над ким хочу змилосердитися. Отож, не залежить це ні від того, хто хоче, ні від того, хто біжить, але від Бога, що милує» (Рим. 9:15–16).

Деякі сучасні кальвіністські богослови у відповідь на закиди в неетичності подвійного передвизначення дають таку відповідь: активне здійснення передвизначення Богом виконується тільки для обраних на спасіння. В такому разі, Бог надає благодать, яка дарує спасіння, лише обраним, а проклятим Він відмовляє в даній привілегії. Реформаторські богослови вважають, що і в такому разі Бог залишається чесним та справедливим, створюючи певних людей, яких потім Він піддає прокляттю, тому що, хоча Бог благословляє обраних на вічне життя, але Він не змушує проклятих вести гріховне життя. Також, богослови вважають, що концепція «подвійного передвизначення» не може бути актуальною для тих протестантських конфесій, прихильники яких вважають, що Бог просто ігнорує, а не осуджує проклятих. В одній із своїх праць Жан Кальвін писав так: «Вони це роблять неправильно і якимось по-дитячому, адже неможливо, щоб хтось був обраний без протипоставлення не обраному осудження... кого Бог оминає, то означає що той нечестивий, і це не по будь-якій іншій причині, крім тієї, що Йому хочеться виключити таких людей із спадку, який він визначив для своїх дітей» [8].

Вчення Жана Кальвіна про передвизначення є прямим. Реформатор вважав, що всі події керуються таємною порадою Бога. З цього випливає, що нічого не відбувається просто так, крім того, що Бог відомо і добровільно постановив. Такий перебіг виключає такі явища як щастя і та випадок. Жан Кальвін застосував свою доктрину про перед визначення всіх подій до людей та їхнього спасіння у своїй сотеріологічній концепції про приречення.

Кальвін узагальнив свою доктрину про приречення концепцією «дійсного факту». «Дійсний факт», як його сформулював Жан Кальвін, полягає в тому, що навіть серед тих, кому проповідується «заповіт життя», ніхто не отримує такого ж визнання. Хоча й все людство покликано до покаяння та віри», насправді ж дух покаяння і віри дано не всім.

В сотеріологічному аспекті найбільшу увагу варто приділити таким частинам «Настанов у християнській вірі» Жана Кальвіна як Книга друга «Пізнання Бога Спасителя в Христі, що було спершу об'явлене батькам у Законі, потім нам в Євангелії» та Книга третя «В який спосіб дістаємо ласку від Христа, і які для нас з цього наслідки та які з цього слідує діла», тематика яких зрозуміла з назв. Так, в Книзі другій, Розділ 6 «Зіпсована й упала людина мусить шукати в Христі спасіння», женевський реформатор наголошує на тому, що «прийняття вибраних, охорона Церкви, рятування в небезпеці, – все це пов'язано з ласкою Посередника, вся надія блаженства виключно в Христі». Також, у підтвердження правильності доктрини «виправдання вірою» Кальвін приводить слова апостола Іоанна: «Життя ж вічне це те, щоб пізнали Тебе, єдиного Бога правдивого, та Ісуса Христа, що послав Ти Його» (Ів. 17:3) [6, с. 48].

У Третій книзі автор продовжує формування своєї сотеріологічної доктрини. Так, у Розділі 3 «Відроджуємося вірою та покаанням» він вказує на те, що головним зміст Євангелія є покаання та прощення гріхів, що дав нам Христос, та які ми приймаємо вірою [6, с. 83]. У Розділі 11 «Оправдання віри: перше – опис слова й самої справи» Кальвін зазначає, що виправдання є найголовніший стовб на якому стоїть релігія. Виправданий вірою буде той вірянин, який позбавлений праведності діл та вірою осягає праведність від Христа. На думку Кальвіна, віра це лише інструмент одержання ласки в Христі [6, с. 104–106]. У Розділі 21 «Про вічний вибір, яким Бог призначив декого до блаженства, а інших на погибель» презентується концепція «подвійного передвизначення». Так, автор пише, що предестинацією, або призначення, називається «вічна постанова Божа, що її Він постановив Сам у Собі, що Він хотів щоб сталося з кожною людиною». Кальвін зазначає, що не всі люди були створені однаковими: комусь Бог призначив спасіння та вічне життя, а комусь – гріховність та вічну погибель [6, с. 138].

Висновки. На основі аналізу сотеріологічних ідей протестантських теологів охарактеризуємо основу вчення про спасіння. Перш за все, це концепція божественного суверенітету. Відповідно до неї визнається повне підкорення Богові та заперечується можливість спасіння людини власними зусиллями. Згідно з цим Таїнство Євхаристії в інтерпретаціях Мартіна Лютера, Ульріха Цвінглі та Жана Кальвіна являє собою символічне свідчення життя та смерті Ісуса Христа, що вказує шлях до вічного життя. Апелюючи до ідейного зв'язку хліба та вина з Тілом та Кров'ю Христа, протестанти вказували на імперативність віри, яка була основною у єднанні вірянина з Ісусом Христом.

Отже, центральними стовпами сотеріологічної доктрини кальнівізму, або реформаторського богослов'я, є концепції «виправдання вірою», «передвизначення до спасіння» та «подвійного передвизначення». Вони були сформовані Жаном Кальвіном на основі тогочасних сотеріологічних ідей Мартіна Лютера та творів Отців Церкви. Найперший виклад своїх сотеріологічних доктрин женевським реформатором було здійснено у праці «Настанови у християнській вірі», яка стала фундаментом для формування теології кальвіністської протестантської течії.

Список використаної літератури

1. Lutheran Church-Missouri Synod. Режим доступу: <https://lutheranreformation.org/theology/sola-fide/> (дата звернення: 14.05.2023).
2. Confessions of Faith. Режим доступу: <http://rcus.org/confessions/> (дата звернення: 09.05.2023).

3. The Humble Advice of the Assembly of Divines. Режим доступу: https://en.wikisource.org/wiki/The_Humble_Advice_of_the_Assembly_of_Divines (дата звернення: 10.05.2023).
4. Соколовський О. Л. Христологія: еволюція доктрини: Монографія. Житомир: Вид-во Євенок О. О., 2018. – 472 с.
5. Докаш В. І. Кінець світу: еволюція протестантської інтерпретації: Монографія. Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2007. 544 с.
6. Кальвін І. Інституція. – Атланта, Торонто: Ukrainian Evangelical Alliance of North America, 1986. 269 с. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9378/file.pdf> (дата звернення: 07.05.2023).
7. Головащенко С. І. Історія християнства: Курс лекцій: Навч. Посібник. К.: Либідь, 1999. 352 с.
8. J. Calvin. Institutes of the Christian Religion. Режим доступу: <https://www.ccel.org/ccel/calvin/institutes.v.xxiv.html> (дата звернення: 09.05.2023).

SOTERIOLOGICAL IDEAS OF CALVINIST DOCTRINE

Vasyl Lavreniuk

*Zhytomyr Ivan Franko State University, Faculty of History,
Department of Philosophy and Political Science
Velika Berdychivska str., 40, 10002, Zhytomyr, Ukraine*

The article analyzes the influence of the process of formation and subsequent transformations of Lutheran theological dogmas, the spread of Reformation ideas among many strata of the population at that time, on the birth of Reformed theology, which in the future will be called Calvinism after the name of one of its main ideologists, John Calvin. During its development, the Calvinist theological tradition formed its own vision of many dogmas and religious concepts, especially in the field of soteriology. The purpose of the article is an in-depth study of all stages of the formation and modification of soteriological concepts in Reformed Christianity, as well as an analysis of factors that could influence these processes.

Special attention in the study is focused on a comprehensive analysis of the imperative soteriological concept of Calvinism – "predestination to salvation" and the disclosure of the phenomenon of "double predestination" within the framework of philosophical, religious and theological thought. Also, an important component of this direction of research is the justification of the use by reformation theologians and, above all, John Calvin in their theological and especially soteriological concepts of the doctrinal legacy of the great reformer Martin Luther and highlighting the main reasons for the disagreement in the main religious aspects and subsequent disputes on this ground of both Protestant denominations.

The main aspects of the soteriological tradition of the Reformed Church are presented and analyzed on the basis of Jean Calvin's main doctrinal theological work "Instructions in the Christian Faith", which at one time influenced many future reformers and made them think about the theological tradition of both Protestants and the Catholic Church at that time. In the book, predestination is considered in the form of the concept of providence and predestination, which became the basis of deterministic theology. The connection between a person's salvation and faith in the redemptive sacrifice of Jesus Christ, which is provided in the form of God's grace, characterized by the deprivation of a person's free will, because salvation is predetermined by God, is revealed. It was stated that the soteriological concepts of Lutheranism and Zwinglianism were criticized because of the powerlessness of the believer in his own salvation and the opposition of faith in the redemptive sacrifice of Jesus Christ with faith in his election by God. The further ways of the development of John Calvin's soteriological concepts and their impact on the political, social and religious situation in Europe at that time are studied.

Key words: theology, Reformation, Calvinism, Lutheranism, soteriology, justification, predestination, salvation, righteousness.

УДК 73/77.036(477):316.32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.10>

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ВІЗУАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО ЯК НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ІДЕНТИТЕТ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ольга Ліщинська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Стаття присвячена українському мистецтву в умовах глобалізації. Показано, що глобалізаційний процес з поч. ХХІ ст. поряд з тенденціями до уніфікації і гомогенізації посилює регіоналізацію та питання національно-культурної самобутності. Розкрито специфіку української культурної ідентичності і її провідних маркерів – ідентитетів – сукупності рис, ознак, властивостей, які формують і скріплюють самобутність. Простежена тенденція в сучасній культурі до поєднання національних внесень та іншокультурних запозичень. Показано значущість українського візуального мистецтва як виразного ідентитету; царини відстоювання культурної самобутності, протидії нівелюючій глобалізації, і одночасно середовища гармонійного синтезу внесень і запозичень. Наголошено, що специфіка українського візуального мистецтва у забезпеченні функції культуротворення, збереженні культурної пам'яті, гарантування спадкоємності, відтак, зміцненні національної ідентичності. Підтвердження тези продемонстровано через наявність ідей неофольклоризму, неоміфологізму, екофіліїності, образності й емблематичності, а також вітальності і неobarоковості в сучасних мистецьких проєктах, у тому числі створених під час повномасштабної російсько-української війни з 2022 р. Розглянуто твори українських митців часу війни, представлені на платформі «Ukraine War Art Collection – Мистецтво під час війни», створеній Міністерством культури і інформаційної політики, зокрема візуально-мистецькі проєкти таких митців: К. Баранова-Люта, Є. Клишко, М. Коваленко, О. Корчевська, О. Левченя, К. Лісова, Н. Тітов, О. Трофименко, Т. Турлюн, М. Черничко, К. Яцушек та ін. З'ясовано, що культурні запозичення кращих світових здобутків (зокрема мистецтва Італії) і поєднання їх з національним культурним контекстом творять унікальний український різновид мистецького постмодернізму.

Ключові слова: українське візуальне мистецтво, ідентитет, глобалізація, неофольклоризм, екофіліїність, вітальність, неobarоковість.

Соціокультурне буття сучасної цивілізації позначене тенденцією зближення різноманітних культур і зростання всесвітньої взаємозалежності. Світове співтовариство охоплене глобалізаційним процесом, що має суперечливий характер. З одного боку глобалізація сприяє стрімкому цивілізаційному розвитку, пришвидшує соціодинаміку культури, нарощує об'єми і можливості поширення інформації, підвищує якість життя, уможливорює комунікацію у світовому масштабі, культурообмін і міжкультурну взаємодію, міжнародну співпрацю, поширення здобутків окремих національних культур за межі окремих держав. З іншого боку глобалізація формує одноманітний стандартизований світ, розвиває і руйнує етнічну та національну самобутність, нівелює культурне багатоманіття, а також поглиблює нерівність.

Глобалізаційні трансформації світового масштабу насамперед пов'язані з процесами уніфікації і гомогенізації культури. Український культурний простір також є частиною цих процесів. Відтак, глобалізація поширюється і проникає у всі царини нашої соціокультурної

реальності. Науково-теоретичне осмислення цих складних процесів об'єднує багатьох науковців [див. 2; 8].

Глобалізаційний плин з поч. ХХІ ст. зазнає змін, посилюються процеси регіоналізації, фрагментування й актуалізується питання національної ідентичності. Маркерами, що підтверджують цю тезу, є крах політики мультикультуралізму в Європі, кризи багатьох аспектів діяльності ЄС, тероризм і вплив біженців, виклики пандемії COVID-19, а також реалії повномасштабного воєнного нападу і ескалації з 24 лютого 2022 р. в ході російсько-української війни.

Філософський дискурс ідентичності представлений дослідженнями Ф. Анкерсміт, Е. Балібар, З. Бауман, Ф. У. Бек, П. Бергер, Р. Брубейкер, П. Бурдьє, І. Валлерстайн, Ю. Габермас, В. Гесле, Е. Гідденс, Н. Еліас, З. А. Жаде, М. Кастельс, Ф. Купер, Е. Лакло, Т. Лукман, Ш. Муфф та ін. Сучасне розуміння ідентичності вже не фіксує цей феномен як сутність, а радше як динамічну конструкцію, з можливими перетвореннями і видозмінами; постійні трансформації в сучасному світі зумовлюють варіативність ідентифікації під впливом різних обставин, ситуацій, контекстів [див. 1; 12].

В Україні питання національно-культурної ідентифікації ускладнене строкатим в етнічному плані складом населення, тоталітарним минулим, гострими політичними контроверзами. Ситуація набула нової специфіки в умовах російсько-української війни, особливо з повномасштабним вторгненням. До певної міри війна посприяла консолідації громадян України, їх чіткому державницькому позиціонуванню, намітився виразний контур національно-культурної ідентичності з її провідними маркерами – ідентитетами. Поняття ідентитету передбачає низку рис, ознак, властивостей, які формують і скріплюють певну ідентичність. За визначенням І. Ващинської, ідентитет – найбільш значима ознака, маркер ідентичності, на основі якого відбувається процес ідентифікації (спільність мови, території проживання, звичаї і традиції, історія, релігія, т. ін.) [1].

Національно-культурна ідентичність українців в глобалізаційних умовах сучасності пов'язана з такою питомою ознакою нашої культури як поєднання глибоких етнічних культурних основ із всотуванням загальносвітового (головно, європейського) культурного контексту. Проявом цього є тенденція органічного синтезу «свого/чужого». «Своє» – це національно-культурні внесення, «чуже» – запозичення інших культур, у тому числі під впливом глобалізаційних процесів. Дві тенденції – внесення/запозичення – проявляються у поєднанні національно-культурної самобутності з універсалізмом загальноєвропейського (чи світового) процесу [див. 6].

Відтак, українська культура органічно поєднує традиційний етнічний, національно-самобутній стрижень і новітні тенденції західноєвропейської культури. Яскравим прикладом слугує сучасне українське мистецтво, яке будучи орієнтованим на вільне експериментування з художніми стилями і жанрами, а також з новітніми техніками доби постмодерну та метамодерну, зберігає національно вкорінені традиції. Тут і одвічні архетипи, і етнокультурні домінанти, і типова колористична насиченість та емоційність, а також неофольклоризм і неоміфологізм. Наукове опрацювання цих питань знаходимо у таких авторів: О. Голубець, К. Гончар, Д. Горбачов, Т. Зіненко, Т. Кара-Васильєва, Д. Ключко, Г. Кусько, О. Новицька, Т. Орлова, О. Петрова, Т. Печенюк, Г. Складенко, З. Чегусова, М. Юр, Р. Яців та ін.

Мистецтво постає як один із напроцуд виразних ідентитетів. Мистецтво є цариною відстоювання культурної унікальності і протидії глобалізації, одночасно являє собою гармонійний синтез внесень і запозичень. Головно, національно-культурна унікальність української художньої практики відіграє важливу функцію культуротворення, акумулює

культурну пам'ять, фіксує національно-культурний код, забезпечує спадкоємність, зміцнює почуття національної ідентичності. Ідеї неофольклоризму і неоміфологізму вносять етнічні елементи в сучасне мистецтво. Прикметна етнічно вкорінена екофілійність і наявність сталих народних образів (стійких, архетипових візуальних зображень) та емблем (умовних уявлень, ідей, переданих через зображення і наділених смыслом). Образність та емблематичність – візуальний культурний код – творять смисловий і семантичний інвентар національної культури. Серед міфологічних і фольклорних образів-емблем українського мистецтва кін. ХХ – поч. ХХІ ст. умовно можна виокремити національно-історичні, екофілійні та етнообрядові типи (зокрема, народний герой, звитяжець, козак, воїн, бандура, кобза, скрипка; калина, виноград, квіти, «вазон», «дерево життя»; писанка, рушник, вишиванка, етнічний орнамент та ін.). Підтверджує цю тезу думка М. Юр про цитування українського образотворчого фольклору у творах художників постмодернізму М. Бабака, Г. Гавриленка, Ф. Гуменюка, М. Демцю, О. Дубовика, П. Керестея [14, с. 119].

Досліджуючи фольклор в українському актуальному мистецтві, К. Гончар наводить приклади проєктів, що синтезують народну художню традицію, історичне минуле і сучасне усвідомлення національної самосвідомості/ ідентифікації: Т. Болюбаш «Витинанки», К. Бруевич «Рушники», М. Маценко «Неофольк», інсталяція Т. Русецької «Вишиваночки», І. Семесюк «Традиції. Ребрендинг», В. Стецькович «Фотоальбом. Інсталяція», А. Ялоза «Нове українське», колективний проєкт «Сили деревесні» [3]. Етнічні і фольклорні мотиви набули нової актуальності в нинішніх воєнних умовах. Цілий ряд митців апелюють до архетипових образів і одвічних етнообрядових, екофілійних символів. Так, К. Баранова-Люта, Є. Климко, М. Коваленко, О. Корчевська, О. Левченя, Н. Тітов, О. Трофименко, Т. Турлюн, М. Черниченко, К. Яцушек та ін. звертаються у своїх мистецьких роботах, створених після 24 лютого 2022 р., до таких тематичних домінант: національні квіти-символи, етнічно вкорінений «вазон», «петриківка», писанки, образи козаків, ляльки-мотанки тощо. Ці та інші твори українських митців часу повномасштабної війни можна знайти на платформі «Ukraine War Art Collection – Мистецтво під час війни», створеній Міністерством культури і інформаційної політики [див. 7]. Тут представлено візуальне мистецтво, мистецькі проєкти, літературу, музику, театр, відеоконтент, дитячу творчість, дизайн, архітектуру. На момент написання статті кількість зафіксованих в базі творів мистецтва під час війни – 387.

Новітня міфологізація синтезована з архетиповістю може бути продемонстрована рядом прикладів: інсталяція у формі язичницького капища Г. Вишеславського «Ворота сонця» [10, с. 124]; арт-об'єкт з глини і лози О. Бабак і Т. Бабак «Неоритуальні акції». Новітня міфологізація, забарвлена етнічним і актуальним воєнним колоритом, наповнює проєкт К. Лісової «Сила пам'яті», створений упродовж 2022 р. [див. 7]. Це серія постерів з колажуванням старих автентичних фотографій українців в народних строях, портретів Шевченка, елементів вишивки, народного орнаменту «вазон». Твори К. Лісової зі серії «Життєствердне дерево Байрактарове», «Евакуація», «Ірпінська дорога», «Коло бойових качок. Шаблон війни», «Надія» містять птахів, стилізованих в орнаменті військового пікселя, образи воїнів, прапори, літаки, танки, крилаті ракети, зруйновані будівлі... Інший митець А. Блудов у живописній серії «Голоси» зображає українців у національних строях на фоні нинішніх воєнних пейзажів [тут і нижче див. 7]. І. Кузнецова творить колажі з елементами петриківського розпису, образами М. Приймаченко на фоні зруйнованих війною українських міст. Серія фотографій М. Черничко «Мавки-мотанки і Чугайстер-бик» нав'язана українським фольклором і міфологією.

У творчості багатьох сучасних українських митців присутнє звернення до своїх історичних та етнічних коренів, осмислення їх значущого і культуротворчого потенціалу,

звільнення від травматичного тоталітарного минулого і його досвіду. Як приклади, можна назвати проекти А. Савадова «Коллективне червоне», «Донбас-Шоколад»; В. Сидоренка «Аутентифікація», «Левітація», «Новий ковчег», «Деперсоналізація». Тема ідентичності наскрізно пронизує проєкт «Поєма про внутрішнє море», представлений від України на Венеційській бієнале 2007 р. Тут запропоновано авторське потрактування українськості, пошук відповіді віднайдено в тому числі у творах О. Довженка. Тема ментальних кордонів, осмислення свого місця у світі, співставлення свого/чужого порушена фотомитцем і художником Б. Михайловим, лауреатом Національної премії ім. Т. Шевченка (2021 р., категорія «Візуальне мистецтво»). У своїй відеопроєкції та фотоінсталяції «Випробування смертю» митець показує соціальні і політичні трансформації нашого суспільства. За словами членів Комітету з Національної премії, проєкт апелює до колективної пам'яті українців, містить міркування про утопію, страхи і побоювання, цензуру, смерть, історію, час [11].

Національно-культурні внесення вдало доповнюються запозиченнями зі світового мистецтва. Творчий синтез українського і світового мистецького спадку не позначений глобалізаційною уніфікацією та гомогенізацією. Так, О. Мась у своїй творчості поєднує етнічну архаїчність, здобутки класичного світового мистецтва і сучасні постмодерністські художні техніки і прийоми. Прикладом слугує інсталяція «Post vs Proto-Renassans» (для 54-ї Венеційської бієнале 2011 р.) – панно з 12 тис. писанок зі зображеннями людських гріхів, авторська інтерпретація фрагменту Гентського вітваря Я. ван Ейка. Шедевр світового мистецтва постає у новому актуальності світлі, вражає етнічним колоритом, ширістю, емоційністю, вітальною силою.

Яскравим проявом синтезу внесень/запозичень в сучасній українській культурі є діяльність «Нової хвилі», українського мистецького руху кін. 1980-2000 рр. Митці поєднали етно-національні міфи з постмодерністською експресивністю, розкутістю, новітніми комбінованими техніками. Ці тенденції присутні в проєктах О. Тістола та К. Реунова: цикл картин «Національна географія», «Музей України. Фрагмент», «Проєкт українських грошей», де широко використані образи-символи національного міфу (етнічні узорі, барокові візерунки, козаки, гетьмани, образ Роксолани та ін.).

Українське мистецтво кін. ХХ ст. позначають поняттями «гарячий постмодернізм», «ніжний», «необароковий» [10, с. 119]. Т. Гундорова окреслює добу як «карнавальний постмодерн», «віртуальний апокаліпсис». Мистецтвознавець О. Соловійов називає українське малярство останньої третини ХХ ст. «трансавангардним необароко», адже тут панує барокова ірраціональність, вітальна стихія, сповнена чуттєвої ментальності [10, с. 98]. А це своєю чергою фіксує поєднання внесень і запозичень. З одного боку проникнення в наш простір загальносвітових тенденцій, з іншого – унікальний, властивий українському мистецтву різновид постмодернізму.

Науковці і митці схильні вважати, що наше мистецтво яскраво увиразнює ідея необароковості. Цей концепт в українському просторі осмислювали З. Алфьорова, О. Баршинова, В. Бурлака, Г. Вишеславський, О. Голубець, Т. Гундорова, С. Кримський, М. Ольховик, В. Сидоренко, Г. Скляренко, О. Соловійов, Т. Шестопалова. За С. Кримським, культуромоделююче і актуальне значення мають барокова театральність, палімпсестність (проступання в культурних текстах знаків минулого) та культ візуалізації життя [4, с. 321, 339–340]. М. Ольховик наголошує на значущості барокових ідей дивовижності, містеріальності, карнавальності, наскрізної універсальності сміхового, іронії, гри, тяжіння до інтертекстуальності, а також віталізму [9]. Всі ці риси присутні в просторі сучасного мистецтва.

Ідея необароковості у творах візуального мистецтва знаходить широке представлення [5, с. 320]. Доречно згадати таких митців: О. Гнилицький, О. Голосій, Р. Жук,

Д. Кавсан, П. Керестей, С. Ликов, С. Панич, В. Расвський, К. Реунов, О. Ройтбурд, В. Рябченко, А. Савадов, Г. Сенченко, О. Тістол, В. Трубіна. Барокова карнавалізація, інтелектуальні ігри поєднані з постмодерністською інтертекстуальністю проникають у твори Ю. Соломка (картина «Поцілунок потай», що цитує однойменний твір Фрагонара). Барокова театралізація (видовищність) та ігрове начало присутні в проєкті Г. Зінківського – стріт-арт на вулицях Харкова з використанням мотивів М. Приймаченко. Українські митці використовують необарокові мотиви фрагментарності, недомовленості, ідею «народження читача», принцип «нон-фініто» (зокрема твір О. Голосія і В. Трубіної «Пейзажі снів»).

Один із лідерів українського постмодерного мистецтва О. Ройтбурд інтерпретує поняття «вітальність» як «в італійність» – художня Україна ніжна, вітальна, надмірна, свідомо обирає орієнтацію на мистецтво Італії, адже Україна постає як «ілюзорна Небесна Італія» [цит. за 13]. Має місце запозичення кращого світового культурного надбання (мистецтва Італії) і внесення його в український культурний контекст. Підтвердження цієї тези О. Ройтбурд продемонстрував у своїх полотнах: художні експерименти в дусі постмодернізму з цитуванням великих італійських майстрів (зокрема Леонардо да Вінчі та Караваджо). У цьому руслі можна згадати картини Є. Равського, присвячені актуальним образам наших сучасників (актори, байкери, футбольні ультрас, історичні постаті), виконані в стилі великих італійців Мікеланджело, Караваджо (виставки «Лувр», Львів, 2013 р., «Іліада», Київ, 2014 р., «Від міфу до міфу», Львів, 2021 р., «АртФронт», Львів, 2022 р.). Ще одна мисткиня, у чиїх творах дивовижно переплетено народні мотиви, іконопис, українське бароко і образи та стилістику італійського Ренесансу, – К. Косьяненко (виставка «Victory», Львів, 2023 р.).

Підсумовуючи, варто наголосити на вагомості національно-культурних ідентитетів, які слугують цариною відстоювання української культурної самобутності в умовах глобалізаційних викликів. Сучасна українська культура поєднує національні внесення та іншопольські запозичення, що повномірно проявляється у візуальному мистецтві. Мистецтво, як один із значущих ідентитетів, тенденцію синтезу внесень і запозичень втілює через такі ідеї як неофольклоризм, екофіліїність, вітальність та необароковість.

Список використаної літератури

1. Ващинська І. Групові ідентичності: до проблеми дефініції поняття та конструювання класифікатора // *Вісник Львів. ун-ту. Сер. соціол.* 2009. Вип. 3. С. 56–65. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/8-14.pdf>
2. Глобальні трансформації у сфері культури: виклики сьогодення. Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 29–30 жовтня 2021 р.). Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. 155 с.
3. Гончар К. Український образотворчий фольклор у сучасному культуротворчому процесі: традиції і новаторство: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства. К., 2015. 16 с. URL: http://mari.kiev.ua/sites/default/files/inline-files/Avtoref_K_R_Gonchar.pdf
4. Кримський С. Під сигнатурою Софії. К. : Вид. дім «КиєвоМогилянська академія», 2008. 367 с.
5. Ліщинська О. Ідея необароковості в сучасній українській візуальній культурі // *Наука і цінності людського буття* / [Альчук М.П., Бойченко М.І., Вишинський С.Д. та ін.] ; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. С. 308–323.
6. Ліщинська О. Сучасне українське візуальне мистецтво: культурні внесення і запозичення // *Українознавчий альманах*. Випуск 17. К. : Київський національний університет

- тет імені Тараса Шевченка. Філософський факультет. Центр українознавства, 2014. 334 с. С. 197–200.
7. Медіа-платформа «Ukraine War Art Collection – Мистецтво під час війни». URL: <https://war-art.mkip.gov.ua/>
 8. Національні культури у глобалізованому світі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практич. конф., м. Київ, 6–7 квітня 2017 р. К. : КНУКіМ, 2017. 439 с.
 9. Ольховик М. «Бароковий універсалізм» в українському художньому мисленні: автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.08. URL: <http://referatu.net.ua/referats/7569/161156>
 10. Сидоренко В. Візуальне мистецтво від авангардних зрушень до новітніх спрямувань: Розвиток візуального мистецтва України ХХ–ХХІ ст. К. : ВХ [студіо], 2008. 187 с.
 11. Солодовнік М. «Випробування смертю»: харків'янин Борис Михайлов став лауреатом Шевченківської премії-2021. URL: <https://suspilne.media/112065-u-valkah-dezareestruvali-persu-smert-vnaslidok-covid-na-harkivsini-pocinaut-vaknaciuu/>
 12. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. К. : НІСД, 2011. 336 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-09/Ident-62307.pdf>
 13. Утевська К. Трансавангард. URL: <http://www.korydor.in.ua/ua/glossary/doslidnytska-platforma-transavangard.html>
 14. Юр М. Роль українського образотворчого фольклору в сучасному живопису // *Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки*. 2013. Вип. 5. С. 117–120.

MODERN UKRAINIAN VISUAL ART AS A NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Olha Lishchynska

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Culture

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article is devoted to Ukrainian art in the conditions of globalization. It is shown that the globalization process from the beginning 21st century along with the tendencies towards unification and homogenization strengthens the regionalization and the issue of national-cultural identity. The specifics of Ukrainian cultural identity and its leading markers – identities – a set of traits, signs, and properties that form and consolidate identity are revealed. A trend in modern culture towards a combination of national contributions and foreign cultural borrowings has been traced. The significance of Ukrainian visual art as an expressive identity is shown; the realm of defending cultural identity, countering leveling globalization, and at the same time the environment of harmonious synthesis of contributions and borrowings. It is emphasized that the specificity of Ukrainian visual art is in ensuring the function of cultural creation, preserving cultural memory, guaranteeing continuity, and therefore, strengthening national identity. The confirmation of the thesis is demonstrated through the presence of ideas of neo-folklorism, neo-mythology, ecophilia, imagery, and emblematicity, as well as vitality and neo-barqueness in modern art projects, including those created during the full-scale russian-Ukrainian war from 2022. The works of Ukrainian artists during the war, presented at platform "Ukraine War Art Collection – Art during the war", created by the Ministry of Culture and Information Policy, in particular, visual and artistic projects of the following artists: K. Baranova-Lyuta, E. Klymko, M. Kovalenko, O. Korchevska, O. Levchenya, K. Lisova, N. Titov, O. Trofymenko, T. Turlyun, M. Chernychko, K. Yatsushek, and others. It was found that the cultural borrowing of the best world achievements (in particular, the art of Italy) and their combination with the national cultural context create a unique Ukrainian variety of postmodernism.

Key words: Ukrainian visual art, identity, globalization, neo-folklorism, ecophilia, vitality, neo-baroque.

УДК 37.378

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.11>

**ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ: ПЛАГІАТ В АВСТРАЛІЙСЬКОМУ
УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ (НА ПІДСТАВІ АНАЛІЗУ
ДОСЛІДЖЕНЬ ТРЕЙСІ БРЕТАГ, АНГЕЛОСА РОДАФІНОСА
ТА ЛІЗИ ВІСЕНТІН)**

Аліна Лопушенко

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
факультет іноземних мов, кафедра англійської мови та методики її навчання
вул. Садова, 28, 20300, м. Умань, Україна*

Ігор Фицик

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
історичний факультет, кафедра соціальних та правових дисциплін
вул. Садова, 28, 20300, м. Умань, Україна*

Заявлена стаття спрямована на аналітичне вивчення актуальної проблеми академічного плагіату та способів її подолання в Австралії. Дослідження включає аналіз експериментальних відкриттів, теоретичну узагальнену інформацію та фіксацію випадків порушення академічної доброчесності в медійному просторі. Також у статті розглядається роль програмного забезпечення для виявлення плагіату, а також підкреслюється важливість поєднання його використання з іншими стратегіями, включаючи освітні кампанії.

Робота визначає проблему плагіату в австралійських закладах вищої освіти, особливо акцентуючи увагу на роботі Т. Брега, яка стверджує, що плагіат є поширеною проблемою та може мати серйозні наслідки. Вона підкреслює необхідність ефективних стратегій для запобігання та боротьби з плагіатом.

Дослідниця також пропонує реалізувати різні підходи та загальнонаціональну політику з академічної доброчесності в австралійських університетах. Ці заходи спрямовані на підвищення обізнаності здобувачів вищої освіти та науково-педагогічних працівників щодо академічного плагіату та культури цитування.

Додатково, стаття обговорює важливість не лише використання програмного забезпечення для виявлення плагіату, але й розвитку культури академічної доброчесності та навичок у здобувачів освіти. Автори наголошують на необхідності комплексного підходу до вирішення проблеми плагіату, який включає в себе освітні кампанії та підтримку.

Стаття звертає увагу на важливий інцидент, пов'язаний із шахрайством у закладах вищої освіти Австралії та впливом журналістського розслідування Лізи Вісентін на політику та стратегії університетів щодо академічно-неправомірної поведінки. Автори висвітлюють події, пов'язані із компанією MyMaster, яка продавала завдання здобувачам вищої освіти, та вплив на академічне середовище Австралії. Також, зазначено рекомендації закладам вищої освіти, щодо запровадження інноваційних підходів до боротьби з академічно-неправомірною поведінкою та покращення політики академічної доброчесності.

У висновках статті розглядаються дії австралійського уряду у відповідь на скандал з плагіатом та рекомендації робочої групи щодо боротьби з академічним шахрайством, а також підтримки академічної доброчесності.

Ключові слова: академічний плагіат, академічна доброчесність, вища освіта, стратегії запобігання плагіату, академічна культура, австралійські університети.

Вступ. Сьогодні академічне шахрайство стало досить поширеною проблемою вищої освіти та науково-дослідницької діяльності. У світі, де знання та інтелектуальна власність постають особистою цінністю, нехтування принципами академічної доброчесності вважається порушенням авторських прав та професійної етики. Оскільки освітній процес базується на засадах вивчення, розуміння та аналізу інформації, отриманої в ході навчання, то такий вид шахрайства як плагіат, до нього можемо віднести копіювання, запозичення та використання інтелектуального матеріалу без посилань на відповідні джерела, не дає можливості здобувачам розвивати свої вміння здобувати знання відповідно до вищезгаданих принципів. Практика заохочення академічної доброчесності та боротьби з плагіатом в європейській та американській академічній спільноті почала активно розвиватися набагато раніше, ніж в Україні, проте зараз набуває все більшого значення для вітчизняної вищої освіти, оскільки стосується як якості освіти, так і етичних норм та принципів, що мають бути дотримані в науковій та академічній сферах. Власне, адаптування досвіду боротьби з плагіатом в інших країнах може забезпечити якісні результати й в Україні. Актуальність вивчення проблеми плагіату в українській сфері вищої освіти на шляху до євроінтеграції не може бути переоцінена. Необхідно розглядати академічну доброчесність і професійну етику як важливі елементи розвитку вищої освіти в Україні та активно займатися забезпеченням якості наукових досліджень, задля досягнення успіху в європейському освітньому та науковому просторі, а також створення сприятливих умов для конкурентоспроможності українських закладів вищої освіти на міжнародній арені.

Заслугує на увагу досвід австралійських закладів вищої освіти у протидії академічному шахрайству, оскільки вони тривалий час наслідували досвід уже зазначеної академічної спільноти, а дослідники цієї проблеми у Австралії давно відомі на американській та європейській арені.

Дослідженням проблеми академічної доброчесності займалися багато науковців. Серед них фундаментальними є праці таких європейських та американських дослідників як Д. Л. Маккейба, К. Баттерфілда, Л. К. Тревіньо, Р. М. Ховард, С. Джеймсон, Л. Маруки, Д. Вебер-Вульф, І. Глендіннінг та інших [5; 6; 7]. У свої чергу, в Україні схожі дослідження представлені працями В. Боняк, Д. Герцок, Ю. Верланова, Н. Маслової, Ю. Юринець, Я. Тицької [10].

Проблема боротьби з плагіатом та заохочення академічної доброчесності неабияким чином стосується системи вищої освіти в Австралії. Дослідженням проблем пов'язаних із академічною доброчесністю в університетах Австралії займалися чимало науковців. Серед них А. Родафінос, Г. Дж. Кертіс, Д. Роббі, К. Джеймс, К. Елліс, К. Слейд, К. Херінген, Л. Вісентін, Л. Патрідж, Л. Уорік, М. Бертон, М. Воллес, М. Грін, М. Макніл, П. Ньютон, П. Розенберг, Р. Вокер, Р. Харпер, С. Махмуд, С. Саддікві, Т. Бретаг та ін [1; 2; 3; 4; 8].

Метою нашої роботи є аналітичне дослідження стану проблеми академічного плагіату та шляхів її подолання через аналіз експериментальних відкриттів, узагальнення на теоретичному рівні та фіксацію оприлюднення випадків нехтування принципами академічної доброчесності у медійному просторі.

Зауважимо, що Т. Бретаг у співпраці з іншими дослідниками у статті «Розробка та оцінка загальнонаціональних семінарів з академічної доброчесності, які проводяться експертами для сектора вищої освіти в Австралії» [3] описує проблему плагіату в австралійських закладах вищої освіти та зазначає, що плагіат є достатньо розповсюдженим явищем у вищій освіті в Австралії та може мати серйозні наслідки. Вона наголошує на необхідності ефективних стратегій для запобігання та боротьби з плагіатом.

Крім того, дослідниця зазначає, що недотриманню академічної доброчесності сприяють різні чинники, зокрема:

- недостатня обізнаність здобувачів вищої освіти щодо проблеми плагіату;
- культурні та етичні розбіжності у ставленні до нього;
- відсутність узгодженості в програмі й процедурі запобігання та боротьби у різних закладах освіти.

Дослідниця стверджує, що ці виклики вимагають багатогранного підходу до вивчення та аналізу проблеми, який передбачає як стратегії запобігання, так і стратегії втручання.

З метою вирішення вищезазначеної проблеми, пропонується розробити загальнонаціональні майстер-класи з академічної доброчесності в закладах вищої освіти Австралії. Вони мають бути спрямовані на підвищення обізнаності здобувачів вищої освіти та викладачів щодо питань академічного плагіату, найкращих прикладів цитувань та посилань на джерела, а також сприяння розвитку культури академічної доброчесності у закладах вищої освіти. Зважаючи на проведене експериментальне дослідження, науковиця припускає, що майстер-класи можуть бути ефективною стратегією боротьби з плагіатом в університетах [3].

Т. Бретаг у кооперації з іншими науковцями розглядає ключові компоненти типової політики щодо питання академічної доброчесності у закладах вищої освіти в Австралії [2]. Вона стверджує, що академічна доброчесність має вирішальне значення у вищій освіті, оскільки вона не лише забезпечує справедливість і чесність в освітньому процесі, але й сприяє розвитку етичних і відповідальних випускників. Вона визначає вісім основних елементів, які є важливими для створення стратегій зазначеної політики:

- використання низки методів та прийомів атестації, які важко піддати плагіату;
- дотримання академічної доброчесності за межами університету;
- ефективне використання програмного забезпечення;
- забезпечення належної підтримки та ресурсів;
- моніторинг та оцінка виконання політики академічної доброчесності;
- освіта та виховання всіх здобувачів, які будь-яким чином залучені до питань з цієї проблеми;
- установлене керівництво та зобов'язання до академічної доброчесності;
- чіткість у визначеннях та очікуваннях.

Варто зауважити, що дослідники визначають ці ключові елементи важливими для створення комплексної типової політики академічної доброчесності, а перевагою для закладів вищої освіти, які її впроваджують, буде краще оснащення для запобігання та реагування на випадки академічно-неправомірної поведінки. Крім того, вони підкреслюють важливість розуміння і забезпечення того, що така політика є не просто набором правил і норм, а має стати частиною ширшої культури академічної доброчесності [2].

У підґрунті вищезгаданої аналітики Т. Бретаг варто зазначити статистичні дані соціологічного дослідження, проведеного у співпраці з іншими науковцями у різних закладах вищої освіти: «Практика застосування академічного шахрайства: опитування здобувачів вищої освіти в Австралії» [1]:

- У дослідженні взяло участь близько 14 тисяч здобувачів різних освітніх та наукових ступенів з 8 австралійських університетів.

- За допомогою методу опитування було виявлено, що 6,9% респондентів «замовляли» готові роботи, а ще 10,1% – платили за послуги помічника під час підготовки, як от редагування роботи чи проведення практичного дослідження.

- Крім того, у роботі автори наголошують на тому, існують певні групи здобувачів, які з більшою ймовірністю могли б нехтували засадами академічної доброчесності і звертатися по

«допомогу». Серед таких груп іноземні здобувачі, які вивчають англійську як додаткову мову, також ті, хто здобувають професійну освіту та ті, які мають нижчий середній бал.

– У дослідженні науковці акцентують увагу на етичних аспектах застосування плагіату, оскільки такі здобувачі частіше проявляли позитивне ставлення до академічного шахрайства та сприймали його як щось звичне та прийнятне серед своїх однолітків.

– Вищезазначене показує, що головною проблемою серед здобувачів була недостатня обізнаність щодо серйозності застосування плагіату та його потенційних наслідків, оскільки багато з них повідомили, що не вважають академічне шахрайство формою академічно-неправомірної поведінки.

Відповідно до результатів дослідження авторка запропонувала певні рекомендації щодо вдосконалення системи академічної доброчесності, а саме забезпечувати освітні та просвітницькі програми у контексті визначеної проблеми, використовувати програмне забезпечення для виявлення плагіату, а також розробляти такі види атестації, які менш вразливі до академічного шахрайства [1].

У своїй роботі «Проблеми до та після виявлення плагіату» [8] науковець Агелос Родафінос у співпраці із іншими дослідницями аналізує проблеми, пов'язані із виявленням та усуненням плагіату в академічній спільноті сектору вищої освіти. Автори стверджують, незважаючи на те, що програмне забезпечення може допомогти виявити випадки плагіату, воно не є панацеєю від проблеми, та існує декілька аспектів, які необхідно усунути до та після виявлення плагіату.

Одна з головних ідей, представлених у статті, полягає в тому, що плагіат – це складна проблема, яку неможливо вирішити лише за допомогою програмного забезпечення. Автори підкреслюють важливість сприяння культурі академічної доброчесності та розвитку у здобувачів освіти необхідних знань і навичок, щоб у першу чергу уникнути плагіату.

Інша важлива ідея, висвітлена в статті, про проблеми, пов'язані з використанням програмного забезпечення для виявлення плагіату, а також проблеми, пов'язані з інтерпретацією результатів, хибними позитивними виявленнями (*false positive*) нетекстового плагіату. Автори стверджують, що хоча програмне забезпечення для виявлення плагіату може бути корисним, важливо використовувати його в поєднанні з іншими стратегіями, такими як освітні кампанії.

Загалом автори наголошують на необхідності багатогранного підходу до боротьби з плагіатом в академічному середовищі вищої освіти, який передбачає не лише використання інформаційно-комунікаційних технологій, але й сприяє культурі академічної доброчесності, надає відповідної підтримки та ресурсів, а також реалізує чіткі правила, заходи та процедури [8].

Один із найвідоміших зафіксованих у медійному просторі випадків академічного шахрайства в університетах Австралії стався у 2015 році і стосувався, що компанія під назвою *MyMaster* керувала бізнесом, який продавав виконані завдання здобувачам вищої освіти. Керівництво компанії було засновано в Китаї.

Скандал набув масштабного резонансу, коли журналістка Ліза Вісентін розпочала розслідування справ компанії та опублікувала статтю про її діяльність у впливовому австралійському періодичному виданні «Сіднейський ранковий вісник» («*The Sydney Morning Herald*»). Доказом того, що здобувачі вищої освіти вдавалися до академічного шахрайства стали цитати кількох із них, які користувалися послугою та були готові анонімно розповісти про свій досвід [9].

Процедура виявлення нехтуванням академічною доброчесністю почалася із ідентифікації здобувачів за допомогою даних, які надала медіа-компанія *Fairfax Media*, а саме

інформацію журналістського розслідування 2014 року, яке показало, що близько 1000 респондентів із 16 університетів «купили» послуги *MyMaster* для написання їхніх наукових робіт і складання онлайн-тестів.

Щодо деталей, то дані, які ненадійно зберігалися на вже неіснуючому веб-сайті *MyMaster*, включали копії придбаних робіт, банківські квитанції про оплату, а в деяких випадках імена підозрюваних та номери здобувачів вищої освіти – причетних осіб. Сам веб-сайт був розроблений китайською мовою та рекламувався іноземним студентам, які навчалися в університетах штату Новий Південний Уельс (*NSW*). Серед них маємо виокремити Університет Ньюкасла, адже це чи не єдиний заклад, який майже завершив своє внутрішнє розслідування скандалу. Підтвердженням цього стало відрахування двох та тимчасове відсторонення восьми здобувачів, які використовували послуги компанії *MyMaster*. За словами заступника проректора Ендрю Парфітта, було виявлено, що загалом 31 здобувач освіти порушив університетський протокол про академічну доброчесність, при цьому всі вони були іноземцями. Проректор також зазначив, що двоє відрахованих студентів користувалися послугою *MyMaster* чотири чи п'ять разів або раніше мали випадки порушення правил академічної доброчесності. Також, він наголосив, що університет все ще переслідує низку колишніх студентів, які не відреагували на звинувачення у академічному шахрайстві, а ті, хто закінчив навчання у 2014 році, ризикували залишитись дипломів.

Через декілька місяців після оприлюднення результатів журналістського розслідування випадків академічного шахрайства, чотири інші найбільш постраждали університети – Університет Маккуорі, Сіднейський технологічний університет, Сіднейський державний університет та Університет Нового Уельсу – повідомили *Fairfax Media*, що їхні внутрішні розслідування все ще тривають, але декілька студентів було ідентифіковано.

Варто зазначити, що Університет Маккуорі – найбільше постраждав. Його студенти подали 128 запитів на науково-навчальні роботи в 2014 році. Адміністрація підтвердила, що 43 «нинішніх і колишніх студентів» запросили на слухання дисциплінарного комітету, щоб вони пояснили, чому їхні імена опинилися серед файлів, що зберігалися на веб-сайті *MyMaster*. У цьому контексті, професор Джон Саймонс, заступник проректора, сказав, що університет доручив провести незалежне розслідування для перевірки даних, наданих *Fairfax Media*, і не залишить каменя на камені у встановленні того, чи мав місце академічний обман чи ні. Також він зауважив, що деякі з імен можуть бути абсолютно невинно згадані, тому це має бути розкрито в рамках дисциплінарного процесу.

Щодо Університету Нового Уельсу, його речниця повідомила інформацію, що 19 студентам було надіслано «повідомлення про звинувачення», після того, як програмне забезпечення для виявлення плагіату зіставило копії придбаних завдань з тими, які здавали студенти.

Ще 11 студентів перебували під слідством у Сіднейському технологічному університеті, заступник проректора якого Ширлі Александер, підтвердила, що робилися спроби встановити студентів у зв'язку із 53 завданнями, які були придбані за піддробленими іменами. Також, три студенти Сіднейського державного університету перебували під слідством.

Загалом, у ході розслідування *Fairfax Media* було виявлено, що компанія *MyMaster* отримала понад 700 запитів на роботу від студентів університетів штату Новий Південний Уельс [9].

Цей скандал швидко привернув увагу держави та спричинив широке занепокоєння щодо питань академічної доброчесності та використання послуг з академічного шахрайства. Висвітлення в засобах масової інформації спонукало багато університетів переглянути свою політику та стратегії, пов'язані з академічно-неправомірною поведінкою, і прийняти більш інноваційний підхід до виявлення та запобігання плагіату.

З цією метою у жовтні 2017 року Урядове агентство з якості та стандартів вищої освіти Австралії (TEQSA) опублікувало рекомендаційну Записку під назвою «Подолання академічного шахрайства для захисту академічної доброчесності» [4]. У Записці сформульовано ризики та проблеми пов'язані із передаванням навчально-наукової роботи здобувача третім особам, а також подано рекомендації для закладів вищої освіти щодо запобігання та усунення такого виду шахрайства. Урядове агентство рекомендує ЗВО вживати ініціативних заходів подолання, наприклад, шляхом розробки політики академічної доброчесності, освіти та підтримки здобувачів та науково-педагогічних працівників, а також використання програмного забезпечення. Також передбачається, що заклади освіти повинні виробити цілісний підхід до вирішення вищезгаданої проблеми, заохочувати співпрацю між здобувачами вищої освіти, науково-педагогічним колективом та іншими стейкхолдерами, такими як партнери в галузі, спонсори чи професійні організації [4].

Більше того, у відповідь на вищезгаданий скандал австралійський уряд також створив спеціальну групу для розслідування проблеми академічного шахрайства та розробки стратегії її вирішення. Зрештою робоча група рекомендувала низку заходів, включаючи запровадження законодавства, яке визнає незаконним надання чи рекламу таких послуг, а також розробку національних рекомендацій щодо академічної доброчесності.

Скандал із *MyMaster* став важливою подією в історії розвитку академічної доброчесності в Австралії та викликав важливі дискусії про роль університетів у її забезпеченні.

На підставі проведеного нами аналітичного дослідження можемо виокремити основні підходи щодо проблеми боротьби з плагіатом в академічному середовищі закладів вищої освіти в Австралії, які вварто адаптувати та імплементувати у систему України, можемо віднести:

- політику та стратегії для запобігання та боротьби з академічним плагіатом. Така політика налічує правила та норми, які дають визначення плагіату, описують наслідки академічно-неправомірної поведінки, а також процеси розслідування та винесення судового рішення у особливих випадках. Між іншим, вона підкреслює важливість академічної доброчесності та відповідальності всіх учасників освітнього процесу за дотримання відповідних принципів. Ефективність використання політики та стратегій залежить від їхнього впровадження та виконання;

- освітні та просвітницькі програми, які спрямовані на навчання та вивчення здобувачами вищої освіти та викладачами принципів академічної доброчесності, визначення плагіату та наслідків академічного шахрайства. Такі освітні програми також містять вказівки щодо того, як уникнути плагіату та як правильно цитувати джерела. Ефективність цих програм залежить від їхньої доступності, актуальності та якості залучення до навчання за ними;

- використання програмного забезпечення, які, в свою чергу, відіграли значну роль у виявленні та запобіганні академічному плагіату в університетах Австралії. Такі інструменти для виявлення плагіату, як Turnitin, SafeAssign і Urkund, широко використовується для виявлення випадків плагіату в академічному середовищі Австралії, оскільки вони порівнюють подані роботи з іншими роботами, які становлять велику базу даних онлайн-джерел, журналів та інших студентських робіт. Під час такого процесу створюється звіт про плагіат, виділяючи будь-які випадки подібності тексту. Ефективність цих інструментів залежить від їх точності та надійності.

Хоча політика та стратегії, освітні та просвітницькі програми, а також використання програмного забезпечення є ефективними способами боротьби з академічним шахрайством, ці підходи мають певні недоліки. Наприклад, деякі здобувачі вищої освіти можуть

«обходити» програмне забезпечення, використовуючи нетекстові елементи, такі як зображення, відео чи графіки. Крім того, ці підходи можуть не виявляти плагіат з неелектронних джерел. Вищезазначені недоліки підкреслюють необхідність комплексного та інноваційного підходу для забезпечення академічної доброчесності.

Висновок. Академічний плагіат є достатньо розповсюдженою проблемою у секторі вищої освіти в Австралії. Задля вирішення проблеми та сприянню академічній доброчесності університети впроваджують різні підходи для запобігання та боротьби з плагіатом. Політика та стратегії, освітні та просвітницькі програми, а також використання програмного забезпечення є ефективними способами боротьби з академічним шахрайством, хоча і потребують подальшої модернізації та адаптації до викликів сьогодення.

Список використаної літератури

1. Bretag T., Harper R., Burton M., Ellis C., Newton P., Rozenberg P., Saddiqui S., Haeringen K. Contract cheating: a survey of Australian university students. *Studies in Higher Education*. 2019. № 44. Vol. 11, P. 1837–1856. URL: <https://doi.org/10.1080/03075079.2018.1462788>
2. Bretag T., Mahmud S., Wallace M., Walker R., James C., Green M., Patridge L. Core elements of exemplary academic integrity policy in Australian higher education. *International Journal for Educational Integrity*. 2011. № 7, Vol. 2. URL: https://lo.unisa.edu.au/file.php/6751/Roundtable/Core_Elements_Bretag_et_al_2011.pdf
3. Curtis G. J., Slade C., Bretag T., McNeill M. Developing and evaluating nationwide expert-delivered academic integrity workshops for the higher education sector in Australia. *Journal of Academic Ethics*. 2018. № 16. Vol. 2, P. 109–125. URL: <https://doi.org/10.1080/07294360.2021.1872057>
4. Good Practice Note: *Addressing contract cheating to safeguard academic integrity*. Australian Government. Tertiary Education Quality and Standards Agency. 2017. 55 p. URL: <https://www.teqsa.gov.au/sites/default/files/good-practice-note-addressing-contract-cheating.pdf>
5. Jamieson S., Howard, R. M. Rethinking the relationship between plagiarism and academic integrity. *Revue internationale des technologies en pédagogie universitaire / International Journal of Technologies in Higher Education*. 2019. Vol. 16. № 2, P. 69–85. URL: <https://www.ritpu.ca/en/articles/view/359>
6. Maruca, L. Plagiarism and its (Disciplinary) Discontents: Towards and Interdisciplinary Theory and Pedagogy. *Issues in Integrative studies*. 2006. № 21. P. 74-97. URL: <http://digitalcommons.wayne.edu/englishfrp/8>
7. McCabe D., Butterfield K., Treviño L.K. Cheating in college: Why students do it and what educators can do about it. 2012. P. 1–225. URL: https://www.researchgate.net/publication/287316652_Cheating_in_college_Why_students_do_it_and_what_educators_can_do_about_it
8. Rodafinos A., Warwick L., Robbie D. Challenges before and after detecting plagiarism. *In EDULEARN 16 Proceedings IATED*. 2016. P. 3874–3882. URL: https://www.researchgate.net/publication/305704369_CHALLENGES_BEFORE_AND_AFTER_DETECTING_PLAGIARISM
9. Visentin L. MyMaster essay cheating scandal: More than 70 university students face suspension. 2015. URL: <https://www.smh.com.au/national/nsw/mymaster-essay-cheating-scandal-more-than-70-university-students-face-suspension-20150312-14250e.html>
10. Тицька Я. «Академічна доброчесність» та «академічна відповідальність» у забезпеченні якості освіти. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. Вип. 11. С. 192–195. URL: <http://www.pgj-journal.kiev.ua/archive/2018/11/37.pdf>

**PHILOSOPHY OF EDUCATION: PLAGIARISM IN THE AUSTRALIAN
UNIVERSITY ENVIRONMENT (BASED ON RESEARCH ANALYSIS
BY TRACY BRETAG, ANGELOS RODAFINOS
AND LISA VISENTIN)**

Alina Lopushenko

*Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Faculty of Foreign Languages, English and Methodology Department
Sadova str., 28, 20300, Uman, Ukraine*

Igor Fytsyk

*Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Faculty of History, Department of Social and Legal Disciplines
Sadova str., 28, 20300, Uman, Ukraine*

This article focuses on the analytical examination of the pressing issue of academic plagiarism and strategies for its mitigation in Australia. The research encompasses the analysis of experimental findings, theoretical synthesis of information, and documentation of instances of academic misconduct in the media. The role of plagiarism detection software is also explored, emphasizing the importance of its integration with other strategies, including educational campaigns.

The study identifies the problem of plagiarism in Australian higher education institutions, with particular emphasis on the work of T. Bretag, who asserts that plagiarism is a widespread issue with serious consequences. Effective strategies for prevention and combating plagiarism are underscored.

Furthermore, the article suggests implementing various approaches and a nationwide policy on academic integrity within Australian universities. These measures aim to increase awareness among higher education students and academic staff regarding academic plagiarism and citation culture.

The article also highlights the significance of not only relying on plagiarism detection software but also fostering a culture of academic integrity and equipping learners with the necessary skills. The authors emphasize the need for a comprehensive approach to addressing plagiarism, incorporating educational campaigns and support.

The article draws attention to a significant incident related to academic misconduct in Australian higher education institutions and the impact of investigative journalism by Lisa Vincentin on the policies and strategies of universities concerning academic impropriety. The authors shed light on events related to the company MyMaster, which sold assignments to higher education students, and its influence on the academic environment in Australia. Recommendations for higher education institutions to adopt innovative approaches to combat academic misconduct and improve policies on academic integrity are also outlined.

In conclusion, the article discusses the actions of the Australian government in response to the plagiarism scandal and the recommendations made by a working group for combating academic fraud and promoting academic integrity.

Key words: academic plagiarism, academic integrity, higher education, plagiarism prevention strategies, academic culture, Australian universities.

УДК 141.008.201

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.12>

МІСТО ТА ВІЙНА: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР

Олеся Паньків

*Національний університет «Львівська політехніка»
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра філософії
вул. С. Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-2081-4792>*

В статті розглядається вплив російсько-української війни на трансформацію ціннісних уявлень та самосвідомості громадян України, звертаючи увагу на її екзистенційний аспект. Небезпека, руйнування та вбивства стали реальними загрозами для мирного населення, а війна спричинила руйнування не лише людських життів, але й міст та місць, що були символами культури та життя. Міста та передмістя стали головними осередками воєнної агресії. В статті акцентується увага на понятті «урбіцид» яке визначається як навмисне руйнування антропогенного середовища та може набувати екстремальної форми, спрямованої на знищення національної ідентичності та важливих місць. Відзначено, що по відношенню до міст України застосовано сценарій непрямого урбіциду з вибірковим терором населення, економічним занепадом міста та прямим урбіцидом. Велика кількість громадян України змушені покинути свої рідні домівки та шукати притулку в більш безпечних областях або інших країнах. Такі виклики супроводжуються адаптацією, інтеграцією, трансформацією та потребують певних змін у собі. Ці зміни можуть мати характер поверхневості, ситуативності, але й можуть бути глибинними. Відзначається, що потрапляючи у кризову ситуацію як певне життєве роздоріжжя, людині доводиться робити вибір, який повинен бути свідомим та зваженим, адже впливає на подальшу стратегію буття людини. Найбільшого прояву людського буття в місті під час війни набувають такі екзистенціали як страх, відчай, втрата ідентичності, турбота. Стаття підкреслює, що війна призводить до екзистенційних викликів, які включають у себе втрату дому, розрив з рідними місцями, існування в умовах постійної небезпеки та нестабільності. Вона також розглядає вплив цих викликів на самосвідомість та спосіб життя громадян, на здатність особистості підтримувати та творити змістовні модули життя.

Ключові слова: війна, місто, урбіцид, небезпека, гранична ситуація.

Війна, яка накрила Україну, виступила в ролі каталізатора для трансформації ціннісних уявлень і самосвідомості громадян. Вона підняла на поверхню два важливих поняття: свободу та безпеку. Небезпека, руйнування та вбивства стали реальними загрозами для мирного населення. Війна стала руйнівником не лише людських доль, але й міст та місць, які, будучи символами культури та життя, стали місцями руйнування та знищення. Міста та передмістя стали головними осередками воєнної агресії. Будівлі, які стояли століттями, зруйновані внаслідок обстрілів і бомбардувань. Жителі міст стали свідками страхітливих вбивств та поранень. Вбивства, катування, біль, сльози, спротив стали частиною назв – Маріуполь, Буча, Херсон, Бахмут, Харків, Краматорськ... Полтава, Дніпро, Рівне, Львів – міста які стали надійним тилом та місцем прихистку тих українців, які змушені покинути свої домівки. Небезпека та страх стали постійними супутниками жителів міст, яким доводиться жити під загрозою для власного життя кожен день.

Дослідження теми міста у філософсько-антропологічному вимірі представлені у Г. Зіммеля, М. Вебера, М. Фуко, М. Карпівця, М. Препотенської [1], Г. Фесенко [2] та

ін. В контексті дослідження теми міста під час війни значимими є дослідницькі розвідки М. Коварда [3], Н. Абуджі [4], К. Мезенцева, О. Мезенцева [5] та ін., які розглядають тему насильницької політики та руйнування міського простору через концепцію урбіциду. Однак, дослідження даної проблеми залишається фрагментарним з огляду на тривалість війни та реальну її близькість.

Метою даного дослідження постає екзистенційний аналіз взаємодії міста та людей під час російсько-української війни.

Місто постає історичною закономірністю соціокультурного розвитку людини. В межах міста конструюється специфічна соціальна реальність, формується та встановлюється світ певних смислових конфігурацій: правил, законів, традицій, стереотипів повсякденної поведінки, патріотизму тощо. Воно стає генератором духовних цінностей та способом творення власної буттєвості, виразником відповідної культури. Місто окреслене територіальним на смисловим позначенням людиною власного світу. Сьогодні, в час, коли триває російсько-українська війна, міста та передмістя стали головними осередками воєнної агресії. Українці, та й весь світ, вивчили назви багатьох українських міст, які стали символами болю, страждання, спротиву, прихистку тощо.

Події, які вийшли на авансцену повсякденності сучасного місті та й загалом усіх міст на території України, змінили вектор ціннісних, національних прагнень. Навіть топографічні назви міст, вулиць, провулків, площ, місцевостей з часом втратили своє пряме навантаження, поступаючись новим змістам – екзистенційним. «Себто топографічний знак отримує екзистенційний підтекст» [13, с. 50]. Мова йде не лише про присвоєні назви міст-героїв, а й назви провулків, будівель, які стали символами болю, стійкості, спротиву (Азовсталь, Маріупольський драмтеатр, острів Зміїний тощо). «Лише за перші 100 днів активної фази війни 24 лютого – 3 червня 2022 р. було прямо та цілеспрямовано знищено 147 міст, або третину (32) усіх міст України» [5]. Росія прагне перетворити прифронтові міста на Алеппо (2016), Грозний (1996) чи Варшаву (1945). Світ в прямому ефірі спостерігає за свідомим руйнуванням та знищенням українських міст. Чим можна пояснити такий масштаб руйнування? Агресор виправдовує це військовою необхідністю. Однак, навмисне зруйновані будівлі Маріупольського театру, обстріли житлових будівель в інших містах спростовує таке пояснення. Об'єктами руйнування найчастіше стають школи, дитячі садочки, університети, лікарні, житлові будівлі, що можна розглядати певною мірою як знищення української культури та ідентичності.

Досліджуючи та визначаючи характер впливу та руйнування міських громад в Україні К. Мезенцев, О. Мезенцев [5], Д. Мальчикова, І. Пилипенко [6], О. Михайлова [7] відзначають, що загальною рисою цих подій є *урбіцид*. Поняття *урбіцид* визначається як навмисне руйнування антропогенного середовища (Coward, 2009). Н. Абуджі класифікує насильство проти міського простору яке зазнає руйнування як «екстремальний урбіцид». Ця форма повного знищення міського простору спрямована на знищення колективної чи національної ідентичності, або деяких місць-просторів, які становлять їх важливу особливість [5].

Термін «урбіцид» став популярним під час боснійської війни 1992–1995 рр. як спосіб позначення широкого та навмисного руйнування міського середовища. Даний термін має на меті передати розуміння та відчуття того, що масове та навмисне руйнування будівель є окремою формою насильства. Використовуючи поняття простору Мартіна Гайдегера та ідею спільноти Жана-Люка Нансі, Мартін Ковард окреслює теоретичне розуміння міських умов, які поставлені на карту такого насильства. Дослідник підкреслює, що мова йде не лише про знищення побудованого середовища, а й руйнацію способу життя. Стверджує,

що будівлі є мішенями, тому що вони роблять можливим множинний громадський простір, який суперечить політичним цілям етнічно-націоналістичних режимів, наводячи приклади конфліктів у Боснії, Чечні та Ізраїлі [3]. У книзі «Урбіцид: політика руйнації міст», визначає даний термін як «насильство, яке має на меті знищити відмінність шляхом руйнування матеріального фундаменту цієї відмінності – оскільки міське символізує матеріальний фундамент неоднорідності та самобутності [3].

Звертаючись до дій, які здійснює росія в Україні протягом 2014–2022 рр., Михайлова О. відзначає, що росія використовувала як приховані форми урбіциду, так і вкрай жорстокі, антилюдські та разючі за масштабом руйнувань форми. Аналізуючи характер дій, вона визначає три сценарії урбіциду, які протягом 2014–2022 рр. реалізує РФ на українській землі:

«Донецький сценарій» – це вибірковий терор, важелі пропаганди (нібито потреба боротьби «з нацизмом»), тривала невизначеність статусу, економічний занепад, вивезення населення в РФ (під приводом мовби евакуації). Певним чином цей сценарій пустили в дію в Херсоні, Бердянську та інших містах Півдня та Сходу України, окупованих у перші тижні повномасштабної навали 2022 р.

«Маріупольський сценарій» активізують у містах на лінії зіткнення, де точаться бої. Населення опиняється в ролі живого щита, причому евакуація вкрай ускладнена або неможлива. Свавільля та безкарність окупантів ведуть до немотивованих страт, пограбувань, гвалтувань, тортур, принижень українських громадян. Цей сценарій зреалізовано також в Ізюмі, Бородянці тощо.

«Харківський сценарій» – до нього російська армія вдається, коли не може захопити місто. Урбіцид здійснюють через обстріли, які призводять до руйнацій, пошкодження інфраструктури, зміни демографічної структури, впливу на психолого-емоційний стан містян. Таких атак зазнають міста України неподалік лінії фронту – Нікополь, Миколаїв, Запоріжжя та ін. Завдяки ефективним діям влади та громадянського суспільства наслідки урбіциду в цьому сценарії не фатальні» [7].

Як відзначає Михайлова О., що за будь-яких розбіжностей цих сценаріїв їх поєднує «*намір* росії: зруйнувати українське місто як специфічний спосіб організації співжиття, середовище, якому властиві складність та інтегрованість до загальносвітових цивілізаційних процесів» [7].

Сьогодні українці та й весь цивілізований світ є свідком цих численних руйнувань та впливу здійсненого урбіциду на свідомість на життя українців. Також зафіксовані численні свідчення тих, хто перебував чи перебуває на тимчасово окупованих територіях України. Цінними є свідчення очевидців з досвідом перебування тривалого часу в окупації. Д. Мальчикова та І. Пилипенко [6, с. 7], які пройшли майже 5 місяців окупації в Херсоні відзначають ключові виклики співіснування містян з окупантами:

– Мілітаризація міського простору та повсюдне відчуття безправності з кричущими порушеннями прав людини.

– Відсутність доставки гуманітарних вантажів, припинення діяльності місцевого бізнесу, банківської системи і введення в обіг російського рубля.

– Ліквідація систем доступу до українського зв'язку і ЗМІ, окупація інформаційного простору і трансформація міської ідентичності.

– Масовий виїзд населення з окупованого міста [6, с. 9–12].

Впродовж окупації, як відзначають автори, [6, с. 14] до міста було застосовано «м'який» сценарій непрямого урбіциду з вибірковим терором населення та економічним занепадом міста. Однак, післяокупаційний урбіцид має вже всі ознаки більш жорсткої

моделі прямого урбіциду через постійні обстріли міста, численні пошкодження інфраструктури, погіршення демографічної структури і психо-емоційного стану містян.

Понад 8 мільйонів громадян України були змушені покинути свої рідні домівки та шукати притулку в більш безпечних областях країни. З поширенням активних бойових дій та відновленням контролю над окремими регіонами, частина з них змогла повернутися до своїх сталих місць проживання. Проте значна кількість громадян досі не може цього зробити, особливо через тривалу активну фазу конфлікту або втрату власного житла. Приймаючи рішення або вимушено, відповідно до обставин, залишитися в нових для себе громадах в Україні чи за її межами, людина стикається з новими викликами, що супроводжуються адаптацією, інтеграцією, трансформацією та потребує певних змін у собі. Ці зміни можуть мати характер поверхневості, ситуативності, але й можуть бути глибинними. Людина може пережити життєву драму, ситуацію відторгнення особистості й соціального середовища, адже мистецтво жити є передусім мистецтвом бути присутнім «тут» і «зараз».

Поняття «присутності» зазвичай пов'язане з місцем. Г. Башляр [8] відзначає важливість для людини дому, як однієї з найбільших сил інтеграції думок, спогадів і мрій людства. Це надзвичайна концентрація нашої генетичної пам'яті, спогадів, відчуттів. Відповідно до цього погляду, сенс життя визначається присутністю, яка чуттєво відкрита світу й одночасно виводить людину у метафізичний план, заповнюючи її буття.

«Присутність» в такий спосіб розуміється як певна цілісність із власною внутрішньою логікою перебування суб'єкта у певному місці. Зв'язок людини з місцем і через місця з просторами полягає у проживанні. Відношення людини і простору не є чимось іншим ніж проживанням помисленим у своїй сутності [5]. Е. Рельф використовує поняття «екзистенціальна зовнішність» [9], яке визначає ситуацію в якій людина постійно відчуває себе аутсайдером, який не має досвіду місця чи приналежності кудись. Сьогодні це проявляється в зростаючій «екзистенційній безпритульності» [5], розумовій неспроможності жити й відчувати себе розміщеним. «Присутність» визначається не лише місцем, але й темпоральністю. Час визначає смислове поле людського світосприйняття та є способом минулого, теперішнього й майбутнього. «Підсвідомо хочеться «перемайнути» через війну як соціальну катастрофу, яка ламає долі, усталене життя, вбиває людей, нищить міста... Підсвідомо хочеться одразу перейти з минулого, яке виглядає на тлі поточних жахливих подій райдужним та безтурботним, до світлого і нового майбутнього, де вирують нові перспективи. Однак з широкого загалу нібито вимивається усвідомлена думка, що війна – це випробування нації, яке коштує дорого, і саме в горнилі цих випробувань, а ніяк інакше, саме завдяки внутрішнім трансформаціям кожного окремо і нації в цілому і стає можливим те омріяне нове майбутнє, якого так прагне більшість» [5].

Страх смерті постає вихідним елементом тривоги яка властива самому існуванню. Екзистенціальні переживання протікають в межових життєвих ситуаціях, які змушують людину мобілізувати всі сили, або ж, навпаки, зорієнтовані на мінімальні зусилля у світі повсякденності. Саме «гранична ситуація» (К. Ясперс) постає конкретною дійсністю, яка ціннісно визначена щодо суб'єкта. Людина опиняється в ситуації в своєму осмисленому ставленні до зовнішніх умов. І дана ситуація належить окремій конкретній людині для з'ясування взаємозалежності граничної ситуації та екзистенціалів, де відбувається зустріч з граничною ситуацією іншого. Потрапляючи у кризову ситуацію як певне життєве роздоріжжя, людина не тільки може, а й повинна зробити вибір, який повинен бути свідомим та зваженим, адже впливає на подальшу стратегію буття людини. Важливим екзистенціалом буття в місті під час війни є турбота. Це пов'язане, в першу чергу, з необхідністю постійного піклування про найбільш необхідне для власного життєзабезпечення та тих хто її потребує. М. Гайдеггер,

вдзначав, що страх змушує людину зосередитися на своєму власному бутті. «Жах як буттєва можливість присутності... дає феноменальну основу для експліцитного схоплення вихідної буттєвої присутності. Буття останньої привідкривається як турбота» [10, с. 97]. Здобувши своє справжнє існування, екзистенція стає усвідомлює свої можливості і спонукає здійснити вибір. «Усвідомлення власної ситуації виливається у стурбованість. Лише людина екзистує, тобто відноситься до позалюдського сущого і до себе самої у формі буттєвого розуміння» [11, с. 59]. В такий спосіб, людське буття постає як таке, що турбується. Ми є відповідальними за все, що відбувається при нас, відповідальними перед майбутнім, перед власним Я. У турботі можна виявити всю повноту своєї самості.

Внаслідок досвіду, який здобувається під час війни, екзистенційні виміри зазнають і руйнівного впливу. «Тяжка травма збурює всі структурні рівні буття-тут: піддає сумніву можливості фізичного виживання та знищує почуття безпеки, блокує стосунки з життям й іншими людьми, руйнує функції «Я», зокрема, образ себе, само ідентичність та самоцінність; знищує віру в майбутнє, у можливість розвитку та самоздійснення. Крім того, в результаті невідповідності та жаху, пережитих людиною, блокується процесуальна здатність «Я» до опрацювання та інтеграції отриманих вражень» [12, с. 5].

Здійснення органічного переходу від «минулого до майбутнього» потребує від людини діяльності особливого типу й навіть віднайдення «спеціальних технологій». Такою діяльністю може виявитися проектування, яке визначається спроможністю збагачувати людську екзистенцію через потенційні світи, здатність до актуалізації можливого в дійсне [13, с. 147], в творчих діях, екзистенційній комунікації, що ґрунтується на взаємності, відкритості та єднанні з іншими (К. Ясперс). Через метод логотерапії В. Франкла [14], який покликаний відтворити в людині творче начало, повернути сенс життя через збудження волі та подолання екзистенційного вакууму.

Таким чином, війна має багатовимірний вплив на людське життя, місце та середовище життєдіяльності. Концепція урбіциду описує насильницький та руйнівний вплив на міста внаслідок знищення фізичної, просторової структури міста, міського досвіду та міської ідентичності. Автор схиляється до позиції, що місто (та й уся місцевість території України), яке стає перешкодою для ворога і найлегшим способом його подолання, є формою урбіциду. Місто під час війни перестає бути лише певним простором, воно породжує сутність, яка отримує новий екзистенційний вимір і цінності.

Список використаної літератури

1. Препотенська М. П. Антропология міста. НОМО URBIS // Мультиверсум: філософський альманах. Вип. 66, 2007. – С. 43–53.
2. Фесенко Г. «Мистецтво жити» у місті: філософсько-антропологічні аспекти проектування культурного простору // Людинознавчі студії. – 2012. – Вип. 26. – С. 140–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstudf_2012_26_12.
3. Coward M. Urbicide: The Politics of Urban Destruction. – London, Routledge, 2009. – 176 p.
4. Abujidi N. Urbicide in Palestine: Spaces of oppression and resilience. London: Routledge, 2014. URL: <https://www.routledge.com/Urbicide-in-Palestine-Spaces-of-Oppression-and-Resilience/Abujidi/p/book/9780367867218>
5. Mezentsev, K. & Mezentsev, O. (2022). War and the city: Lessons from urbicide in Ukraine. *Czasopismo Geograficzne*, 93(3), 495–521. <https://doi.org/10.12657/czageo-93-20>
6. Malchykova, D., & Pylypenko, I. (2022). Occupation urbicide: urban experience and everyday practices of the population (a case of Kherson, Ukraine). *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya / Економічна та соціальна географія*, 88, 6–15, <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2022.88.6-15>

7. Михайлова О. Урбіцид – стратегія російських окупантів в російсько-українській війні. Національний інститут стратегічних досліджень, 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/urbitsyd-stratehiya-rosiyskykh-okupantiv-v-rosiysko-ukrayinskiy-viyni>
8. Bachelard Gaston, *Poetics of Space* Boston: Beacon Press, 1964. P. 6. URL: <https://www.tandfonline.com/toc/feri20/25/5>
9. Relph Edward, *Place and Placelessness*. – London: Pion Limited, 2008. – 156 p.
10. Heidegger M. (1927). *Being and Time*. Translated by J. Macquarrie and E. Robinson, Oxford: Blackwell, 2011. – 589 p.
11. Паньків О. В. Турбота про себе в сучасному суспільстві. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2019. Вип. 26. – С. 56–61.
12. Каплуненко Я. Вплив травми на екзистенційну структуру особистості. Екзистенціально-аналітичний підхід до опрацювання психотравмативного досвіду. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – 2017. – Том XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – С. 166–174.
13. Кримський С. Запити філософських смислів – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
14. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу життя. Психолог у концтаборі. Пер. з англ. О.Замойської. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. – 160 с.
15. Гайдеггер, М. (1998). *Будувати, проживати, мислити*. В: Т. Возняк, *Тексти та переклади*. – Харків: Фоліо, 1998. – С. 313–331.

CITY AND WAR: EXISTENTIAL DIMENSION

Olesia Pankiv

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy
Bandera str., 12, 79000, Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2081-4792>*

The article examines the impact of the Russian-Ukrainian war on the transformation of values and self-awareness of Ukrainian citizens, paying attention to its existential aspect. Danger, destruction and murder became real threats to the civilian population, and war caused the destruction not only of human lives, but also of cities and places that were symbols of culture and life. Cities and suburbs became the main centers of military aggression. The article focuses on the concept of "urbicide", which is defined as the deliberate destruction of the anthropogenic environment and can take an extreme form aimed at the destruction of national identity and important places. It was noted that the scenario of indirect urbicide with selective terror of the population, economic decline of the city and direct urbicide was applied to the cities of Ukraine.

Territories of Ukraine bear the forms and scenarios of urbicide on the territory of Ukraine. A large number of Ukrainian citizens are forced to leave their native homes and seek refuge in safer regions or other countries. Such challenges are accompanied by adaptation, integration, transformation and require certain changes in oneself. These changes can be superficial, situational in nature, but they can also be profound. It is noted that falling into a crisis situation as a certain crossroads in life, a person has to make a choice that must be conscious and balanced, because it affects the future strategy of a person's existence. The greatest manifestation of human existence in the city during the war is acquired by such existential things as fear, despair, loss of identity, care. The article emphasizes that war leads to existential challenges that include loss of home, separation from native places, and existence in conditions of constant danger and instability. It also examines the impact of these challenges on the self-awareness and way of life of citizens, on the individual's ability to maintain and create meaningful modes of life.

Key words: war, city, urbicide, danger, borderline situation.

УДК 101.2 (340.12)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.13>

КОНЦЕПТ «ПРАВОСУДДЯ» У СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ВИМІРІ

Павло Пенязь

Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління,
кафедра соціальної філософії та управління
вул. Жуковського, 66, 69600, м. Запоріжжя, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-5148-3813>

Філософське осмислення концепту правосуддя – складна, методологічно зумовлена проблема. Її вирішення полягає у тому, щоб обрати методологічний соціально-філософський інструментарій, здатний розкрити істотні характеристики правосуддя як явища філософського виміру.

Метою статті є узагальнення наукових підходів щодо визначення концепту «правосуддя» у соціально-філософському вимірі на підставі теоретичних аргументацій відомих учених, розкриття смислів правосуддя та пошук його адекватної дефініції.

Так як «правосуддя» – поняття, що активно використовується не тільки юриспруденцією, а й іншими науками про суспільство, а також філософією, необхідно знайти таку його дефініцію, яка «працювала» б у максимально широкому, міждисциплінарному науковому контексті. Таке визначення має задовольняти наступним умовам: бути реальним; включати у свій обсяг все історичне та культурно-цивілізаційне різноманіття форм правосуддя; його зміст має правильно охоплювати сутність правосуддя як явища та дозволяти відрізнити правосуддя від феноменів, що «маскуються» під нього, тобто його формальних імітацій, що не відповідають сутнісним критеріям.

У ході дослідження було узагальнено наукові підходи щодо визначення концепту «правосуддя» у соціально-філософському вимірі, розкрито смисли правосуддя та надано власне бачення визначенню «правосуддя». *Правосуддя* – вид громадської дії, що полягає у вирішенні суперечок відповідно до *принципу справедливості* шляхом прийняття *порядку*, який має обов’язкову силу.

У зв’язку з цим, у майбутніх науково-теоретичних розвідках матиме місце розвиток таких філософських напрямків як: аксіологія правосуддя, гносеологія правосуддя, судова гносеологія, герменевтика правосуддя, онтологія правосуддя, логіка правосуддя, що надасть не тільки теоретичного розвитку, а й практичного застосування знання, яке приносить користь суспільству.

Ключові слова: правосуддя, принцип справедливості, судова влада, порядок, антрополого-правова та філософсько-правова проблематика.

Вступ. Концептуалізація наукового поняття є один із найважливіших інструментів пізнання дійсності, що допомагає досліднику структурувати вже наявне знання та прокласти шляхи до удосконалення знань. Для того, щоб ефективно виконувати свою функцію, поняття має бути насамперед точним. Якщо точність природничих наукових понять досягається за рахунок їх математизації, виразу у вигляді формул, то для суспільних наук, що мають справу з найскладнішою і високоорганізованою матерією – людським соціумом, шлях до суворої формалізації закритий, тож, більш уважно і вдумливо слід підходити до побудови понятійного апарату соціальних наук.

Поняття «правосуддя» відіграє значну роль як у юридичному дискурсі, так й у науковій і філософській рефлексії правової і політичної сфери суспільного буття загалом. Тому пошук його адекватної дефініції є важливим завданням не тільки для юридичної, але і для соціально-філософської науки.

Філософія правосуддя, яка ґрунтується на такому розумінні філософії правосуддя, сприяє розкриттю смислів правосуддя, які інакше могли б і не розкриватися. Так, правосуддя, наприклад, може поставати, обґрунтовуватися чи раціоналізуватися, як гра, комунікація, юридизація буття, тощо, а також конструювання, наприклад, іншої реальності, вимірів за допомогою образів із середовища правосуддя (вислови, на кшталт «а судді хто?»). Такі смисли можуть відображатися у метафорах, які, в свою чергу, сприятимуть як розумінню, так і конструюванню дійсності, зокрема і правової (наприклад, у нашому дослідженні – справедливість є метафорою правосуддя) [2].

Визначення правосуддя, що використовуються в сучасній науковій та навчальній юридичній літературі, здебільшого носять суто технічний характер. Вони цілком релевантні лише у деяких спеціальних контекстах – передусім, у юридичній практиці, і навіть у галузевих юридичних дисциплінах. Для вирішення дослідних завдань, що вимагають вищого рівня абстрагування, вони непридатні. Так як «правосуддя» – поняття, що активно використовується не тільки юриспруденцією, а й іншими науками про суспільство, а також філософією, необхідно знайти таку його дефініцію, яка «працювала» б у максимально широкому, міждисциплінарному науковому контексті. Таке визначення має задовольняти наступним умовам: бути реальним; включати у свій обсяг все історичне та культурно-цивілізаційне різноманіття форм правосуддя; його зміст має правильно охоплювати сутність правосуддя як явища та дозволяти відрізнити правосуддя від феноменів, що «маскуються» під нього, тобто його формальних імітацій, що не відповідають сутнісним критеріям.

Європейські словники через омонімію здебільшого «правосуддя» і «справедливості» не виділяють як окремі ці поняття. Так, у Британській енциклопедії є стаття [7], тобто «Справедливість», за нею йдуть галузеві статті – «кримінальна», «відновлююча» юстиція та інші, але немає загальної статті про правосуддя як відокремлене від філософської категорії «справедливість» поняття. Тільки онлайн – словник Мерріам – Вебстер дає таке визначення: «правосуддя – здійснення справедливості, особливо шляхом неупередженого врегулювання несумісних домагань і розподілу заслужених заохочень і покарань» [8].

Теоретичні дослідження концепту «правосуддя» у історико-філософському дискурсі. Перші філософські ідеї про правосуддя, які розкривають його сутність крізь призму понять «правосудність» та «неправосудність» знайшли свій відбиток у роботах Платона і Аристотеля. У поглядах філософів простежується думка про те, що феномен правосуддя має вагому соціальну цінність. Саме в епоху Античності були вироблені основні керівні ідеї та визначено сутнісні ознаки, такі як: принцип справедливості, професійне здійснення правосуддя, неупереджене виконання боргу.

У роботах філософів середньовічного періоду (А. Августин, Ф. Аквінський, та ін) підкреслювався божественний характер судової влади. Філософи епохи Відродження (Ф. Бекон, Н. Макіавеллі, Т. Мор та ін) займалися пошуком ідеальної моделі судової системи, прагнули розкрити ідею справедливості в тому сенсі, що закладалося до неї у певний історичний момент. Філософами Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л.Монтеск'є, Б. Спіноза та ін.) була сформульована концепція поділу влади, яка прийшла на зміну теорії божественного права.

Французький філософ Шарль Луї Монтескє, який вперше виділив три гілки влади – законодавчу, судову та виконавчу, наголошував що суд здійснює *тільки функцію правосуддя*. А відносини між різними ланками судової системи будуються виключно на принципі незалежності та підкорення лише закону [4].

Велику увагу реалізації ідеї правосуддя в новій Франції приділяє Ж.-П. Марат у своєму «Проекті Декларації прав людини і громадянина з наступним планом справедливої,

мудрої і вільної конституції». Він наголошує на значущості таких особистих і професійних якостей судді, як освіченість, професіоналізм, неупередженість, непідкупність: «Навіть наймудріші закони були б марними, якби обвинувачений або відповідач вимушені були побоюватися нецтва, упередженості або продажності суддів... Витончені обов'язки суддів вимагають наявності гострого розуму, мудрості, бездоганної чесності» [5].

З представників німецької класичної філософії найчіткіше визначення правосуддю дав І. Кант: «поодинокий акт громадської справедливості, що здійснюваний державною посадовою особою (суддею чи судом) щодо підданого, тобто особи, що належить до народу... причому мета цього акту – присудити (надати) йому своє [9].

У своїй головній філософській праці М. Фуко «Наглядати та карати. Народження в'язниці» [6], розглядає проблему відносин правосуддя, як основної форми реалізації судової влади, до тіла та душі. Історичними прикладами страти, описаними у творі М. Фуко, підтверджуються, що у період середньовіччя ключовим об'єктом правосуддя виступало тіло підсудного, яке зазнавало тортур і мук. У рамках подальшого розвитку судової влади поступово відбувається зниження фізичного на тіло. Громадське місце реалізації покарання змінюється залом судового засідання. Самого факту засудження винного вже достатньо для того, щоб відзначити його з орієнтовної сторони. Страта розглядається як додаткове приниження, якого тепер судова влада уникає та покладає його на інших.

Ступінь дослідження питання у вітчизняному науковому колі. Сучасні українські науковці розглядають концепт правосуддя у наступних положеннях. С. П. Погребняк, розглядаючи справедливість як юридичну категорію, підкреслює: складова європейської правової традиції – визнання нерозривного зв'язку права і справедливості, а також судочинства і справедливості. Додержання вимог справедливості в здійсненні судочинства характеризує його як правосуддя. Здійснення правосуддя – одна з необхідних процедур, яка уможливіє поєднання права зі справедливістю... В. С. Смородинський пропонує історичний огляд теоретичних проблем, спираючись на історичні документи, наукові праці мислителів різних часів і цивілізацій – від Стародавнього Єгипту до ХХ століття, – вчений-юрист простежив виникнення, становлення й розвиток ідеї правосуддя у складі єдиної комплексної доктрини судової влади, визначив основні принципи та функції цього суспільно значущого виду людської діяльності... Ю. П. застосовує соціо нормативну етнографію як методологію вчення про правову традицію, визначає особливості вітчизняної української традиції в судовій системі, а також аналізує національну правову традицію та проблеми імплементації практики Європейського суду з прав людини. Зокрема, вчений викладає власний підхід до інтерпретації категорії правового, запропонувавши методологічне положення про те, що правову традицію методами антропологічної науки можна досліджувати на межі антрополого-правової та філософсько-правової проблематики. С. П. Рабінович розглядає конституційне правосуддя як зміст однієї з основних форм юридичної діяльності – судочинства, що може здійснюватись із використанням відмінних у світоглядно-методологічному, теоретичному й прикладному аспектах концептуальних підходів [2].

В. С. Бігун у своїй науковій праці досліджував філософсько-правову антропологію правосуддя. Він зазначав, що у межах *аксіології правосуддя* доцільно осмислювати, наприклад, ціннісні засади ухвалення рішень; світоглядні цінності учасників судового процесу. У межах *гносеології правосуддя* наприклад, судовий процес як спосіб пізнання права; пізнавальна діяльність суду; а в межах *судової гносеології* – більш детальні проблеми пізнання в судовій чи суміжній діяльності. *Герменевтика правосуддя* осмислюватиме, наприклад, смисли правосуддя, питання та підходи в судовій інтерпретації, засади способів тлумачення. *Онтологія правосуддя* сприятиме осмисленню, наприклад, правосуддя як

специфічного правового буття. У межах логіки правосуддя чи судової логіки осмислюватимуться різноманітні проблеми судової аргументації, тощо [1].

Зміст самого поняття «справедливість» – обумовлено певною культурною традицією, і якщо для європейської правосвідомості, що має витoki в античній правовій традиції (характерно, що як у давньогрецькій мові, так і в латині «справедливість» і «правосуддя» взагалі лексично не різняться, позначаючи одним словом – грецька δίκαιοσύνη, лат., *justicia*, ця омонімія зберігається і в більшості романських і німецьких мов), найбільш емкісним виразом справедливості є формула «кожному своє», то інші цивілізації можуть будувати власні концепції справедливості на інших підставах. Такою підставою може бути і соціальна чи навіть космічна гармонія, причому китайсько-конфуціанська цивілізація в цьому не унікальна, більшість соціумів, що будуються на общинних засадах, розуміють справедливість саме так [7]. Тому доцільно визначати правосудне рішення не просто як «справедливе», а як «прийняте відповідно до принципу справедливості», завжди маючи на увазі, що справедливість як універсальний принцип може мати різні цивілізаційно-історичні прояви.

Іншим атрибутом рішення, прийнятого внаслідок здійснення кожного окремого акта правосуддя, є його *обов'язкова сила*. Якщо виконання рішення суду не гарантовано, то порушене право може виявитися не відновленим, а отже, мета правосуддя – не є досягнута. Тому органи правосуддя повинні мати владний ресурс для примусового проведення своїх постанов, якщо потрібно. Вище ми визначили «владну діяльність» як одне з можливих споріднених понять для «правосуддя». Ознака обов'язкової сили рішень є імпліцитною вказівкою на владний характер правосуддя. Ця ж ознака опосередковано містить і вказану деякими авторами вказівку на те, що правосуддя здійснюється спеціально уповноваженими органами – наявність «обов'язкової сили рішень» еквівалентно «спеціальним повноваженням».

З етимологічного аналізу терміну, що розглядається, випливає, що він складається з двох слів: «право» і «суддя», що також означає судити по праву, тобто за справедливістю. У зв'язку з наведеним, важко не погодитися з думкою, що правосуддя в його справжньому значенні має місце тоді, коли суд правильно з'ясував усі істотні для цієї справи обставини та безпомилково застосував закон, ухваливши на цій основі справедливе рішення.

Правосуддя, яке не пов'язане законом, яке не відповідає вимогам права, взагалі немислимо. Правосуддя – суд з права, справедливості. Але сам закон має відповідати вимогам моральності, яке застосування судом має суперечити моральним нормам. Формальне застосування закону всупереч вимогам справедливості перекручує саму ідею правосуддя.

Теоретик Б. Малишев формулює, що правосуддя пов'язане із категорією «мета», а судочинство – з результатом, мета належить до сфери ідеального, а результат – до сфери реального. Звідси мета є ідеалом, що ґрунтується на певних ціннісних дезидератах щодо діяльності суду із розгляду спорів, а результат є конкретним підсумком діяльності суду, який може відповідати меті або ж і ні. Позаяк, мета входить до сфери належного, а результат – до сфери сущого, то в цьому ракурсі правосуддя є належним, а судочинство є сущим [3, с. 49].

Підсумовуючи перелічені ознаки, можемо надати таке соціально-філософське визначення: *Правосуддя* – вид громадської дії, що полягає у вирішенні суперечок відповідно до *принципу справедливості* шляхом прийняття *порядку*, який має обов'язкову силу.

Чому саме вид громадської дії, а не суспільної, або громадянської, аргументуємо. Не суспільний, тому що не стосується сукупності відносин; не громадянський, тому що бути громадянином – це проявляти свої почуття патріотизму. А громадський (від громада) вид дії тому, що ця діяльність, яку здійснюють деякі люди, припускаючи, що вона приносить

користь суспільству та *порядок*, який має обов'язкову силу, теж за рішенням певної громади.

«Правосуддю» протистоїть поняття «неправосуддя». Неправосуддя має місце, наприклад у тих випадках, коли в акті уповноваженого органу присутні формальні ознаки правосуддя, але прийняте в результаті рішення не відповідає принципу справедливості, тобто не володіє основною атрибутивною властивістю правосуддя.

Висновки. Тож, у ході дослідження було узагальнено наукові підходи щодо визначення концепту «правосуддя» у соціально-філософському вимірі на підставі теоретичних аргументацій відомих учених, розкрито смисли правосуддя та надано власне бачення визначенню «правосуддя». Таким чином, діапазон уявлень щодо «правосуддя» досить широкий. Однак лише філософський аналіз дозволяє виявити сутність цього феномена, дати його комплексний універсальний розгляд у єдності з іншими феноменами суспільного буття. У зв'язку з цим, у майбутніх науково-теоретичних розвідках матиме місце розвиток таких філософських напрямків як: аксіологія правосуддя, гносеологія правосуддя, судова гносеологія, герменевтика правосуддя, онтологія правосуддя, логіка правосуддя, що надасть не тільки теоретичного розвитку, а й практичного застосування знання, яке приносить користь суспільству.

Список використаної літератури

1. Бігун В. С. *Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія* / В. С. Бігун. Київ., 2011. 303 с. С. 35, URL: <https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/Bihun%202011%20Philosophy%20of%20Justice%201%20ed%20.pdf> (дата звернення 17.05.23).
2. *Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія* / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стівба / (Відп. ред. В. С. Бігун). Київ., 2009. 316 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bihun_Viacheslav/Pravosuddia_filosofske_ta_teoretychne_osmyslennia.pdf?PHPSESSID=enual1a3n8m41hs3csve0c50p76 (дата звернення 17.05.23).
3. Малишев Б. Судова правотворчість як засіб досягнення мети правосуддя. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 1 (5). С. 47–62.
4. Місце й роль судової влади URL: <http://mego.info/місце-й-роль-судової-влади> (дата звернення 17.05.23).
5. Смородинський В. С. Концепт правосуддя в західній філософсько-правовій думці, *Філософія права і загальна теорія права ; № 2 (2012)* <http://phtl.nlu.edu.ua/issue/view/11006> (дата звернення 17.05.23).
6. Фуко, Мішель, *Наглядаючі й карати. Народження в'язниці*, Вид.: Клубук, 2020, 452 с.
7. Encyclopædia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/search?query=%C2%B7%09Justice+> (accessed May 15, 2023).
8. Dictionary by Merriam-Webster. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/justice> (accessed May 15, 2023).
9. Kant, Immanuel, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Felix Meiner Verlag Hamburg, URL: https://www.bard.edu/library/pdfs/archives/Kant-Grundlegung_zur_Metaphysik_der_Sitten.pdf (accessed May 15, 2023).

THE CONCEPT OF “JUSTICE” IN THE SOCIO-PHILOSOPHICAL DIMENSION**Pavlo Penyaz***Zaporizhzhia National University,**Faculty of Sociology and Management, Department of Social Philosophy and Management**Zhukovsky str., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine**<https://orcid.org/0000-0001-5148-3813>*

Philosophical understanding of the concept of justice is a complex, methodologically conditioned problem. Its solution is to choose a methodological socio-philosophical toolkit capable of revealing the essential characteristics of justice as a phenomenon of a philosophical dimension.

The purpose of the article is to generalize scientific approaches to the definition of the concept of "justice" in the socio-philosophical dimension based on the theoretical arguments of well-known scientists, to reveal the meaning of justice and to find its adequate definition.

Since "justice" is a concept that is actively used not only by jurisprudence, but also by other social sciences, as well as by philosophy, it is necessary to find such a definition that would "work" in the widest possible, interdisciplinary scientific context. Such a definition must satisfy the following conditions: be real; to include in its scope all historical and cultural and civilizational diversity of forms of justice; its content should correctly cover the essence of justice as a phenomenon and allow distinguishing justice from phenomena that are "disguised" as it, that is, its formal imitations that do not meet the essential criteria.

In the course of the study, scientific approaches to the definition of the concept of "justice" in the socio-philosophical dimension were summarized, the meanings of justice were revealed, and the definition of "justice" was given its own vision. Justice is a type of public action that consists in resolving disputes in accordance with the principle of justice by adopting an order that has binding force

In this regard, in the future scientific and theoretical investigations, the development of such philosophical directions as: axiology of justice, epistemology of justice, judicial epistemology, hermeneutics of justice, ontology of justice, logic of justice will take place, which will provide not only theoretical development, but also practical application knowledge that benefits society.

Key words: justice, the principle of justice, the judicial power, order, anthropological-legal and philosophical-legal issues.

УДК 378.004.946.06

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.14>

ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ ЯК КОМУНІКАЦІЯ: ГЛОКАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД У ТЕМПОРАЛЬНИХ РАМКАХ МОДЕРНУ

Наталія Радіонова

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
кафедра філософії
вул. Валентинівська, 2, 61168, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-7624-5539>*

Людмила Швидун

*Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради»,
кафедра дошкільної та початкової освіти
вул. Володимира Антоновича, 70, 49006, м. Дніпро, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-7286-8103>*

Статтю присвячено проблемам освітньої мобільності, що останнім часом набуває свого всебічного вивчення, яке зумовлено перш за все глобалізаційними викликами в галузі освіти, що потребує певних коректив та узгодженості національних освітніх програм до загальноприйнятих освітніх стандартів. Розглянуто питання необхідності дослідження комунікативного потенціалу освітньої мобільності, особливо її ролі в міжкультурній комунікації, робиться акцент на розгляді освітньої мобільності у глокальних українських контекстах раннього і пізнього Модерну, програми освітньої мобільності здійснюваної в межах навчального плану Харківського університету, що в певному сенсі є дієвим інструментарієм пом'якшення культурного шоку та формування адекватного сприйняття викликів мультикультуралізму, у рамкових умовах якого констатувався соціальний світ Слобожанщини XIX століття. Здійснено ретроспективний аналіз досвіду освітньої мобільності, який не лише розширює уявлення щодо трансформації європейської ідеї в освітньому просторі Слобожанщини XIX століття, але й містить плідні імпульси для практичного здійснення та теоретичного осмислення ролі освітньої мобільності в сучасних соціокультурних контекстах. Досвід освітньої мобільності, набутий у минулих часах, має неоціненне значення для розуміння сучасних культурно-освітніх процесів в Україні та є дієвою програмою запобігання культурним патологіям сьогодення. Акцентовано увагу на необхідності поєднання глокалізаційних процесів із інформаційними і комунікаційними технологіями, що сприяє збільшенню масштабу інформації, яка розширює просторові, темпоральні горизонти комунікування, впливаючи на його характер, феномен «культурного шоку», процеси освітньої мобільності тощо. Фокус уваги зосереджено на феномені освітньої мобільності, її перспективах і викликах у сучасних українських реаліях повномасштабної війни, необхідності нового прочитання та розбудови нових мобільних векторів освіти, пошуку відповідей на запитання щодо розширення можливостей та зміни характеру, форм і видів освітньої мобільності в екстремальній ситуації.

Ключові слова: освіта, освітня мобільність, комунікація, міжкультурна комунікація, темпоральність, м'які політичні кордони, український досвід.

Постановка проблеми. Освітню мобільність можна розглядати в різних аспектах, але, зазвичай, із поля зору випадає її комунікаційний потенціал. Це відбувається через те, що ця комунікація не є лінійною, а утворює мережу комунікаційних ланцюгів. Ці ланцюги співіснують у різних географічних і культурних просторах, можуть відбуватися у формах

вербального і невербального спілкування, також у специфічній формі письмової комунікації. Сучасний медійний простір, надаючи різного роду послуги адресатам, здобувачам освіти, у різних інтерактивних формах, ще більш ускладнює ці відносини – комунікацію й сам простір. Але найскладнішим моментом є міжкультурна комунікація.

Міжкультурна комунікація в сучасних глокальних українських контекстах відіграє провідну роль. Вона є тим комунікативним каналом, завдяки ефективному функціонуванню якого, відбувалося проникнення культурних кодів та цінностей інших культур. Ефективність міжкультурної комунікації не в останню чергу залежить від рівня компетентності самих комунікаторів та їх спроможності моделювати комунікаційні процеси, обходячи або за потреби, створюючи комунікативні бар'єри. Критерієм, переважно за яким відбувається оцінювання ролі, яку відіграють ті чи інші культурні зв'язки в духовному оновленні українського суспільства є рівень утвореної комунікації. За цільовою спрямованістю здійснення міжкультурної комунікації завжди переслідує певну мету, а саме: культурну інтеграцію, в цьому випадку вона є симетричною, або культурну асиміляцію, відповідно, комунікація тут має асиметричний характер. Навіть, якщо мета культурної асиміляції, маскується під доброзичливі освітні, культурні й політичні проекти, наслідки такої акультурації є очевидними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Комунікація в ракурсі її взаємозв'язків з культурою та в оптиці глобалізаційних процесів набула свого вивчення у працях українських дослідників, зокрема, Є. Бистрицького, Р. Зимовця, С. Пролеєва. Проблеми дистанційної освіти та освітньої мобільності розглядалася у працях В. Андрущенко, М. Бойченка, М. Култаєвої, Д. Свириденка та інших. У цій статті робиться спроба виявлення комунікаційного потенціалу освітньої мобільності, зокрема, як практики здійснення міжкультурної комунікації.

Формулювання мети статті. Останнім часом проблема освітньої мобільності набуває свого всебічного вивчення. Це зумовлено перш за все глобалізаційними викликами в галузі освіти, що, в свою чергу, потребує певних коректив та узгодженості національних освітніх програм до загальноприйнятих освітніх стандартів. Між тим плідний досвід здійснення освітніх мандрів містить історія вітчизняної освіти, починаючи з сивої давнини. Однак, ще й досі поза увагою залишається дослідження комунікативного потенціалу освітньої мобільності, особливо її ролі в міжкультурній комунікації. Власне тому, у статті робиться акцент на розгляді освітньої мобільності у глокальних українських контекстах раннього і пізнього Модерну.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ранній і пізній Модерн взаємопов'язаний. Особливо чітко простежується цей взаємозв'язок у вертикальних вимірах освітніх комунікативних практик та горизонтах міжкультурної комунікації. Так, звертаючись до історичної долі українського народу, можна констатувати, що не тільки українська земля протягом багатьох століть відчувала тупотіння масового переміщення народів з Азії в Європу, але й населення зазнавало етнонаціонального тиску як в антропологічному, побутовому, так і культурно-політичному сенсі. Зрозуміло, що таке геополітичне становище України було визначальним у встановленні м'яких політичних кордонів з сусідніми країнами, що крило в собі як ризики руйнації цих кордонів, так і відкривало широкі можливості для ефективного здійснення політики багатовекторності та мультикультурності. Історична скарбничка українського мультикультуралізму, переважно як освітнього, зберігає плідні імпульси інтеграції в українську духовну культуру світоглядних і ціннісних імперативів з інших культур. Зокрема, європейської ідеї свободи, рівності та братерства, які проникали на українські терени саме через освітні проекти та програми. Слід сказати, що в конструюванні модерного культурно-освітнього простору в Україні велике значення

мала, започаткована ще в стінах Києво-Могилянської академії, традиція, так званих, освітніх мандрів.

Збережені смисли цієї традиції виразно демонструє академічна спільнота Харківського університету XIX століття, в якому освітня мобільність була одним із пріоритетних напрямів підготовки професорсько-викладацького складу. Якщо звернутися до навчального плану цього вишу, то освітні стажування становили вагомий за обсягом годин пласт навантаження викладачів. Зокрема, за власним свідченням професора міжнародного та політичного права Д. І. Каченовського, який згідно з програмою освітньої мобільності, протягом 1858–1859 рр. відвідав декілька тогочасних Європейських університетів з метою ознайомлення з новітніми політичними та юридичними теоріями. Звітуючи про результати свого відрядження, він зазначив, що цей досвід є дуже важливим, адже Європа є великим різноманітним полем юридичних і політичних практик. Виказуючи сподівання, що саме з метою оволодіння цими практиками й мандрує більшість його молодих співвітчизників, він наголосив на важливості залучення європейського досвіду в навчальний процес тогочасного Харківського університету [1]. Освітня мобільність активно практикувалася в Харківському університеті протягом усього XIX століття, особливо важливо, вона була симетричною. Тобто не тільки українські викладачі і студенти проходили стажування й навчання в європейських вишах, але й представники європейських країн приїздили викладати і навчатися до Харкова, привносячи культурні інновації в тогочасний освітньо-культурний простір Слобожанщини. Серед них можна назвати видатних європейських науковців Й. Шада, К. Роммеля, І. Даниловича та інших. Студентами університету були майбутній видатний молдавський та румунський письменник, популяризатор сквородинівського вчення на європейських теренах – О. Хашдеу, а також майбутній польський політичний діяч Ю. Пілсудський [2]. Безперечно, здійснювані Харківським університетом XIX століття, практики освітньої мобільності, пом'якшуючи стадію культурного шоку, сприяли інтеграції культурних цінностей.

В опціях історичної пам'яті досвід міжкультурних українсько-російських, українсько-польських, українсько-угорських відносин як освітньо-культурна та повсякденна реальність тогочасної Слобожанщини, має сенс не тільки як мережа комунікативних ланцюгів, що надає нам підстави формувати їх інтерпретації в сучасних соціокультурних контекстах, але й як екзистенційно-антропологічний наратив. Цілком можна погодитися з думкою професора Вроцлавського університету М. Гольки, що саме «наративи надають минулому сенс: вони визначають перебіг подій, їхню часову послідовність... наратив дає змогу зробити минуле чимось власним, сучасним, уявленим і навіть відчутним на дотик» [3, с. 66].

Поза сумнівом, вітчизняні культурно-освітні міжнародні зв'язки, що проявляються у практиках стажування, спільних наукових проєктах, взаємообміні тощо мають давню і тривалу традицію, яка в сьогоднішніх українських реаліях посилюється не тільки глобальними освітніми викликами, але й екзистенційними.

Безперечно, в добу пізнього Модерну, яка пропонує широкі пропозиції та можливості для здійснення освітньої мобільності на всіх рівнях освітньої підготовки: від дошкільної – до освіти протягом життя, продукуються її різноманітні форми та види, що, в певному сенсі, впливають на життєві стратегії молодих українців. З'ясування найбільш затребуваного виду або поєднання декількох видів та форм мобільності в суспільстві пізнього Модерну потребує ґрунтовного дослідження. Однак, уже зараз можна вважати, що «... осмислення освітньої мобільності у взаємозв'язку з іншими видами мобільності стало можливим у результаті інформатизації та комп'ютеризації суспільства» [4, с. 84]. Поєднання глобалізаційних та глокалізаційних процесів із інформаційними і комунікаційними

технологіями сприяють збільшенню масштабу інформації, яка розширює просторові, темпоральні горизонти комунікування, впливаючи на його характер, феномен «культурного шоку», процеси протікання освітньої мобільності.

Останнім часом на перші шпальти суспільного життя, при «зміні стилю уявлення спільнот в часи домінування електронних медій та онлайн-комунікацій і актуальної мережевої комунікації» [5], стала виходити віртуальна освітня мобільність, яка, певним чином, призводить до звуження практики використання фізичної освітньої мобільності. У зв'язку з чим у науковому світі ведуться дискусії щодо балансу між віртуальною та фізичною мобільністю. Зокрема, дослідник Сільвія Ван де Бунт-Кокхус вважає, що «реальна мобільність може як замінюватися, так і доповнюватися віртуальною мобільністю» [6]. Хосе Сільвіо дає поняття віртуальної мобільності, яка «може бути визначена як відображення фізичної мобільності, яка відбувається у віртуальному просторі, званому кіберпростором, що не передбачає пересування людей в географічному просторі» [7]. Співробітники Львівського католицького університету (Нідерланди) В. Ван Петеген і І. Оп-де-Бек виділяють чотири ознаки віртуальної мобільності: «1) це комплекс заходів, що підтримується ІТ-технологіями; 2) націлений на викладання і навчання; 3) забезпечує міжнародну колаборацію та співпрацю; 4) організований на рівні освітньої установи. Ми вважаємо, що визначення мобільності не може стосуватися тільки фізичної мобільності, оскільки вчені сходяться на думці про те, що поряд з нею існує й віртуальна мобільність» [8].

Сучасне українське суспільство, розуміючи двоякий характер освітньої мобільності, сприймає її неоднозначно. З однієї сторони види та форми освітньої мобільності є чинником еволюціонування соціуму та людини в ньому, з іншої – породжують певні виклики та небезпеки. До переліку останніх можемо додати проблеми міграційного плану, питання надмірної економізації освіти та ризики її переродження в напівосвіту, питання комунікації, уніфікації та стандартизації, можливої втрати національної ідентичності, «культурного шоку» тощо.

Аналіз досвіду освітньої мобільності показує, що ці та інші небезпеки особливо загострюються в періоди екстремальних ситуацій. Тому в час війни явище освітньої мобільності набирає нового змісту, набуває оновленого розуміння, вимагає розбудови інших векторів мобільності, приводить до пошуку відповідей на ряд непростих запитань, зокрема, чи можлива освітня мобільність у екстремальній ситуації, які види та форми освітньої мобільності доцільно використовувати у воєнний період життя соціуму, який характер протікання може набирати освітня мобільність цього часу, які переваги та загрози супроводжуватимуть процеси освітньої мобільності. Ні для кого не секрет, що війна ставить для багатьох не перше місце питання безпеки, фізичного виживання, емоційні переживання та страхи, здійснює переоцінку цінностей, може привести до депресії тощо. Тому поведінка людини в ситуації війни відрізнятиметься від її поведінки періоду мирного часу, а в основі мобільності людини може бути «мотивація виживання» або «мотивація зростання».

Ми схилиємося до думки, що освітня мобільність воєнного часу – це особливий вид мобільності, який має свою специфіку, може корелювати із іншими видами мобільності, зокрема, соціальною, просторовою, віртуальною, соціокультурною тощо. «Освітня подорож із планованого освітнього проекту підвищення кваліфікації, перетворилася на втечу від війни та вимушену адаптацію до іншого освітнього простору» [9, с. 117]. Освітня мобільність цього періоду носить вимушений характер, розширилася категорія її учасників, акцентується увага на віртуальній складовій освітньої мобільності.

Розглянемо феномен освітньої мобільності через призму екстремальної ситуації в Україні, яка, з однієї сторони, змінила звичний спосіб життя українців, створила

«суспільне цунамі» («як хвилі, які формуються на суші великими масами людей, що відносно короткого часу (від кількох днів до кількох місяців, а то й років переміщуються в просторі на значні віддалі до кількох сотень і тисяч кілометрів» [10, с. 25]), а з іншої, як не парадоксально це звучить, відкрила широкі горизонти, наприклад, для вдосконалення іноземної мови, подорожі країнами Європи, знаходження роботи за кордоном, продовження здобування освіти певного рівня, отримання нового досвіду тощо. Демократичний світ, прийшовши на допомогу українським біженцям, відкрив двері своїх освітніх інституцій здобувачам освіти різного рівня, більшість із яких стала вимушеними учасниками зовнішньої освітньої мобільності. Вимушена мобільність у час повномасштабної війни дала поштовх для прискорення розвитку феномену комунікації, зокрема, інтеркультурної, формуванню адекватного сприйняття викликів мультикультуралізму. У цьому аспекті необхідно «... передусім запобігти розчиненню національної освіти в інших національних освітніх системах, які узурпують європейську освітню логістику, але зі семантикою не сучасної, а старої домодерної Європи» [11, с. 20].

Також новий, вимушений статус освітньої мобільності вимагає зміни горизонтів та просторів освітнього комунікування, вироблення певної моделі спілкування з дотримання права «комунікативної рівності».

Тут варто акцентувати увагу на питанні знання іншої мови. Доведено, по-перше, спільна мова епохи Середньовіччя стала однією з причин розквіту освітньої мобільності цього періоду, а перехід закладів освіти на національні мови навчання призвів до її згасання. По-друге, швидше та легше адаптуються люди, які знають мову країни, куди прагнуть адаптуватися. Хоча сьогодні експерти ведуть мову про те, що для розуміння та взаєморозуміння просто володіти мовою іншого вже недостатньо. Сучасна людина має знати особливості культури певного народу, його звичаї, традиції тощо. Адже чим більше людина розуміє чужу культуру, тим більше вона набуває інтеркультурного статусу. У такому аспекті важлива роль відводиться вчителю, який «... у полікультурному середовищі є відповідальним не тільки за передачу знань, але й повинен бути своєрідним «агентом» мультикультурного мислення, допомагаючи створенню міжкультурної комунікації, допомагаючи студентам із різних культур вирішувати задачі не тільки навчального характеру, але й сприяти їхній суспільній адаптації» [12, с. 101–102].

Досліджуючи проблеми комунікації, варто не забувати про місце та роль цифрових технологій, які, породивши віртуальну освітню мобільність, змінили механізми комунікації в суспільстві пізнього Модерну та освіти, зокрема, дозволи навчатися і навчати, навіть будучи учасником вимушеної мобільності, не втрачати зв'язок з національною культурою, пом'якшити протиріччя між цінностями різних культур, полегшити протікання «культурного шоку» тощо. Можна стверджувати, що інтеркультурна комунікація безпосередньо впливає на характер протікання освітньої мобільності, а освітня мобільність сприяє розвитку інтеркультурної комунікації.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Підсумовуючи можна зазначити, що, програма освітньої мобільності здійснювана в межах навчального плану Харківського університету в певному сенсі пропонує дієвий інструментарій пом'якшення культурного шоку та формуванню адекватного сприйняття викликів мультикультуралізму, у рамкових умовах якого констатувався соціальний світ Слобожанщини XIX століття. Здійснений у статті ретроспективний аналіз досвіду освітньої мобільності не тільки розширює уявлення щодо трансформації європейської ідеї в освітньому просторі Слобожанщини XIX століття, але й містить плідні імпульси для практичного здійснення та теоретичного осмислення ролі освітньої мобільності в сучасних

соціокультурних контекстах. Досвід освітньої мобільності, набутий у минулих часах, має неоціненне значення для розуміння сучасних культурно-освітніх процесів в Україні та є дієвою програмою запобігання культурним патологіям сьогодення.

Однак, у суспільстві пізнього Модерну потребує ґрунтовного дослідження з'ясування найбільш затребуваного виду або поєднання декількох видів і форм мобільності. Крім того, вимушений характер освітньої мобільності вимагає пошуку горизонтів та просторів для освітньої комунікації, зокрема, вироблення певної моделі спілкування з дотриманням права «комунікативної рівності», формуванню адекватного сприйняття викликів мультикультуралізму тощо.

Список використаної літератури

1. Радіонова Н. В. Репрезентації філософії в освітньому просторі Слобожанщини у ХІХ столітті: монографія / Н. В. Радіонова. Суми: ВАТ «СОД», видавництво «Козацький вал», 2008. 317 с.
2. Голька М. Суспільна пам'ять та її імпланти, пер з польськ. В. Ф. Саган, наук. ред. А. М. Киридон, С. С. Троян. Київ: Ніка-Центр, 2022.
3. Швидун Л. Освітня мобільність: індивідуальний та колективний виміри у філософському контексті. HUMANITIES STUDIES: збірник наукових праць. Запоріжжя: Гельветика, 2021. Вип. 8 (85). С. 81–89.
4. Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролєєв С. Комунікація і культура в глобальному світі. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 416 с.
5. Van de Bunt-Kokhuis S. Academic Pilgrims. Tiburg University Press, 1996. 232 p.
6. Silvio J. Global learning and virtual mobility. URL: https://www.friends-partners.org/utsumi/Global_University/Global%20University%20System/UNESCO_Chair_Book/Manuscripts/Part_IV_Global_Collaboration/Silvio,%20Jose/Silvio_web/SilvioD9.htm. 9
7. Op de Beeck I., Van Petegem W. Virtual mobility: an alternative or complement to physical mobility? URL: https://i2agora.odl.uni-miskolc.hu/i2agora_home/data/P3_D6_ERACON_Virtual%20mobility_paper.pdf
8. Радіонова Н. В., Швидун Л. Т. Освітня мобільність в екстримальних життєвих ситуаціях. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки: збірник наукових праць. Гельветика, 2022. Вип. 44. С. 116–121.
9. Шевчук Л. Природні і соціальні цунамі: причини виникнення і наслідки. Феномен людини. Здоровий спосіб життя: зб наук. ст. / за ред. Ю. М. Панишко. Львів, 2015. Вип. 46 (112). С. 22–27.
10. Радіонова Н. В. Освіта як чинник національного самоствердження України: історія і сучасність (на матеріалі Слобожанщини). Практична філософія і Нова українська школа: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції, 16 травня 2019 р., м. Київ. Київ: НАПН України, Інститут педагогіки НАПН України, 2019. 168 с.
11. The Bologna Process 2020 – The European Higher Education Area in the new decade. Communique of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Leuven and Louvain-la-Neuve, 28–29 April 2009. URL: http://www.ehea.info/Uploads/Declarations/Leuven_Louvain-la-Neuve_Communique%C3%A9_April_2009.pdf

EDUCATIONAL MOBILITY IN EXTREMES LIFE SITUATIONS**Natalia Radionova**

*Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovorody,
Department of Philosophy
Valentinivska str., 2, 61168, Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-7624-5539>*

Liudmyla Shvydun

*Communal Institution of Higher Education "Dnipro Academy of Continuing Education"
Dnipropetrovsk Regional Council",
Department of Preschool and Primary Education
V. Antonovycha str., 70, 49006, Dnipro, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-7286-8103>*

The article is devoted to the problems of educational mobility, which has recently been receiving a comprehensive study, which is caused primarily by globalization challenges in the field of education, which requires certain adjustments and alignment of national educational programs to generally accepted educational standards. The issue of the need to research the communicative potential of educational mobility, especially its role in intercultural communication, is considered, the emphasis is placed on considering educational mobility in the glocal Ukrainian contexts of early and late modern times, the educational mobility program implemented within the curriculum of Kharkiv University, which in a certain sense is an effective toolkit for alleviation of cultural shock and the formation of an adequate perception of the challenges of multiculturalism in the framework of which the social world of the Slobozhanshchyna of the 19th century was ascertained. A retrospective analysis of the experience of educational mobility was carried out, which not only expands the understanding of the transformation of the European idea in the educational space of Slobozhanshchyna of the 19th century, but also contains fruitful impulses for the practical implementation and theoretical understanding of the role of educational mobility in modern socio-cultural contexts. The experience of educational mobility acquired in the past is invaluable for understanding modern cultural and educational processes in Ukraine and is an effective program for preventing cultural pathologies today. Attention is focused on the need to combine globalization and glocalization processes with information and communication technologies, which contributes to increasing the scale of information, which expands the spatial and temporal horizons of communication, influencing its nature, the phenomenon of «culture shock», processes of educational mobility, etc. The focus of attention is on the phenomenon of educational mobility, its prospects and challenges in modern Ukrainian realities of full-scale war, the need for a new reading and development of new mobile vectors of education, the search for answers to questions about the possibilities and nature, forms and types of educational mobility in an extreme situation.

Key words: education, educational mobility, communication, intercultural communication, temporality, soft political borders, Ukrainian experience.

УДК 1:355.

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.15>

ТРАНСФОРМАЦІЇ СИЛОВИХ СТРУКТУР УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЦІВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Ірина Севрук, Юлія Соколовська, Наталія Чупрінова

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан захисників України, 3, 61001, м. Харків, Україна*

Метою дослідження є аналіз домінуючих загальноцивілізаційних тенденцій, що обумовлюють зміни та трансформації силових структур розвинутих демократичних країн, у їх впливі на силові структури України; відповідних прогнозованих ризиків та проблем, які можуть актуалізуватися у найближчій перспективі для національних силових структур.

Методологічною основою дослідження є системний, конкретно-історичний та міждисциплінарний підходи. Застосовано базовий принцип діалектичної методології щодо співвідношення «загального», «особливого», «одичного», що дозволяє досліджувати трансформації національних силових структур в контексті загальноцивілізаційних процесів. При проведенні дослідження автори використовували методи філософської рефлексії, аналізу, синтезу, аналізу документів, моніторингу, спостереження. Контекстом даного дослідження є реалії змін та трансформацій, що відбуваються у силових структурах розвинутих демократичних країн та України, на теренах якої ведуться широкомасштабні бойові дії.

Своєрідність отриманих результатів: 1) визначено домінуючі тенденції сучасного етапу розвитку техногенної цивілізації у їхньому впливі на трансформаційні процеси, що відбуваються у силових структурах розвинутих демократичних країн світу та України; 2) визначено, що актуалізація проблем цивільно-військових відносин та формування структур СІМІС є відгуком на дві тенденції, що мають загальноцивілізаційний характер: обмежені можливості/втрата контролю з боку суспільства та держави над воєнною наукою та розповсюдженням зброї, що притаманне «суспільству ризику» та необхідність налагодження діалогу, взаємодії, що є характерною ознакою доби глобалізації; 3) проаналізовано процеси конвергенції воєнної сфери та високих/наукомістких технологій у провідних країнах світу, що є проявом впливу наукомістких технологій на усі сфери життєдіяльності суспільства на сучасному етапі розгортання техногенної цивілізації; 4) розкрито сенс реалізації вимог гендерної рівності у силових структурах в контексті забезпечення справедливості та рівності як базових цінностей та принципів сучасного розвинутого демократичного суспільства; 5) виявлено низку системних проблем та ризиків, які можна прогнозувати як актуальні у найближчій перспективі для силових структур України, в контексті визначених тенденцій.

Головною перспективою дослідження є пошук оптимальних шляхів та механізмів попередження прогнозованих ризиків та запобігання їх негативних наслідків для національної безпеки України.

Ключові слова: воєнна сфера, військова сфера, трансформації силових структур, цивільно-військове співробітництво, структури СІМІС, демократизація силових структур, техногенна цивілізація, глобалізація, суспільство ризику, NBCIS-технології.

Актуальність. Україна та її силові структури сьогодні проходять через тяжкі випробування. Країна, суспільство мають довести своє право на буття в тому форматі, що було визначене українським народом як приналежність до європейського кола країн, цивілізованого демократичного світу. Силові структури країни проходять складний процес

переформатування: відбуваються чисельні зміни у напрямку професіоналізації, технологізації, відповідності стандартам НАТО.

Силкові структури, армії існують у певному цивілізаційному просторі. Відповідно, трансформації сучасних силових структур багато в чому обумовлюються не тільки процесами національними, регіональними, а й процесами, що мають загальноцивілізаційний характер.

На сьогодні – це зміни й трансформації, що обумовлені контекстами сучасної – техногенної цивілізації, яка на сучасному етапі її розвитку ідентифікується фахівцями як «суспільство ризику». Крім того, трансформації силових структур країн, належних до європейської цивілізації, обумовлюються тенденціями, притаманними демократичному суспільству з його прагненням реалізувати у всіх практиках суспільного життя «справедливість» та «рівність» як базові цінності та принципи.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема трансформацій, що відбуваються у силових структурах за умов швидкоплинних змін сучасного світу, традиційно привертає увагу західних фахівців, починаючи з другої половини ХХ століття. Дослідження, що на сьогодні стали вже класичними (С. Хантінгтон, М. Яновітц, Ч. Москос та інші), заклали фундамент у виявленні тенденцій змін, що відбуваються в арміях світу під впливом процесів, притаманних суспільству повоєнної доби. Дієвість наданої класиками аналітики продемонструвало переформатування армій США та Західної Європи у напрямку реалізації наданих рекомендацій та пропозицій. На сьогодні армії цих країн – потужні, високопрофесійні, модернізовані.

Для України питання реформування силових структур, приведення їх у відповідність до стандартів НАТО, актуалізувалося на початку ХХІ століття. Чисельні публікації у фахових виданнях, монографії, навчальні посібники висвітлювали і теоретичні, і практичні проблеми реформування й розбудови національних силових структур (М. Нешадим, В. Телелим, М. Требін, Ю. Калагін, П. Квіткін, Р. Тимошенко, Ю. Приходько, А. Ромін, В. Садковий, О. Шаталова, О. Панфілов, О. Полякова, Ю. Бараш, Є. Брижатиий, В. Мандрагеля, Г. Фінін та багато інших). Але з особливою гостротою проблеми професіоналізації, модернізації, демократизації, гендерної рівності, відповідно, переформатування системи військового навчання та виховання були усвідомлені із початком бойових дій на теренах країни. У національному інформаційному просторі з'являються публікації, що надають аналітику проблем національних силових структур та їх реформування, на тлі розгортання бойових дій, в тому числі, широкомасштабних, на теренах України (Б. Парохонський, Г. Яворська, В. Манжола, В. Кротюк, О. Данильян, Ю. Каливновський, О. Дзьобань, І. Севрук, Ю. Соколовська, Н. Чупрінова, О. Панфілов, Г. Фінін, П. Квіткін, Ю. Калагін та інші).

Аналіз сучасних джерел свідчить про значну увагу, яку надає сучасна наукова думка проблемам конвергентних технологій. Процеси їхнього становлення, впливу на людину та суспільство, можливі наслідки такого впливу в останні десятиліття привертають увагу як західних філософів та вчених (П. Т. де Шарден, Ф. Фукуяма, Е. Голдберг, С. Хокінг, М. Роко, В. Бейнбридж, Н. Бостром, М. Кастельс та інші), так і українських дослідників проблеми (В. Лукьянець, Л. Блозова, О. Соболев, Я. Пушкар, І. Матюшенко, Ю. Мельник, О. Цира та інші). Водночас проблема конвергенції воєнної сфери та NBCIS-технологій у національній теоретичній традиції є малодослідженою, наявні лише поодинокі публікації, присвячені дослідженню такої конвергенції та тих наслідків/ризиків, що вона породжує (І. Севрук).

Дослідження гендерних проблем у силових структурах на сьогодні постає як достатньо широке поле дослідницького інтересу: відпрацьовуються різноманітні напрямки та аспекти щодо теорії та практики реалізації гендерної перспективи у військах. З'являються

чисельні публікації, проводяться чисельні заходи – науково-практичні конференції, круглі столи, реалізуються освітні та просвітницькі програми із залученням фахівців (теоретиків та практиків, військових та цивільних) та громадських організацій тощо. Для усіх структур сектору безпеки та оборони України розроблено «Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки та оборони України» (2021), що постає як універсальний інструмент формування гендерної компетентності військових усіх рівнів [1].

Отже, незважаючи на наявні значні напрацювання західних та вітчизняних фахівців, проблема виявлення впливу загальноцивілізаційних тенденцій на реформування національних силових структур на сьогодні постає як достатньо широке поле і для наукових дискусій, і для подальшої розробки/пошуку оптимальних шляхів та механізмів попередження відповідних прогнозованих ризиків та запобігання їх негативних наслідків для національної безпеки України.

Тому, **метою** даного дослідження є виявлення домінуючих загальноцивілізаційних тенденцій, що обумовлюють зміни та трансформації силових структур розвинутих демократичних країн та України; визначення ризиків та проблем, які можна прогнозувати як актуальні у найближчій перспективі для національних силових структур в контексті даних тенденцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільство, що увійшло у III тисячоліття, західні фахівці (У. Бек, Н. Луман, Е. Гіденс та інші) ідентифікують як «суспільство ризику». Це сучасна стадія розвитку техногенної цивілізації.

Техногенну цивілізацію прийнято визначати як «суспільство з високим рівнем розвитку науки, техніки, технології, у якому усі сфери життя зазнають технологізації та залежать від неї» [2, с. 22].

Наука та її відкриття – основа розвитку техногенної цивілізації. Водночас, технології, які продукує сучасна наука, – з одного боку, надають людству нечуваних можливостей, а з іншого, утворюють ризики незворотного та неконтрольованого впливу на природу та людство, аж до повного їхнього перетворення/знищення.

Сучасний етап розвитку техногенної цивілізації також ідентифікують як добу глобалізації, з її тенденціями на «зникнення кордонів» та формування єдиного простору мега-суспільства [3].

Цивілізований світ на порозі III тисячоліття, виробляючи стратегії, здатні забезпечити сталий розвиток людства, опікується додержанням принципів рівності та справедливості [4], і водночас, в сучасному світі тривають руйнівні війни та чисельні збройні конфлікти; знов актуалізуються ризики Третьої світової війни.

Дане дослідження зосереджує увагу на тих змінах у силових структурах провідних демократичних країн світу та України, що відбуваються під впливом загальних тенденцій розвитку сучасної техногенної цивілізації.

Достатньо показовими, на думку авторів даного дослідження, є три тенденції:

– по-перше, – це концентрація уваги на проблемі цивільно-військових відносин та виникнення нових структур, що відповідають за цивільно-військове співробітництво (СІМІС); діяльність структур СІМІС демонструє суттєві зміни у «філософії ведення» сучасних бойових операцій (тут достатньо прозоро проявляються дві тенденції, притаманні сучасному світові: однією з нагальних проблем суспільства ризику є проблема контролю – над військовою сферою, над розповсюдженням та використанням зброї; друга тенденція, притаманна глобалізованому світу як «світу без кордонів», – це тенденція/ідея взаємозалежності, взаємодії, діалогу);

– по-друге, – процеси конвергенції воєнної сфери та високих/наукомістких технологій у провідних країнах світу (вплив наукомістких технологій на усі сфери життєдіяльності суспільства – взагалі, найхарактерніша ознака техногенної цивілізації);

– і, по-третє, – забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків у силових структурах цивілізованих країн (тут так саме мають прояв дві тенденції, притаманні сучасному світові: відбувається певна «фемінізація професій», що є відгуком на зміни структури виробництва у добу високих технологій; друга тенденція – це демократизація як реалізація справедливості та рівності як базових цінностей та принципів сучасного розвинутого демократичного суспільства, що мають бути реалізованим у всіх сферах суспільного життя, зокрема, у військовій).

Кожна з визначених тенденцій постає як достатньо широке проблемне поле. Для силових структур України ці тенденції є перспективою, і, водночас, утворюють певні ризики, пролонговані у майбутнє, які варто враховувати, опікуючись питаннями національної безпеки.

Проаналізуємо виявлені тенденції, визначаючи відповідне коло проблем та ризиків для національних силових структур.

Актуалізація проблем взаємодії суспільства та його воєнної сфери – свого роду «візитна картка» доби після Другої світової війни. Усвідомлення злочинів фашистського режиму, а також наслідків використання атомної зброї – як першочергове, висунуло питання щодо встановлення цивільного контролю над воєнною організацією та воєнною наукою.

Роботи американських дослідників – Семюела Гантінгтона («Солдат і держава», 1957), Моріса Яновітца («Професійний солдат» соціальний та політичний портрет», 1960), Чарльза Москоса («Солдати миру», 1976), які стали вже класичними, заклали традиції дослідження армії у світі, що трансформується. Увага зосереджувалася саме на дослідженні проблем цивільно-військових відносин.

Цілеспрямоване вибудовування, оптимізація взаємодії силових структур та громадянського суспільства було усвідомлено міжнародною спільнотою як нагальна проблема, від вирішення якої багато в чому залежить і безпека держави, і в цілому, цілісність та життєздатність суспільства.

Особливої ваги набули міжнародні інституції та угоди:

– міжнародні організації зафіксували чіткі вимоги щодо демократичного контролю. Першим став «Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки», що був прийнятий на Форумі ОБСЄ щодо співробітництва у сфері безпеки у Будапешті (03.12.1994);

– створюються міжнародні наукові центри по вивченню, узагальненню та підготовці практичних рекомендацій щодо проблем демократичних цивільно-військових відносин та демократичного контролю. Серед таких, в першу чергу, слід назвати Женевський центр демократичного контролю над збройними силами (2000);

– створюються та реалізуються модельні закони. Так, закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» (2003) було розроблено на основі модельного закону «Про парламентський контроль над воєнною організацією»;

– здійснюються міжнародні програми підготовки фахівців по демократичним цивільно-військовим відносинам та демократичному контролю. Так, коледж по вивченню питань безпеки та міжнародних відносин Європейського центру досліджень з питань безпеки ім. Дж. Маршалла виконує програму по підготовці керівного складу з питань безпеки та міжнародних відносин, а також «відносин між армією та громадянським суспільством»;

– в арміях провідних країн світу створюються спеціальні структури, що відповідають за цивільно-військове співробітництво – СІМІС (Civil-Military Cooperation).

Щодо структур СІМІС. Досвід бойових дій у колишній Югославії, Афганістані, Ірані, Іраку, Сирії та ін. дозволив усвідомити, що ефективне планування та ведення воєнних операцій можливе лише за умов врахування невійськових факторів «соціального ландшафту» (різноманітні соціальні групи, релігійні традиції та лідери, національна та культурна специфіка регіону, структура зайнятості населення тощо). Також було усвідомлено, що необхідною стає особлива структура/фігура, яка координує, узгоджує дії військових та невійськових, спрямовує їх у єдине русло, забезпечує їх діалог, взаєморозуміння та співробітництво. Отже, як необхідні були усвідомлені інституціоналізація відповідної структури та особлива підготовка фахівців.

На сьогодні у збройних силах багатьох демократичних країн світу ефективно діють структури та фахівці СІМІС, забезпечуючи можливість оптимального виконання військовими бойових завдань у зонах конфлікту. Відповідно йде системна робота по підготовці фахівців для структур СІМІС.

В Україні необхідність налагодження взаємодії між військовими та цивільними була усвідомлена лише у 2014 році через розгортання бойових дій на Сході країни.

Збройні Сили України (ЗСУ) усвідомили необхідність термінового створення механізмів та структур, що забезпечують взаємодію військових та цивільних. У 2014 році вже було створено Управління цивільно-військового співробітництва. Станом на 2016 рік у зоні АТО вже діяли 19 оперативних груп СІМІС та три центри (Северодонецьк, Краматорськ, Маріуполь) [5]. А у 2019 році Управління цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України вже забезпечило війська Методичним посібником, в якому надано широке коло практичних порад військовикам. Довгострокова мета цивільно-військового співробітництва (ЦВС) визначена у посібнику наступним чином: «допомагати створити і забезпечити такі умови, які підтримують досягнення цілей під час проведення військових операцій, визначених Стратегією національної безпеки України» [6, с. 17].

У Національній гвардії України (НГУ) роботу по створенню структур СІМІС розпочато лише у 2017 році. Фахівці СІМІС у НГУ структурно входять до складу відділу інформаційної підтримки. На сьогодні (2023) Нацгвардія переймає досвід західних партнерів у питаннях організації роботи із цивільним населенням [7].

Водночас, розгортання повномасштабних бойових дій на теренах України з лютого 2022 р. продемонструвало наявність чисельних проблем, які і досі залишаються актуальними у зонах ведення бойових дій, у «сірих зонах» та на деокупованих територіях. Проблеми ефективності налагодження діалогу з цивільним населенням, недостатня кількість фахівців СІМІС (особливо в структурах НГУ), проблеми фахової підготовки (спеціальна підготовка фахівців СІМІС для ЗСУ здійснюється, для НГУ поки що є тільки перспективою); проблеми дотичності досвіду налагодження ЦВС країн-членів НАТО та національного досвіду, – все це на сьогодні утворює додаткові ризики та проблеми, які здатні дестабілізувати ситуацію у визначених зонах, ускладнюючи виконання бойових завдань національними силовими структурами. У найближчій перспективі, – це загроза національній безпеці, це загроза Незалежності.

Друга група проблем пов'язана із безпрецедентними ризиками техногенної цивілізації, які стають наслідком виникнення конвергентних технологій та їх взаємодією/конвергенцією із воєнною сферою.

Конвергентні технології – це нано-, біо-, інфо-, когно-, соціо-технології, які, взаємодіючи (конвергуючи) одна з одною (чи декількома), набувають надпотужностей та

граничних можливостей, «розмиваючи» звичні межі – між органічним та неорганічним (приміром, комп'ютерні чіпи, виготовлені із біоматеріалів), між людським та машинним (штучні органи для людини, біосистеми), між об'єктом та суб'єктом. Більш того, еволюція людини – антропосоціогенез – потрапляє у зону керованого впливу через можливості на генетичному рівні змінювати/покращувати людську природу.

Само поняття «NBIC-технології» було введено у 2001 р. авторами доповіді «Технології, що конвергують, для покращання людської функціональності. Нанотехнології, біотехнології, інформаційні технології та когнітивна наука», для позначення «комплекту» даних технологій (N – Nano, B – Bio, I – Info, C – Cogno). Також стверджувалось, що ці галузі вступаючи у інтенсивну синергійну взаємодію, формують якісно нову «нанонауку, що відкриває перед людством нові горизонти власної еволюції як свідомо керованого трансформаційного процесу» [8, с. 25].

Європейці визнали як необхідність доповнити американський проєкт включенням у цей перелік соціогуманітарних наук, відповідно NBICS-технології.

Конвергенція воєнної сфери та NBICS-технологій в сучасному світі утворює особливі «надризики». Воєнна сфера – це достатньо закрита система. Воєнні розробки, виокотехнологічні, – це науково-дослідні роботи, які проводяться спеціальними установами та лабораторіями під грифом секретності. Оцінити ступінь «просунутості» тієї чи іншої технології можна лише умовно, виходячи лише з тієї інформації, яка є в урядових програмах, офіційних звітах, ЗМІ, – тобто тієї, що доступна широким колам громадськості.

Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що лідером у процесі конвергенції NBIC- та військових технологій на сьогодні є США.

Спеціально створене при Мініборони США агентство DARPA (Defense Advanced Research Projects Agency), що відповідає за високотехнологічні розробки, починаючи з 2005 року проводить ґрунтовні дослідження у сфері когнітивних технологій та їх конвергенції з NBIC-технологіями.

Серед проєктів, що реалізує DARPA, особливу увагу привертають:

– COG-01 «Когнітивні комп'ютерні системи», – метою якого є створення інтелектуального (мисленевого) потенціалу комп'ютерних систем, а також їх автономності. У межах цього проєкту розробляється тема «Коллективні когнітивні системи та інтерфейси», спрямована на суттєве підвищення можливостей взаємодії командира з підлеглими на основі когнітивних систем прямої дії, що включає фізичні сенсори та ефекти;

– COG-02 «Когнітивна комп'ютерна обробка інформації». Метою є створення систем з високим ступенем самозабезпечення, інтелектуальності, кооперативності, при незначному впливі на когнітивну систему з боку програмістів за умов реального часу. У межах цього проєкту розробляють технології, які здатні здійснювати ефективну підтримку воєнному керівництву та розробникам воєнної політики.

– COG-03 «Коллективні когнітивні системи та інтерфейси». Проєкт спрямований на принципове підвищення взаємодії командира та солдата на полі бою за рахунок розробки революційне нових когнітивних технологій, що збільшують ефективність комп'ютерів та інтелектуальний потенціал командира та солдата по переробці інформації та полі бою.

Доповідь DARPA від 2008 р. для Управління розвідки Мініборони США вже містила інформацію про практичне використання у військовій/воєнній сфері перспективних розробок у галузі наук про мозок людини. Йшлося також про появу у найближчій перспективі нових медичних препаратів та технологій, що впливають на психіку, розум та поведінку людини. Серед новітніх розробок на той час називали: прилади, що посилюють зір та слух спеціально для військових цілей; технології контролю дронів; «фармакологічні

протипіхотні міни», які здатні вивести солдата зі строю; перспективними були сканери та інші технологічні пристрої, що дозволяють відшукувати підозрюваних в залежності від відповідної активності мозку людини; при проведенні допиту такі пристрої не дозволяють брехати.

Про успіхи реалізації програм можна судити по тому, що вже у 2012 році DARPA заявило про запуск проєкту по створенню антропоморфного бойового робота.

В цілому, практики армій провідних країн світу вже знають використання високих технологій та робототехніки в умовах підготовки та проведення бойових операцій.

Водночас, провідні вчені, інженери, Нобелівські лауреати (Ілон Маск, Білл Гейтс, Стивен Хокінг) попереджають про загрози, що тягне за собою створення штучного інтелекту, здатного вийти з-під контролю людини. Які загрози потягне за собою зброя, оснащена штучним інтелектом, залишається тільки гадати.

Наголосимо, у контексті бурного розвитку NBICS-технологій, їх конвергенції із воєнною сферою виникає цілий комплекс ризиків – соціокультурних, морально-етичних, екзистенційних, антропологічних. Ці ризики потребують, принаймні, їх усвідомлення та розробки необхідних превентивних заходів.

По-перше. Гуманотехнології здатні самі по собі породжувати ланцюгову реакцію усе більш масштабних ризиків та катастроф у силу того, що реалізуються вони у біосистемах, що є самоорганізованими та самовідтворюваними. Завжди існує ризик виходу з-під контролю як самої гуманотехнології, так і результатів її практичної реалізації.

По-друге. Створення технологій, що припускає втручання у «святеє святих» – спадкову інформацію, – «удосконалення» її за власним бажанням, перетворює процес антропосоціогенезу на процес, що залежить від волі (доброї чи ні) людини (замовника чи виконавця). Таке «удосконалення» може призвести в цілому до «витіснення» людини створеним «продуктом»: покращенні «версії людини» можуть скинути з лиця Землі вид *Homo sapiens*. І в цьому відношенні проєкти по створенню «ідеального солдата» не виглядають такими вже «нейтрально-безневинними» та безпечними.

По-третє. Надпотужні технології потребують надвеликого фінансування, витрати мають окупатися та принести прибутки. Створення високих технологій – це наукомістке виробництво, яке може носити як легальний, так і нелегальний характер.

Навіть коли йдеться про «легальне» виробництво – можливість контролю над діяльністю легальних засекречених лабораторій викликає великий сумнів. Такі лабораторії – «річ у собі», вони живуть за внутрішнім розпорядком та уставом, підпорядковуються, в першу чергу, внутрішньому контролю (не цивільному і не державному). За умов сучасного розвитку науки «продукт» таких лабораторій «закритий» для нефахівця. Контролюючим інстанціям продемонструють лише те, що можна, або бажано продемонструвати.

Четверте. Великою є роль взагалі неконтрольованих (ані державою, ані воєнними відомствами, ані іншими інстанціями) сектори. Приміром, ПВК (приватні військові компанії), створюючись як комерційні структури, володіючи значними ресурсами за відсутності морально-етичних «гальм», в ім'я користі/прибутку здатні не тільки фінансувати створення високотехнологічної зброї, але й використовувати її на практиці. В такому разі використання такими компаніями новітніх нано-, біо-, тощо технологій – питання лише часу й фінансування.

Неконтрольованими є практики біохакерів, що тягнуть за собою низку амбівалентних наслідків. Біохакери – це висококласні фахівці у сфері біотехнологій, генної інженерії, нейронних технологій. Їх діяльність – наслідок конкуренції в сучасному світі. Вона може бути спрямованою як на благо суспільства (приміром, боротьба із монополістами при

розробці технологій, створення доступних для вільного користування програм), так і на шкоду (створення вірусів, взламвання баз секретних даних тощо).

Такі біохакери перетворюються на «потенційних вбивць людства», оскільки працюють на анонімного «замовника», що тягне за собою неконтрольованість використання високотехнологічного «продукту».

Крім того, існує і традиційна вже для сучасного світу загроза міжнародного тероризму. Біохакери – найбільш вірогідні постачальники необхідної технології терористичним організаціям та угрупованням. За умов отримання доступу до високих технологій, тероризм отримує універсальні можливості не тільки залякування, але й знищення як частини, так і усього людства.

В контексті зазначеного для України актуалізуються, крім того, й суто національні проблеми.

Якщо сучасні силові структури є високотехнологічними, якщо перемога у сучасному збройному конфлікті забезпечується наукоємними технологіями, то принципово важливим стає питання: наскільки Україна вже сьогодні приділяє увагу, готова розвивати, фінансувати науку та освіту, ініціативні групи та проекти, які створюватимуть у найближчій та довгостроковій перспективі високотехнологічний продукт військового призначення, здатний забезпечити національні силові структури необхідними технологіями, технікою, зброю, високотехнологічним спорядженням вітчизняного виробництва.

Станом на 2023 рік згідно рейтингу Global Firepower національні Збройні Сили увійшли у топ 20 найбільш потужних армій світу (15 місце). Рейтинг вибудовувався за чисельними показниками, що включали і рівень модернізації/технологізації, і навченість особового складу тощо [9]. Зрозуміло, що на сьогодні цей рівень досягнуто, багато в чому, завдяки міжнародній підтримці та допомозі. Чи спроможна буде Україна, здобувши перемогу, підтримувати такий рівень використовуючи лише власний потенціал? Це питання національної безпеки та незалежності країни.

Якщо загальною тенденцією, що простежується у трансформаціях сучасної високотехнологічної армії у частині вимог, які висуваються до сучасного військового, є зміна акцентів: з «фізично-розумових» на «розумово-фізичні», то принципово важливим для національних силових структур стає питання: наскільки при доборі кандидатів на військову службу, особливо, претендентів на отримання вищої військової освіти, готові враховувати, в першу чергу, інтелектуальні здібності, рівень освіти, загальнокультурний рівень. Наскільки сама військова освіта, в першу чергу вища, зорієнтована на підготовку фахівців для сучасної високотехнологічної армії? Це питання якісного кадрового забезпечення сучасної високотехнологічної армії, і це питання національної безпеки та незалежності України.

Ще однією тенденцією, що простежується у трансформаціях сучасних силових структур, є демократизація, яка розкриває свій сенс як реалізація на всіх рівнях військової організації та у всіх практиках, в першу чергу управлінських, як додержання справедливості та рівності як базових демократичних цінностей. На сьогодні для силових структур розвинутих демократичних країн проблеми справедливості та рівності актуалізовані як вимога забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків. Гендерна рівність визнається вагомим складовим воєнного потенціалу армій країн-членів НАТО та країн-партнерів НАТО [10]; гендерна політика будується «на визнанні гендерної спроможності частиною потенціалу НАТО у процесі оборонного планування» [11], гендерна проблематика має бути врахованою у всіх політиках та програмах НАТО у всіх областях та на всіх рівнях [12, с. 33].

Для національних силових структур питання гендерної рівності, так саме як і, в цілому, питання демократизації, забезпечення справедливості та рівності у межах силових структур, є достатньо складними. З одного боку, рівність в Україні закріплена конституційно з перших років Незалежності, гендерна рівність як державна політика у силових структурах забезпечується Національними планами дій на виконання Резолюції РБ ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» починаючи з 2016 року. Наявна політична воля. Але на рівні практик повсякденності, на рівні військово-професійних практик й досі залишається багато проблем через вмонтовані у національну свідомість стереотипи та упередження [13].

Незважаючи на очевидний «гендерний прорив», що простежується у силових структурах України з 2020 року, і на сьогодні наявні упередження та перекося у межах окремих силових структур та підрозділів, у практиках управління, що формує типові тенденції:

– військовослужбовиці й досі, здебільшого, залишаються у свідомості та, відповідно, й у військово-професійних практиках, «жіночками», що потребують «батьківської опіки» та чоловічого піклування, породжуючи нерівність у підрозділі та відповідні деструктивні наслідки. Таке ставлення до військовослужбовиць зафіксували дослідження, проведені у 2016 році [14], у 2019 [15]. Таке ставлення, незважаючи на заяви офіційних осіб про те, що «після початку війни гендерних упереджень в оборонній сфері практично не залишилося» [16], і у 2023 році все ж таки наявне, про що свідчать глибинні інтерв'ю, проведені авторами пропонованого дослідження серед здобувачів вищої військової освіти другого (магістерського) рівня – офіцерів-учасників бойових дій;

– реалізація гендерної рівності може проявитися як відверта дискримінація військовослужбовців, коли військовослужбовцям створюються «особливі» умови несення служби. Про це також свідчать і польові спостереження, і опитування, проведені авторами дослідження у період з 2016 по 2023 роки.

Крім того, наявні випадки сексуального домагання або насильства у силових структурах розвинутих демократичних країн мають чітко прописані протоколи, процедури, розроблені механізми щодо розслідування таких випадків, допомоги постраждалим та санкцій стосовно правопорушників. В Україні такі рекомендації розроблено [1, с. 121–124], але практична реалізація гальмує через острах засудження суспільною думкою, сором, в цілому, недостатній рівень правової свідомості та правової культури військових.

Які потенційні ризики містить така ситуація з практичною реалізацією державної гендерної політики у національних силових структурах?

На думку авторів, головне – це ризики, які, на перший погляд, сприймаються як діаметрально протилежні. З одного боку, – це формалізм та бюрократизм, що традиційно притаманні національним силовим структурам як спадщина тоталітарного радянського минулого. З іншого, – надмірний (раціонально не обґрунтований) ентузіазм (за логікою «виконати та перевиконати план»), що також є спадщиною ментальності радянського минулого. Але за сутністю і перше, і друге загрожує тим, що реалізація гендерної політики держави відбуватиметься здебільшого за кількісними показниками, що принципово знівелює ідею рівності як справедливості, підриваючи саме підґрунтя демократизації національних силових структур, гальмуючи/унеможлиблюючи їх вихід на рівень сучасних цивілізованих силових структур. Це є загроза національній безпеці, це є загроза Незалежності.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, проведений аналіз дозволяє стверджувати, що зміни та трансформації, які на сьогодні відбуваються у силових структурах України, знаходяться у руслі тих змін та трансформацій, що притаманні силовим структурам розвинутих демократичних країн світу. Визначальними факторами, що обумовлюють ці зміни є тенденції, притаманні «суспільству ризику» як сучасному етапу

розвитку техногенної цивілізації. До таких належать: вплив наукомістких технологій на усі сфери життєдіяльності сучасного суспільства, в тому числі воєнну, та відповідні ризики; ризики втрати контролю над воєнною наукою та розповсюдженням зброї; демократизація силових структур, що на сьогодні постає як реалізація гендерної політики. В контексті переваг, проблем та ризиків, пов'язаних із впливом даних загальноцивілізаційних тенденцій на силові структури України важливо своєчасно усвідомити групи національно обумовлених ризиків для національної безпеки та розробити систему заходів, механізмів, інструментів, здатних попередити/мінімувати/нейтралізувати негативні наслідки цих ризиків.

Пропоноване дослідження має багатовекторне спрямування. Проблеми та ризики, які були позначені у межах дослідження, мають вирішуватися на різних рівнях – від державного, інституціонального до персонального, що обумовлено специфікою визначених проблем.

Головною перспективою дослідження є пошук оптимальних шляхів та механізмів попередження прогнозованих ризиків та запобігання їх негативних наслідків для національної безпеки України.

Список використаної літератури

1. Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки та оборони України, 2021. 268 с.
2. Філософія науки: підручник. І.С. Добронравова, Л.І. Сидоренко, В.Л. Чуйко та інш.; за ред. І.С. Добронравової. К.: ВПЦ «Київський університет», 2018. 255с.
3. Култаєва МД, ІФ Прокопенко та ін.. Соціологія глобалізації. Х.: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2008. 207 с.
4. Цілі сталого розвитку в Україні. Сайт Організації Об'єднаних Націй Україна. URL: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs>
5. Центральне управління цивільно-військового співробітництва (J9). Офіційний веб сайт Міністерства оборони України. URL: [https://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-generalnogo-shtabu/upravlinnya-czivilno-vijskovogo-spivrobotnicztva-\(j9\).html](https://www.mil.gov.ua/ministry/struktura-generalnogo-shtabu/upravlinnya-czivilno-vijskovogo-spivrobotnicztva-(j9).html)
6. Методичний посібник для військ (сил) з питань цивільно-військового співробітництва. Управління цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, Київ, 2019. 167 с.
7. Нацгвардія переймає досвід західних партнерів у роботі з цивільним населенням. Лютий 28 2023. Національна гвардія України. URL: <https://ngu.gov.ua/nacgzvardiya-perejmaye-dosvid-zahidnyh-partneriv-u-roboti-z-czyvilnym-naselennyam/>
8. Чекман І.С., Небесна Т.Ю., Дорошенко А.М. Конвергентні технології – нанобіомедичний аспект. Український медичний часопис. 2011. 2(82). С. 25–27. URL: https://api.umj.com.ua/wp/wp-content/uploads/2010/12/82_25-27.pdf
9. 2023 Ukraine Military Strength. URL: https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=ukraine
10. Гендрікс Ч., Хаттон Л. Реформа поліції та гендер. Гендер та засоби реформування Сектора безпеки. За редакцією Бестік М., Валасек К. Женева: DCAF, OSCE/ODIHR, UN-STRAW, 2008 р., параграф 3.
11. Севрук І. Гендерна рівність у секторі безпеки і оборони України: проблеми, завдання та перспективи. *Гілея: науковий вісник. Серія Філософські науки*. 2019, Вип. 151 (№ 12). Ч. 2. С. 127–135.
12. Оцінка гендерного впливу на Сектор безпеки та оборони України 2017 року. 25 вересня 2017р. Олена Сулова, Еммікі Руз. URL: http://ngu.gov.ua/sites/default/files/gender_assessment_report_ua_final_26_oct_2017_0.pdf
13. Соколовська Ю., Севрук І., Чупрінова Н. Принципи професіоналізму та гендерної рівності у реформуванні силових структур України. *Актуальні проблеми філософії та соціології: науково-практичний журнал*. 2021, №29. С. 33–39.

14. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження). К.: ФОП Клименко, 2016. 80 с.
15. Приходько І.І., Юр'єва Н.В., Мацегора Я.В., Колесніченко О.С. Психологічні особливості проходження військової служби військовослужбовцями-жінками в Національній гвардії України: монографія. Харків: НА НГУ, 2019. 320 с.
16. Після початку війни гендерних упереджень в оборонній сфері практично не залишилося – О. Стефанішина. Укрінформ. Мультимедійна платформа іномовлення України. 04.05.2023. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3704721-pisla-pocatku-vijni-gendernih-uperedzen-v-oboronnij-sferi-practicno-ne-lisilosa-stefanisina.html>

TRANSFORMATIONS OF LAW ENFORCEMENT AND SECURITY STRUCTURES IN UKRAINE AS PART OF GENERAL CIVILIZATION PROCESSES

Irina Sevruc, Yulia Sokolovska, Natalia Chuprynova

National Academy of the National Guard of Ukraine,

Faculty of Humanities, Department of Social Sciences and Humanities

Zakhysnykiv Ukrainy sq., 3, 61001, Kharkiv, Ukraine

The research purpose is to analyze the dominant general civilizational trends that cause changes and transformations of the law enforcement and security bodies in democratic countries as well as their influence on these structures in Ukraine, to assess relevant anticipated risks and problems that may materialize for national law enforcement and security agencies in the near future.

The methodological basis of the research is a systematic approach, concrete-historical and interdisciplinary approaches. The basic principle of the dialectical methodology regarding the ratio of “general”, “special”, “individual” is applied, and this allows studying the transformations of national law enforcement and security structures in the context of general civilizational processes. During the research, the authors used the methods of philosophical reflection, analysis, synthesis, document analysis, monitoring, and observation. The context of this research is changes and transformations taking place in the law enforcement structures in developed democratic countries and Ukraine, on the territory of which large-scale military operations are being conducted.

The peculiarities of the obtained results are as follows: 1) the dominant trends at the modern stage of the man-made civilization were determined in the context of their influence on the transformational processes taking place in the law enforcement and security structures of the developed democratic countries in the world and in Ukraine; 2) the actualization of the problems of civil-military relations and the formation of Civil Military Co-operation structures was found to be a response to two trends of a general civilizational nature – limited opportunities/loss of control by society and the state over military science and the proliferation of weapons, which is inherent in the “risk society”, and the need to establish dialogue, interaction, which is characteristic of the Ages of Globalization; 3) the processes of convergence of the military sector and high/science-intensive technologies in the world-leading countries were analyzed, and this is how the science-intensive technologies influence all spheres of life at the current stage of the man-made civilization; 4) the vision of implementing gender equality in the law enforcement structures was revealed to further ensure justice and equality as basic values and principles of a modern developed democratic society; 5) a number of systemic problems and risks were identified; they can be predicted as relevant in the near future for the law enforcement and security sector of Ukraine, in the context of the identified trends.

The main perspective of the research is to search for optimal ways and mechanisms that can help prevent or mitigate anticipated risks and their negative consequences for the national security of Ukraine.

Key words: military sector, security sector, transformations of law enforcement structures, civil-military cooperation, Civil-Military Co-operation structures, democratization of law enforcement structures, technogenic civilization, globalization, risk society, NBCIS-technologies.

УДК 32.329

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.16>

ПРИНЦИПИ СИМВОЛІЧНОЇ ВЛАДИ І СОБОРНОСТІ В ІДЕОЛОГІЇ ВІЗАНТИЇЗМУ

Юрій Ситайло

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна*

Досліджується ідеологія візантизму та її вплив на організацію суспільства. Аналізується візантійська модель влади, що базується на символічних аспектах, які виявляються через інтеграцію релігійних і політичних структур. Проводиться аналіз ролі Церкви та її співвідношення з імперією, а також вплив цієї ідеології на суспільні структури та інституції.

Розглядається концепція соборності, яка є важливим аспектом візантизму. Наведено аргументи щодо того, як соборність впливала на організацію суспільства та сприяла об'єднанню людей навколо спільних цінностей та ідеалів. Проводиться дослідження принципів свободи та єдності, які визначали характер влади та співжиття візантійського суспільства.

Вивчається трансформація візантизму в контексті ідеології етатизму та її вплив на суспільну структуру. Розглядаються атрибути цієї трансформації та негативні наслідки, які вона може мати для суспільства.

Дана стаття присвячена аналізу ключових принципів ідеології візантизму, зокрема принципам символічної влади і соборності, які мали важливий вплив на формування та розвиток Візантійської імперії. Стаття досліджує концепцію влади як символічного інструменту, що підтримував ієрархію та єдність імперії, а також роль церковної соборності в політичному та соціокультурному житті Візантії.

Стаття вказує на важливість цих ідеологічних принципів у формуванні Візантійської імперської ідентичності та впливі їхньої спадщини на подальший розвиток історії та культури Східної Європи та Середземномор'я. Дослідження, проведене в цій статті, допомагає краще зрозуміти візантійський світогляд та його вплив на історію та культуру цього періоду.

Висновки статті вказують на складний характер візантизму як ідеології та його вплив на організацію суспільства. Стаття сприяє глибокому розумінню принципів символічної влади та соборності в контексті візантійської ідеології та їхнього значення для розвитку суспільства.

Ключові слова: візантизм, символічна влада, соборність, церква, імперія, свобода, єдність, етатизм.

Постановка проблеми. Імперія Візантійська, спадкоємиця славетної Римської імперії, стала важливим центром культури, політики та релігії протягом багатьох століть. Її ідеологія, яка базувалася на принципах символічної влади і соборності, глибоко вплинула на її розвиток та спадщину. В даній статті ми розглянемо ці ключові ідеологічні аспекти Візантійської імперії та їх вплив на її культурну, політичну та релігійну сфери.

Один з найважливіших принципів ідеології Візантійської імперії був принцип символічної влади. Імператор не просто був правителем, але й символом Божої волі на землі. Його образ та влада були пов'язані з небесною сферою, і він виступав як захисник православної віри.

Імператорський обряд коронації був важливим символом цієї ідеології. Під час церемонії імператор отримував корону від представника церкви, що підкреслювало його божественне призначення. Крім того, імператорська символіка, така як орел, який символізував Римську імперію, або червона спідниця, вишивана золотом, яка вказувала на імператорський статус, стали важливими знаками влади.

Символічна влада імператора відігравала об'єднуючу роль у Візантійській імперії. Вона об'єднувала різні національності, етнічні групи та релігійні спільноти під єдиним гербом імперії. Імператор був гарантом єдності і стабільності в імперії, і його влада мала місце не лише на політичному, але й на духовному рівні.

Ще однією важливою складовою ідеології Візантійської імперії був принцип соборності. Церква відігравала ключову роль у житті імперії і була її духовним центром. Собори церковні визначали доктрину та віру, а їхні рішення мали юридичну силу в імперії.

Собори об'єднували представників різних релігійних та географічних областей імперії, підкреслюючи соборність Візантії. Вони вирішували спори та конфлікти, а також визначали основні аспекти доктрини і віри. Соборна церква сприяла єдності імперії та підтримувала стабільність її влади.

Мета статті: обумовлена актуальністю обраної теми і полягає у здійсненні комплексного філософсько-релігієзнавчого аналізу принципів символічної влади і соборності в ідеології візантизму.

Ступінь наукової розробки. Принцип соборності виявлявся і в інших аспектах суспільного життя Візантії. Імперія була багатонаціональною та багатокультурною, і соборність стала ключовим чинником її стабільності. Різні етнічні групи та національності співіснували, дотримуючи загальних правил і цінностей імперії.

Соціально-філософські та соціально-етичні дискурси символізму й соборності, що були вивчені М. Бердяєвим, С. Булгаковим, І. Ільїним, В. Соловйовим, П. Чаадаєвим, С. Франком та іншими, є невід'ємною частиною парадигми візантизму. Сучасне розуміння цієї проблеми враховує цивілізаційний аспект, представлений в роботах українських та російських науковців, таких як В. Аверьянов, К. Костюк, Ю. Павленко, А. Панарін, С. Хоружий, В. Щукін і інших [4, с. 86].

У церковному середовищі сформульовані проблеми цих дискурсів відображаються в роботах традиціоналістських та консервативно налаштованих представників, таких як С. Роуз, Кирила (Гундяєв) та інших. Ця частина православного кліру розглядає своєю місією радикалізацію християнських вимог до суспільства та відновлення соціальної парадигми Візантійської імперії, що означає активне впровадження православних принципів у взаємодію церкви, держави та народу.

Більш ліберально налаштовані представники церкви, такі як Михаїл (Мудьюгін), Антоній (Блюм), О. Мень, В. Новік, настоюють на негативному впливі такої взаємодії не лише на євангелізацію суспільства, але й на долю Вселенського православ'я [6, с. 31].

Соборність є важливою складовою православного вчення про суспільство і втілює найоптимальнішу модель колективного життя. Більшість дослідників вважають поняття «соборність» за виведене з двох рівноцінних аспектів – зібрання та храму. В першу чергу, термін «соборність» (католицизм) застосовується до самої православної церкви і символізує її єдність як містичного тіла церкви і її підпорядкованість єдиній меті.

Свідченням цього факту служить Нікео-Константинопольський символ віри, в якому церква називається «Єдиною Святою, Соборною Апостольською» [2, с. 75]. Соборність церкви означає, що вона, по-перше, охоплює весь світ у географічному розумінні; по-друге, проповідує повну істину; по-третє, об'єднує всю людську спільноту, незалежно від їхньої

класової, професійної або іншої приналежності; по-четверте, взаємодіє з усією гамою людської моральності, як в позитивних, так і в негативних виявленнях.

Це дозволяє зробити висновок, що, хоча церква «не від світу цього», вона, наслідуючи приклад Спасителя, прагне врятувати та відновити світ через втілення історичного кенозису спокутувальної місії. Згідно з цією концепцією, місія церкви на землі полягає не лише в рятуванні людей, але і в тому, щоб спасти та відновити весь тваринний світ. Тому церква в світі діє соборно, прагнучи врятувати багатьох і «віддати душу Свою для спокутування багатьох» (Мк. 10.45). При цьому тлумачення соборності як зібрання не суперечить його розумінню як храму, оскільки грецьке слово «церква» (екклесія) означає зібрання тих, хто запрошений. Це дозволяє говорити про схожість та взаємодоповнюваність цих двох значень.

Акцент на соціальному аспекті цього терміну стає важливим завдяки розумінню соборності як містичної парадигми колективного життя, коли під соборністю розуміється «згода, однотайна участь віруючих у житті світу і церкви, колективна життєтворчість та колективне спасіння» [1, с. 57], єдність всіх християн і бажаний ідеал спілкування і спільного життя. У XIX–XX століттях цей принцип суспільного життя активно обговорював український філософ І. Вишенський [1, с. 126].

Релігійні філософи, такі як О. Хом'яков, С. Булгаков, П. Флоренський, С. Трубецької, В. Соловйов, С. Франк тощо, також використовували термін «соборність» в схожому контексті, де він вказує на необхідність взаєморозуміння і спільного життя людей [5, с. 125].

Зрозумілою є «горизонтальна» сутність явища соборності: вона пронизує суспільне існування та відображає соціальну поведінку людей. Отже, обов'язком людей повинно бути втілення цього зразка в суспільному житті. Вчення про соборність відображає православне розуміння не лише взаємодії людини та колективу, але й стосунків людини з «надособистими» структурами, такими як держава, народ, клас, а також з усім суспільством в цілому. Деякі умови створення соборного суспільства, які називали українські філософи, включають:

- Рівність, свобода, справедливість, братерство та благочинність як основа спільного життя (І. Вишенський).
- Цілісність суспільства на основі вільного підкорення особистостей абсолютним цінностям, які ґрунтуються на любові до цілісності, церкви, народу, Бога та держави (І. Киреевський).
- Вільне об'єднання основ церкви в спільному розумінні істини та пошук шляхів спасіння (О. Хом'яков).
- Співзвучність свободи та єдності багатьох людей на основі їхньої загальної любові до тих самих абсолютних цінностей (Ю. Самарін).
- Вільне єднання всіх у досконалому добрі (В. Соловйов).
- Внутрішня єдність, первинна гармонія та узгодженість людського життя (С. Франк) [8, с. 144].

Зрозуміло, що соборне сприйняття світу, яке є характерним для східно-християнської ментальності, не обмежується рамками земного існування людини, а націлене на метафізичне буття. Соборність розглядалася не лише як ідея спасіння людини, але і як засіб спасіння всього тваринного світу. У цьому контексті солідарність зі всім світом виступала як умова загального спасіння, де спасіння розглядалося не як індивідуальне, а як соборне, спільне із всім світом. Спроба зцілення окремого індивідууму була неможливою без зцілення людського роду в його органічному цілому. Варто зазначити, що цей космічний аспект соборності був актуальним ще в ідеях апокатастасиса східних богословів, таких

як Климент Александрійський, Максим Сповідник і інші. У ті часи «Східне християнство, на відміну від Західного, не надавало особливого значення проповіді та іншим формам моральної настанови, але підкреслювало фундаментальне значення обряду як зовнішнього виразу глибокого внутрішнього погодження з колективом віруючих» [9, с. 63].

Практичною основою єдності громади передусім була спільна колективна праця, яка допомагала усвідомити важливість об'єднання людей для забезпечення виживання. Розповсюдженню ідеї соборності на Сході сприяло також колективне та природоцентричне сприйняття світу, у якому людина відчувала себе частиною природи.

Отже, вона розглядала себе як частину світу і колективу, і не уявляла свого існування поза межами громади, тож вона ідентифікувала себе в основному через свою належність до певної соціальної групи. Це призвело до того, що ідея соборності почала проникати у всі аспекти людського життя, а індивідуалізм сприймався як більше антиприклад «неприйнятної» поведінки, а не норми спільного життя в православній спільноті.

Ідея соборності була нерозривно пов'язана з православним розумінням свободи. У православній традиції свобода не проявлялася в ізольованій, автономній особистості, яка самостійно визначала своє існування в індивідуалізмі. Навпаки, свобода виявлялася через створення особистістю вищого духовного об'єднання, через об'єднання в духовному організмі, в Тілі Христовій, іншими словами, в Церкві [7, с. 104].

Загалом, відмінності полягали у тому, що у західній церкві свобода була розглядана індивідуалістично як право особистості на захист від вторгнень інших осіб, тоді як у східній церкві антагонізм між колективом і особистістю був неможливим. Особистість розумілася як частину релігійного колективу, і навпаки, релігійний колектив існував всередині релігійної особистості. Це призводило до кафолічного трансформування свідомості людини, коли вона «поглиблювала» свою індивідуальну свідомість, вбираючи в себе різноманітні індивідуальності та отримуючи можливість сприймати та виражати свідомість і життя всього колективу.

Однак за думкою православних авторів, соборність, незважаючи на її спрямованість на добровільне об'єднання з колективом, не повинна була перетворювати людину в ідеологію деіндивідуалізованої особистості. Основна цінність соборного сприйняття світу полягала передусім у її об'єднувачих можливостях. Ідея соборності не була лише результатом патріархальних цінностей, а також засобом збереження цінностей, спрямованих на інтеграцію суспільства. У такому контексті прагнення до свободи не вказувало на агресивне прагнення до розширення індивідуальних прав і виборів, а скоріше на потребу в особистій спільноті, яка включала в себе динаміку особистого самоподолання та самовідданості у любові.

Проте найглибші та найшкідливіші трансформації парадигми соборності сталися під впливом ідеології символізму. Ця ідеологія передбачала тісну співпрацю між владою та церквою, і тотожність православ'я з імперією та народом. Символізм – це політична доктрина, спрямована на відродження «православної держави» і «православної монархії» як єдиної можливої моделі подальшого співіснування правовірних, і це відбувається через визнання Імперії як «не просто світського апарату, але таємничого сотеріологічного організму, який запобігає приходу антихриста». Етатистська ідеологія базується на вірі у бездоганність богословських знань певної церкви, і намагається надати їй всесвітнє значення, що веде до уявлення про політичне об'єднання «православних народів» під керівництвом «православного царя».

У науковій літературі зазвичай виділяють дві історичні форми візантизму – первинну (візантійську) та вторинну (російську). Первинний візантизм характеризується реконструкцією римського кесаризму на основі римського спадку та відсутністю релігійного плюралізму.

В російському візантизмі такі ознаки включають: повне проникнення ідеї візантизму в усі аспекти суспільного життя, ідею «цивілізаційної» важливості цієї ідеї, що передбачає можливість встановлення нею організуючого принципу для слов'янського світу [4, с. 86].

Характеристики українського візантизму включають такі «суспільні вади»:

1. Невизначеність важливої мети для суспільства, яка б відповідала християнським ідеалам.

2. Відсутність вираженого бажання до самоспівдосконалення.

3. Байдужість держави до неформального релігійно-громадянського та релігійно-морального життя людей.

4. Переважаюча турбота не про душу народу, а про соціальне тіло.

5. Різке несумісність дій царів України з ідеалом християнського царя.

6. Залежність вищого начала, яке є Церквою, від нижчого, а саме – від держави.

Символізм, як складова візантизму, передбачає:

1. Відновлення гармонійної взаємодії церкви та держави, політики та релігії.

2. Розгляд влади як засобу релігійного служіння.

3. Відновлення християнської держави як монархії совісті.

4. Визнання монарха як субстанції добра і світла, місіонера, який спрямований на християнізацію світу.

5. Впровадження релігії в усі сфери суспільного життя.

6. Визнання єдності національної традиції та передачу передумов для цілісного життя нації.

7. Підкреслення єдності народу та влади (самодержавства) і відповідальності самодержця перед народом.

8. Культивація ідеї православної держави і міжнаціональної єдності (імперії).

9. Підтримка концепції месіанської ролі окремого народу як шляху порятунку для інших народів [7, с. 87].

Найбільш тривожною ознакою етатистської ідеології є те, що, попри обґрунтування доктрин «збирання земель», «захисту єдиновірців» і «захисту істинної віри», вона, насправді, служить інструментом зовнішньої експансії і використовується для досягнення політичних цілей.

У традиціях українського православ'я на протязі всієї історії Церкви можна відзначити перевагу соборної складової над етатистською. Українське духовенство, яке обиралося народом, не утворило із себе відокремлений шар українського суспільства, і жодне вагоме рішення не приймалося церквою без врахування волі світських станів. Вирішення важливих питань на соборних зборах супроводжувалося розвитком концепції соборно-правності, яка підтримувала ідею Церкви як суспільства. Українській традиції були властиві повага до особистості та визнання її позитивного внеску.

У світогляді українців громада розглядалася як свобідне об'єднання людей, і їх ідеалом був вільний федеративний союз [8, с. 249–252]. З цих же причин немає підстав стверджувати, що символізм був характерним для українського православ'я. Українці завжди проявляли толерантність до інших віросповідань, це було обумовлено відносною слабкістю українського націоналізму і відсутністю в ньому суворой конфесійної ідентифікації, що серйозно підірвало можливість встановлення релігійної монополії. «Етатизації» українського православ'я заважає і те, що Український національний міф має менше релігійних зв'язків [3, с. 16], тому стає неможливою абсолютизація його релігійної складової.

Важливим фактором є відсутність імперських амбіцій у українського народу, який ніколи не прагнув створювати чи бути частиною імперії, але мріяв про свою власну державу-націю.

Зазначимо, що символічна влада і соборність були важливими принципами в ідеології Візантійської імперії. Ці принципи визначали не лише політичну структуру і культурний ландшафт Візантії, але і впливали на соціальне та релігійне життя. Розглянемо їх більш детально:

Символічна влада (Символізм):

Візантійська імперія відзначалася високою рівністю духовної і світської влади. Один з найважливіших символів цієї влади був образ імператора. Він виступав не лише як політичний лідер, але й як головний представник духовної влади. Ця об'єднана символічна влада надавала імперії стабільності та сили. Імператор був вважаний представником Бога на землі і мав владу над душами імперії, а не лише над їхніми тілами.

Соборність (Католицизм):

Соборність в ідеології Візантизму виражалася через ідею єдності візантійського світу навколо християнської віри і церковної ієрархії. Імперія прагнула до єдності не лише в сакральній сфері, але і в політичній, культурній і соціальній. Соборність була сприяла стабільності імперії і об'єднувала різні національності та культури.

Церковна ієрархія:

Центральним елементом соборності в Візантії була православна церква. Церковна ієрархія, яка була суворо ієрархічною, грала важливу роль у житті імперії. Патріарх Константинополя був одним із найвищих духовних лідерів, і його авторитет розповсюджувався на всю християнську спільноту.

Церковна архітектура і мистецтво:

Символічна влада і соборність також відображалися у візантійській архітектурі і мистецтві. Церкви і монастирі були величними спорудами, призначеними для служіння Богу і виконання церковних обрядів. Мозаїки та фрески, що прикрашали ці споруди, символізували духовні цінності і ідеї імперії.

Захист християнства:

В історії Візантії символічна влада і соборність також проявлялися у захисті християнства від зовнішніх загроз. Імперія була активним учасником оборони православної віри від різних геретичних рухів і ісламських завойовників [1, с. 44].

Символічна влада візантизму виявляється в численних атрибутах, які підкреслюють його важливість і вплив на суспільство. Декілька основних символів візантизму включають:

Константинопольський Великий Палац: Цей палац служив резиденцією для імператорів Візантійської імперії та символізував їхню владу та велич. Архітектурні елементи та прикраси палацу відображали розкіш та розмаїття культури Візантії.

Христос Пантократор: Зображення Христа Пантократора (Вседержавного) було поширеним в імперії та прикрашало багато церков і мозаїки. Воно символізувало владу Христа над всім створінням і, таким чином, імператорську владу, яка походила від Бога.

Біля та Державний орел: Ці символи були важливими національними символами Візантійської імперії. Орел символізував владу імператора, а також єдність імперії.

Сфера та жезл: Ці атрибути імператорської влади вказували на облік імператора і його здатність керувати імперією. Сфера символізувала землю, а жезл – правосуддя та владу.

Царські корони та діадеми: Імператори носили вражаючі корони та діадеми як символи своєї влади та підкреслення свого статусу.

Благословення церковних діжурних осіб: Церковні діячі грали важливу роль в підтримці символічної влади візантійських імператорів, вони благословляли імператорів та висували їх на посаду.

Ці символи візантійської влади не тільки відображали імператорську гідність, але й підтримували ідею того, що влада імператора була божественною і наділеною вищим смислом [9, с. 98].

Висновок. Узагальнюючи, ідеологія Візантизму висвітлювала важливість символічної влади і соборності як засобів збереження і підтримки імперії. Ці принципи формували характер імперії та сприяли її тривалому існуванню.

В контексті даної ідеології людина себе розглядала як частину світу і колективу, і не уявляла свого існування поза межами громади, тож вона ідентифікувала себе в основному через свою приналежність до певної соціальної групи. Проте, соборність, незважаючи на її спрямованість на добровільне об'єднання з колективом, не повинна була перетворювати людину в ідеологію деіндивідуалізованої особистості.

Список використаної літератури

1. Головащенко С. Історія християнства: навчальний посібник. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
2. Єленський В. Релігійна свобода і національна ідентичність: Україна. *Релігійна свобода. Науковий щорічник*. 2002. № 6. С. 14–21.
3. Марчишак А. Православний фундаменталізм як відповідь на глобалізацію. *Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: збірник наукових праць*. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. № 14. С. 152–158.
4. Павленко Ю. Євразійство та цивілізаційна структура. *Наука та наукознавство. Міжнародний науковий журнал*. 2001. № 2. С. 43–53.
5. Пашук А. Іван Вишенський. Мислитель і борець. Львів: Світ, 1990. 176 с.
6. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ: Світ Знань, 2004. 912 с.
7. Симоненко П. Комуністи про церкву та її роль у житті України. *Голос України*. 1999. С. 26–32.
8. Федів Ю., Мозгова Н. Історія української філософії: навчальний посібник. Київ: Україна, 2001. 512 с.
9. Яннарас Х. Поняття «економіка» та його ідеологічна інтерпретація. *Соціальна доктрина Церкви (Збірник статей)*. Львів: Свічадо, 1998. С. 109–120.

THE PRINCIPLES OF SYMBOLIC POWER AND CATHEDRALISM IN THE IDEOLOGY OF BYZANTIUM

Yurii Sytailo

*Ivan Franko State University of Zhytomyr,
Faculty of Historical, Department of Philosophy and Political science
Velika Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

The ideology of Byzantium and its influence on the organization of society is investigated. The Byzantine model of power is considered, based on symbolic aspects that are revealed through the integration of religious and political structures. The role of the Church and its relationship with the empire, as well as the influence of this ideology on social structures and institutions, are considered.

The concept of cathedralism, which is an important aspect of Byzantium, is studied. Arguments are given as to how cathedralism influenced the organization of society and contributed to the unification of people around common values and ideals. The principles of freedom and unity, which determined the nature of power and coexistence of Byzantine society, are analyzed.

The transformation of Byzantium in the context of the ideology of statism and its influence on the social structure is considered. The attributes of this transformation and the negative consequences it can have for society are considered.

This article is devoted to the analysis of the key principles of the ideology of Byzantium, in particular the principles of symbolic power and conciliarism, which had an important influence on the formation and development of the Byzantine Empire. The article explores the concept of power as a symbolic tool that supported the hierarchy and unity of the empire, as well as the role of the church council in the political and socio-cultural life of Byzantium.

The article points to the importance of these ideological principles in the formation of the Byzantine imperial identity and the influence of their legacy on the further development of the history and culture of Eastern Europe and the Mediterranean. The research conducted in this article helps to better understand the Byzantine worldview and its influence on the history and culture of this period.

The conclusions of the article indicate the complex nature of Byzantium as an ideology and its influence on the organization of society. The article contributes to a deep understanding of the principles of symbolic power and conciliarism in the context of Byzantine ideology and their significance for the development of society.

Key words: Byzantium, symbolic power, cathedralism, church, empire, freedom, unity, statism.

УДК 821.26:316.212

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.17>

ЗАЗДРІСТЬ ЯК ПІДґРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЯ РЕСЕНТИМЕНТУ

Марія Сінельнікова

*Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра філософії
вул. С. Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна*

Заздрість в тисячу разів страшніше голоду.
Мігель де Унамуну

В статті досліджується одна з ключових причин формування почуття ресентименту – заздрість. Зауважено, що заздрість зазвичай трактується дуже по-різному, як емоція, почуття та пристрасть, також як основна людська схильність, моральний порок чи природна недосконалість. Внаслідок такої багатоманітності трактувань заздрість часто плутають з ніцшеанським почуттям ресентименту. Автор прагне виправити це заблудження, наголошуючи, що заздрість і ресентимент – це не тотожні поняття. Незважаючи на їхню подібність та спільні риси, між ними є ряд суттєвих відмінностей, на яких і наголошується в даній статті.

Передусім констатується, що не всі прояви заздрості приводять до формування почуття ресентименту. Його появі сприяє т.зв. «сильна» або «чорна» заздрість, яка проникає глибоко всередину людської особистості і стає визначальною рисою її характеру. Також формуванню ресентименту сприяє і «екзистенційна» або онтологічна заздрість, яка супроводжується втратою людини власної ідентичності та унікальності. Це спонукає людину «приміряти» чужо для себе ідентичність та заздрити самодостатнім особистостям, якими вона б сама хотіла бути.

Заздрість часто супроводжується ненавистю, оскільки концентрується не стільки на особистих перевагах, скільки на здобутках інших. Це викликає почуття ненависті до інших, які лише посилюють у заздрісника відчуття власної неповноцінності та неспроможності. Всі перераховані моменти дуже нагадують ніцшеанський ресентимент, в основі якого також лежить ненависть, яка в поєднанні із заздрістю, формує руйнівне ядро даного почуття. Тому ресентимент, «посилений» заздрістю та її згубним потенціалом, часто приводить людину до руйнування та саморуйнування (саморесентименту).

Звідси випливає, що заздрість – це соціально-психологічний феномен, властивий ресентиментній особистості, який проявляється в невдоволенні та недоброзичливості по відношенню до тих, хто досягнув благополуччя, успіху чи щастя. Однак між заздрістю та почуттям ресентименту є декілька суттєвих відмінностей. По-перше, заздрість може бути тимчасовим явищем, тоді як ресентимент – це завжди довготривалий процес. По-друге, заздрість деколи це лише просто заздрість, в той час як ресентимент – це складна суміш різноспрямованих почуттів та емоцій, які надовго вкорінюються всередині людини. Тобто, ресентимент є більш складним почуттям ніж заздрість, яка виступає лише однією зі стадій його становлення.

Ключові слова: заздрість, ресентимент, саморесентимент, Ф. Ніцше, М. Шелер,

Виклад основного матеріалу. Заздрість завжди поставала об'єктом численних досліджень, як одна з найбільш втаємничених емоцій. Її природу в своїх творах намагалися з'ясувати М. Кляйн, Е. Чоран, Дж. Епштейн, Г. Шоек, Е. Пульчіні та ін. Через те, що заздрість сприймається як емоція (ситуативна заздрість), як почуття (стійка заздрість) і як

пристрасть (всеохоплююча заздрість), її часто плутають з ніцшеанським почуттям ресентименту, аналізу якого також присвячено чимало розвідок. Серед їх числа твори М. Шелера, Р. Соломона, С. Аешбаха, Г. Елгата та багатьох інших. Як бачимо, досліджень проблеми ресентименту та аналізу сутності заздрості є чимало, але вкрай мало є робіт, які розглядають заздрість як підґрунтя становлення почуття ресентименту. Тому *метою даної статті* є розгляд заздрості як однієї з причин формування почуття ресентименту, виділення їх спільних та відмінних рис.

Поняття ресентименту часто асоціюється з іменем видатного німецького мислителя Фрідріха Ніцше. Хоча передісторія дослідження цього феномену сягає ще спадщини Платона, Аристотеля, Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. де Мандевіля, Д. Дідро, Г. Гегеля, С. К'єркегора та ін. Але саме Ніцше вдалося зробити ресентимент ключовим моментом в дослідженні людини, надовго закріпивши його у філософському дискурсі. Роботу Ніцше продовжив М. Шелер, який у своїй праці «Ресентимент в структурі моралей» [15], ретельно дослідив типологічні вираження цього почуття. Феноменологічний підхід Шелера спрямований на розуміння ресентименту як цілісного явища, а також на дослідження основних його складових. Саме в цьому моменті прослідковується основна відмінність між підходами двох філософів: якщо Ніцше був переконаний, що ресентимент ґрунтується на почутті ненависті та мстивості, то Шелер вважав, що ресентимент починається саме із заздрості. Це дало йому підстави створити цілу феноменологію заздрості, крізь призму якої він досліджує формування та розвиток почуття ресентименту.

Зазвичай заздрість визначають дуже по-різному. Наприклад, як «базову антропологічну категорію» [16, с. 201], яка охоплює різні форми поведінки та почуття людини, що виникають по відношенню до тих, хто володіє бажаними матеріальним чи нематеріальними благами. До заздрості схильні всі індивіди, тому вона «більш універсальна, ніж прийнято вважати» [16, с. 18]. Однак ступінь заздрості у кожної людини різний, оскільки він залежить від особистої самодостатності та моральності. Це дає підстави стверджувати, що на людей заздрість впливає неоднаково: одні – відчують лише її легкі поколювання, інших вона підштовхує до суперництва, а от дехто перетворюється на киплячий котел, плюючись отрутною жовчю [8, с. 87].

Останній момент дуже нагадує опис ресентименту, який Шелер порівнює з «огидною майстернею» та «душевеним динамітом» [15, с. 11]. Саме в цьому аспекті заздрість постає підґрунтям для формування почуття ресентименту, адже якщо заздрість триває довго і не вичерпує себе, то це вже не просто заздрість, вона стає чимось більш згубним та фатальним. Повільно та поступово поглинаючи людину, заздрість починає нагадувати голод та ненаситність, які розкривають істинну природу даного почуття. Заздрісна людина «ніколи не знає вдоволення, оскільки її заздрість народжується всередині неї і тому завжди знаходить для себе новий об'єкт» [10, с. 182]. З огляду на це можна стверджувати, що чим більше людина схильна до заздрості, тим вірніше вона торує шляхом ресентименту.

Тут ми спостерігаємо одну з ключових відмінностей між заздрістю та ресентиментом: якщо заздрість може бути тимчасовим явищем, то ресентимент – це завжди довготривалий процес. Крім цього, заздрість здатна функціонувати сама по собі, тоді як ресентимент – це не просто якась одинична емоція, це складний комплекс переживань, в який можуть бути включені різноманітні почуття та емоційні стани, такі як образа, мстивість, злість, гнів, агресія тощо. Більше того, перераховані складники ресентименту не завжди носять явно виражений негативний характер. Наприклад, образа чи мстивість, як зрештою і сам ресентимент, можуть бути направлені на покращення людського становища чи самовдосконалення. Заздрість також може сприяти особистісному зростанню, але вона більш

простіша емоція і не володіє такою багатогранністю і різноманітністю, як почуття ресентименту.

Крім цього, про заздрість часто говорять як про «огидний порок» [21, с. 78; 7, с. 221], який заважає людині просуватися до честноти. Однак насправді, «як ресентимент, так і заздрість, стають пороками лише тоді, коли породжують навмисні та морально негативні, тобто руйнівні щодо іншого, вчинки» [13, с. 28]. Але традиційно заздрість, як і ресентимент, здебільшого зачисляють до реактивних почуттів, які позбавляють людину самодостатності, унікальності та незалежності в реалізації власної свободи. Хоча Р. Соломон з цим не погоджується, вважаючи, що заздрість може стимулювати і підбурювати людину до досягнення мети [19, с. 103–107], тим самим перетворюючи її на активне начало. Це засвідчує суперечливу природу заздрості та доводить, що заздрісник частіше переходить до дії, ніж людина ресентименту, яка переважно довго розмірковує та постійно зволікає, боячись отримати ще більше страждань та принижень у відповідь. Таким чином, заздрість може бути потрактована як активна емоція, «активне зло» [8, с. 8], яке здатне завдати реальної шкоди. Тоді як ресентимент здебільшого так і залишається пасивним та реактивним. Він рідко спонукає до дії та здатен «реагувати лише знишка, пасивно, підпільно» [13, с. 23].

Основною причиною виникнення заздрості, як і ресентименту, вважають почуття неповноцінності, «відсутність впевненості у власній значущості, яке поєднується з почуттям безсилля» [14, с. 464]. Ці відчуття виникають у людини через її неспроможність отримати бажане, внаслідок відсутності в неї влади та владних повноважень. Через це людина розчаровується у своїх можливостях, а «втрата сенсу – це саме та ситуація, коли життя не в змозі породити владу» [2, с. 13]. Подібна «безсила» заздрість, яка усвідомлюється індивідом поступово, є одним з найгірших її видів, який, зрештою, також приводить до формування почуття ресентименту.

Це засвідчує, що не всі прояви заздрості можна вважати виявом почуття ресентименту. Так само, як і не всі різновиди ресентименту варто трактувати як прояви заздрості. Ресентимент можна, вслід за Е. Пульчіні, назвати лише «особливим виявом заздрості» [13, с. 21]. Це означає, що його появу провокує здебільшого «сильна», «чорна», руйнівна та саморуйнівна заздрість. «Сильна» або «чорна» заздрість – це та негативна емоція, що спонукає людину здійснювати зловмисні дії щодо усунення чужого успіху, благополуччя і радості. Цей вид заздрості можна співвіднести з «сильним» почуттям ресентименту [1, с. 94], який також пов'язаний з прагненням руйнувати та знищувати свій об'єкт.

Не дивно, що в більшості випадків заздрість, як і ресентимент, розглядаються як негативні та деструктивні почуття, які шкодять передусім своєму носію. Заздрість призводить до деформації особистості, викликаючи в неї тривогу, невпевненість, які породжують сильне емоційне «вигорання», що «самоотрує розум» [7, с. 221]. Теж стосується і ресентименту, який також визначають передусім як «самоотруєння розуму» [15, с. 4], що сприймається як емоційно руйнівна сила всередині людини. Таке саморуйнування або саморесентимент виникає тоді, коли заздрісник не здатен цінувати себе і те, чим володіє. В цьому випадку людина втрачає власну унікальну сутність і вже не здатна адекватно функціонувати та об'єктивно мислити. Для того, щоб компенсувати цю неспроможність, людина ресентименту, як і заздрісник, починають шукати для себе зовнішніх орієнтирів.

Так починає формуватися найсильніше почуття ресентименту, до якого приводить т. зв. «екзистенційна» [15, с. 9] або онтологічна заздрість. Подібну заздрість провокує не щось конкретне (краса, талант, успіх, багатство, щастя тощо), а сама сутність та буття іншої людини. Такий вид заздрості зазвичай зустрічається у людей, які не задоволені власною ідентичністю, своїм особистим «Я», тому всіма силами прагнуть їх позбутися. Для таких

людей об'єктом заздрості будуть поставати не конкретні особистості, а всі, хто впевнений в собі, хто знайшов себе і своє місце у цьому світі. Тому подібні «люди можуть радо привласнювати чужу ідентичність» [5, с. 24]. Але таке «привласнення» не допомагає, скоріше навпаки, лише посилює людське почуття неповноцінності, заздрості та ресентименту.

Також заздрість, як і ресентимент, формуються в людини на основі егоїзму та марнославства, які викликані диференціацією суспільства, що спонукає індивіда до постійного співставлення себе з іншими. Через це заздрість і ресентимент стають невід'ємними елементами людських взаємин [16, с. 201]. Саме в соціальній площині заздрість несе найбільшу небезпеку [див. 14, с. 54; 16, с. 87], оскільки може виступати об'єднуючо-руйнівним фактором, який спрямовується як назовні, так і всередину особистості [11, с. 72]. Таким чином формується т.зв. «депресивна заздрість» [10, с. 21], яка виникає від тривалого почуття приниження, обділеності та несправедливості. В цьому моменті заздрість вкотре виступає підґрунтям для формування почуття ресентименту та саморесентименту.

Заздрісник, як і людина ресентименту, дуже гостро відчувають «несправедливість» і спрямовують свій «праведний» гнів переважно на тих, хто, на їхню думку, отримує бажане надто легко та незаслужено. Це спонукає заздрісника, як і людину ресентименту, розпочати боротьбу (відкриту чи підпільну) за відновлення «справедливості». Хоча насправді, як слушно зауважує Р. Соломон, ресентимент, як і заздрість, «є воротами до почуття ... несправедливості» [18, с. 116], оскільки вони виражають більш особисті почуття та переживання людини, ніж прагнення відновити вселенську справедливість. Фундаментальне питання заздрісника, як і людини ресентименту, звучить наступним чином: «Чому світ влаштований так несправедливо?», а якщо точніше: «Чому світ такий несправедливий до мене?». Це формулювання засвідчує, що поняття «справедливості» в даному випадку трактується надто суб'єктивно.

Зрештою, це лише викриває підступність даних почуттів, оскільки заздрість та ресентимент рідко проявляють себе в «чистому» вигляді. Вони завжди приховані, бо частіше за все людина не визнає наявності в собі заздрості чи ресентименту, тим самим навіть не усвідомлюючи, що насправді керує її поведінкою. Цю думку поділяє і Шоек, який стверджує, що заздрість (як, до речі, і ресентимент) «являє собою прихований, потаємний процес, наявність якого неможливо довести» [16, с. 61]. Тому не дивно, що ці почуття частіше за все виступають «на публіці» під прикриттям поняття «справедливості» [6, с. 1].

В кінцевому підсумку така несправедлива «справедливість» або проста заздрість, може набувати більш радикальної форми ресентиментного вираження: коли людина не бажає жодних благ для себе, вона лише хоче, щоб вони не дісталися комусь іншому. Це дає підстави визначати заздрість як «природну збоченість» [4, с. 59], властиву усім, адже «жодне створіння не може пробачити іншому його переваги» [3, с. 63]. Через це заздрість змушує людину концентруватися не на тому, що є в неї, а на тому, що є в іншого. Цю якість чудово зображає Ларошфуко, зауважуючи, що заздрісник завжди «невдоволений тим, що якісь досягнення є у його ближнього» [12, с. 102]. Чому? Бо «бачачи чуже благополуччя, людина починає ще сильніше відчувати власну неповноцінність» [8, с. 44].

В цьому моменті спостерігається ще одна відмінність між почуттям ресентименту та заздрістю. Здебільшого людина ресентименту намагається досягти благ для себе, тоді як заздрісник хоче, щоб вони не дісталися іншому. Подібне прагнення заздрісника провокує появу почуття ресентименту та змушує його люто ненавидіти тих, хто викликає в нього подібні негативні почуття. Не дивно, що часто заздрість тісно переплітається з ненавистю, а в деяких випадках вона сама стає «ненавистю, оскільки діє на людину таким чином, що та відчуває невдоволення при вигляді чужого щастя, і навпаки – знаходить вдовolenня

в чужому нещасті» [20, с. 238]. І коли людина відчувається нещасливою (а із заздрісником таке буває доволі часто), їй ненависно дивитися на когось, хто, як вона думає, більш щасливіший за неї [17, с. 93].

Підтвердженням цього служить також і дослівний переклад самого слова «заздрість»: від лат. *invidia* – «антипатія», «ненависть» або від гр. *phthonos* – що означає пристрасть, в якій людина проявляє почуття недоброчливості та ненависті до іншої людини. Іммануїл Кант продовжує цю думку, ставлячи заздрість в один ряд з ненавистю та зловтіхою, називаючи її «пороком людиноненависництва» [9, с. 400]. Це дає підстави констатувати, що заздрість, як і ненависть, виступають ланками одного морально-психологічного ланцюжка [8, с. 118]. Крім цього, ненависть також лежить в основі ресентименту і, поєднуючись із заздрістю, формує руйнівне ядро цього почуття.

Це вкотре засвідчує, що заздрісна людина, як і людина ресентименту, дуже злобна, вона завжди ображена за чуже щастя та успіх. Будь-яка радісна звістка в іншого мучить її та завдає болю, що породжує нестримну лють та злостиве обурення, які виливаються на тих, хто володіє бажаним. Це привносить в заздрість, як і в почуття ресентименту, елемент зловтіхи, яка, як говорить Кант, спонукає людину «руйнувати щастя інших» [9, с. 67]. Особистість відчуває «злісну радість» [15, с. 48] бачачи зло, заподіяне іншому. Тому «в нещасті наших найкращих друзів ми знаходимо дещо приємне для себе» [12, с. 124]. «Добре мати друга-невдачу, аж серце радіє» – як говорив один із персонажів фільму «Під одним дахом» («*Sous le même toit*», 2017 року).

Усі перераховані вище характеристики ресентименту, такі як всепроникливість, довготривалість, злісна радість перед обличчям зла, заподіяного іншому, – поза сумнівом, радикалізують негативну інтенсивність заздрості [13, с. 27]. З чого можна зробити **висновок**, що ресентимент – це не просто заздрість, яка може вичерпувати себе, це дещо набагато більше, глибше та загрозливіше. Адже проникаючи в людську особистість, ресентимент стає постійною та визначальною рисою її характеру.

Тому заздрість – це не завжди ресентимент, а лише одна із стадій його становлення, тоді як ресентимент – це заздрість, але особливого роду: «чорна», «сильна», всепоглинаюча, підступна, руйнівна та саморуйнівна. З огляду на це, дослідження природи заздрості сприяє проясненню механізму формування та функціонування почуття ресентименту, що допомагає людині виявити це почуття не лише в інших, але й в собі. А коли «ворога» віднайдено, то протистояти і боротися з ним стає набагато простіше. **Подальші дослідження** допоможуть краще збагнути людську природу та прослідкувати взаємозв'язок між заздрістю та формуванням почуття ресентименту.

Список використаної літератури

1. Aeschbach S. Ressentiment – An Anatomy [Doctoral thesis. University of Geneva]. Archive Ouverte UNIGE, 2017. <https://doi.org/10.13097/archive-ouverte/unige:103621>
2. Bowles M. The Practice of Meaning in Nietzsche and Wittgenstein. *Journal of Nietzsche Studies*. Vol. 6, 2003. P. 12–24.
3. Cioran E. *Syllogismes de L'amertume*. Paris: Gallimard, 1952. 184 p.
4. Descartes R. *The Passions of the Soul*. Cambridge, MA: Hackett Pub Co Inc., 1989. 191 p.
5. Донскіс Л. Сучасність у кризі. Діалог про культуру причетності. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. 320 с.
6. Elgat G. Nietzsche's Psychology of Ressentiment: Revenge and Justice in «On the Genealogy of Morals». New York: Taylor & Francis, 2017. 190 p.
7. Elster J. Self-poisoning of the mind. *Rationality and emotions. Philosophical transactions of the Royal Society*. Vol. 365, № 1538, 2010. P. 221–226.

8. Epstein J. *Envy: The Seven Deadly Sins* (New York public library lectures in humanities). Oxford: Oxford University Press, 2003. 144 p.
9. Kant I. *Grundlegung Zur Metaphysik der Sitten*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1999. 736 s.
10. Klein M. *Envy and Gratitude and Other works 1946-1963*. Vol. III. New York: Free Press, 1975. P. 176–235.
11. Kutter P. *Liebe, Hass, Neid, Eifersucht: Eine Psychoanalyse der Leidenschaften*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1998. 109 p.
12. La Roche Foucault F. de. *Moral Maxims*. Great Britain: Gale ECCO, Print Editions, 2018. 204 p.
13. Пульчіні Е. Задристь. Сумна пристрасть / пер. з іт. Д. Кондакової. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр 2023. 160 с.
14. Rawls J. *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press, 1971. 560 p.
15. Scheler M. *Ressentiment. Das Ressentiment im Aufbau der Moralen*. Trans. by Louis A. Coser. URL: <https://hscif.org/wp-content/uploads/2018/04/Max-Scheler-Ressentiment.pdf> (дата звернення квітень 2018).
16. Schoech H. *Envy: A Theory of Social Behaviour*. Indianapolis: Liberty Fund, Indianapolis, 2010. 466 p.
17. Schopenhauer A. *The Basis of Morality*. Oxford, New York: Berghahn Books, 1995. 226 p.
18. Solomon R. *One Hundred Years of Ressentiment: Nietzsche's Genealogy of Morals*. *Nietzsche, Genealogy, Morality: Essays on Nietzsche's on the Genealogy of Morals*, R. Schacht (ed.). Berkeley: University of California Press, 1994. P. 95–126.
19. Solomon R. *True to Our Feelings*. Oxford: University Press, 2007. 301 p.
20. Spinoza B. de. *Theologico-political Treatise*. Cambridge: Cambridge University Press. 2007. 331 p.
21. Weiss F. R. de. *Principes Philosophiques, Politiques et Moraux*. Vol. 1. Broché. Paris: Nabu Press, 2010. 418 p.

ENVY AS A GROUND FOR THE FORMATION OF RESENTMENT FEELING

Maria Sinelnikova

*Lviv Polytechnic National University,
Department of Philosophy
S. Bandery str., 12, 79000, Lviv, Ukraine*

The article investigates one of the key reasons for the formation of feelings of resentment – envy. It has been noted that envy is usually interpreted very differently, as an emotion, feeling and passion, as well as a basic human tendency, moral vice or natural imperfection. As a result of this diversity of interpretations, envy is often confused with the Nietzschean feeling of resentment. The author seeks to correct this misconception, emphasizing that envy and resentment are not identical concepts. Despite their similarities and common features, there are a number of significant differences between them, which are emphasized in this article.

First of all, it is stated that not all manifestations of envy lead to the formation of feelings of resentment. Its appearance is facilitated by the so-called "strong" or "black" envy, which penetrates deep into the human personality and becomes a defining feature of him character. The formation of resentment is also facilitated by "existential" or ontological envy, which is accompanied by the loss of a person's own identity and uniqueness. This prompts a person to "try on" someone else's identity and to envy the self-sufficient personalities that she herself would like to be.

Envy is often accompanied by hatred, because it focuses not so much on personal advantages, but on the achievements of others. This causes a feeling of hatred for others, which only increases the envious

person's sense of his own inferiority and inability. All the listed moments are very reminiscent of Nietzschean resentment, which is also based on hatred, which, combined with envy, forms the destructive core of this feeling. Therefore resentment is a more complex feeling than envy, which is only one of the stages of its formation. It is emphasized that resentment, "enhanced" by envy and its harmful potential, often leads a person to destruction and self-destruction (self-resentment).

It follows that envy is a socio-psychological phenomenon characteristic of a resentimentful personality, which manifests itself in dissatisfaction and unkindness towards those who have achieved well-being, success or happiness. However, there are several significant differences between envy and resentment. First, envy can be a temporary phenomenon, while resentment is always a long-term process. Secondly, envy is sometimes just envy, while resentment is a complex mixture of diverse feelings and emotions that take root inside a person for a long time.

Key words: envy, resentment, self-resentment, F. Nietzsche, M. Scheler.

УДК 1: 27-31

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.18>

КОНСТРУЮВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ДИСКУРСИВНОМУ ПРОСТОРИ

Олег Соколовський

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна*

Досліджується релігійна ідентичність як форма соціальної самоідентифікації й водночас інтегральний, поліструктурний і багаторівневий феномен, який виявляється у різних формах та рівнях розвитку. Вона є особливою формою соціальної ідентичності, сутність якої розкривається через свідоме конструювання або опосередковане сприйняття релігійних уявлень, переконань, цінностей, релігійних ритуалів і обрядів, властивих конкретній релігійній спільноті. Сутність релігійної ідентичності визначається не тільки приналежністю до конфесії, а й є прямим відображенням певної системи світосприйняття. У процесі актуалізації світосприйняття індивід або соціальна спільнота сприймають базовий релігійно вмотивований символічний апарат, з допомогою якого людина засвоює соціокультурний досвід і визначає своє місце у світі. Встановлено, що світосприйняття релігійної сфери дійсності відбувається на основі актуалізації трьох основних складових релігійної ідентичності: когнітивної, афективної і поведінкової. Когнітивний компонент ідентичності містить у собі систему знань, переконань, цінностей, які засвоюються суб'єктом у процесі релігійної самоідентифікації на основі співставлення з іншою релігійною традицією. Афективна складова релігійної ідентичності реалізується через механізми емоційної і вольової прив'язаності до релігійної традиції. Поведінковий аспект релігійної ідентифікації реалізується у сфері релігійної практики, в участі у релігійних ритуалах, у здійсненні актів релігійного аскетизму, монастирському житті, постах, паломництві або фінансових жертвах на користь релігійних інституцій. Водночас усі три компоненти релігійної ідентичності (когнітивний, афективний і поведінковий) перебувають у діалектичній єдності: з одного боку, когнітивний компонент визначає зміст і форми афективної і поведінкової складової релігійної ідентифікації, з другого боку, поведінкова і афективна складова є джерелом знань, переконань і цінностей носія релігійної ідентичності.

Ключові слова: релігія, релігійна ідентичність, соціальна самоідентифікація, глобалізація, глобалізоване суспільство, дискурсивний простір, соціальна ідентифікація.

Постановка проблеми. Конституювання релігійної ідентичності відбувається в результаті процесів релігійної ідентифікації. Цей процес містить в собі чотири ключові етапи: віру, віросповідальну поінформованість, участь у релігійних практиках і позакультовій релігійній діяльності. Наявність у процесі релігійної ідентифікації усіх рівнів вказує на процес воцерковлення віруючих. У свою чергу ідентифікаційні акти можуть обмежуватися лише одним або декількома етапами. При цьому релігійна ідентифікація може зупинитися на рівні визнання існування Бога і віри в нього. У зв'язку з цим етапи релігійної ідентифікації у різних соціокультурних умовах можуть мати різний рівень актуалізації. В окремих випадках процес релігійної ідентифікації може мати примусовий характер. Він виявляється у формі поширення або насадження релігійних вірувань за сприяння державних, насамперед, імперських інституцій.

Релігійна самоідентифікація на індивідуальному і колективному рівнях потребує постійної соціальної підтримки. Для актуалізації релігійної ідентичності віруючий має перебувати в оточенні інших її носіїв, які згодні визнавати його статус. Однак, долучення віруючих до найбільш екзальтованих форм релігійної ідентичності має відбуватися дозовано, у конкретному місці і часі, та під контролем виважених і обізнаних священників-функціонерів. Це сприяє не тільки чіткому розмежуванню між надприродним і сакральним та повсякденністю, а дає можливість віруючому легко переорієнтуватись зі сфери релігійності на інші практики соціальної сфери буттєвості.

Метою статті є аналіз конструювання релігійної ідентичності у дискурсивному просторі.

Методи дослідження. Методологія дослідження завбачує використання в процесі аналізу конструювання релігійної ідентичності у дискурсивному просторі методу системного, порівняльного, структурно-функціонального та герменевтичного аналізу. Поряд з цим у роботі затребуваним є й використання міждисциплінарного підходу, що ґрунтується на сучасних теоретико-методологічних засадах, напрацьованих у галузях філософії, релігієзнавства, філософії релігії, соціології релігії. Дослідження проблеми конструювання релігійної ідентичності у дискурсивному просторі здійснено на основі використання загальнонаукових принципів системності, об'єктивності, історизму, детермінізму, плюралізму та ін. Вказана проблематика стала предметом значної зацікавленості вітчизняних і зарубіжних дослідників. Важливу роль у процесі вивчення конструювання релігійної ідентичності у дискурсивному просторі відіграють праці А. Арістової, Ю. Борейка, Е. Гелнера, В. Єленського, А. Колодного, Т. Лукмана, А. Ніколаєвської, І. Папаяні, А. Райчинець, Л. Филипович, О. Сагана, та ін.

Результат. На підставі аналізу літератури, на нашу думку, можна виділити декілька принципів для класифікації форм релігійної ідентичності: на основі конфесійної приналежності релігійна ідентичність поділяється на індуїстську, буддійську, синтоїстську, християнську (католицьку, православну і протестантську), ісламську, іудейську, зороастрійську та ін.; на основі принципів заданості і присвоюваності релігійна ідентичність розмежується на базову (яка набувається стихійно у процесі соціалізації) і присвоєну (яка набувається у процесі свідомої переоцінки релігійних переконань і цінностей); на основі принципу суб'єктності релігійна ідентичність поділяється на індивідуальну і колективну (соціальну); на основі етнічної приналежності релігійна ідентичність поділяється на етнічну, властиву для етнічних релігійних спільнот, і неетнічну, характерну скажімо для світових релігій; на основі рівня формалізації релігійна ідентичність може бути інституалізованою (з чіткою приналежністю віруючого до певної релігійної спільноти, воцерковленістю) й позаінституційною (без явної належності до релігійної спільноти).

У контексті аналізу форм релігійної ідентичності необхідним видається й дослідження структури процесу ідентифікації суб'єкта з конкретною релігійною традицією. У науковій парадигмі, за твердженням А. Арістової склалося декілька підходів до визначення структури ідентифікаційного процесу віруючої людини. Деяка частина сучасних науковців під релігійною ідентифікацією розуміє вибір особою виразних світоглядних орієнтирів, самовизначення себе, як людини віруючої чи невіруючої, вироблення чіткого ставлення до релігійних і світських інститутів. Інша частина дослідників розглядає релігійну самоідентифікацію як усвідомлення людиною належності до якоїсь конкретної конфесії, церкви, організації чи громади, діючої в країні. Прихильники третьої точки зору розуміють під релігійною самоідентифікацією певну модель поведінки віруючого індивіда – обрання ним активного церковного чи пасивного поза церковного існування у вірі, номінативну чи

реальну залученість до системи релігійних відносин. Четверту групу становлять дослідники, які тлумачать релігійну самоідентифікацію як внутрішній, суб'єктивний, рефлексивний феномен, в результаті якого відбувається усвідомлення суб'єктом своєї індивідуальності у вірі, унікальності свого релігійного досвіду, вирізнення себе з-поміж інших членів і груп релігійного простору [1, с. 77–84].

Не менш вагому роль у розкритті структури процесу релігійної самоідентифікації відіграють праці іншої вітчизняної дослідниці А. Ніколаєвської. На першому етапі ідентифікації людина самовизначається як релігійна чи ні (визнає існування Бога чи ні). На другому етапі відбувається конфесійна ідентифікація, яка супроводжується вибором системи догматів та свідомим включенням у систему конкретних релігійних відносин. Третій етап релігійної ідентифікації пов'язаний з самоідентифікацією мирян з конкретною релігійною громадою (спільнотою), участь в її житті, дотримання низки норм повсякденної поведінки, що дає підстави вважати людину не просто релігійною чи віруючою, а «воцерковленою» [2, с. 85–89]. У свою чергу О. Кузьмук структурні складові процесу релігійної самоідентифікації називає низкою процедур, які утворюють специфічний ранговий ряд, в якому першою процедурою є визначення людини як релігійної чи ні. Ключовою ознакою релігійності у такому розумінні є віра в Бога. У межах другої процедури відбувається конфесіональна кореляція, залучення до конкретного комплексу, системи релігійних стосунків. Набуваючи релігійної компетентності, індивід ставить власну поведінку від відповідних релігійних норм [3, с. 191]. Іншими словами, її градація ідентифікаційного процесу також вкладається у чотири основні рівні: віру, віросповідальну поінформованість, участь у релігійних практиках і позакультовій релігійній діяльності.

Наявність у процесі релігійної ідентифікації усіх рівнів прямо вказує на процес воцерковлення віруючих. Однак, слід мати на увазі й те, що під час релігійної самоідентифікації доволі часто ідентифікаційні акти можуть обмежуватися лише одним або декількома етапами. Зокрема релігійна ідентифікація деякої частини віруючих може зупинитися на рівні визнання існування Бога і віри в нього. Такі люди можуть бути і не воцерковленими, і навіть не пов'язаними з конкретною релігійною інституцією. У зв'язку з цим про етапи релігійної ідентифікації можна говорити досить умовно, адже у різних соціокультурних умовах вони можуть мати різний рівень актуалізації.

Незважаючи на це, у процесі формування (конструювання) релігійної ідентичності, доречним є застосування поділу релігійної ідентифікації на чотири ключові етапи: віру, віросповідальну поінформованість, участь у релігійних практиках і позакультовій релігійній діяльності. Саме на цих етапах формується релігійна ідентичність. Якщо говорити про віру, то її наявність доволі часто пов'язується з містичним досвідом віруючого.

Власне на цьому аспекті становлення релігійної ідентичності свого часу наголошував Ю. Борейко. Він пов'язував формування переконань релігійної людини із застосування практик надприродного через вихід за межі буденності і формування ширшої від неї реальності. При цьому релігійний досвід, в якому поєднується надприродне і священне, постає висхідним джерелом усіх релігій [4, с. 93–94]. Такий спосіб формування релігійної ідентичності, як доводить І. Папаяні, є підвладним хіба що пророкам і містикам. Сучасному віруючому, повсякденням якого є модерне секуляризоване суспільство, вищезазначений спосіб конструювання релігійної ідентичності є, по-перше, недосяжним, а по-друге непотрібним [5]. Утім з позицією українського дослідника можна погодитись лише частково, адже заявлений спосіб конструювання релігійної ідентичності хоча й не є масовим явищем, проявляється і в середовищі звичайних громадян. Чи не найяскравішим прикладом такого типу релігійного досвіду є феномен «дітей з Фатіми».

Релігійний досвід і як наслідок релігійна ідентичність може здійснювати і потенційно деструктивний вплив на розвиток суспільства. Релігійний досвід радикально релятивізує, якщо не знецінює взагалі, звичайні турботи людського життя. Він здатний легко паралізувати усю ділову активність суспільства. На підставі цього, слід зробити висновок, що в умовах тотального панування ідеї надприродного жодне суспільство не змогло б вижити, а відтак вплив релігійного досвіду і релігійної ідентичності у будь-якому соціокультурному просторі дозується. Це дозування набуває різних форм і здійснюється на рівні релігійної практики у ритуалах і обрядах.

Отже, робить висновок Ю. Борейко, релігійна традиція, виявляючи такий механізм, сприяє домінуванню повсякденної реальності і збереженню її кордонів від спустошливого вторгнення надприродного [4, с. 110]. Зустріч з найбільш екзальтованими формами релігійної ідентичності мають відбуватися дозовано, у конкретному місці і часі. Більше того, вони мають здійснюватися під контролем і за участю достатньо виважених функціонерів-священників. Завдяки жорсткому розмежуванню між надприродним і повсякденністю після ритуалу людина легко може переорієнтуватись зі сфери релігійної ідентичності на інші форми соціальних ідентичностей.

Акцентуючи увагу на ролі повсякденності у процесі релігійної ідентифікації, І. Папаяні пропонує своє бачення процесу конструювання релігійної ідентичності. Воно відбувається завдяки актуалізації певних релігійних практик, які, в свою чергу, стають основою релігійного досвіду особи (культового, позакультового, містичного тощо), в якому релігійна ідентичність конструюється, актуалізується, конкретизується і трансформується [5, с. 41]. У такому розумінні релігійна ідентичність набуває специфічних ознак, які з часом стають маркерами відмінностей від інших видів соціальної ідентичності.

І. Папаяні наголошує на необхідності у процесі масової релігійної ідентифікації легітимізації релігійного досвіду повсякденністю. Конструювання релігійної ідентичності у повсякденні він пов'язує з актуалізацією двох умовно окреслених практик: дискурсивної і недискурсивної. Рівень недискурсивних (тілесних) практик реалізується, на його думку, у певному наборі візуальних, слухових, тактильних образів, за допомогою яких конструюється та чи інша релігійна ідентичність. У процесі такого відтворення важливу роль відіграють естетичні фактори – маркери релігійної ідентичності, які можна не тільки сприймати на візуальному рівні, а й на рівні слуховому і тактильному. Релігійна музика, сакральна архітектура, священні страви, особливі деталі одягу та зовнішнього вигляду – всі ці маркери є елементами конструювання і репрезентації власної релігійної ідентичності як на індивідуальному, так і груповому рівнях. Вони відіграють особливу роль у повсякденній комунікації, створюючи для індивіда смисловий простір «власного пізнаного». Іntenція свідомості на даний маркер відтворює або позитивний елемент релігійної ідентичності, тобто віруючий знаходить своїх одновірців і намагається приєднатися до їхнього спільного «Ми», або ж навпаки – саме ці маркери стають тими важливими елементами, на основі яких конструюється власна ідентичність за принципом: «Ми не Вони», а «Ми» [5, с. 41–42]. Такий спосіб конструювання релігійної ідентичності реалізується через феномен відчуження і потенційне протистояння з іншими релігійними спільнотами. У крайніх формах він може призводити до релігійного екстремізму у фундаменталізмі.

Нерідко, незважаючи на те, що релігійні практики різних напрямків однієї релігії мало чим відрізняються одна від одної, між їх прихильниками відбуваються жорсткі конфлікти. Наприклад, для немусульманина доволі важко знайти істотні відмінності між сунізмом і шиїзмом. Однак, саме між представниками цих релігійних ідентичностей у ХХ – на поч. ХХІ ст. відбувається значна кількість релігійно вмотивованих військових конфліктів.

Так само сторонньому спостерігачу практично неможливо відрізнити священників і вірян ПЦУ й УПЦ. Відсутніми є й відмінності між цими напрямками у сфері релігійної догматики. Проте, діяльність цих церков жорстко відрізняється на рівні визнання політичної і церковної зверхності.

Якнайповніше дискурсивний рівень конструювання релігійної ідентичності (рівень «мови в мові»), за твердженням І. Папаяні, розгортається завдяки «нараціям». Він є доволі складним і багатовимірним, адже містить у собі багато елементів, починаючи від соціокультурного середовища і процесу ідентифікації та закінчуючи так званими оповідями (наративами), які забезпечують трансляцію певного досвіду і в дослідницькій літературі окреслюються як «колективна пам'ять» [5, с. 42]. На рівні формування релігійної ідентичності колективна пам'ять конституюється у священних текстах, апокрифах, літургійних матеріалах, проповідях та ін.

Істотним елементом конструювання релігійної ідентичності у дискурсивному просторі є ідентифікація, яка у контексті модерністської парадигми тлумачиться І. Папаяні не тільки як отожднення віруючим себе з певною релігійною групою, а й як процес актуалізації власного «Я» завдяки релігійній спільноті. У такому розумінні фіксація ідентифікації віруючого і релігійної спільноти не є жорсткою, заданою раз і назавжди [5, с. 42].

Саме дискурсивний характер ідентифікаційних практик дозволяє віруючому засвоїти релігійні догми, норми і цінності, соціальні практики і зразки поведінки. Межа між дискурсивними і недискурсивними практиками конструювання релігійної ідентичності є доволі розмитою. Зокрема, така форма релігійної ідентифікації як ритуал (літургія) поєднує, за І. Папаяні, в собі дискурсивні і недискурсивні практики конструювання релігійної ідентичності і постає завдяки своїй символічності важливим елементом актуалізації когнітивних взірців для конструювання ідентичності особою [5, с. 43]. Так у третій частині православної літургії, а саме «Літургії Вірних», священник виголошує позиції, які сприяють конструюванню у символічному контексті релігійної ідентичності віруючих, актуалізуючи їх належність до православної церкви: «Вас і всіх православних християн, нехай пом'яне Господь Бог; Полюбимо один одного, щоб однодумно сповідувати. В премудрості, будьмо уважні! Благодать Господа нашого Ісуса Христа і любов Бога і Отця і причастя Святого Духа нехай буде зо всіма вами» [6, с. 594–595]. Власне у таких формах множини формується колективна релігійна ідентичність, яка вказує на те, що віруючі діють спільно з єдиною метою спасіння.

Для того, щоб у конкретній ситуації віруючий підтверджував власну релігійну ідентичність через займенник множини «Ми», він має завчасно володіти певним рівнем готовності до цього. Задовго до свідомого використання такого займенникового звороту, як зауважує П. Каннертон, вже має існувати непомітна невисловлена колективна готовність щодо підтвердження своєї релігійної ідентичності, яка втілюється у присутності усіх віруючих у тому місці, де буде відбуватися літургія [7, с. 96]. Саме актуалізація використання займенника «Ми» на літургії постає як втілення базової релігійної ідентичності. Беручи участь у літургії і навіть просто перечитуючи її текст, віруючий долучається до релігійної спільноти, її догм, релігійних практик, системи цінностей та ін.

Проблема конструювання релігійної ідентичності, на думку І. Папаяні, пов'язана, перш за все, з пошуком механізмів, які дозволяють індивіду співвіднести свою повсякденність з минулим у формі священної історії і майбутнім у формі певного «Божого промислу» інтегрувати у ньому соціальній й культурні тенденції і завдяки всьому цьому знайти своє місце у складному і динамічному соціальному просторі. Релігійна ідентичність є залежною змінною: з одного боку – похідною від соціокультурного контексту, а з іншого – категорією,

яка активно впливає на процес особистісного становлення людини, адаптації її до культурного середовища певної релігійної системи і суспільства загалом [5, с. 45]. У зв'язку з цим слушною видається позиція І. Папаяні, що у сучасному релігієзнавстві ще остаточно не вироблені чіткі уявлення щодо механізмів і критеріїв конструювання релігійної ідентичності.

Водночас слід враховувати і те, що релігійна самоідентифікація у суспільстві потребує перманентної соціальної підтримки. Людина не може бути людиною без інших людей, так само вона не можна володіти ідентичністю без суспільства [8, с. 112–113]. Отже, віруючий має перебувати в оточенні інших носіїв релігійної ідентичності, які згодні визнавати його статус.

В аврамічних релігіях, насамперед в ісламі, релігійна ідентифікація на рівні співвідношення «Ми / Вони» поширюється на різні сфери соціальної буттєвості. Релігійні ідентифікаційні практики мусульманина базуються на «п'яти стовпах ісламу», які містять: шахаду (єдинобожжя і пророча місія Мухамеда), саят (п'ять щоденних молитв), зак'ят (узаконена милостиня), саум (піст) і хадж (паломництво в Мекку) [9, с. 519–529]. Відтак, іслам як релігійний напрям концентрується переважно на соціальній регламентації життя своїх прихильників.

Ця концентрація компенсує відсутність жорсткої інституалізації цієї релігії. На відміну від християнства, де існує чітка ієрархічна система організації віруючих, від вищих церковних ієрархів до рядових віруючих, в ісламі значну роль відіграє умма, як община-спільнота, яка об'єднує усіх віруючих, керівники умми – імами та богослови-улеми.

На підставі цього А. Райчинець наголошує на нерозривній єдності релігійної і політичної ідентичності в ісламі. В ісламі, на його думку, немає чіткого поділу влади духовної і політичної, а ідеалом постає халіфат як об'єднання обох аспектів в особі халіфа. Ось чому відродження ісламу не могло не набути політичного характеру [10, с. 110–112]. Політизація мусульманської релігійної ідентичності розпочалося з виникнення партії «Брати-мусульмани» у 1926 р. в Єгипті. Вказані процеси ще більше посилювалися після ісламської революції в Ірані (1978) та радянського вторгнення в Афганістан (1979).

На фоні поєднання політичної і релігійної ідентичності сам процес зміни ідентифікаційних практик набуває ознак поворотного моменту у житті людини. Якщо у сучасному світі подібні трансформації відбуваються добровільно й усвідомлено, то у минулому зміна релігійної ідентифікації часто мала ознаки примусу. У первісному суспільстві кардинальна зміна релігійної ідентичності могла відбуватися й через механізм ініціації, коли юнаки і дівчата, лише перейшовши у статус дорослих, допускалися до участі у релігійних ритуалах і обрядах. У пізніші періоди видозміненою формою такої ініціації стала сповідь перед причастям або вінчанням.

Кардинальна зміна релігійної ідентичності у деяких ситуаціях супроводжується задіянням механізму колективного «зламу волі», який широко практикувався під час навчання послушників у монастирях або у наверненні неофітів у тоталітарних сектах. Такий механізм використовувався саме там, де було потрібно «зламати» цілу групу індивідів, примусивши їх прийняти нове самовизначення. Це відбувається у перші місяці навчання призовників в армії, ще з більшою інтенсивністю – під час підготовки професійних військових у воєнних академіях. Примусовий характер таких процедур обґрунтовується необхідністю радикальної зміни ідентичності суб'єкта і необхідністю «назавжди» захистити вже досягнуті результати.

Висновок. На підставі системного аналізу, встановлено, що саме з актуалізацією негативних емоцій і відчуттів у середовищі виявлення базової релігійної ідентичності

пов'язана зміна ідентифікаційних маркерів і практик. Якщо у сучасному світі ці зміни відбуваються зазвичай добровільно й усвідомлено, то у минулому зміна релігійної ідентичності могла мати ознаки примусу. Водночас у первісному суспільстві зміна або набуття релігійної ідентичності могла відбуватися й через механізм ініціації. У деяких випадках зміна релігійної ідентичності супроводжується задіянням механізму колективного «зламу волі», який широко практикується у процесі навчання послушників у монастирях або у наверненні неохрещених до тоталітарних сект.

Список використаної літератури

1. Арістова А. Релігійна самоідентифікація в сучасному суспільстві (соціологічний аспект). Українське релігієзнавство: бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ. 2005. № 33. С. 77–86.
2. Ніколаєвська А. М. Релігійна ідентичність в системі соціальних ідентичностей українського студентства. *Socioprosper*: Міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи. № 1(2) 11. С. 85–89.
3. Кузьмук О. М. Проблема релігійної ідентичності в мультирелігійному просторі українського суспільства. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2014. Вип. 8–9. С. 190–198.
4. Борейко Ю. Повсякденність українського православного вірянина: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 380 с.
5. Папаяні І. Конструювання релігійної ідентичності: теоретично-релігієзнавчий аналіз. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 53. С. 38–46.
6. Закон Божий / Протоіерей Серафим Слобідський. К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2005. 655 с.
7. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. К.: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
8. Лебединська І. В. Ідентичність і культура. Довід психологічної інтерпретації. К.: Золоті ворота, 2012. 278 с.
9. Шепетяк О. Історія релігій. Том Другий. Жовква: Місіонер, 2019. 608 с.
10. Райчинець А. В. Концептуальні основи християнсько-мусульманського богословського діалогу: релігієзнавчий аналіз: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 190 с.

CONSTRUCTION OF RELIGIOUS IDENTITY IN THE DISCOURSE SPACE

Oleh Sokolovskyi

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Historical Faculty, Department of Philosophy and Political Science
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

Religious identity is studied as a form of social self-identification and at the same time an integral, polystructural and multi-level phenomenon that manifests itself in various forms and levels of development. It is a special form of social identity, the essence of which is revealed through the conscious construction or indirect perception of religious ideas, beliefs, values, religious rituals and rites characteristic of a specific religious community. The essence of religious identity is determined not only by belonging to a denomination, but is also a direct reflection of a certain system of worldview. In the process of actualizing the worldview, an individual or a social community perceives a basic religiously motivated symbolic apparatus, with the help of which a person assimilates sociocultural experience and determines his place in the world. It has been established that the worldview of the religious sphere of reality is based on the actualization of three main components of religious identity: cognitive, affective and behavioral. The cognitive component of identity includes a system of knowledge, beliefs, and values that are assimilated by the subject in the process

of religious self-identification based on comparison with another religious tradition. The affective component of religious identity is realized through the mechanisms of emotional and volitional attachment to religious tradition. The behavioral aspect of religious identification is realized in the field of religious practice, in participation in religious rituals, in performing acts of religious asceticism, monastic life, fasting, pilgrimage or financial donations to religious institutions. At the same time, all three components of religious identity (cognitive, affective and behavioral) are in a dialectical unity: on the one hand, the cognitive component determines the content and forms of the affective and behavioral component of religious identification, on the other hand, the behavioral and affective component is a source of knowledge, beliefs and values bearer of religious identity.

Key words: religion, religious identity, social self-identification, globalization, globalized society, discursive space, social identification.

УДК 1:37]: 316.32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.19>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ЛАНДШАФТУ УКРАЇНИ: ВПЛИВ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА СТРАТЕГІЇ ІНТЕГРАЦІЇ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ

Сергій Терепищій

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
кафедра соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики
вул. Пирогова, 9, 02000, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-5506-0914>*

Стаття аналізує симбіоз міграційних векторів і освітнього ландшафту України в епоху пост-вторгнення 2022 року. Основоволожні концепції, що розкривають глибини освітнього ландшафту та медіа-реалій, формують мозаїку підходів Фрейре, Дженкінса, Кулдрі, Хеппа та інших теоретиків. Сутність рефлексії полягає у дослідженні, як міграційні потоки переплітаються із формуванням та розвитком освітнього простору на теренах України. Стаття вивчає інтеграційні вузли та стратегії оптимізації, розшифровує їх силу та розкриває грані можливостей та загроз в контексті внутрішніх трансформацій та військових дій. В сфері уваги – Україна, де проблема інтеграції внутрішньо переміщених осіб набуває нових вимірів в умовах нестабільності та війни.

Культурні та соціальні діалектики, мовні, етнічні, культурні і соціальні грані взаємоприйняття та взаєморозуміння стають каталізаторами інтеграційних процесів. Стаття стає полем для філософського діалогу, рефлексії та дискусії серед представників освіти, соціології, культурології та політології, пропонуючи глибокий аналіз та інноваційні перспективи для подальших наукових пошуків та практичної реалізації.

Дослідження постулює розуміння впливу міграції як динамічного елементу, що реформує освітню реальність в умовах геополітичних та соціокультурних турбуленцій. Міграційні процеси слугують трансформаторами соціокультурного діалогу, де зіткнення та злиття різноманітних ідентичностей стають ключовими для освітнього переосмислення. Рефлексивна природа аналізу акцентує на нотах трансдисциплінарності та постмодерністській деконструкції, відкриваючи нові горизонти для критичного осмислення та трансформації освітнього ландшафту в контексті міграційних реальностей.

В контексті постмодерністської філософії, де відносність та множинність інтерпретацій стають центральними, стаття виходить за межі традиційних освітніх дискурсів. Вона стимулює відкритий діалог та синтез знань, а її поліфонічна структура стає майданчиком для дискусії про новітні методологічні підходи та стратегії в освітньому дослідженні. Ця рефлексія є запрошенням до роздумів про значення, можливості та виклики, що виникають на перехресті міграційних процесів та освітнього розвитку в умовах військової нестабільності.

Ключові слова: постмодерністські виміри демократії, медіаграмотність, міграції, освітній діалог, інформаційний конфлікт, конструювання новин, критична рефлексія.

Вступ. Злагодження демократичних цінностей та медіаграмотності акцентує свій фокус на розробці міцних основ для сталого розвитку в глобалізованому світі, особливо в контексті сучасних геополітичних та соціокультурних турбуленцій. Освіта має покликання не лише ділитися знаннями, а й культивувати здатність до критичного мислення, аналізу та захисту демократичних цінностей у свідомості учнів та студентів. Медіаграмотність, у цьому ракурсі, перетворюється на фундаментальний інструмент для декодування

та інтерпретації медійних текстів, конструювання виважених поглядів та розвитку конструктивного діалогу.

В умовах України, яка прагне інтегрувати різноманітні культурні контексти та традиції сходу і заходу, потреба в гармонізації демократичних цінностей та медіаграмотності набуває виключної актуальності. У цьому контексті зміцнення громадянського суспільства та захист демократії від ворожих інформаційних впливів стають невід'ємним елементом національної безпеки.

Український контекст, визначений подіями 24 лютого 2022 року, приводить до посилення уваги до згармонізованого впровадження демократичних цінностей і медіаграмотності. В обстановці, коли країна стоїть перед викликами перемоги над підступним ворогом, майбутнього повоєнного відновлення та зміцнення демократичних принципів, захисту прав людини, здатність до критичного аналізу інформації та медіа та освітні стратегії стають фундаментом суспільства, заснованого на толерантності, взаємоповазі та демократичних цінностях.

Мета статті полягає у дослідженні шляхів включення демократичних цінностей та медіаграмотності в освітній контекст України з метою формування стратегій реагування на проблеми внутрішньої міграції і підтримки процесів соціальної інтеграції на національному рівні.

Методологія. Теоретичне підґрунтя нашого дослідження формує концепція «освітнього ландшафту». У передніх дослідженнях ми вихначили освітній ландшафт як філософську концепцію, що об'єднує просторові, соціоекономічні, політичні, культурні та антропологічні аспекти освіти, які перебувають у взаємодії та трансформуються в рамках конкретного регіону для збереження, передачі та формування знань [6, с. 89].

Цей концепт є корисним для злагодження демократичних цінностей та медіаграмотності, оскільки він розкриває способи, якими освіта може взаємодіяти з іншими сферами суспільного життя, культурними та економічними перетвореннями відповідного регіону, зокрема в умовах внутрішньої міграції. Орієнтація на освітній ландшафт дозволяє оцінювати вплив медіа на динаміку збереження, передачі та формування знань, і розкриває як медіа може впливати на демократичні та антидемократичні цінності в освітньому середовищі.

Аналіз освітнього ландшафту специфічного регіону може виявляти потенційні виклики та обмеження для злагодження демократичних цінностей та медіаграмотності, та може ідентифікувати можливі труднощі з доступом до освіти.

Для проведення дослідження були використані класичні теоретичні методи. Методи аналізу та синтезу були застосовані для детального дослідження атрибутів та елементів освітнього процесу, а також для синтезу інформації та побудови загальних висновків. Індуктивний та дедуктивний методи використовувались для конструювання та перевірки теоретичних позицій, базованих на специфічних спостереженнях та даних.

Історичний метод надає контекстуалізацію зазначених феноменів, дозволяючи виділити коеволюцію освітніх практик та демократичних теорій. Це сприяє ідентифікації основних трендів та закономірностей, які можуть впливати на сучасні підходи до медіаосвіти. Компаративний аналіз різних освітніх систем та демократичних концепцій виявляє збіги та відмінності, що є вирішальним для вибору оптимальних стратегій інтеграції.

Розробленість проблеми. Освітній ландшафт, як концепт філософії освіти, який ми запропонували у 2016 році, пропонує розуміння динаміки змін у сфері освіти через різноманітні контекстуальні фактори, такі як соціальні, економічні та культурні умови. Цей підхід дозволяє деталізовано аналізувати, як освіта та демократичні цінності інтегруються та адаптуються в різних регіональних умовах, що є важливим для розробки стратегій медіа-освіти в Україні.

У творі «Педагогіка пригноблених» (1970) Пауло Фрейре розкриває важливість критичної педагогіки і вказує на необхідність діалогу та рефлексії у навчальному процесі, що має прямий зв'язок з розумінням медіаграмотності у сучасному світі [10]. Згідно з Фрейре, освіченість та здатність до критичного аналізу суспільства є вирішальними для освіти, яка має на меті визволення.

Генрі Дженкінс (2009), працюючи над концепцією «учасницької культури», підкреслює важливість вивчення медіаосвіти у XXI столітті. Він досліджує, як можливості для інтерактивності та участі відкривають нові перспективи і виклики для освітнього процесу, зокрема в контексті розвитку критичного мислення та медіаграмотності в добу цифрових технологій [11].

Кулдрі та Хепп (2017) зосереджуються на тому, як медіа формує наше сприйняття реальності, вивчаючи взаємозв'язки між індивідом і медійними текстами з соціологічного погляду [9]. Їхні роботи допомагають зрозуміти механізми, за допомогою яких взаємодія з медіа впливає на створення та відтворення соціальних практик і знань, що важливо для вирошування демократичних цінностей в освітньому середовищі.

Амаргя Сін (1999), у своїй роботі «Розвиток як свобода», розглядає взаємозв'язок між демократією та свободою, аргументуючи, що справжній розвиток є неможливим без реалізації особистих та політичних свобод [12]. Погляди Сін висвітлюють важливість свободи вибору та доступу до знань та освіти як базових компонентів демократичного розвитку суспільства.

Синтез поглядів цих вчених відкриває перспективи для інтенсивного теоретичного дослідження медіаграмотності, демократичних цінностей і їх значення та ролі в сучасній освіті України. Особливо це стає актуальним у світлі викликів, пов'язаних із внутрішніми міграційними рухами та необхідністю знайти ефективні підходи до соціальної інтеграції.

Виклад основного матеріалу. У еру постмодернізму та глобалізаційної дійсності, медіа стають не тільки елементами впливу, а й ключовими архітекторами освітнього простору. Вони відіграють роль конструкторів демократичного дискурсу, формують глобальні діалоги та створюють безмежні можливості для культурного і ідеологічного синтезу.

Наприклад Netflix, як одна із найвпливовіших медіаплатформ сучасності, активно формує політичний порядок денний за допомогою своїх серіалів. Створюючи контент, що залучає мільйони глядачів по всьому світу, компанія надає можливість для висвітлення та обговорення важливих соціополітичних тем та питань. Серіали Netflix часто висвітлюють актуальні проблеми та виклики, такі як рівність прав, корупцію, політичні конфлікти та боротьбу за права людини, стимулюючи тим самим обговорення та рефлексію серед аудиторії. Політичний дискурс, що формується через ці серіали, може відображати, викликати та формувати громадську думку, надаючи глядачам не тільки розвагу, але й глибокий аналіз сучасних політичних реалій та ідеологій. Така стратегія підтримує в суспільстві діалоги про політичні цінності, норми та ідеї, що можуть впливати на формування політичної агенди та суспільного міркування. Netflix, через свої серіали, втілює роль медіаактора, який активно бере участь у формуванні політичного ландшафту та суспільних візій.

На цьому прикладі ми бачимо, що медіа в освітній екосистемі не лише розширюють горизонти знань і відкривають нові аспекти для взаємозбагачення, але й стають інструментами саморефлексії та аналізу. Вони дозволяють індивідам переосмислювати та інтегрувати цінності та норми різних культурних і соціальних контекстів, підтримуючи при цьому діалог та взаємну обізнаність. В цьому контексті, медіа сприяють створенню свідомого громадянства та культури демократії.

Медіа стають магістраллю, яка з'єднує різні соціокультурні контексти та ідентичності. Вони відіграють вітальну роль у процесі соціокультурної інтеграції, надаючи

платформу для обміну ідей, думок, і знань між різноманітними групами та спільнотами у глобальному масштабі. Відкритість та доступність медіа дозволяють зв'язати індивідів та колективи, які можуть бути ізольовані через географічні, соціальні або культурні обмеження, і допомагають їм брати участь в колективному навчанні та діалозі.

Така соціокультурна зв'язаність та обмін стають особливо важливими у контексті сучасних глобальних міграцій та культурних потоків. Медіа можуть служити засобом інтеграції різних культурних елементів у суспільний текстиль, підтримуючи формування нових форм співіснування та взаємодії, заснованих на взаємоповазі та розумінні.

Однак, розвиток медіаграмотності та критичного мислення є пріоритетними для забезпечення того, щоб медіа були використані як конструктивний інструмент, а не як механізм маніпуляції та пропаганди. Тільки так можна гарантувати, що медіа відіграють свою роль у позитивних змінах та розвитку суспільства [1, с. 83].

Отже, взаємозв'язок медіа та освітнього поля виявляється як багатогранний і багатовимірний процес, що включає в себе перетворення демократичних цінностей та соціокультурну інтеграцію. У світлі сучасних глобальних викликів та динаміки, рефлексія та аналіз ролі медіа в створенні освітнього ландшафту стають невід'ємними елементами сучасних філософських досліджень.

Медіа активно взаємодіють з освітнім сектором, висвітлюючи ключові аспекти, такі як внутрішні міграційні процеси, і створюючи платформу для формування демократичних цінностей, соціокультурної інтеграції та розвитку медіаграмотності.

По-перше, формування демократичних цінностей. Медіа є суттєвим елементом для трансляції і засвоєння демократичних принципів, при цьому стимулюючи відкритий обмін ідеями і критичне мислення. Наприклад, телепрограми та інтернет-ресурси можуть висвітлювати важливість свободи слова та права голосу, навчаючи аудиторію цінностей, пов'язаних з активною громадянською участю.

По-друге, соціокультурна інтеграція. Медіа, як засіб культурного обміну, забезпечують взаєморозуміння між різними культурами. Наприклад, мультимедійні платформи можуть транслювати програми, що демонструють культурне різноманіття, сприяючи адаптації та інтеграції мігрантів у новому соціокультурному середовищі.

По-третє, власне медіаграмотність. Бо медіаграмотність є ключовою для забезпечення свідомого сприйняття та критичного аналізу медіа-контенту. Навчальні програми та ресурси можуть надавати інструменти для аналізу та оцінювання інформації, допомагаючи громадянам розрізняти факти від дезінформації.

Зміни у структурі та динаміці освітнього сектора, викликані внутрішніми міграційними процесами після початку війни, змушують освітні установи пошукати нові підходи для адаптації до культурних та соціальних реалій. Так, освітні системи повинні розробляти стратегії, що враховують культурні та соціальні особливості мігрантів, щоб забезпечити їх успішну інтеграцію.

Ці аспекти виявляються в значущому впливі медіа на освітній ландшафт, надаючи методи передачі, адаптації та застосування знань у сучасному інформаційному суспільстві [2; 3].

Для забезпечення успішної інтеграції мігрантів в освітньому секторі, важливо створювати сприятливі умови для культурного діалогу та взаємного пізнання. Наприклад, школи можуть організувати культурні свята, де представники різних регіонів України демонструють свою культуру, традиції та звичаї [9; 12]. Це сприяє не тільки інтеграції, але й зміцнює міжкультурні зв'язки.

Медіа можуть служити мостом між культурами, підтримуючи розуміння та діалог. Наприклад, телепрограми або радіошоу, які розповідають про життя мігрантів, їхні

традиції та історії, можуть сприяти збільшенню медіаграмотності та поглибленню розуміння між різними культурами [11, с. 10–11].

Проте, коли мігранти переїжджають в місцевість із великою концентрацією населення, можливі проблеми з доступом до якісної освіти. Наприклад, у районах із великою кількістю мігрантів, школи можуть стикатися з нестачею ресурсів, таких як підручники на рідній мові мігрантів або викладачі, які володіють потрібною мовою [12, с. 24].

У контексті України, де мовні (російська та українська) та культурні (східна та західна Україна) різниці існують, освітні інституції повинні приділяти особливу увагу адаптації програм для забезпечення потреб мігрантів. Це може включати в себе створення спеціальних курсів мови для мігрантів або навчання вчителів методам роботи з учнями з різним культурним бекграундом.

В епоху цифровізації освітні інституції можуть використовувати технології для сприяння інтеграції та підтримки. Наприклад, онлайн платформи можуть надавати ресурси для вивчення мов або культурних особливостей, що полегшує процес адаптації мігрантів [8, с. 153].

Для розроблення ефективних методів інтеграції мігрантів, установи освіти повинні створювати умови для культурного обміну та взаємного розуміння [12, с. 15]. У контексті глобалізації та відкритості, акцент на культурній різноманітності є вирішальним для соціальної гармонії та інтеграції у сфері освіти.

Також, слід відзначити роль медіа у виробленні демократичних принципів та у процесах соціокультурної адаптації [13, с. 76]. Медіа можуть бути використані як засіб підвищення рівня медіаграмотності та забезпечення діалогу між культурами, сприяючи глибшому розумінню та взаємоповазі.

Необхідно розглянути вплив внутрішньої міграції на доступ та якість освітніх послуг, оскільки вона може викликати нерівність у доступі до освітніх ресурсів, зокрема у регіонах з високим рівнем міграції. Дослідження цих аспектів є ключовим для створення політик, які забезпечать рівноправний доступ до якісної освіти [12, с. 10].

Більше того, інтеграція мігрантів в освітні установи вимагає конкретних навчальних та виховних стратегій. Установи освіти повинні адаптуватися до викликів, таких як мовні та культурні різниці (українська та російська мови, східна та західна Україна), для забезпечення успішної інтеграції мігрантів [7, с. 140–141].

Тому в епоху цифрових технологій, значення технологій та медіа в навчанні посилюється. Інноваційні технології можуть бути використані для подолання перешкод та підтримки інклюзивності та гармонії в освітньому середовищі.

Продовжуючи аналіз, слід зосередити увагу на зв'язку між освітнім ландшафтом, медіаграмотністю, та демократичними цінностями у контексті міграцій. Фрейре підкреслив важливість критичного мислення у ситуаціях адаптації до нового культурного оточення.

В даному контексті, проведення наукового аналізу та вивчення освітніх стратегій і практик, спрямованих на інтеграцію мігрантів, є важливим для визначення оптимальних методів навчання та виховання, які відображають культурне та соціальне розмаїття. Таке дослідження може також виявити можливі перешкоди та виклики, які виникають у мігрантів під час інтеграційного процесу, і запропонувати методи для їх розв'язання.

Дослідження намічає теоретичний контур проблем взаємодії міграції і освітньої сфери, враховуючи формування демократичних цінностей та соціокультурної інтеграції. Його метою є не тільки висвітлення взаємозв'язків між освітніми та міграційними процесами, але і подання на широкий науковий та громадський обговорення трьох стратегій для реалізації ефективних змін.

Перша стратегія концентрується на важливості медіа як засобу формування демократичних принципів. Згідно із дослідженнями Мохонько (2023), вміння аналізувати та розуміти медіаконтент є вирішальним для розвитку медіаграмотності та демократичних цінностей в освітніх установах [4].

Друга стратегія обговорює необхідність вивчення індивідуальних освітніх потреб мігрантів і розробки інклюзивних педагогічних методик. Як підкреслив Коростіянець (1999), доступ до якісної освіти є критичним елементом для соціальної інтеграції та розвитку особистої свободи [3].

Третя стратегія фокусується на аналізі культурної та соціальної адаптації мігрантів у новому освітньому оточенні. Теорії Фрейре акцентують на значимості культурного діалогу та взаємного розуміння у навчальному процесі [10].

В контексті постмодернізму, медіа перетворюється на засіб не лише комунікації, а й конструювання свідомості, формування реальності та деконструкції структур влади. Так, медіа може служити інструментарієм для підвищення медіаграмотності та свідомості, що сприяє розвитку критичного мислення та громадської активності [5]. Втім, обмеження доступу та маніпуляції інформацією можуть породжувати дискурсивні колізії та трансформації. Отже, аналіз взаємовідносин між медіа, демократією та освітнім простором є імперативом.

Відповідно до постмодерністського світогляду, диверсифікація та інклюзивність в освітньому середовищі є вирішальними для формування ідентичностей та соціокультурної інтеграції. Цей метод орієнтований на адаптацію педагогічних методик до індивідуальних потреб мігрантів, гарантуючи еквівалентність доступу до освітніх ресурсів. Однак, структурні бар'єри та обмеженість ресурсів ставлять під загрозу реалізацію інклюзивності. У контексті постмодернізму, інклюзивність перетворюється на механізм деконструкції традиційних педагогічних парадигм.

Враховуючи міжкультурний діалог і соціальну згуртованість з постмодерністської позиції, можна побачити їх роль у конструюванні реальності та формуванні культурних ідентичностей. Адаптація мігрантів в новому освітньому середовищі може сприяти взаємоприйняттю та взаєморозумінню, зменшуючи конфлікти та бар'єри. Незважаючи на це, культурні конфлікти та ксенофобія можуть становити препони для взаєморозуміння та адаптації.

Загалом, вивчення цих стратегій через призму постмодернізму вказує на необхідність глибокого аналізу та переосмислення освітніх структур та практик для інтеграції

Таблиця 1

Переваги та можливі недоліки різних стратегій

№	Стратегія	Переваги	Недоліки
1	Використання медіа для формування демократичних цінностей	– Розвиток медіаграмотності – Посилення критичного мислення	– Потреба в якісних ресурсах – Можливість дезінформації
2	Вивчення індивідуальних освітніх потреб мігрантів і розробка інклюзивних педагогічних методик	– Індивідуальний підхід до кожного учня – Сприяє інтеграції	– Затратний за ресурсами – Може вимагати додаткової підготовки вчителів
3	Аналіз культурної та соціальної адаптації мігрантів	– Сприяє взаєморозумінню культур – Підтримує соціальну інтеграцію	– Можливість культурних конфліктів – Не завжди відповідає освітнім стандартам

мігрантів. Постмодерністська інтерпретація освітніх стратегій відкриває нові перспективи для досліджень і реалізації концепцій інклюзивності, міжкультурної взаємодії та демократичної участі.

Висновки. В кожній стратегії існують унікальні можливості, обмеження та виклики, які визначають їхню ефективність в різних контекстах. Постмодерністський підхід акцентує на глибокому аналізі та критичному переосмисленні різних концепцій, структур та практик, які впливають на формування освітнього середовища. Це дозволяє краще розуміти інтеракції та зв'язки між різними елементами освітнього процесу та їх вплив на розвиток індивіду.

Інтеграція мігрантів в освітній простір представляє собою складний багатогранний процес. Він вимагає розвитку інноваційних рішень та здатності освітніх систем адаптуватися до варіативності обставин. Медіа, інклюзивність та культурна адаптація виявляються ключовими компонентами, які сприяють формуванню демократичних цінностей та соціокультурної інтеграції.

Здійснювати подальші дослідження в області інтеграції мігрантів у освітній простір є важливим, з акцентом на створенні нових стратегій та методів, що враховують особливості різних міграційних груп та динаміку змін в сучасному світі. Аналіз конкретних контекстів, потреб мігрантів та розробка культурно-чутливих підходів є необхідними для забезпечення ефективності інтеграційних процесів.

Україна, що стоїть перед серйозними геополітичними викликами та високим рівнем соціокультурної різноманітності, має особливо складне завдання інтеграції мігрантів у свій освітній простір. Це вимагає не лише адаптації мігрантів, але і взаємного прийняття та розуміння між різними культурними, соціальними та регіональними групами. Ефективні стратегії та підходи повинні враховувати унікальність українського суспільства, його історію, традиції та цінності, щоб забезпечити гармонійну інтеграцію.

Освіта відіграє вирішальну роль як засіб досягнення соціальної солідарності та опору проти зовнішніх та внутрішніх викликів. В контексті культурної та соціальної інтеграції, важливо розробляти та впроваджувати освітні ініціативи, які підкреслюють важливість розуміння та поваги до різноманітності культур та цінностей, що, в свою чергу, буде сприяти створенню міцного, згуртованого та гармонійного суспільства.

Список використаної літератури

1. Андрущенко Т.В. Футурологічне бачення перспектив політичного та культурного розвитку людства (на прикладі концепції «Футурошоку» Елвіна Тоффлера). *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди «Філософія»*, 2019, № 1 (47), С. 82–89.
2. Заїчко В.В. Ідентичність та демократичні цінності в контексті концепції відкритої освіти. *Демократичні цінності в освіті: виклики та можливості в епоху пост-правди*. К.: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова. 2023, С. 20–22.
3. Коростіянець Т.П. До постановки проблеми індивідуальних освітніх траєкторій. *Інноваційна педагогіка: зб. наукових праць Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій*. Одеса, 2029, Випуск 19. С. 9–13.
4. Мохонько В.А. Демократія та медіаграмотність в школах: дослідження World Values Survey. *Демократичні цінності в освіті: виклики та можливості в епоху пост-правди: матеріали доповідей та виступів учасників Міжуніверситетського круглого столу*, м. Київ, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, 10 квітня 2023 року. – К.: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023, С. 9–11.
5. Сабат Н. Адаптація дітей мігрантів до нового соціокультурного простору: педагогічна допомога і підтримка. *Освітній простір України*, 2017, № 9. С. 144–151.

6. Терепищій С. О. *Сучасні освітні ландшафти*, К, 2016, «Фенікс», 309 с.
7. Терепищій С. О. Тенденції розвитку освітніх ландшафтів в епоху індустріального суспільства. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди «Філософія»*, 2019, 2 (45), С. 139–150.
8. Яковлев О. В. Діалог культур як чинник розвитку національного культурно-мистецького простору. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Мистецтвознавство, 2018, № 1. С. 152–156.
9. Couldry, N., & Hepp, A. *The Mediated Construction of Reality*. Cambridge, 2017, Polity Press.
10. Freire, P. *Pedagogy of the Oppressed*. New York, 1970, Continuum.
11. Jenkins, H. *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. Cambridge, MA, 2009, The MIT Press.
12. Sen, A. *Development as Freedom*. Oxford, 2009, Oxford University Press.
13. Svyrydenko D., Terepyshchyi S. Media Literacy and Social Responsibility of Educators in the Conditions of Information War: The Problem Statement. *Studia Warmińskie*, 2020, T. 57. Pp. 75–83.

TRANSFORMATION OF THE EDUCATIONAL LANDSCAPE OF UKRAINE: THE IMPACT OF MIGRATION PROCESSES AND INTEGRATION STRATEGIES AFTER FEBRUARY 24, 2022

Serhii Terepyshchyi

*Ukrainian State Drahomanov University,
Department of Social Philosophy, Philosophy of Education
and Educational Policy*

*Pyrohova str., 9, 02000, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-5506-0914>*

The article analyzes the symbiosis of migration vectors and the educational landscape of Ukraine in the post-invasion era of 2022. The fundamental concepts revealing the depths of the educational landscape and media realities form a mosaic of the approaches of Freire, Jenkins, Couldry, Hepp, and other theorists. The essence of the reflection is to study how migration flows are intertwined with the formation and development of the educational space in the territory of Ukraine. The article studies integration nodes and optimization strategies, deciphers their power, and reveals the facets of opportunities and threats in the context of internal transformations and military operations. In the sphere of attention is Ukraine, where the problem of integration of internally displaced persons takes on new dimensions in the conditions of instability and war.

Cultural and social dialectics, linguistic, ethnic, cultural and social aspects of mutual acceptance and understanding become catalysts of integration processes. The article becomes a field for philosophical dialogue, reflection, and discussion among representatives of education, sociology, cultural studies, and political science, offering deep analysis and innovative perspectives for further scientific research and practical implementation.

The study postulates an understanding of the impact of migration as a dynamic element that reforms the educational reality in geopolitical and sociocultural turbulence conditions. Migration processes transform sociocultural dialogue, where the collision and fusion of various identities become critical to educational rethinking. The reflective nature of the analysis emphasizes transdisciplinarity and postmodern deconstruction, opening new horizons for critical understanding and transformation of the educational landscape in the context of migration realities.

In the context of postmodern philosophy, where relativity and multiplicity of interpretations become central, the article goes beyond traditional educational discourses. It stimulates open dialogue and synthesis

of knowledge, and its polyphonic structure becomes a platform for discussing the latest methodological approaches and strategies in educational research. This reflection is an invitation to reflect on the meaning, opportunities, and challenges that arise at the intersection of migration processes and educational development in the context of military instability.

Key words: postmodern dimensions of democracy, media literacy, migration, educational dialogue, informational conflict, construction of news, critical reflection.

УДК 1(091).128

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.20>

ПРОБЛЕМА СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ У ФІЛОСОФСЬКІЙ КАЗЦІ ОСКАРА ВАЙЛДА «РИБАЛКА ТА ЙОГО ДУША»

Олена Титаренко

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
факультет іноземної філології, кафедра англійської філології
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна*

У статті проаналізовано проблему смерті та безсмертя особистості у філософській казці Оскара Вайлда «Рибалка та його душа» в контексті метаантропологічної методології Н. Хамітова, – вченні про буденне, граничне та метаграничне буття.

Проблему смерті та безсмертя аналізують такі філософи як Ф. Ніцше, А. Камю, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс.

Серед українських вчених цю проблему досліджують О. Добродум, С. Крилова, Т. Кушерев, Н. Терлецька, Л. Титаренко, Н. Хамітов та ін.

Автор цієї статті намагається дати відповідь на питання: чи може людина переживати безсмертя без кохання, і яке місце займає кохання в процесі набуття віри в безсмертя людської особистості? Відповіді на ці питання допомагає аналіз філософського твору «Рибалка та його душа» Оскара Вайлда.

В сюжеті казки Рибалка закохується в Русалку, яка не відповідає йому взаємністю, бо в чоловіка є душа. Тому Рибалка починає шукати спосіб, як продати свою душу та позбутися неї. Він йде до священника, до купців, але його ніхто не розуміє, – всі відмовляються йому допомогти. Рибалка вирішує звернутися до Чаклунки, що вчить його, як позбутися своєї душі. Коли він намагається позбавитися від душі, вона просить цього не робити, – він же не слухає і прогання її від себе.

Три роки душа приходила до Рибалки, але лише на третій рік вона спокусила Рибалку жіночою красою, – у його Русалки не було ніг, і чоловік з'єднався з душею заради того, щоб подивитися на дівочі ноги. Але виявилось, що душа Рибалки не мала серця, – за три роки вона стала злочинною і обманула Рибалку. Через деякий час, коли чоловік повернувся до моря, він не зміг докликатися Русалки. Казка закінчується трагедією. Русалка помирає без Рибалки, а Рибалка помирає, потонувши у морі, тримаючи біля себе в обіймах померлу кохану Русалку.

Автор цієї статті приходить до висновків, що у філософській казці Оскара Вайлда «Рибалка та його душа» проблема смерті та безсмертя особистості піднімається з особливою гостротою та напруженістю. В контексті методології метаантропології Н. Хамітова головний герой Рибалка – це людина граничного буття з особистісним світоглядом. Душа символізує безсмертя. Навіть якщо людина хоче померти та зректися своєї душі, тобто безсмертя, вона не може цього зробити, тому що душа людини безсмертна. Але безсмертя без кохання не має сенсу, воно руйнує навіть безсмертну душу.

Отже, проблема смерті та безсмертя в філософській казці Оскара Вайлда «Рибалка та душа» полягає в тому, що безсмертя без кохання – це, по суті, смерть, і лише взаємне кохання дарує щастя та справжній сенс безсмертя особистості.

Ключові слова: смерть, безсмертя, особистість, кохання, філософська казка, метаантропологія, граничне буття, особистісний світогляд, Оскар Вайлд.

Постановка проблеми. Чи можлива віра в безсмертя без кохання, і яка роль кохання в переживанні безсмертя людиною? На ці питання відповідає філософський твір «Рибалка та його душа» Оскара Вайлда.

Проблему смерті та безсмертя усвідомлюють такі філософи як Ф. Ніцше, М. Хайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс.

Серед українських дослідників цією проблемою займаються О. Добродум, С. Крилова, Т. Кушерець, Н. Терлецька, Л. Титаренко, Н. Хамітов.

Мета статті – проаналізувати проблему смерті та безсмертя в філософській казці О. Вайлда «Рибалка та його душа» в контексті метаантропологічної методології.

Виклад основного матеріалу. На початку філософської казки «Рибалка та його душа», Оскар Вайлд розповідає про молодого Рибалку, який «щовечора виходив у море ... й кидав нерет. Коли вітер віяв із суходолу, він не ловив нічого, бо то був злий чорнокрилий вітер, і бурхливі хвилі здіймалися йому назустріч. А коли вітер віяв із моря, риба піднімалася з глибин і потрапляла в сіті, – Рибалка відносив її на базар і продавав» [2].

Одного разу Рибалка впіймав Русалку – доньку Морського царя. Вона благала його її відпустити і пообіцяла виринати з моря і йому співати завжди, коли він тільки про це її попросить. Рибалка відпустив за цю обіцянку Русалку, і вона дотримувалася свого слова [2].

Рибалка все більше днів слухав пісні Русалки, і сам не помітив, як без тям в неї закохався. Одного разу він освідчився Русалці та попросив її стати його дружиною. Але вона відмовила та поставила йому умову: «Ти маєш людську душу. Якби ти відрікся від своєї душі, тоді я могла б тебе покохати» [2].

«І молодий Рибалка сказав собі: «Яка мені користь від душі? Я не можу її побачити. Я не можу її торкнутися. Я вижену її геть і матиму щастя» [2].

«У нього вихопився вигук радості, він підвівся у своєму розписному човні і простягнув руки до Русалки.

– Я вижену свою душу, – вигукнув він. – І ти станеш мені за наречену, і в глибинах моря житимемо ми разом, і все, про що ти співала, ти покажеш мені, і все, чого ти забажаєш, я виконаю, і ми ніколи не розлучимося.

І Русалонька засміялася від радості й затулила личко руками.

– Але як мені прогнати свою душу? – крикнув молодий Рибалка. – Розкажи, як мені це зробити, і повір, я все зроблю.

– Гай-гай! Я не знаю, – зітхнула Русалонька. – Мешканці моря не мають душі.

І пірнула вона в глибину, позирнувши на нього тужливо» [2].

У даній цитаті вкладений цікавий та важливий філософський зміст. Зречення від душі – це символічна смерть головного героя, так починає актуалізуватися зі всією гостротою проблема смерті та безсмертя особистості Рибалки.

Чоловік починає шукати спосіб, як продати свою душу та позбутися неї. Він йде до священника, до купців, але ніхто його не розуміє та всі відмовляються йому допомогти. Тоді Рибалка йде за допомогою до Чаклунки, яка навчає Рибалку, як позбутися своєї душі.

Коли чоловік йшов позбавлятися від душі, вона почала його просити цього не робити, але Рибалка не послухав і прогнав її від себе.

«– Іди звідси (звернення Рибалки до своєї Душі, – прим. О. Т.), бо не маю в тобі потреби, – вигукнув молодий Рибалка, вихопив ніж із рукояттю з зеленої шкіри змії, відтяв свою тінь він ніг, душа підвелася і стала перед ним, поглянула на нього, і була вона його точною подобою.

Він відступив, застромив ніж за пасок, і почуття благоговійного страху охопило його.

– Іди собі, – промимрив він, – і не показуйся мені на очі.

– О ні, ми ще мусимо зустрітися, – сказала душа. Голос її був тихий, як звук флейти, і губи ледь ворушилися, коли вона говорила.

– Як це ми зустрінемося? – вигукнув молодий Рибалка. – Ти ж не супроводжуватимеш мене в глибини моря?

– Один раз на рік я приходитиму на оце місце й кликатиму тебе, – мовила душа. – Хтозна, чи не стану тобі я в нагоді.

– Як ти можеш стати мені в нагоді? – здивувався молодий Рибалка. – Але хай буде по-твоєму.

І він кинувся в море, і Русалонька піднялася з глибин назустріч, обвила його шию руками й поцілувала у вуста.

А душа стояла на безлюдному березі й дивилася на них. І коли вони зникли в глибочині Моря, вона заплакала і потяглася геть через болото» [2], – пише Вайлд.

Отже, головний герой символічно помер, він став бездушним і розділився зі своєю Душею. Раз на рік Душа приходила до моря, щоб поговорити з Рибалкою. У перший рік Душа розповіла Рибалці про свої подорожі та запропонувала йому мудрість, якщо він дозволить їй знову в нього ввійти. Але Рибалка відповів, що «кохання краще» [2] і не дозволив Душі з ним з'єднатися. На другий рік Душа запропонувала Рибалці Каблучну скарбів, яка дарує неймовірне багатство, якщо він погодиться повернути в себе свою душу. Але Рибалка не погодився і відповів, що «кохання краще за багатство. ... А Русалонька мене кохає» [2]. На третій рік Душа спокусила Рибалку красивими дівочими ніжками танцівниці. У Русалки ніжок не було, і Рибалка з'єднався з Душею заради того, щоб побачити дівочі ноги.

Але виявилось, що Душа Рибалки не мала серця і навчилася за три роки злу. Вона обманула Рибалку. Через деякий час, коли Рибалка повернувся до моря, він не зміг докликатися Русалки. Також він не міг вже залишити свою душу, – магія діяла так, що людина могла позбутися тільки один раз своєї душі і якщо знову з нею з'єднувалася, то вже на все життя була єдина [2].

Одного разу «пролунало з глибин моря тужливе голосіння, яке чують люди, коли хтось із Морських Мешканців помирає. Молодий Рибалка побіг зі своєї хижки на берег. Чорні хвилі котилися до землі й несли щось біліше за срібло. Був їхній тягар білий, як піна морська, і гоїдався у хвилях, як квітка. Прибій вихопив його у хвиль, піна забрала в прибою, берег узяв його – і біля ніг своїх побачив молодий Рибалка тіло своєї Русалоньки. І лежала вона перед ним мертва.

Ридаючи, як зломлена горем людина, впав він біля неї, і цілував холодні рожеві вуста, і перебирав її вогке бурштинове волосся. Впав він біля неї на пісок і ридав, тріпочучи ніби від радості, і притискав її до грудей своїми засмаглими руками. Холодні були її губи, та він цілував їх. Солоний був мед її кіс, але він впивався гіркою радістю. Він цілував її мертві повіки, і кришталіки солі, що виступили на них, були не такими солоними, як його сльози.

І мертвій коханій сповідався він. У ніжні мушлі вух її вливав він терпке вино своєї повісті. Поклав він маленькі руки її собі на плечі, пестив пальцями тонку очеретинку її шиї. Гіркою, гіркою була його радість, і повним дивною втіхи був його біль» [2].

Море потопило Рибалку, і він лежав мертвим з Русалкою. «А вранці Священик пішов благословити море, бо розгулялося воно. Разом із ним пішли й ченці та музики, свічкарі та кадильники ладану, й багато усякого люду.

І коли Священик вийшов на берег, то побачив, що лежить у прибої потопельник – молодий Рибалка, що охопив мертве тіло Русалоньки. Відступив Священик, спохмурнілий, перехрестився і вигукнув повним голосом:

– Не благословлятиму я ані моря, ані тих, хто в ньому» [2].

Для Священника Рибалка та Русалка і їх кохання були проявом гріха. Тому він повелів похоронити закоханих в Кутку Нечестивих [2].

Отже, можна зробити **висновок**, що у філософській казці Оскара Вайлда «Рибалка та його душа» проблема смерті та безсмертя особистості піднімається з особливою гостротою та напруженістю. Головний герой Рибалка, в координатах метаантропології Н. Хамітова, – це людина граничного буття з особистісним світоглядом [3]. Він вийшов за межі буденного буття з буденним світоглядом [3], але перейти у метаграничне буття з філософським світоглядом [3] він не зміг, – йому не вистачило мудрості й сили протистояти злу, тому він і перебуває в граничному вимірі буття. Душа в цій філософській казці – це символ безсмертя. Якщо людина хоче померти та зректися своєї душі, тобто безсмертя, вона не може цього зробити, бо душа людини безсмертна. Але безсмертя без кохання прирікає до самотності й руйнує навіть безсмертну душу.

Лише взаємне кохання дарує щастя та справжній сенс безсмертя людської особистості.

Список використаної літератури

1. Крилова С. А. Безсмертя особистості: ілюзія чи реальність? 1999. 138 с.
2. Уайльд О. Рибалка та його душа [Електронний ресурс]. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=4144> (дата звернення: 01.02.2023).
3. Хамітов Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. Київ : КНТ, 2017. 394 с.

THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY IN O. WILDE'S PHILOSOPHICAL TALE "THE FISHERMAN AND HIS SOUL"

Olena Tytarenko

*Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University,
Faculty of Foreign Philology, Department of English Philology
Pyrohova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine*

The article analyzes the problem of death and immortality of the individual in Oscar Wilde's philosophical tale "The Fisherman and His Soul" in the context of N. Khamitov's meta-anthropological methodology, the science of everyday, boundary and meta-boundary existence.

Philosophers such as F. Nietzsche, A. Camus, M. Heidegger, J.-P. Sartre, K. Jaspers.

Among Ukrainian scientists, O. Dobrodum, S. Krylova, T. Kuserets, N. Terletska, L. Titarenko, N. Khamitov and others are investigating this problem.

In the plot of the tale, the Fisherman falls in love with the Mermaid, but she does not reciprocate because he has a soul. Therefore, the Fisherman begins to look for a way to sell his soul and get rid of it. He goes to the priest, to the merchants, but no one understands him – everyone refuses to help him. The fisherman decides to turn to the Witch, who teaches him how to get rid of his soul. When the man went to get rid of his Soul, she began to ask him not to do it, but he did not listen and drove her away from him.

In the plot of the tale, the Fisherman falls in love with the Mermaid, but she does not reciprocate because he has a soul. Therefore, the Fisherman begins to look for a way to sell his soul and get rid of it. He goes to the priest, to the merchants, but no one understands him and everyone refuses to help him. Then the Fisherman goes to the Witch for help.

For three years the Soul came to the Fisherman, but only in the third year she seduced the Fisherman with her girlish beauty. The Mermaid had no legs, and the Fisherman connected with the Soul in order to look at the girl's legs. But it turned out that the Soul of the Fisherman had no heart – in three years she became a criminal and deceived the Fisherman. After some time, when the man returned to the sea, he could not call upon the Mermaid. The tale ends in tragedy. The Mermaid dies without the Fisherman, and the Fisherman dies by drowning in the sea, holding the deceased beloved Mermaid in his arms.

The author of this article comes to the conclusion that in Oscar Wilde's philosophical tale "The Fisherman and His Soul" the problem of death and immortality of the individual is raised with particular sharpness and tension. In the context of N. Khamitov's methodology of meta-anthropology, the main character the Fisherman is a man of boundary existence with a personal worldview. The Soul symbolizes immortality. Even if a person wants to die and renounce his soul, i.e. immortality, he cannot do so because the human soul is immortal. But immortality without love has no meaning, it destroys even an immortal soul.

So, the problem of death and immortality in Oscar Wilde's philosophical tale "Fishermen and Souls" is that immortality without love is essentially death, and only mutual love gives happiness and the true meaning of personal immortality.

Key words: death, immortality, personality, love, philosophical tale, meta-anthropology, boundary existence, personal outlook, Oscar Wilde.

УДК 111.11:141.319.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.21>

ПРОБЛЕМА ЦІЛІСНОСТІ БУТТЯ ЛЮДИНИ: КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Лариса Харченко, Дмитро Ткаченко

*Університет Григорія Сковороди в Переяславі,
кафедра філософії і соціальної антропології імені професора І. П. Стогнія
вул. Сухомлинського, 30, 08401, м. Переяслав, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-5731-0531>*

Людина виступає соціальною істотою, що виражається у способах її існування у сучасному соціумі. В них вона здійснює себе, реалізує свій потенціал, забезпечує особисту життєдіяльність. Способом життєдіяльності кожного окремого індивіду є не лише дискретний прояв вітальності і функціонування соціальної системи, а також розгортання космічної енергії, ступінь її розвитку, на якому здійснюється самопізнання і вдосконалення. Діджиталізація та постійний розвиток інтерактивного суспільства вимагають від сучасної людини неабиякої пластичності у будь-яких пошуках і, особливо, у пошуках сенсу свого існування. Якщо говорити більш розгорнуто, то необхідність віднайдення останнього здатна забезпечити нас від цілого ряду проблем й, відтак, сприятиме забезпеченню усім вкрай необхідним для ефективного суспільного співжиття.

У статті акцентується увага на різноманітних проявах функціонування людської особистості, та робиться акцент на тому, що кожна особистість є різноплановою, та відповідно, виражає себе у різних формах самовираження та самоідентифікації. Крім того, в них реалізується зв'язок людини з довкіллям, з іншими людьми, з самою собою в різних буттєвих станах і, нарешті, очевидно, з Космосом в його всезагальності і всеосяжності, який здійснюється на духовному рівні у вигляді пізнання та інших духовних форм.

Вивчення філософії дає змогу сучасній людині знайти і зрозуміти себе, як деякий простір суспільно здійснюваних духовних пошуків, до якого варто приєднатися. При цьому філософія отримує чітко виражене індивідне, а не просто людиноцентриське спрямування, що обумовлене рядом причин. Підкреслюється, що проблема людського начала не зводиться лише до того, як виник людський рід на Землі, хоч і вона сьогодні потребує свого глибокого переосмислення. Ця проблема не може бути підмінена питанням, як формується людина в процесі індивідуального розвитку під впливом виховання, соціалізації і т.п. Мова йде про осмислення сутності людини як об'єкта філософського аналізу, що не є чимось сталим, оскільки на кожному етапі історичного розвитку вона набуває нових життєвих вимірів існування; через її діяльність та суспільні відносини; через її працю та духовність, що характеризує саму природу людини.

Особлива увага приділена духовності, яка є виразом сутності людини, визначальною її ознакою. Зазначається, що дух як такий, має об'єктивізовані форми свого існування у вигляді суспільної свідомості, цінностей, менталітету тощо. Але їх витоком, а втім і способом буття, є індивідна духовність, бо кожна людина індивідуально мислить і страждає, фантазує і любить, естетично освоює дійсність і вибудовує свої відносини з іншими, споживає і оживлює духовні цінності, а також творить їх. Таким чином, людина – узагальнена характеристика індивідності, яка є способом її конкретного існування, отже людське начало завжди індивідне.

Ключові слова: цілісність буття, сенс буття, людина, індивід, суспільна свідомість, духовність, цінності, менталітет.

Однією з найважливіших тем філософських роздумів та досліджень є проблема людського буття. В житті кожної людини постає запитання «Для чого я живу?» В залежності від віку особистості, воно може певним чином модифікуватися, та за своєю суттю це запитання буде звернуте до ідентифікації себе і свого місця у світі.

Як відзначає Л. Опейда «нова наука, що з'явилася на порозі третього тисячоліття, зорієнтована на діалог людини з природою, людини з людиною. Вона вже не нав'язує нам однієї-єдиної моделі розуміння дійсності, однієї-єдиної моделі буття, однієї-єдиної істини. Відтак, різноманіття життєвих світів вимагає стратегії порозуміння, взаємодоповнення, урівноваження, зцілення, яке тільки й можливе за умов неабиякої розважливості, обережності, поміркованості, на що віддавна націлена філософія» [1].

Власне, світоглядно-антропологічні розмірковування над проблемою цілісності людського буття покликані стати досить-таки продуктивними, особливо для пошуків у царині практичної філософії.

Метою статті є світоглядно-антропологічне обґрунтування проблеми цілісності буття людини та виокремлення суперечностей, які виникають на шляху осмислення й усвідомлення його сутності.

Ступінь розробки проблематики. Світоглядно-теоретичне підґрунтя досліджуваної проблеми складають праці вітчизняних і зарубіжних філософів, теоретиків, науковців різних історичних періодів. Так дійсно, подібні запитання цікавили багатьох вчених-філософів. Зокрема, нам досить-таки імponує думка сучасних представників Київської світоглядно-антропологічної школи щодо: багатомірності людського буття (Н. Хамітов) [2], іманентних і трансцендентних вимірів та ролі цілепокладання у пошуках сенсу буття людини (В. Загороднюк) [3], над-важливості «запитів філософських смислів» (С. Кримський) [4], ролі позитивного та негативного у житті людини (Є. Андрос) [5], віри, надії та любові як екзистенціальних людського буття (В. Шинкарук) [6] та ін.

Прояснення проблеми цілісності людського буття неможливе без вивчення особистісного й інституційного буття людини, її буття в культурі, різноманітних форм комунікації (Є. Бистрицький, А. Єрмоленко, С. Пролеєв, Л. Ситниченко) [7].

Людина, як індивід, не є сталим об'єктом філософського аналізу: на кожному етапі історичного розвитку вона набуває нових життєвих вимірів існування; через її діяльність та суспільні відносини; через її працю та духовність, що характеризує саму природу людини.

Становлення людини як соціальної істоти відбувається на основі засвоєння нею цінностей, вироблених людством упродовж усієї історії, – мови, способів діяльності, вміння використовувати знаряддя праці, різноманітних культурних традицій. Соціальна обумовленість людини не потребує доведення, адже людина може виступати як продуктом певної епохи, певного суспільства, так і результатом, своєрідним втіленням усієї попередньої історії людства. Її універсальність та унікальність, здатність до самовизначення, вільної й творчої діяльності визначає характер взаємодії з оточуючою дійсністю [8].

Для багатьох людей пошук свого призначення може бути дуже тривожним процесом, супроводжуватися великим стресом. Так може відбуватися тому, що всередині особистості все ще існує величезне напруження у взаємодії духу та душі чи/та на рівні душевності.

Тобто це означає, що боротьба за абсолютне знання має розгортатися на рівні мікрокосму, і вона знаходить примирення з буттям через піднесення нашого духу в позицію метасвідомості. За таких умов відпадає потреба пізнати весь світ, щоб визначити власне призначення. Розум людини перестає блукати в безмежних просторах свідомості й знаходить опору для визначення призначення людини. Адже дух, з одного боку є власним, персональним, а з іншого, – він бере початок у вічному, презентує абсолютне.

Духовна цінність на індивідуальному рівні є надбанням особистості, що втілює високосмисловий етичний імператив, через власну безумовну значущість якої особистість виділяє, усвідомлює своє Я-духовне, а поведінкова сфера цього Я стає простором суспільно цінної життєдіяльності. [9, с. 9]. При цьому, як зауважує І. Бех, особливе місце у життєвих цілях і сенсі існування людини належить її Я-духовному. Тут людина причетна до своєї духовності, яка складає сутність її Я, більше того – наповнює собою Я. Власне, духовність як сукупність високосмислових цінностей (любов людини до людини, милосердя, безумовне піклування про людину, відповідальність тощо) і породжує Я-духовне особистості, яке визначає і спосіб її життя [9, с. 11].

Отже, пізнання особистістю власної душевності є засобом до ідентифікації власних якостей, пізнанням «Який / Яка я?» Їх розвиток є самоідентифікацією, яка відбувається у взаємодії з іншими. І для становлення самоідентичності нам необхідна духовність, яка єднає наші начала, підносячи над ними та урівноважуючи їх. Такий внутрішній стан має надавати людині відчуття цілісності.

Основною ознакою цілісності, на нашу думку, є почуття людини, що в неї все є. Не залежного від того, наскільки людина дійсно здорова, багата, забезпечена матеріальними та іншими благами, коли вона відчуває рівновагу та слідує за покликом власного духу, – особистість стає цілісною і на глибинному рівні відчуває, що в неї все є. Таким чином, вона стає невідконтрольною світові споживання і здобуває повну свободу. Тож коли вона діє, вона керується не нестачею чогось в її житті, а бажанням поділитися чимось, покращити щось. І це значно потужніша основа для стійкості самоідентичності особистості.

Дані судження дозволяють прийти до висновку, що духовність є виразом сутності особистості, визначальною ознакою людини. Дух як такий має об'єктивізовані форми свого існування у вигляді суспільної свідомості, цінностей, менталітету тощо, але їх виток і способом буття як духовної буттєвості, є індивідуальна духовність, тому що мислить і страждає, фантазує і любить, естетично освоює дійсність і вибудовує свої відносини з іншими, споживає і оживлює духовні цінності, а також творить їх саме індивід [10, с. 158–159].

Дух – це той простір, відмінний від матеріального, в якому формується і творить людська особистість як духовна істота. Він, очевидно, пов'язаний з космічною буттєвістю людини, бо є надто специфічним космічним утворенням, в якому акумульовано духовну енергію людства, що є вищим недостатньо збагненим її проявом, завдяки якому здійснюється процес саморозвитку Космосу на рівні рефлексії і цілепокладання. Саме душа є носієм духовного в людині. Вона являє собою не лише сукупність різних якостей, властивих індивіду, але є певним станом духовності людини, потенціалом особистості, резервуаром її вчинків, діянь, ставлення до інших. Це певний горизонт можливостей індивіда, його причетності до Універсуму [10, с. 158].

Н. Хамітов сприймає духовність як єдність духовного і душевного в особистості. Він вважає, якщо «духовна людина – це людина творча, освічена, яка прагне подолати себе, вийти за власні межі і самореалізуватися всупереч цілому світові, то душевна людина – це людина людина, здатна до співчуття, допомоги ближньому аж до самозаперечення. Справжня особистість тяготеє до поєднання у собі цих якостей. Категорія «душевність» містить в собі спрямованість душі до одухотворення, а духовність є спрямованістю духу до душевності. Духовність без душевності може виродитися у волю до влади над світом. Душевність без духовності стає ...життям, яке керується лише волею до життя» [2].

За Г. Горак, духовний світ людини – це вся сукупність її духовних здатностей і якостей. Його складові – це розум, воля, почуття, світогляд, переконання, надія і увага, але

не все, що знаходиться в духовному світі особистості здатне набувати суспільних форм існування [11].

Тож кожна людина має прагнути знайти своє призначення, реалізуючи яке, вона збільшуватиме певні метацінності у світі. Вважаємо, що на цьому шляху людині може допомогти культура мислення. Адже ще Платон казав, що мислення – це пригадування змісту світу ідей. Розум часто співвідносять з духом людини, тоді як здатність до суджень, інструментального міркування можна віднести до якостей душі.

Деякі філософи вважають, що: «Мислення – це здатність накреслити ескіз свободи й мужність слідувати цьому ескізу» [2]. Ми вважаємо, що таке визначення цілком передає функцію духу – мислити. Ця функція включає не лише схоплення свого зразку (за М. Шелером), а й здатність актуалізувати внутрішні сили душі до реалізації свого призначення, творення власної історії.

У розрізі думки про своє призначення, – людина усвідомлює в чому воно полягає через отримані в процесі мислення знаки та символи. Далі, якщо звертатися до тріади Н. Хамітова, людині слід осмислити, що робити з отриманою інформацією. Обдумати чи потрібно, і якщо – так, то як її реалізувати у своєму житті. А саме – як із мислення перевести цю інформацію в фізичну дію (не ментальну) [2].

Досить часто, критично мислити та оцінювати власні сили, людині заважає страх. Він виступає каталізуючим фактором, що в процесі життєдіяльності індивіда впливає на подальше прийняття рішень та мінімізує прагнення до змін. Зважаючи на те, що важливим етапом соціалізації є створення «зони комфорту», вихід із неї може спричинити досить важке потрясіння, що, в подальшому впливає на фізичний, та моральний стан людини. Попри це, подолати страх – означає перейти на новий рівень розвитку, і відповідно, людина стає спроможною відкрити для себе цілий багатий світ можливостей.

Проблема вибору подальшого життєвого шляху активізує мислення людини та є ключовим фактором у дослідженні ментальності. Так, ментальність у Г. Горак постає як лад розуміння, спрямованість мислення, структура розумових операцій. Ментальність породжується відповідним культурно-історичним контекстом, досвідом життя багатьох поколінь, являє собою певний сплав ідеологічних настанов, раціональних орієнтацій і невідрефлексованих компонентів колективної свідомості [11].

Кожна людина, як індивідуальна та неповторна особистість, є творцем власного буття і воно безкінечно відкрите новим, непередбачуваним ніякою прогностикою витворам людської фантазії, злетам наукового пошуку, філософським обміркуванням і т. п., невідомі джерела яких сховано в глибинах людської психіки. І лише свідомість здатна зосередити в одній точці багатоманітність детермінацій людського існування, вмістити Всесвіт у багатогранності його проявів [10, с. 156].

Разом з тим, варто зауважити, що в сутності семантичне буття особистості пов'язане з прийомом інформації з оточуючого середовища – відображенням, з глибинною внутрішньою роботою особистості, яка представлена процесами рефлексії та пізнання, і з виходом внутрішнього продукту (смислу) на зовнішні обрії, що представлено процесом смислогенезу.

Духовна реальність віддзеркалює відносини особистості та навколишнього середовища. Взаємозв'язок особистості і середовища утворює щільний, напружений простір змін, який в літературі визначається як формоутворюючі поля. Причому, на кожній стадії онтогенезу такі поля утворюються наново, організовуючи подальший розвиток. Їх приватний вплив постійно переплітається з загальними процесами регулювання і управління, які послідовно ускладнюються на всіх ступенях саморозгортання особистості.

Крім того, становлення людини як соціальної істоти відбувалося на основі засвоєння нею цінностей, вироблених людством упродовж усієї історії, – мови, способів діяльності, вміння використовувати знаряддя праці, різноманітних культурних традицій. Соціальна обумовленість людини не потребує доведення, адже людина може виступати як продуктом певної епохи, певного суспільства, так і результатом, своєрідним втіленням усієї попередньої історії людства. Її універсальність та унікальність, здатність до самовизначення, вільної й творчої діяльності визначає характер взаємодії з оточуючою дійсністю [12, с. 99].

Важливим чинником формування особистості виступає культура, яка є універсальним механізмом ствердження людських цінностей. Вона представляє собою всі засоби і способи закріплення, передачі, обґрунтування й утілення людських цінностей. Культура ознайомлює людину зі здобутками попередніх цивілізацій, формує власне світосприйняття, допомагає пізнати дійсність та власну духовність. Через це можна говорити, що цінності складають смисловий каркас культури. Культура дає цінностям понадситуаційний вихід у буття, відкриваючи для них можливість творити нові ситуації й нові події.

Людські цінності є багатофункціональними. Вони виступають як: форма утримання й закріплення споріднених смислів; «поля взаємності» – ґрунт для поєднання індивідуальних людських світів; «мотиви мотивів» – смислове обґрунтування цілей діяльності; життєві та історичні орієнтири; певні зразки, канони смислотворення [4]. Цінності структурують реальність за критерієм її значущості для людини, виступають канонами смислотворення, а значить постійно оновлюються. Кожний смисл є унікальним, бо за ним стоїть унікальність кожної людини, конкретної життєвої ситуації [13].

Множину реальностей можна оцінювати і як багатоманіття варіантів можливого, що філософія відкриває для людей [13]. Взагалі, взаємозв'язок можливості і дійсності є закономірністю становлення і розвитку буття людини як буття можливостей. Так, дійсно, людина є істотою, що розвивається, зростає від існування до сутності, найважливішим її завданням є навчитися бачити і діяти в світі єдності усіх дійсностей [13].

Необхідно розрізняти зовнішню цілісність та цілісність внутрішню, або екзистенційну. Під зовнішньою цілісністю варто розуміти таку, яка є результатом випадкової злагоди людини й соціального середовища. Вона проявляється як у фізичній, так і у психологічній формах, які близькі в тому, що їхні причини постають зовнішніми стосовно до екзистенційних глибин людини. Внутрішня цілісність є результатом злагоди людини із собою, що спочатку призводить до своєрідної самотності, швидше самотійності, і вже на цій основі – до злагоди людини й суспільства. Внутрішня цілісність постійно породжується принципово відкритістю людського буття до глибинних змін. Тому її фундаментальною передумовою є узгодження між попереднім та наступним станами людської особистості [1].

Висновки. Сучасне суспільство зазнає постійної трансформації та діджиталізації, що, безумовно, значно впливає не тільки на процеси мислення особистості, а й на її бачення цілісної картини життя. Людський світогляд постійно змінюється під впливом якісних перетворень, що відбуваються у суспільстві. Відповідно, відбувається і зміна ціннісних орієнтирів та їх якісне перетворення. Як наслідок, у процесі своєї життєдіяльності, особистість формує та дотримується власної життєвої стратегії. У процесі соціалізації людини відбувається формування її внутрішнього світу, ціннісно-смислових вимірів та основ буття.

Зазначимо, що діалектика внутрішнього і зовнішнього, досліджена в категоріях екзистенційної діалектики, представлена гармонійним поєднанням динамічного і статичного аспектів духовної цілісності особистості. Екзистенційна діалектика дозволяє

зрозуміти становлення духовної цілісності особистості в її самоданності і самодостатності (ставлення до себе), в присутності (ставлення до наявного буття), в свободі, як умові реалізації (ставлення до можливого), в комунікації, як засобі буття (ставлення до іншого), що може бути структуровано по рівням духовної цілісності особистості.

Крім того, кожна людина є невід'ємною частиною соціуму. Це означає, що духовність людини плекається в суспільстві, зовнішній світ опосередковується внутрішнім світом людини. Людина, в кінцевому рахунку, має спільні із світом турботи і цілі. Духовність людини в такому контексті постає як міра родового і індивідуального, що знаходить своє уособлення в спрямованості життєдіяльності особистості.

Таким чином, життя людини детерміновано багатьма факторами, але загальна характеристика життєвого процесу та потенціалу у загально-філософському контексті протікає у просторі та часі, тому життя людини детермінується різними часами, що задають різну ритміку життєвих процесів. Людина не може не підпорядковуватись закономірностям часу біологічного, геологічного, астрономічного та багатьох інших. І все ж особистість як вища інтегративна система створює єдину системну хроноструктуру.

Отже, особистість реалізує свої плани за допомогою розвиненої самосвідомості. Життєва програма та життєві плани особистості по суті – спосіб усвідомленої організації та реалізації життєдіяльності індивіда, спосіб самореалізації особистості. В життєвих планах враховуються конкретні об'єктивні умови та суб'єктивні можливості особистості, намічується термін реалізації поставлених цілей. Вони являються засобами досягнення життєвої мети, а ті, в свою чергу, є предметним вираженням найбільш загальних ціннісних орієнтацій особистості, які цілеспрямовують та організують весь життєвий процес людини.

Список використаної літератури

1. Опейда Л. М. Цілісність людського буття : духовні та душевні виміри. *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Харків, 2007. С. 37–43.
2. Хамітов Н. В., Гармаш Л. Н., Крилова С. А. Історія філософії: Проблема людини та її меж : навч. посіб. Київ : Наукова думка, 2000. 272 с.
3. Загороднюк В. П. Людина як істота, котра трансцендує. *Філософія. Світ людини*. Київ : Стилос, 1999. С. 222–238.
4. Кримський С. Б. Запити філософських смислів : Монографія. Київ : Парапан, 2003. 240.
5. Андрос Є. І. Бівалентність людського ества та проблема метафізичного зла. *Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного*. Київ : Наук. думка, 2010. С. 16–86.
6. Шинкарук В. І. Людське буття: екзистенція, час, свобода. *Український світ*. 1995. № 1–3. С. 41.
7. Ситніченко Л. А. Сучасна філософія визнання: «комунікативна утопія» чи реальний соціальний проект? *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2019. Вип. 3–4. С. 13–31.
8. Харченко Л. М. Духовність як необхідна умова соціалізації особистості. *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2015», 21–22 квіт. 2015 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]*. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2015. Ч. 3. С. 143–145.
9. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ – Чернівці : «Букрек», 2018. 320 с.
10. Харченко Л. М. Космічний потенціал духовного буття людини. *Філософські обрії : науково-теоретичний журнал*. Київ – Полтава, 2019. № 41. С. 154–165.
11. Горак Г. І. Філософія : курс лекцій. Київ : Вілбор, 1998. 272 с.

12. Харченко Л. М. Сучасні виміри людського буття. *Гуманітарно-наукове знання: ста новлення парадигми : матеріали міжнар. наук. конф.* Чернівецький нац. ун-т. Чернівці, 2011. С. 98–100.
13. Особистість у вирі планетарного світу : монографія. Кн. 1 / Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; за наук. ред. В. П. Бега ; редкол. : В. П. Бех (голова), Ю. В. Бех (заст. голови) [та ін.]. Київ : Інтерсервіс, 2019. 620 с.

THE PROBLEM OF THE INTEGRITY OF HUMAN EXISTENCE: CULTURAL AND ANTHROPOLOGICAL CONTEXT

Larysa Kharchenko, Dmytro Tkachenko

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,

Department of Philosophy and Social Anthropology named after Professor I. P. Stogny

Sukhomlinsky str., 30, 08401, Pereiaslav, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-5731-0531>

Man, as a social being, has his own ways of existence in the world. In them, she realizes herself, realizes her potential, ensures her personal livelihood. The ways of its materiality are not only a discrete manifestation of the vitality and functioning of the social system, but also the deployment of cosmic energy, the degree of its development, at which self-knowledge and improvement are carried out. It should be noted that the modern interactive world requires a lot of flexibility from a modern person in any search and, especially, in the search for meaningful landmarks. If we speak in more detail, the need to find the latter can protect us from a number of problems and, therefore, contribute to the provision of everything absolutely necessary for effective social coexistence.

The article focuses attention on the various life manifestations of the human personality, on the fact that they are not reduced to any one way of materiality. In addition, they realize the connection of a person with the environment, with other people, with himself in various states of being and, finally, obviously, with the Cosmos in its universality and comprehensiveness, which is carried out on a spiritual level in the form of knowledge and other spiritual forms.

Yes, indeed, philosophy is of interest to modern man as a chance to find and understand himself, as some space of socially conducted spiritual searches, which is worth joining. At the same time, philosophy receives a clearly expressed individual, and not just a human-centered direction, due to a number of reasons. It is emphasized that the problem of the human nature is not reduced only to how the human race arose on Earth, although it needs a deep rethinking today.

It is about understanding the essence of a person as an object of philosophical analysis, which is not something permanent, since at each stage of historical development it acquires new vital dimensions of existence; through its activities and social relations; through her work and spirituality, which characterizes the very nature of man.

Special attention is paid to spirituality, which is an expression of a person's essence, a defining characteristic of a person. It is noted that the spirit as such has objectified forms of its existence in the form of social consciousness, values, mentality, etc. But their origin, and at the same time the way of being as a spiritual materiality, is individual spirituality, because it is the individual who thinks and suffers, fantasizes and loves, aesthetically masters reality and builds his relationships with others, consumes and enlivens spiritual values, and creates them himself.

Key words: integrity of being, meaning of being, person, individual, social consciousness, spirituality, values, mentality.

УДК 272:141.7-048.78"18/19"

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.22>

КАТОЛИЦЬКИЙ МОДЕРНІЗМ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ: АНАЛІЗ ГОЛОВНИХ ОЗНАК

Андрій Шиманович

Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Навчально-науковий інститут філософії та освітньої політики,
кафедра богослов'я та релігієзнавства
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-3046-4645>

Рух богословського оновлення, який поступово посилював свої позиції впродовж другої половини ХІХ ст. і увійшов в історію під назвою *католицький модернізм*, став ледь не найбільш потужним інтелектуальним викликом для Католицької Церкви з часів Реформації ХVІ ст. На основі аналізу розвідок П. Сабатьє, Л. Бармена, Б. Рієрдона, Д. Джодока, Г. Фліна, О. Чедвіка, Дж. Лафліна, Е. Ніколса, а також українських дослідників А. Дахнія та І. Фенно, у статті розглянуто структурну гетерогенність модерністського руху, виявлено інтегративні ідейні засновки, в тій чи іншій мірі притаманні усім представникам даного напрямку, а також наведено декілька основних проблемних аспектів із життя Католицької Церкви, які, на думку теологів-модерністів, мали бути демонтовані задля збереження релевантності церковної керигми на тлі нових викликів. До того ж автором враховано теорію щодо множинності рухів всередині модерністського проєкту, а також здійснено наголос як на внутрішньому зміцненні історичної свідомості в католицькому академічному середовищі ХІХ ст., так і на зовнішньому впливі на католицьку освітню царину з боку протестантської історико-критичної екзегетики. Наслідком цих ідейних зсувів стала релятивізація церковної доктрини та маргіналізація концепту Божого об'явлення. Дослідження також містить стислий виклад основних положень вирішального антимодерністського документу – енцикліки папи Пія Х *Pascendi dominici gregis* (1907), в якій уся розмаїта множинність католицького модерністського мислення була загаврована як сукупність усіх відомих на той час ересей. У висновках запропоновано наступну тезу: обраний проводом Католицької Церкви контркультурний спосіб буття невдовзі призвів до реновації радикально-традиціоналістського, недіалогічного неотомізму із почасти репресивно-каральною налаштованістю по відношенню до будь-яких проявів богословської плюральності. А це, своєю чергою, спричинило опозиційну ланцюгову реакцію у вигляді появи у 1930-х роках виразно антисхоластичного напрямку «нова теологія». В результаті, дебати між представниками двох таборів стали історією найбільш тривалих і запеклих богословських дискусій ХХ ст. всередині католицького інтелектуального дискурсу.

Ключові слова: богослов'я, оновлення, об'явлення, історизм, антимодернізм, схоластика, Пій Х, «нова теологія».

Епохальним тектонічним зсувом, який спричинив доглибні зміни й докорінно переформатував життя всієї європейської цивілізації, стала Французька революція 1789 р., відгомін від якої був відчутний для Західного світу впродовж усього ХІХ ст. Ступінь впливовості цієї події на життя Католицької Церкви важко переоцінити, позаяк революція підважила всі усталені модули її буття разом із традиційними для Церкви формами самоосмислення та взаємодії зі світом. Значною мірою похитнулася багатовікова монополія Церкви в суто релігійному полі, але й недоторкана протягом століть влада церковних структур у політичній, соціальній, економічній, інтелектуальній, культурній царинах європейських країн

була надламана не в меншій мірі. У поволі виникаючому урбанізованому буржуазному суспільстві Церква поступово, але невпинно витіснялася зі звичного для неї епіцентру подій на узбіччя, а подекуди й за видимі межі суспільного життя. Просвітницькі категорії мислення щодалі сильніше релятивізували систему церковних догматів та підважували усталені метафізичні категорії, новопосталі секулярні ідеології кидали виклик всепроникному соціальному впливу Церкви (лібералізм), оспорювали її позакласову інклюзивність і відкритість до всіх прошарків населення (марксизм), ставили під сумнів її універсалістську наднаціональну позицію (націоналізм).

На межі XIX–XX століть попередні тенденції лише посилювалися й зміцніли. Католицьке богослов'я опинилося у новому й доти незвіданому для себе соціально-політичному, культурному та ідейному контекстах. Цей новий стан та безпрецедентні зовнішні виклики були зумовлені декількома найвагомішими чинниками, серед яких слід виокремити такі: постання нових національних держав, послаблення гегемонії християнської доктрини та посилення релігійної свободи, укріплення раціоцентричного світосприйняття (наукового позитивізму та сцієнтизму), загальна лібералізація ідейного поля, легітимізація будь-яких можливих напрямків у світоглядних пошуках окремого індивіда, а також нестримний повсюдний сплеск розмаїто-строкатого набору доктрин, вчень, концепцій, ідейних установок та світоглядних парадигм. В результаті цих трансформацій в перших роках XX ст. остаточно оформився і набув сталих ознак рух із виразно модерністським ідейним осердям, який спричинив гостру кризу всередині Католицької Церкви.

Передовсім слід зазначити, що даний богословський напрям був явищем організаційно неформальним та ідейно неоднорідним. Впровадження єдиного всеохоплюючого поняття – *модернізм* – було справою суто технічною, штучним узагальненням розмаїтої системи ідей, здійсненим задля спрощення боротьби церковного магістеріуму із неприйнятним для нього явищем. Цей крок Ватикану є стратегічно виправданим і вповні зрозумілим, але водночас очевидно, що у випадку із цим потужним феноменом не можна навіть гіпотетично припускати, що «десятки осіб різного віку та досвіду, відмінних національностей, із різним ступенем релігійного розвитку та рівнем інтелектуальної культури мислили однодушно й переслідували одну мету» [1, с. 215]. Б. Рієрдон пропонує вважати модернізм «комплексом рухів», особливості кожного з яких зумовлені методологією й далекосяжними інтенціями з боку його основних представників, а також культурно-географічним контекстом походження того чи того напрямку [2, с. 141]. Менше з тим, Рієрдон таки спромігся сформулювати шість виразно окреслених інтелектуальних мішеней, у які намагалися поцілити розрізнені носії модерністської ментальності: 1) біблійний фундаменталізм; 2) інтелектуальний догматизм; 3) неосхоластика; 4) застаріла апологетика; 5) церковний авторитаризм; 6) політична реакційність [2, с. 143]. І. Флін теж вносить важливу ремарку щодо витоків відповідного поняття, яке від початку мало в собі відчутну негативну конотацію: «Амбівалентний термін “модернізм” вперше був використаний його римськими противниками для опису екстрем, яких слід уникати, кризи та насамкінець засудженої позиції» [3, с. 226]. Не позбавлена рації й та думка, згідно з якою модернізм як єдиний збірний рух радше був умоглядним конструктом тих, хто йому протистояв [4, с. 487], породженням його непримирених опонентів з царини найвищого церковного істеблїшменту. Водночас жодні низові ініціативи, спрямовані на досягнення внутрішньої ідейної консолідації й суголосності, історії богослов'я невідомі.

Розглядаючи католицький модернізм у якості органічного породження інтелектуального клімату XIX ст., Дж. Лафлін наголошує на тому, що цей строкатий напрям посутньо «відобразив занепокоєння мислителів XIX ст. викликом, який історична свідомість кинула

удаваній впевненості християнської віри» [4, с. 486]. Посилення історичної свідомості, яке стало наслідком наукового накопичення історичних даних у будь-якій з царин людського знання, варто визнати основним інтелектуальним тлом, на котрому відбувались модернізаційні пошуки всередині Католицької Церкви. Нові методи історичних досліджень, розгляд будь-якої теми через призму її генези та морфології змусили католицьких теологів та філософів замислитися над історичним аспектом буття самої Церкви, над контекстуально-історичним формуванням текстів та канону Нового Завіту, релевантністю історичних трансформацій церковної Традиції в усій сукупності її проявів та іншими засадничими питаннями віри і практики.

Стосовно розмаху реформаторських амбіцій католицьких модерністів Е. Ніколс зазначає: «Навіть якщо вони й не були змовниками, то вони справді сподівалися спричинити революцію в теологічних дослідженнях, а разом і в культурі, з якої формуються доктрина та проповідь» [5, с. 88]. Видатні теологи ХХ ст. – зокрема, Ів Конгар – передусім вбачали в основі католицького модерністського проекту всепроникне захоплення здобутками протестантської історико-критичної екзегези, антропологізацію богослов'я, нехтування систематичною теологією на користь популярних на той час релігієзнавчих студій, а також важко пояснювану зневагу до опертя на єдину універсалізовану філософсько-теоретичну рамку [6, с. 190–191], яка могла б додати новому ідейному рухові переконливості в очах інтелектуальної еліти та пролонгувати його існування на історичній арені. Утім, задля справедливості слід зазначити, що взаємодія між католицькими новаторами та популярними тогочасними мислителями таки відбувалася. Як зазначає І. Фенно, в тій чи іншій мірі модерністи надихалися філософією дії Моріса Блонделя (1861–1949), прагматизмом і функціоналізмом Вільяма Джеймса (1842–1910) та інтуїціонізмом Анрі Бергсона (1859–1941) [7, с. 22].

Першорядною метою цього не надто численного й розпорошеного руху, представники якого, втім, вели між собою активне листування, було відмежування від заскнілого традиціоналізму томістської традиції. Модерністи силилися оживити, урухомити традиційне уявлення про християнську догматику через залучення філологічного та історичного інструментарію. Зробити це вони намагалися за допомогою активного впровадження динамічної теорії Дж. Г. Ньюмена (1801–1890) щодо поступової історичної еволюції церковних догм [8] – теорії, яка у своєму погляді на лінійний розвиток вчення Церкви «мала на увазі не спотворення “чистоти” початкового залогу віри, а радше природне вираження життєдайного духовного імпульсу» [2, с. 147]. Філософсько-теологічні здобутки середньовічної схоластики сприймалися у цей період зі зверхнім скепсисом та небажанням віднайти в них бодай якесь ціннісне зерно. Сучасний український філософ Андрій Дахній справедливо зауважує, що для освіченої людини першої половини ХХ ст. «середньовіччя було якимось «безчассям», непорозумінням в історії думки» [9, с. 459]. У якості ілюстративного прикладу А. Дахній наводить наступну історію: французький письменник Андре Моруа (1885–1967), даючи поради молодій людині стосовно вибору необхідних для інтелектуального саморозвитку книг, пропускає як буцімто «незначний» увесь період між римлянином Тацитом (~50–120) та пізньоренесансним мислителем Мішелем де Монтенем (1533–1592) [9, с. 459]. Тож в інтелектуальних колах загальноновизнаним було бачення Середньовіччя (і породженої ним схоластики) як періоду «темних віків», регресу, пробілу й обвалу в історії видатних ідей, занепаду філософського мислення, деградації людської думки.

Дослідницький поступ протестантських вчених – передовсім у галузях біблійної критики та церковної історії – поставив перед Католицькою Церквою низку питань, задля надання відповідей на котрі вона повинна була продемонструвати власну здатність

до інтелектуальної відкритості та академічної діалогічності. Зв'язок модерністської кризи із викликами з боку протестантської науки здебільшого не викликає сумнівів у сучасних дослідників. Так, Е. Ніколс зображає квінтесенцію модернізму як «готовність капітулювати перед ліберально-протестантською атакою на цитадель традиційних догматичних вірувань, але наполягаючи, що здійснюється це в особливий католицький спосіб» [5, с. 83]. Акцентовану дослідником недосконалість модерністського проекту можна відтворити у формі трьох сконденсованих положень або трьох ідентифікаційних маркерів, які де в чому між собою перегукуються. Ніколс напрочуд вдало розгледів властивий усім аспектам модерністського напрямку «методологічний натуралізм» [5, с. 85]. Але фактом лишається й наявність між цими характерними особливостями доволі виразної відмінності:

1. *Крайній історизм*, що унормовує беззастережне послуговування секулярним феноменом абсолютизованої історії. Замість інструментального використання нововідкритих історичних даних в якості технічного ресурсу (але в контексті інтегрального богословського мислення), модерністи оцінювали усе різнопланове й різновимірне багатство християнської віри у світлі сухих, глибинно не відрефлексованих історичних даних як нібито безпомилкового критерію істинності [5, с. 84].

2. *Релятивізація догматів* через постулювання їхньої контекстуальної зумовленості із визнанням еволюції як об'єктивної й неунікненої даності та самоочевидної цінності: «Модерністи створювали враження, що доктрина була просто засобом відповіді з боку певної епохи на божественне. Доктрина, яка є піджою до духу часу одного покоління, може виявитися сміхотворно недоречною для іншого» [5, с. 84]. Замість стримано визнати обмежену легітимність історичних чинників у процесі формулювання Церквою доктринальних положень, модерністи здійснювали нестримну ціннісну абсолютизацію еволюції. Вони некритично визнавали можливість лише висхідної траєкторії в процесі інтелектуального поступу людства, що імпліцитно виключає саму можливість періодів стадійної примітивізації, стагнації, деградації та відкату від воістину великих, плідних епох убік розумового вештання манівцями чи то суцільної інтелектуальної анархії.

3. *Девальвація Божого об'явлення (одкровення)*, показником чого слугує твердження модерністів про те, що універсальна загальнолюдська «спрямованість людського духу на трансцендентність є вичерпним поясненням християнської релігії» [5, с. 84]. Себто усі форми самоосмислення, самовираження й самопрезентації Церкви у світі є не доказом плідної творчої рецепції християнською спільнотою Божого самоодкровення, а лише практичними проявами глибинного людського прагнення вийти за межі іманентної реальності, без будь-якої участі Бога у цьому процесі, чи то навіть без жодної необхідності у його бутті. За спостереженням Ніколса, інспірований цей напрям думки був «суб'єктивізмом Канта та сентименталізмом Шляєрмахера» [5, с. 85].

У перших роках ХХ ст. переростання зтяжненого протистояння між Церквою та модерністю у відкрите зіткнення із належним документальним оформленням було лише питанням часу. Кульмінацією цього двобою стала енцикліка папи Пія Х (1835–1914; понтифікат: 1903–1914) від 8 вересня 1907 р. *Pascendi dominici gregis* [10], в якій модернізм був затаврований як «синтеза всіх ересей» (§39). Задля спрощення боротьби із модерністськими викликами, у документі було здійснено спробу систематизувати й зібрати воедино усі розрізнені прояви вільнодумства, які сприймалися у якості загрози для офіційного церковного вчення. Енцикліка викривала нібито використану модерністами «дуже вправну хитрість, а саме намагання презентувати їхні доктрини недоладно і без систематичного впорядкування воедино, як розпорошені й роз'єднані одна від одної, щоб показати свої удавані сумніви й невпевненість, в той час як вони насправду міцні й непохитні»; тож за

найкращий спосіб подолання ідей модерністів було обрано «поєднати їхні вчення у єдину групу, указавши на зв'язок між ними» (§4). Подібне свідоме узагальнення виявило свою практичну ефективність лише згодом. Впродовж ХХ ст. будь-який католицький мислитель, котрий виявляв прихильність бодай до одного зі строкатих ідейних компонентів модерністського проекту, мав ризик спровокувати звинувачення в свій бік у латентній підтримці усієї сконструйованої в енциклопедії «синтези ересей». Оборонна стратегія Католицької Церкви перед лицем новітніх викликів була озвучена у посланні понтифіка настільки рішуче й безапеляційно, що це «гучно зачинило двері перед будь-яким історичним вивченням Біблії, богословською креативністю і церковними реформами. Двері лишалися зачиненими впродовж трьох наступних десятиліть. Наслідки цього були серйозними й далекосяжними» [11, с. 1]. Стрімкий і ефективний антимодерністський хрестовий похід, що мав на меті зацементувати усі живі паростки вільного богословського запитування, дав Ватикану привід для триумфування, але лише тимчасового.

Оуен Чедвік оцінює папу Пія Х як понтифіка, неспокушеного в богословських тонкощах, але простого й доброго душпастиря із непохитним консервативно-традиціоналістським світоглядом, що пояснює його порух до захисту одвічних апостольських істин віри від усього нового й підозрілого [12, с. 354]. Слід навести надану Чедвіком інформацію про одну зі стратегічних помилок Пія Х, яка свідчить про його адміністраторську рішучість, не підкріплену мудрістю й далекоглядністю щодо можливих наслідків для Церкви: «Він усунув із семінарій начитаних професорів, які прийняли нові критичні методи у своїх підходах до Біблії, і замінив їх неосвіченими професорами, котрі цього не робили. А оскільки вигнаним професорам не вказували на причини їхнього звільнення, результатом був гнів, невдоволення, страх і підозрілість щодо інформаторів» [12, с. 354]. Ба більше, Ніколс навіть згадує про «напівофіційне потурання створенню справжнього контрмодерністського шпигунства» [5, с. 88] на чолі з монсеньйором Умберто Беніні (1862–1934), котрий через розгалужену мережу донощиків керував тим, що Чедвік справедливо визначає як своєрідну «таємну поліцію Церкви» [12, с. 357]. Гарним унаочненням контрреформаторського і антиісторичного світосприйняття Беніні слугує його висловлювання, яке наведено Чедвіком й задокументоване у збірці його приватних листів: «Історія це не що інше, як безперервна відчайдушна спроба викликати блювоту. Для таких людей існує лише один лікувальний засіб – інквізиція» [12, с. 357]. Прикметно, що будучи усунутим від церковних справ наступним понтифіком, Бенедиктом XV (1854–1922; понтифікат: 1914–1922), Беніні завершив свої земні дні як ідеолог італійського фашизму, у якому він вбачав ефективну протитотуру для остаточного викорінення своїх незмінних ворогів – модернізму та лібералізму.

Усе вказує на те, що на рівні проводу Католицька Церква початку ХХ ст. обрала для себе планомірно втілюваний контркультурний спосіб буття, фундаменталістську непроникність і ментальність «обложеної фортеці». П. Сабатьє, спостерігаючи розправу над проектом модернізації та плюралізації католицької думки, навів влучне порівняння для підкреслення тієї безвиході, в яку свідомо завела Церкву агресивна й непримирена політика Ватикану по відношенню до теологів-модерністів: «Святий Престол має стільки ж шансів на порятунок Церкви через екскомунікацію модерністів, скільки шансів має генерал на порятунок своєї армії через розстріл тих людей, котрим вистачає сміливості попереджати його про здійснювані ним помилки» [13, с. 47]. Звісно, що невдовзі подібні дії Ватикану не могли не спричинити активізації нових креативних, опозиційних богословських сил, котрих не влаштовували зафіксовані форми мислення й буття Церкви у світі, що зазнав істотних і неминучих змін. Передусім це стосується появи у 1930-х роках руху

під узагальненою назвою *nouvelle théologie* (з фр. – «нова теологія»), представники якого (Анрі де Любак, Марі-Домінік Шеню, Жан Данієлу, Ів Конгар, Ганс Урс фон Бальгазар) ставили собі у якості однієї зі стратегічних цілей подолання безальтернативної гегемонії неосхоластики в католицьких навчальних закладах і загальній ментальності Церкви.

В результаті свого нетривалого історичного злету католицький модернізм не набув ані чіткої структурованості, ані ідейної гомогенності, утім, модерністам вдалося викристалізувати більш-менш виразні методи, підходи й наративні лінії, далекосяглі впливи від яких були добре відчутні у богослов'ї ХХ ст. – як у католицькому, так і у протестантському. Свою особисту доволі виважену й збалансовану оцінку католицькій модерністській програмі Е. Ніколс викладає наступним чином: «Неоднозначність модернізму (як і контрмодернізму) для історика католицької теології полягає в тому, що певною мірою католицькі модерністи підкреслювали справжні досягнення у богослов'ї й філософії в Церкві ХІХ ст., так само як антимодерністи боялися їх без будь-якої на те потреби» [5, с. 84]. Відкритість модерністів до нових здобутків у різних площинах людської активності не обов'язково свідчила про їх свідомий злісний непослух та підступну зраду Церкви, як вважали заскнілі традиціоналісти. Заразом різке заперечення й відторгнення належним чином не відрефлексованих об'єктивних наукових досягнень з боку антимодерністів, їхнє непохитне прагнення не впускати до церковного дому ані ковтка свіжого повітря не було стовідсотковим доказом їхньої щирої відданості істині та дбайливої турботи про користь для Церкви.

Список використаної літератури

1. Barmann L. The Modernist as mystic. *Catholicism Contending with Modernity: Roman Catholic Modernism and Anti-Modernism in Historical Context*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 215–247.
2. Reardon B. M. G. Roman Catholic Modernism. *Nineteenth-Century Religious Thought in the West, Vol. 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 141–177.
3. Flynn G. *Ressourcement, Ecumenism, and Pneumatology: The Contribution of Yves Congar to Nouvelle Théologie. Ressourcement: A Movement for Renewal in Twentieth-Century Catholic Theology*. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 219–235.
4. Loughlin G. Catholic Modernism. *The Blackwell Companion to Nineteenth-Century Theology*. Malden-Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. P. 486–508.
5. Nichols A. *Catholic Thought Since the Enlightenment: A Survey*. Leominster: Gracewing; Pretoria: University of South Africa, 1998. ix + 224 p.
6. Congar Y. *A History of Theology*. Garden City, NY: Doubleday & Company, 1968. 312 p.
7. Фенно І. Модерністська криза в Католицькій церкві: навчальний посібник. Київ, 2021. 161 с.
8. Newman J. H. *An Essay on the Development of Christian Doctrine*. London: James Toovey, 1845. xv + 453 p.
9. Дахній А. Нариси історії західної філософії ХІХ-ХХ ст.: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 488 с.
10. *Pascendi dominici gregis*. Encyclical of Pope Pius X on the Doctrines of the Modernists. URL: https://www.vatican.va/content/pius-x/en/encyclicals/documents/hf_p-x_enc_19070908_pascendi-dominici-gregis.html (дата звернення: 15.09.2023).
11. Jodock D. Introduction I: The Modernist crisis. *Catholicism Contending with Modernity: Roman Catholic Modernism and Anti-Modernism in Historical Context*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 1–19.
12. Chadwick O. *A History of the Popes, 1830-1914*. Oxford: Clarendon Press, 1998. x + 614 p.
13. Sabatier P. *Modernism: The Jowett Lectures, 1908*. New York: Charles Scribner's Sons, 1909. 350 p.

CATHOLIC MODERNISM AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES: AN ANALYSIS OF THE MAIN FEATURES

Andrii Shymanovych

*Dragomanov Ukrainian State University,
Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy,
Department of Theology and Religious Studies
Pyrohova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-3046-4645>*

The movement of theological renewal which had gradually strengthened its position during the second half of the 19th century went down in history under the title *Catholic modernism* and became the most powerful intellectual challenge for the Catholic Church since the 16th-century Reformation. The article gives special attention to the structural heterogeneity of the movement but pays attention to some of its integrative ideological foundations. It also reveals several main problematic aspects of the life of the 19th-century Catholic Church which, according to modernist theologians, should have been dismantled in order to preserve the relevance of the Christian kerygma against the background of new challenges. The study is based on the analysis of research made by L. Barmann, B. Reardon, D. Jodock, G. Flynn, O. Chadwick, G. Loughlin, A. Nichols, A. Dakhniy, and I. Fenno. In addition, the author takes into account the theory concerning the multiplicity of movements within the whole modernist project and also emphasizes (1) the internal strengthening of historicism in the 19th-century Catholic academic field, and (2) the external influence of Protestant historical-critical study of the Bible. As a result, the consequence of these theological shifts was the relativization of Church doctrine and the marginalization of the concept of God's revelation. The study contains a concise exposition of the main provisions that were laid out in a decisive anti-modernist document – the encyclical letter of Pope Pius X *Pascendi dominici gregis* (1907) in which the whole diverse multiplicity of Catholic modernist thinking had been branded as a collection of all the heresies known at that time. The conclusions suggest the following thesis: the countercultural way of being, chosen by the Catholic Church's leadership, soon led to the renovation of a radical-traditionalist, non-dialogical form of neo-Thomism with a partly repressive-punitive attitude towards any manifestations of theological pluralism. This, in turn, caused an oppositional chain reaction in the form of the appearance in the 1930s of a distinctly anti-scholastic and predominantly Francophone movement *nouvelle théologie* (*new theology*). As a result, the confrontation between the two trends turned into a history of the most prolonged and bitter theological debates of the 20th century within Catholic intellectual discourse.

Key words: theology, renewal, revelation, historicism, anti-modernism, scholasticism, Pius X, nouvelle théologie.

UDC 130.2:37.013.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.23>

DEHUMANIZATION IN THE DIGITAL EDUCATIONAL PROCESS: PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF PROBLEMS AND RISKS OF THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Svitlana Shyroka, Natalia Bilchuk, Heorhii Piven

*National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institut",
Faculty of Humanities and Law, Department of Philosophy and Social Sciences
Chkalova str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine*

The presented study considers digital dehumanization as a general process of removing "human" from social and individual practice, which manifested itself at the beginning of the introduction of digital technologies into the education system and intensified in the era of "ubiquitous" distancing. This process can be called the "technological dehumanization of education", which in a broad sense means the displacement of a living person – teacher and student – from the educational process and its replacement by artificial technical means and computer technology. The devaluation of the purely human factors of existence, the "destruction" of a person's integral worldview, the loss and inability to create new spiritual and moral values, and planning for the future are especially relevant in the current situation. According to the authors, this process threatens the traditional principles, conditions and perspectives of education.

It is shown that the consequences of this process are such cognitive, ethical and social risks as uncertainty of the purpose and goals of education, loss of critical, analytical, abstract thinking skills; demonstration of knowledge instead of assimilation; impossible requirements for teachers; consumption of information instead of active search; separation of theoretical knowledge from practical application; decrease in practical professional skills; excessively playful thinking; dehumanization of education; loss of self-awareness and self-education skills; uncertainty, blurring of moral values; lack of responsibility for completed tasks, provided information, adopted decision; unpreparedness for real moral challenges; transformation of participants of the educational process into users of the information space; lack of feedback; decrease in non-virtual communication skills, loss of cooperation skills, working in groups; narrowing of the understanding of social reality.

It is important to note that the analysis carried out shows that the actions of educators can significantly increase or decrease the risk of dehumanization of education, thus the research can be useful for universities that are eager to review and improve their strategies and educational approaches.

Key words: education, dehumanization, digitalization, digital educational process, deontologization.

The modern context of transformations in the field of education is not only a general trend in the development of technologies, but, first of all, a radical change in the social and psychological existence of a person and society, which took place in the conditions of martial law, in connection with the full-scale war in Ukraine. The study of the peculiarities and possible risks of digitalization of education was started by the authors of the article in the context of the implementation of general distance education in all educational institutions. In the previous article, the authors emphasized the risks of dehumanization of education, which are associated not only with the reduction of humanitarian disciplines in the process of professional training, but primarily with "the displacement of the human existential way of communication from the educational space and the loss of the humanistic content of education" [1, p. 167]. This scientific work is a continuation of the started research.

For many people, Russia's military invasion of Ukraine seemed to put life on pause, replacing it with the desire to "survive today" and start building life itself "tomorrow", "then", "when everything is over..." Therefore, among the global threats of dehumanization as a "general the process of eliminating the "human factor" from social and individual practice" is particularly relevant in the current situation, the devaluation of purely human factors of existence, the "destruction" of a person's integral worldview, the loss and inability to create new spiritual and moral values, planning for the future.

Today's times are characterized as the era of a "divided" society, which exists between the threat of the disappearance of man as an intelligent and/or social being and the transition to a new period in his development, where the basis of interaction is the means of electronic communication. This transformation gives modern electronic means of communication the opportunity to combine what is separated by physical and psychological danger. In addition, modern culture, which earlier in scientific works had the symbolic name of media culture, becomes a virtual environment for the life and activity of Homo Covidens. Modern means of communication determine the content-spiritual component of the existence of a person and society, and thereby influence the formation of the reality of a person's worldview and worldview as a specific virtual environment in which they live, emphasizing the "simulation nature of modernity". Such substantive characteristics of the modern social situation predict corresponding changes in the educational process.

So, what new information technologies are being actively implemented in the field of education? First of all, it is distance learning, computer testing, including online, scient-metric analysis of the results of creative work of teachers and scientists (number of published works, citation indices), formal checks on the originality of student theses; wide implementation of computer technology and multimedia systems in the educational process (narrowly specialized optional courses). It is hard to deny some of the advantages of these and other information technologies based on the growing capabilities of computer infrastructure and global communication systems. However, in this case, it is worth paying attention to the "reverse side of the coin", about which the apologists of technical progress and all kinds of innovations prefer to remain silent. This reverse side can be conventionally called the "technological dehumanization of education", which in a broad sense means the displacement of a living person – teacher and student – from the educational process and its replacement by artificial technical means and computer technology [1, p. 164]. This leads to the emergence of certain risks associated with the digitalization of education, so the purpose of the article is to analyze the situation and articulate certain ideas regarding the consequences of this process.

Higher education from the moment of possibility of its obtaining plays a certain role and contains a serious semantic load, while achieving confidence in the degree of professionalism and increasing respect and trust in the direction of a specialist. However, its goal is not limited to just obtaining professional competencies.

The point of university education is not to transfer knowledge as such, but to help the student develop and develop the ability to think critically. That is, to develop such competencies as independence and responsibility for one's own actions (first of all, in choosing a topic and research problem), the ability to search and work with information of various kinds, the ability to formulate and, most importantly, argue one's own point of view, facing the existence of possible counter-arguments. The student should be able to conduct a productive dialogue about the process and results of his research with colleagues.

An important characteristic of critical thinking is creative thinking. In Vladimir Nabokov's story *Despair*, one character says that the meaning of art is to show through images how people typologize the world, where they see similarities and differences. And the other hero

answers him: no, art is needed to show the difference where people usually see similarities, and similarities where everyone sees the difference. This is the path to one's own artistic and scientific creativity, the path to freedom.

In addition, it is no secret that a sincere interest in a subject and profession most often begins with being charmed by the personality of a teacher, with that elusive "spark" that can be struck during personal interaction. The connection between teacher and student loses its spiritual and existential status, turning into an exchange of information.

These kinds of professional interests, skills, skills and attitudes are extremely difficult to categorize. Following Michael Polanyi, let us call them "tacit knowledge" [3]. This is the foundation of professionalism and the basis of a specialist's activity. It is formed by the academic environment itself, including the infrastructure, which is almost impossible to reproduce, being "on the other side of the screen". Thus, one of the dangers in digitalization is the substitution in Fromm's sense of "being a specialist" with the idea of "having the sum of professional knowledge".

One of the important features of modern digitalized learning is its visualization. Creating distance learning courses requires the creation of content that is perceived visually: we live in an era of "screen culture". Screens of personal electronic organizers, screens of laptops, screens of mobile phones, scanning screens literally permeate our entire lives. Screen culture has become an integral part of the activities and communication of every Internet user, any information and communication network. They confidently entered the educational process and brought with them significant changes, which also cannot be defined only as positive. One of the manifestations of the consequences of the new culture is the desire to visualize any information. Course materials take the form of presentations, which on the one hand allows you to better perceive information by linking it to an image or picture. According to J. Baudrillard, visualization is perhaps the most dangerous phenomenon of our time. "We have almost no choice – we are fascinated by this proliferation of images, the formation-image of the world on the screens, the formation-image of our universe, the transformation of everything into the figurative" [4]. The same applies to the learning process. Its visualization means the permanent construction of a figurative system of reality, in which rational thinking has no place.

Note that in the virtualized form of knowledge acquire completeness, certainty. They are associated with clear images-pictures, which themselves refer to a certain content. This is an area where all events take place in a digitalized, technological space. Virtual space is subject to a certain algorithm: there is a simple informativeness, calculation, computability. It is tempting by the fact that it does not require to reveal one's personality, values, worldviews, does not encourage socio-cultural interaction. "Instead of stimulating communication, it is exhausting its efforts to stage communication. Instead of producing meaning, she spends her energy staging meaning. We have before us a well-known giant simulation process". The simulation nature of virtualized learning appears in the form of presentations, where students are more likely to demonstrate the ability to use already created content: Wikipedia articles, video tutorials, Google images and forms. The purpose of such tasks is to present someone else's knowledge rather than to reproduce one's own way of thinking. This only spreads and strengthens the "habit of mental consumption of someone else's mental effort", which, as noted above, deprives thinking of critical thinking and creativity, the ability to create new knowledge.

Visualized knowledge deprives thinking of analyticalness, mental decomposition of the subject into particles. It operates with already created holistic images. Knowledge is completed, and therefore does not encourage further research. As Socrates aptly remarked at one time, the more I know, the more I learn what I do not know, that is, an increase in the sphere of knowledge must lead to an awareness and understanding of what lies beyond it. Kant in this regard

emphasized that knowledge is only phenomena, phenomena of truth, not its discovery. Virtualization seems to "package" knowledge in a certain way, does not encourage its deployment. Virtualization deprives thinking of the most essential property – the ability to abstract, to reproduce knowledge outside of direct contact with the subject. Thinking from the process turns into a repetition of what has already been created, reflection, operation with already created images. Such knowledge does not exist outside the created object, image, and therefore can not build, create something new.

Unfortunately, students prefer to visualize knowledge in the form of slides, essays or written answers in chats. Language, speech and thinking are identifiers of a person, his individual uniqueness. The loss of the culture of speech is equivalent to the primitivization of thinking and the loss of the culture of communication. This tendency has a destructive effect on both socialization and personal identification. Thus, the virtualization of knowledge leads to a violation or loss of the ability to think to abstract, which is the most essential feature of human thinking, which becomes another manifestation of the dehumanization of higher education.

Significant changes in the digitalization of higher education courses are also taking place in the forms of control of acquired knowledge. In place of traditional oral or written exams and tests come such computerized and interactive forms as tests, simulation games, presentations and more. The peculiarities of the demonstration of knowledge through presentations were mentioned above. Disadvantages of this type of knowledge control include: lack of feedback, resulting in loss or uncertainty of the purpose of training; reduction of criticality, analyticalness, abstract thinking, and hence the ability to construct new knowledge. The same applies to test tasks. On the one hand, the formation and implementation of tests allow to systematize knowledge, equalize the possibilities of performance for students, make their assessment formally objective. Working with test tasks is creative, stimulating the search for new forms of transfer or demonstration of knowledge. On the other hand, they lead to a loss of interest in finding the right answers. The purpose of their preparation is to obtain a score (points) sufficient for the expected result. Experience shows that students are interested in the correct answers for utilitarian purposes, so that next time they do not go wrong on this task, and do not ask questions about where and how to get this knowledge.

The aim is to return interest to the educational process with the use of interactive teaching methods, introduction of role-playing and simulation games into the educational process. Note that any game simulates, creates an artificial environment and situation. No matter how perfectly the events of real life are reproduced, it remains a game, with all its disadvantages and advantages. As J. Baudrillard notes, analyzing the phenomenon of virtual communicative play: "Here they play in what they seem to talk to each other, listen to each other, communicate, here play the subtlest mechanisms of communication... Contact for contact becomes a kind of empty temptation of language, when it already there is nothing to say" [4].

The simulation nature of games extends to the simulation of both communication between participants (students, students and teacher) and to the simulation of the learning process. It is also perceived as a game that has to play / repeat certain events. Convenience reigns in the game, everything happens "as if", not "really", as if everything can be repeated, "replayed" to achieve a better result. So the approach separates knowledge from reality and it seems that if you know something, you know how to play, then you can transfer it to real life. Again, we face the pretense of our own awareness and competence, we play, according to L. Prokopovich, in the "puppet theater of existence" [5].

Worth to say, any game aims to obtain a certain result through simulation, artificial reproduction of reality events. It does not involve moral evaluation and, consequently, responsibility.

In the game space, only the game event and the result matter. Therefore, when performing tasks, the student does not need to choose the strategy that he follows in real life, to form and determine the principles that guide his life. It is enough to notice the result. And in this sense, the answers will be those that are expected by the results, rather than those that correspond to their own choice. Mamardashvili calls the participants in such a situation "Zombies", ie those who only look like people, only repeat what is expected of them. The effectiveness of learning is replaced by the effectiveness of demonstration, presentation and pretending learning process. The experience of distance online learning suggests that the virtualization and digitalization of education has already led to a formal attitude of students to the learning process and deprives its participants of human qualities, which leads to dehumanization.

With the introduction of information technologies in education, the human and social factor is gradually "taken out of the brackets", and the affective sphere remains "conditionally existing". Also, the cognitive area did not remain inviolable. It is generally believed that one of the main goals of education is individual development. Secondary goals of education include social development. As a necessary consequence, individual development determines the level and success of social development. Individual development leads to the conquest of internal freedoms and, as humanist philosophers write, this leads to self-awareness and personal development. Thus, education helps to understand the world around and oneself, as well as to realize one's social phenomena. Based on the study of the impact of information technology on education [2], we note that social disorientation is one of the possible problems of modern education. The social experience in digitalized education is quickly becoming a mirage. This is one of the innate and hidden side effects of information technology in education. In this regard, the affective area is practically excluded as an object of attention and one of the goals of learning. The cognitive and psychomotor areas can be artificially created, but the affective area cannot be. It is this area that distinguishes man as a special species from all other creatures. It was this aspect that led Aristotle to declare in his *Politics* that humans are social animals.

The affective sphere helps people in creating a social life world. Unfortunately, social skills run the risk of not being acquired or lost in the context of modern education. A typical example is the current loss of computing power in modern schoolchildren due to the advent of calculating machines in calculators and mobile phones. With the transition to digitality, humanity is losing the skills to acquire and use the norms and values that govern human social relations. A person becomes "detached" from society and his environment, his ethical axiological, existential and emotional spheres are deformed [6, p. 64]. Thus, the person becomes a social stranger or a native foreigner. There has also been an increase in human automation.

Digitalization in general has led to the formalization of a person's living space, increased detachment in human social relations. There is no more direct human interaction – this has increased the tendency to lie, create false impressions and ignore other people.

Another aspect of this problem is a significant decrease in the number of public speaking. By speaking in public, the student learns to formulate his ideas and respond spontaneously to questions or criticism that arise. And this is difficult to achieve using remote technology. Also, most of yesterday's applicants have a fear of performing in front of the public. The University treats these complexes perfectly. There is simply no other way out: for three to five years, students communicate and speak at seminars, defend research, term papers, theses, and finally pass the session. At the same time, the notorious human factor provides the experience of communicating with students and teachers completely different in character and habits.

For many, student associations or volunteering become a real outlet at the university. Everyone can find a community here that matches their interests, skills, hobbies. However, in distance

education, the implementation of this function of the university is practically impossible. All this develops communication skills, teaches to communicate, to win over people, to present oneself correctly, to find the necessary acquaintances. These soft skills help in later professional and personal life. So, for example, the current Minister of Education of Ukraine noted that communities, personal identity, and a system of interaction take root in the university. And today's youth may be less competitive than their predecessors who studied face-to-face and socially interacted [11].

Of course, when someone hears about interactive learning, he expects human interaction in the learning process, but unfortunately this is not the case. It is most often about human interaction with the computer. Therefore, social alienation is another important aspect of technological dehumanization.

Recently, the theory of social capital has been actively developed, according to which social capital is a kind of "invisible" resource, which, along with other forms of capital, is a qualitative indicator of the political, economic and cultural level of society.

Thus, according to P. Bourdieu, social capital appears as a set of potential or real resources that accumulate in an individual or group due to the existence of a stable network of connections or relations of mutual recognition, based on the expectation of orderly and responsible activities. J. Coleman sees social capital as a potential for mutual trust and mutual assistance, which is purposefully formed in the form of commitments and expectations, information channels and social norms. R. Putnam points out that social capital is based on such elements of social organization as social norms and trust, which create conditions for coordination and cooperation for mutual benefit. F. Fukuyama defines social capital as the ability of people to form a certain community with each other and work together in one team to achieve a common goal. This ability to unite and show solidarity depends on the existence of common norms and values within the community and on the willingness of individuals to subordinate their interests to the interests of the group.

According to J. Habermas and K.-O. Apel, the universal humanistic motives, interests, values – freedom, dignity, responsibility – coming from the fact of existence of people in the world next to each other and one for the other. Thus, the possibility of prosperity of society on the basis of common values is asserted [6, p. 65].

One of the leading roles in the formation of such human qualities is played by higher education. After all, it is the education system with a humanistic orientation that creates a mature person who is able to understand the causes and consequences of their actions, accept the need to harmonize individual ideas about the meaning of life, develop a universal concept of human destiny in the world, control their ability to cause change their own responsibility not only for their own existence, but also for the fate of the human community as a whole. The high level of social capital, accumulated due to the appropriate level of education, contributes to improving the quality of social relations and relations for the implementation of trust, mutual assistance, social justice, moral principles of human coexistence, political and economic efficiency, etc.

However, following the researchers of the risks associated with the computerization of education [7], it is worth expressing concerns that students who spend more time at the computer will spend less time studying human values. For example, the use of computers would reduce the time available for human meetings that embody values. Values become real only when we are faced with a choice or conflict with moral aspects in real life. The university education system (and, last but not least, the dormitory as a way of living in the culture of everyday life) is full of such situations – opportunities for deception, for cooperation or refusal to cooperate, ethical issues when choosing a scientific topic or leader, plagiarism, and so on. There are prerequisites that students involved in digitalized learning will be less likely to face such situations, and, accordingly, the skill of making moral decisions will not be formed.

Also, the use of computers is changing the nature of instructional activities, with more focus on technical issues and less attention on people and situations, and therefore will be poorer in moral content. Finally, digitalization can indirectly teach other values, for example, develop a habit of negligence, a reduced sense of responsibility for the real consequences of actions, refusal to resolve conflicts, escapism, and so on. Based on the foregoing, let us designate the “axiological gap” and the risk of a shortage of social capital as one of the options for technological dehumanization. Traditionally, unambiguous value and content orientation is replaced by pluralism, inherent in the “playful” mindset and state, which creates uncertainty of human ideals and guidelines.

The next aspect is related to the problem of forming the intellectual culture of the individual in the process of education. Modern socio-technological civilization and its society are often characterized as consumer at the level of “mental habits consumption of someone else’s mental effort” [1, p. 165]. One of the consequences of the “escape from thinking” is the hypertrophied development of narrow specialization and the lack of what is called “fundamental understanding.” Passion for narrow specialization does not lead to omniscience, but only to informational knowledge.

In addition, according to researchers, humanity is not at all interested in the truth about their abilities, beyond private examples and applications. The absurdity of evolution is that it is now easier to train thousands of specialists in various fields of science than a single one, truly free from prejudice in understanding the foundations of the universe and capable of developing the results of its research quite high.

Man becomes more and more educated, more civilized (in the technical sense of the word), consciousness becomes more and more limited and closed, and the more truly human is simplified in man, which becomes at first insignificant, and then non-existent. The seemingly unalterable dominance of technology leads not only to the crisis of humanity, but also to the hidden deactualization of the concept of “Man”. The main danger to which man is exposed is indifference to thought and complete thoughtlessness, which go hand in hand with the ingenuity of compilation, invention, and the calculation of being. It is dangerous that “man will renounce and reject his deepest essence, precisely the fact that he is a thinking being. So, the point is to save this essence of man” [8, p. 175]. This is an unconscious turn – when man as a thinking entity, open to being, falls under the fundamental compulsion of the being of technology and the phenomenon of closed consciousness arises, when there is a danger of thoughtlessness and flight from thinking, and computational thinking becomes the only thing foot and practiced kind of thought. A person overloaded with ready-made “intellectual products” is absorbed by a technologically packaged figurative structure, from the circle of which a person who can not feel, think, understand, realize, a person with a closed, sleeping, passive, consumer consciousness is unable to get out.

The digitalization of education reinforces and emphasizes this problem, in the first place inhibiting creativity and objectivity in education. Learning effectiveness in education is now increasingly understood as learning information management, rather than creating, evaluating and collecting information from sources [9, p. 157]. Efficiency now means interacting with systems, cutting and pasting information.

This state of mind is called “stupidity”. “Stupidity is a lack of intelligence and ingenuity, limited reason, superficiality. Stupidity is a state of mind devoid of the ontological ability to think. “Unfortunately, today we are getting stupid. “Not empirically, but structurally, by the nature of the relationship to the world. But due to the very stupidity, we do not notice it” [10].

The Danning-Kruger effect is understandably growing: without performing heavy mental work, a person cannot admit his own incompetence, while claiming the status of an expert [10]. We have to admit that under the influence of digitalization we become stupid both structurally

and empirically: the more intellectual work a machine does for us, the poorer our own experience, the higher the risk of losing the ontological ability for independent creative thinking and adequate self-esteem. We observe here the "pedagogical paradox of the Internet". The Internet and computers are great tools that "may help you think, but they won't make you smart". They can search and find, but they cannot reason.

Also, in the conditions of total digitalization it is possible to observe the effect of illusory superiority. Students with advanced Internet search skills, as well as students who own quality new computers and gadgets, can perform tasks faster and effortlessly and get positive marks on testing. This state of affairs may well lead to inadequately high self-esteem and stress at the moment of a collision with a real task, where it will not be possible to rely on an all-knowing machine.

Another trend is the growing distrust of information. Its flow is so great that people have not yet learned how to navigate the content that enters their minds from all sides. That is why they question all the information they hear or read. Or, much worse, they believe everything they find on the Internet. The teacher is not always in the same context and does not always have the ability to quickly respond to a question. Therefore, for modern students, this can also cause a decrease in the authority of teachers and the university and, ultimately, a reluctance to learn.

The problem is that general and professional education, which have developed historically, are subject to the subject-semantic principle and reproduce only one of the processes of science development – strengthening the differentiation of scientific areas. This leads to significant disharmony in the hierarchy of goals of the scientist, increasing the status of technocratic and lowering the status of humanistic goals. The predominance of technocratic approaches leads to the loss of the humanistic meaning of the existence of science. There is no doubt that dehumanization and dehumanization are an objective consequence of the functioning of man-made civilization. In general, in the modern educational space there is sometimes an open, sometimes latent and hidden, but always fundamental opposition of human-centrism and techno-centrism.

Modern education teaches skills well, but does not provide an understanding of the subject as a whole, which applies equally to both technical and humanities. Education continues to delve into the details of specific research methods and technological processes and less and less gives a person a lesson in humanity, aesthetic and ethical attitude to the world around them, to people, and finally to himself. This trend can be traced in the general decrease in the volume of subjects of the humanities cycle in the process of obtaining education, as well as in the difficulty of forming and assessing such "background" competencies that are formed during the study of these disciplines.

In today's fast-paced and volatile world, the construction of the educational process and the formation of training courses can be based only in part on pre-prepared materials. In the course of teaching, the courses are changed and adjusted in relation to the student audience. It is necessary to take into account professional interests, the degree of interest in certain topics, the level of education, the psychological characteristics of each audience. Teachers are well aware that the audience is as a living being, each has its own characteristics. You can feel these features by having feedback, through questions and answers, rebuilding knowledge in dialogue. The dialectic of question and answer is precisely the freedom of education. Therefore, the virtualization of communicative educational practices, as well as online learning, should be combined with the development of the ability to conduct a dialogue, ask questions, argue the answer. It is important to be able to listen and feel the reaction of the audience, which allows you to change courses in the learning process. Without dialogue there is no communication, and without communication there can be no real education. Dialogue in education is based on openness of questions. Thus,

the formalization of training courses should be complemented by feedback opportunities, open-ended questions, and reasoned answers. Dialogic training is aimed at the formation of competencies and skills of analytical and critical thinking.

The possibility of building a deep and trusting relationship between teacher and student, as well as between classmates based on the use of exclusively digital technologies is questionable. Such relationships can be the basis for the opportunity to express their opinion, not to be afraid to be misunderstood, verbally and nonverbally support someone who does not express his point of view very strongly. Another point: it is very difficult to be sure that you are being listened to and heard. It is difficult to distinguish between intense silence in search of a solution to a problem from an indifferently turned off microphone and detachment from the process. Another aspect of this problem concerns the teacher as a subject of humanistic education. Here the harmony of development of his personality is of great importance.

After all, in pedagogical activities, purposefulness must be combined with flexibility in the selection of tools and ways to achieve goals, as well as a willingness to clarify and modify them, taking into account, among other things, the individual characteristics of each student, his aspirations and inclinations, his position as a subject. A warm emotional attitude to the student should be complemented by respect for his dignity and his opinion, for his intellectual and spiritual abilities. In the process of using digital platforms, such "elusive" phenomena as creative synergy, general emotional and intellectual mood of the audience, common enthusiasm for the case are significantly reduced. That is, the academic, philosophical, discovery spirit is lost, which has a very great, if not key importance for the study of social, psychological, political and, finally, philosophical problems. Therefore, digitalization can be a significant danger in terms of the meaning of studying humanities courses.

So, the conducted research made it possible to draw some conclusions. Digital dehumanization as a general process of removing "human" from social and individual practice, which manifested itself at the beginning of the introduction of digital technologies in the education system and intensified in the era of "widespread" distancing, threatens traditional principles, conditions and prospects of education. The key points of this phenomenon are the following cognitive, ethical and social risks:

- uncertainty of the purpose and goals of training;
- loss of skills of critical, analytical, abstract thinking;
- demonstration of knowledge instead of mastering;
- impracticable requirements for teachers;
- consumption of information instead of active search;
- separation of theoretical knowledge from practical application;
- reduction of practical professional skills;
- overplayful mindset;
- dehumanitarianization of education;
- loss of skills for self-awareness and self-education;
- uncertainty, blurred moral values;
- lack of responsibility for the tasks performed, information provided, decision made;
- unpreparedness for real moral challenges;
- transformation of participants of the educational process into users of the information space;
- lack of feedback; reduction of off-virtual communication skills, loss of skills of cooperation, work in groups;
- narrowing the understanding of social reality.

Of course, the authors of the article are not opponents of digitalization and do not call for abandoning its implementation in the educational process. The main thing in this study is to clarify the dangers to humans that lie in digital education. It may seem that in order to draw attention to the problem and think about preventing dehumanization, researchers are dramatizing some points, but the speed and catastrophic nature of changes sometimes outstrip any forecasts. Therefore, it is necessary to think as early and broadly and deeply as possible about potential situations in the face of current and future challenges which education system will inevitably collide with.

This study, of course, cannot be exhaustive and definitive. In order to provide specific recommendations for improving the educational process in the context of digitalization in future studies, it is planned to diversify research: surveys of students of different educational institutions, surveys of teachers, in-depth interviews, expert surveys, comparison of results and investigating the international experience of digitalization of education.

References

1. Shyroka S., Bilchuk N., Piven H.: Dehumanization in the digital educational process: the experience of socio-philosophical reflection. *Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies*. Issue 47, p. 163–170.
2. Nneji B.: Technologies in education and the dehumanization and imperialization of pedagogy: the African perspective. *Bulgarian Journal of Science and Education Policy (BJSEP)*. 2014. Vol. 1 (8), P. 86–105.
3. Polanyi, M.: *The logic of personal knowledge: essays presented to M. Polanyi on his seventieth birthday*. Routledge, London. 2016. 256 p.
4. Baudrillard, J.: *Simulacra and simulation*. Ann Arbor, The University of Michigan Press. 2020. 176 p.
5. Прокопович Л. В. Соціально-філософські засади театральності соціокомунікативних проявів культури: автореф. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Лада Валеріївна Прокопович; наук. кер. І. В. Єршова-Бабенко; ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». – Одеса, 2020. – 36 с.
6. Широка С. Гуманітаризація вищої освіти як умова формування соціального капіталу українського суспільства. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*. 2017. № 2. С. 63–68.
7. Nissenbaum, H., Walker, D.: Will computers dehumanize education? A grounded approach to values at risk. *Technology In Society*. 1998. Vol. 20, P. 237–27.
8. Heidegger, M.: *Country path conversations*. Indiana University Press, Bloomington. 2016. 232 p.
9. Ліпін М. «Цілісне знання» у вимірах освіти. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди*. 2015. Вип. 35, Т. III (15). С. 154–161.
10. Kruger, J., Dunning, D.: Unskilled and unaware of it: How difficulties in recognizing one's own incompetence lead to inflated self-assessments. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. Vol. 77(6), P. 1121–1134.
11. «Треба виходити в офлайн»: Лісовий розповідь про навчання студентів з 1 вересня. URL: https://24tv.ua/education/bude-distantnyiye-navchannya-2023-lisoviy-rozpoviv-pro-navchannya_n2319395 (September, 2023)

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ ТА РИЗИКІВ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

Світлана Широка, Наталя Більчук, Георгій Півень

*Національний аерокосмічний університет імені М. С. Жуковського,
гуманітарно-правовий факультет, кафедра філософії та суспільних наук
вул. Чкалова, 17, 61070, м. Харків, Україна*

У представленому дослідженні цифрова дегуманізація розглядається як загальний процес вилучення «людини» із соціальної та індивідуальної практики, який виник на початку впровадження цифрових технологій у систему освіти та поширився в епоху тотального дистанціювання. Цей процес можна назвати «технологічною дегуманізацією освіти», що в широкому розумінні означає витіснення живої людини – викладача та студента – з навчального процесу та заміну її штучними технічними засобами та комп'ютерною технікою. Це призводить до знецінення суто людських факторів буття, руйнування цілісного світогляду людини, втрата і нездатність до створення нових духовно-моральних цінностей, неспроможність планування майбутнього. На думку авторів, цей процес загрожує традиційним принципам, умовам і перспективам освіти.

Показано, що наслідками процесу цифрової дегуманізації є такі когнітивні, етичні та соціальні ризики, як невизначеність мети та цілей навчання, втрата навичок критичного, аналітичного та абстрактного мислення; прагнення до демонстрації та відтворення замість глибинного засвоєння; нездійсненні вимоги до викладачів; пасивне споживання інформації замість активного пошуку; відокремлення теоретичних знань від практичного застосування; зниження практичних професійних навичок; надмірно грайливе мислення; дегуманітаризація освіти; втрата самосвідомості та навичок самовиховання; невизначеність та розмитість моральних цінностей; відсутність відповідальності за виконане завдання, надану інформацію, прийняте рішення; неготовність до реальних моральних викликів; перетворення учасників освітнього процесу на користувачів інформаційного простору; відсутність зворотного зв'язку; зниження навичок невіртуального спілкування, втрата навичок співпраці, роботи в групах; звуження розуміння соціальної дійсності.

Важливо зазначити, що проведений аналіз показує, що активні дії можуть значно збільшити або зменшити ризик дегуманізації освіти, тому дослідження може бути корисним для освітян та університетів, які прагнуть переглянути та вдосконалити свої стратегії та освітні підходи.

Ключові слова: освіта, дегуманізація, цифровізація, цифровий освітній процес, деонтологізація.

УДК 32.329

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.24>

МЕТОДОЛОГІЯ РЕЛІГІЄЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ДОСКОНАЛОСТІ У ПРАВОСЛАВНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ

Віталій Шпакович

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна, 10008*

Сучасна релігієзнавча наука є складною галуззю досліджень, що постійно розвивається та розширює свої горизонти. Цікавим напрямком у цій галузі є дослідження релігійних антропологій різних конфесій. Значущою конфесією у світі є православ'я з багатовіковою історією та багатогранною антропологічною доктриною. Вивчення антропології у православній традиції є актуальним завданням, оскільки воно сприяє кращому розумінню релігійних переконань, цінностей та поглядів представників православ'я в цьому культурному та духовному контексті.

Один із ключових аспектів антропології в православ'ї є феномен досконалості, який має вагомe значення для віруючих у контексті їх оцінки свого духовного стану та перспектив його подальшого розвитку, що і є метою розвідки цієї статті. Вивчення цього феномену є важливим, оскільки воно сприяє системазації та поглибленню наукових знань про систему релігійних уявлень православ'я.

Методологія релігієзнавчого дослідження є невіддільною складовою пізнання релігійних явищ. Вивчення феномену досконалості в православ'ї має велике теоретичне і практичне значення, оскільки воно сприяє упорядкуванню і розширенню наукових знань щодо системи релігійних поглядів у православ'ї стосовно феномену досконалості.

У контексті глобальних викликів і трансформацій, православна антропологія може відкрити нові шляхи розуміння глибоких питань існування людини та її місця у світі. Враховуючи культурно-історичний контекст сучасної цивілізації, де відбувається зростання взаємодії різних сфер людської діяльності, стає очевидним, що антропологічні дослідження виходять за межі тісної спеціалізації. Сучасна криза суспільства, яка має багато особливостей, включаючи перегляд уявлень про сутність людини загалом та ідеал досконалості окремо, створює складні наслідки. Відмова від абсолютних цінностей може призвести до руйнування ієрархії цінностей як у вищому, так і в низькому смислі, роблячи сприйняття людей більш одномірним і обмеженим. Це, в свою чергу, обмежує горизонти мислення та зменшує глибину розуміння суспільства та індивіда.

Ключові слова: ідеали досконалості, культурно-історичний контекст, релігійна антропологія, методологія дослідження, православ'я, феномен досконалості.

Вивчення релігійних феноменів завжди залишалося цікавою і складною сферою досліджень в галузі соціології, культурології, філософії та накінець релігієзнавства. Православ'я – це конфесія з багатовіковою історією та багатогранною антропологічною доктриною. Дослідження антропології у православній традиції є актуальним завданням, оскільки воно сприяє кращому розумінню глибоких релігійних переконань, цінностей і поглядів людей в цьому культурному та духовному контексті. У рамках цієї релігійної спадщини однією з ключових концепцій є феномен досконалості, який має значний вплив на віруючих та сприйняття ними свого місця у релігійному світі.

Методологія релігієзнавчого дослідження є важливою складовою пізнання релігійних явищ. Відкриття і розуміння феномену досконалості у православ'ї має велике

теоретичне і практичне значення. Вона слугує поглибленню наших знань про релігійні переконання, цінності та перспективи розвитку сучасного суспільства. В контексті сучасних глобальних викликів і трансформацій, православна антропологія може відкрити нові шляхи розуміння глибоких питань існування людини та її місця у світі. Вивчення феномену досконалості необхідне для створення повної картини релігійного досвіду і сприятиме збагаченню релігієзнавчого дискурсу [4, с. 375].

Метою статті є сприяння розумінню та аналізу цього важливого аспекту православної антропології. Ми вважаємо, що вивчення феномену досконалості у православ'ї допоможе нам краще розуміти значення релігійних переконань та сприятиме глибокому аналізу стану релігійної свідомості православних віруючих в сучасному світі. З урахуванням культурно-історичного контексту сучасної цивілізації, яка характеризується зростанням взаємодії різних сфер людської діяльності, стає очевидним, що антропологічні дослідження виходять за межі тісної спеціалізації. Глобальна криза складається із численних аспектів, включаючи кризу уявлень про людину загалом і про ідеал досконалості окремо [10, с. 58].

XXI сторіччя поставило перед нами завдання переосмислити підхід до антропологічних питань та значення традиції. Ця дискусія спрямована в першу чергу на саму людину і розглядає питання щодо спадкоємності досвіду та можливого розриву. Відмова від абсолютних цінностей веде до руйнування вертикалі вищого, робить людське сприйняття одномірним, обмежує горизонти мислення та знижує глибину та висоту його розуміння. Відмова від традиції ще більше заглиблює це становище та обмежує сприйняття до простого [13, с. 96].

У рамках православної антропології, досконалість розглядається як реалізація божественного задуму для людини, а повнота виявлення потенціалу образу Божого в людині визначається її уподібненням Творцю. Таким чином, недосконала особистість – це людина, яка ще не досягла духовного зростання та не знайшла свого внутрішнього об'єднання з Богом, тим самим втративши можливість повного розкриття своєї сутності. У контексті релігійно-філософського дискурсу, поняття досконалості має онтологічний характер, оскільки можливість досягнення вдосконалення існує в кожній людині завдяки ідеальному образу абсолютного Бога [15, с. 61].

Релігійно-філософська рефлексія концепції досконалості людини в християнській православній традиції є досить актуальною, оскільки вона стосується не лише теоретичних аспектів, але й має глибокий вплив на соціально-практичний розвиток суспільства. Поняття досконалості є важливим предикатом, який визначає подальшу долю і розвиток кожної людини. Воно надає індивідуальному життю сенс і цінність, вказує шлях до досягнення внутрішньої гармонії та сприяє піднесенню духовного розвитку [22, с. 96].

Питання про досконалість людини в православної антропології має глибокі філософські та теологічні виміри. Воно відкриває дорогу до розуміння головного у людській сутності через її співвіднесеність з Богом. Оскільки кожна людина вважається образом Божим, можливість досягнення досконалості є доступною для всіх. Це поняття також впливає на моральні та етичні аспекти життя суспільства, спонукаючи до вдосконалення як індивідуального характеру, так і міжособистісних відносин. З цього погляду, релігійно-філософський аналіз феномену досконалості допомагає не лише збагатити наше розуміння релігійних переконань та цінностей, але й сприяє більш активній участі у сучасному суспільному діалозі та вирішенню важливих проблем [23, с. 74].

У своїй історії християнські концепції щодо сутності людини справді стали історичним переломом, який мав величезний вплив на свідомість людства. Ці ідеї принесли революційні зміни в уявленнях про людину та її місце у світі. Однією з ключових ідей

стала рівність перед Богом, що відкинула поняття «напівлюдей» чи «недолудей» і визнала унікальність та цінність кожної людської істоти. Це відкриття розширило можливості внутрішньої трансформації та зміни внутрішнього світу людини, а також сприяло особистому спілкуванню людини з Богом. Любов була визнана як найголовніший фундамент взаємин між людьми, і ця ідея також відобразилась у християнських вченнях. У результаті ці принципи стали не лише кардинально змінювати погляд на людину, але й лягли в основу формування європейської та української культур. Вони втілювалися в моральних цінностях, нормах та правилах спілкування в суспільстві [17, с. 499].

Навіть у сучасній західній філософії, де існують різноманітні концепції та напрями, ідеї, які виникли внаслідок християнської традиції, залишаються важливими точками посилання. Некласичні мислителі сьогодення звертаються до цих ідей, іноді навіть з метою спростування чи реформування, але завжди з усвідомленням їх вагомості. Таким чином, християнська антропологія лишається актуальною і викликає інтерес у різних філософських школах та напрямках, нагадуючи нам про її глибокий вплив на формування світогляду і цінностей людей [25, с. 154].

Попри збільшення активності досліджень у сфері антропології, відзначено невелику кількість робіт, які систематично та адекватно представляли б православне бачення антропологічних питань. Розвиток концепції ідеальної людини та образу ідеальної людини в різних антропологічних системах, включаючи православну антропологію, залишається мало задовільним. Багато аспектів аскетизму в системі православної антропології залишаються невизначеними та неясними [17, с. 500].

Вивчення методології релігієзнавчого дослідження феномену досконалості у православній антропології є важливим завданням з кількох причин. По-перше, воно допомагає розширити релігієзнавчий дискурс та збагатити наше розуміння релігії взагалі. Дослідження феномену досконалості дозволяє розглядати релігійні погляди та практики як складну систему філософських та антропологічних переконань. По-друге, таке вивчення спрямоване на аналіз впливу релігії на духовний та моральний розвиток людини. Воно допомагає розкрити те, як віра формує характер, цінності та погляди особистості, а також як ці аспекти можуть впливати на її сприйняття досконалості. По-третє, дослідження феномену досконалості в православній антропології сприяє міжкультурному діалогу та взаєморозумінню між різними релігійними та культурними спільнотами. Це особливо важливо в контексті сучасного світу, де взаєморозуміння та повага до різних віросповідань стають ключовими чинниками спільного існування та співпраці [14, с. 96].

Формулювання системи поглядів про феномен досконалості людини в антропологічній площині потребує використання відповідної методології, яка формує особливість способу його сприйняття і розуміння, а отже й формулювання цілісної концепції. Методологія релігієзнавчого дослідження феномену досконалості у православній антропології вимагає комплексного підходу та розглядається з урахуванням особливостей православної традиції та релігійної філософії. Основні принципи та методи цього дослідження можуть включати наступні аспекти: філософський, теологічний, антропологічний, історичний та інші.

Дослідження феномену досконалості в православній антропології базується на філософському розумінні людини та її призначення. Науковці аналізують філософські та теологічні тексти, що містять вчення про досконалість, і досліджують їх філософські концепції. З точки зору православної антропології, людина розглядається як створіння Боже, обдароване душею і тілом. Це філософське розуміння людини виходить за рамки багатьох інших антропологічних підходів і визнає «духовний ріст» людини як одну з основних її характеристик. Таке розуміння людини має глибокі віддзеркалення на релігійному та

моральному розвитку особистості. Дослідження феномену досконалості у православній антропології ставить перед собою завдання розкрити призначення людини як духовної істоти. Воно допомагає відповісти на питання про сутність людського буття, її цінності, історичні та культурні визначники, а також її можливості для саморозвитку та досягнення духовної гармонії [1, с. 96].

Вагомий внесок у філософське осмислення християнського бачення особистості внесли такі видатні філософи, як Ф. Шлейєрмахер, В. Джеймс, Е. Фромм, К. Юнг, В. Франк, Г. Сковорода та інші. Важливо відзначити, що вже на етапі визначення поняття «особистість» ми спостерігаємо значущі розбіжності між науковим і релігійним підходами. У науковому підході особистість розглядається як суб'єкт соціального життя, а також як істота, обдарована власними силами, здібностями, інтересами і прагненнями. Ця концепція підкреслює соціальний вимір особистості, розглядаючи її як результат взаємодії з суспільством та середовищем. Особистість у цьому контексті розвивається як соціально і духовно освічена істота.

Філософ та психолог Дж. Брек виділяє кілька важливих ознак особистості. Серед них можна відзначити раціональність, здатність до свідомих станів, інтенціональність, а також здатність викликати в інших певні почуття та реакції. Особистість також має самосвідомість і можливість вербальної комунікації. Всі ці характеристики визнаються загальноприйнятими в науковому співтоваристві [21, с. 37–39]. Подібні концепції демонструють, що особистість є складним феноменом, який може розглядатися з різних точок зору і в контексті різних дисциплін.

Слід враховувати різницю між науковим та релігійним розумінням особистості, оскільки вони можуть мати вплив на наше сприйняття і роль особистості в сучасному світі. Загальноприйнятим є той факт, що особистість є сутністю, яка формується у процесі спілкування з іншими людьми. Хоча людина народжується як індивід, вона розвивається до статусу особистості завдяки взаємодії з іншими. Наукові концепції особистості акцентують увагу на соціалізації та впливі колективу на формування особистості, розглядаючи її як вбудовану в складну мережу відносин і соціальних ролей. Це означає, що людина може одночасно виконувати різні соціальні ролі, такі як батько, син, начальник або підлеглий. Попри різноманітність цих ролей, існують певні принципи та ієрархія взаємодії між особистостями [9, с. 48].

Православна концепція особистості відмовляється від ідеї, що соціум є провідним чинником у формуванні особистості. Замість цього вона стверджує, що особистість людини походить від Бога, єдиної абсолютної, цілісної і довершеної особистості. Людська особистість не має самостійного онтологічного існування, адже те, що робить її особистістю, полягає в її спільноті з образом Божим. Цікаво, що в християнстві термін «особистість» використовується для вираження метафізичної реальності, а не просто людського існування. У Старому Заповіті Бог зображується як жива особистість, а не абстрактна сила, що окремо відзначається у православній традиції. Стосовно Бога у цій традиції використовуються поняття «іпостась» (особистість) та «усія» (сутність). У божественній реальності іпостась розглядається як самостійний суб'єкт, тоді як *усія* розглядається як той, що має контроль над цим суб'єктом. І саме тому іпостась має власне існування, в той час як *усія* може проявлятися лише через іпостась-особистість. Православна концепція особистості має чітко визначене смислове ядро, яке коріниться у православній антропології. Таким чином, віра в Бога в православній традиції базується на переконанні у Його особистості та взаємодії іпостасі з усією [12, с. 74].

Відповідно до основних положень православної антропології, людина утворює онтологічну єдність зі створеним світом, але віддалена від Божественного буття. Людина є єдиною

істотою у світі, яка займає центральне положення та має дану Богом владу над існуванням, навіть якщо вона відокремлена від Бога. У неї зберігається постійний взаємозв'язок з Богом, що є визначальним для долі не лише людини, але і всього світу. Незважаючи на обмеження реального світу, людина перебуває у стані синергії або співтворчості з Богом з метою втілення божественного задуму. Поза межами релігійної свідомості особистісне існування втрачає свій сенс, оскільки духовний розвиток визначається взаємодією з Богом [11, с. 67].

Теологічний аналіз феномену досконалості в православній антропології є невід'ємною частиною релігієзнавчого дослідження цієї теми. Він спрямований на глибше розуміння того, як поняття досконалості в православ'ї пов'язане з богословськими та духовними аспектами. У православній традиції головним призначенням людини є духовне спасіння і досягнення досконалості через об'єднання з Богом. Теологи досліджують, як цей процес спасіння розуміється в контексті досконалості людини. В православній християнській традиції головним призначенням людини є духовне спасіння та досягнення досконалості через об'єднання з Богом. Цей фундаментальний аспект антропології визначає глибокий сенс життя людини в православ'ї та відображається в релігійних уявленнях та духовних практиках цієї традиції. Для православного християнства спасіння означає звільнення від гріху, відродження духовного життя та об'єднання з Богом через Ісуса Христа [16, с. 180].

Досконалість у православній антропології відображає ідеал спасіння та духовного росту. Людина має прагнути до духовної досконалості, щоб стати спільником Божого життя. Цей шлях до досконалості включає в себе такі аспекти, як внутрішнє очищення від гріху, зростання в благодаті, глибше розуміння богословських істин і досягнення ближчого ставлення до Бога. Для православної антропології досконалість також означає подібність до образу Божого, і ця подібність виявляється у спільному духовному житті та спілкуванні з Богом. Людина має право вільно обирати шлях до досконалості, але цей шлях завжди пов'язаний із духовною та моральною трансформацією [20, с. 85].

Православна антропологія як складова частина теології є однією з богословських дисциплін, яка всебічно вивчає людину як найвищу форму розумного буття, що володіє особливими взаєминами з Богом. Більше того, православна антропологія як наука займається осмисленням усього сущого, оскільки всі форми буття пов'язані зі способом буття людини. Таким чином, питання про людину піднімається до онтологічного рівня. Людина є не лише мікрокосмосом, а й мікротеосом – тобто доступом до Бога. Особливого значення надавали антропології мислителі християнства, зокрема православ'я, розглядаючи її як одну з передумов богослов'я.

У розумінні християнських богословів людина, будучи мікрокосмосом, пізнає світ як макроантропос. Значення антропології посідає своє чільне місце у православній теології. На головне питання будь-якої релігії: «що потрібно рятувати?», православна сотеріологія, як складова православної антропології, відповідає – «усю людину». В такий спосіб проблема людини стає однією з центральних проблем християнства. Людина – це не лише цілісне творіння, а й таємниця фізичного, метафізичного та духовного світу. У ній досягається не лише світобудова, а й Бог через богообразність людини [18, с. 75].

Історичний підхід до аналізу феномену досконалості в православній антропології розглядається як важливий аспект дослідження цієї теми. Він полягає в дослідженні еволюції та розвитку православної антропології протягом історії християнства. Історичний контекст має важливе значення для розуміння того, як формувалися та змінювалися уявлення про досконалість людини в православній традиції [6, с. 25].

Аналізуючи історичний контекст, дослідники можуть виявити вплив різних епох, культурних та соціальних змін на розвиток православної антропології. Важливо

враховувати, як історичні події, філософські рухи та наукові відкриття впливали на сприйняття досконалості людини та її місця в божественному порядку. Такий підхід в методології дає можливість зрозуміти, як уявлення про досконалість людини в православній традиції змінювалися з плином часу та відповідали викликам різних історичних періодів. Цей аналіз може виявити нитки спадку та розвитку в православній антропології та показати, як ця традиція адаптувалася до змін у світі та суспільстві.

Однією з ключових подій, яка вплинула на формування православної антропології, була інтеграція християнства в різні культурні та цивілізаційні середовища. Поширення християнства в Європі, Азії та Африці призвело до взаємодії з різними філософськими, релігійними та культурними традиціями. Це вплинуло на розуміння досконалості людини в різних історичних та культурних контекстах [19, с. 74].

Важливим аспектом історичного підходу є вивчення розвитку християнської доктрини щодо досконалості. Ця доктрина еволюціонувала разом із релігійними і соціокультурними змінами. Такі теологи, як святий Августин, святий Григорій Палама, святий Симеон Новий Богослов, внесли значний внесок у розвиток православної антропології. Вони досліджували питання про спасіння, гріх, благодать та інші аспекти, які визначають досконалість людини [3, с. 70].

Здобуттям душевного примирення можливо знищити пристрасті, й у цей момент особистість переходить на рівень «внутрішньої людини». Така людина займається душевними практиками, має духовні помисли та бажання, і живе в світлі душевного існування. Вона здійснює добродійні дії, практикує піст, молитву, читання Божественних Писань, і веде боротьбу зі своїми пристрастями. Проте, даний етап розвитку все ще має фізичний і складний компонент. Він представляє собою шлях, що веде до віри та зумовлює постійний розвиток душі [21, с. 85].

Отже, на стадії «досконалої людини» відбувається радикальна трансформація людської природи та її обожнення. Подібна трансформація є ключовою в християнській традиції і відображає процес духовного зростання та зближення з Богом.

Ще однією значущою типологією особистості, яка впливає із вчення про частини та сили душі, є розподіл на словесно-розумову (з розумом, свідомістю і словом), емоційну (з емоціями, почуттями і пристрастями) та вольову (з волею) частини душі. Крім цього, серед сил душі часто виділяють пам'ять, увагу та уяву [7, с. 74].

У православній персонології наголошується на тому, що у повсякденному житті часто відбувається порушення гармонії між цими різними частинами та силами душі. Це порушення може призвести до формування недовершених типів особистості, де диспропорція між розумовою, емоційною та вольовою частинами душі може бути помітною. Відтак концепція допомагає зрозуміти, як внутрішні конфлікти та незбалансованість можуть впливати на поведінку та розвиток особистості. Також важливим є аналіз духовних практик та аскетичних зусиль, які спрямовані на досягнення досконалості [5, с. 14].

Історичний підхід допомагає виявити, які методи та засоби використовувалися в різні епохи для духовного росту та трансформації особистості. Усе це дозволяє глибше зрозуміти, як поняття досконалості людини в православній антропології формувалося та розвивалося протягом історії християнства. Історичний підхід допомагає враховувати різні культурні та соціальні впливи на цю доктрину та розкриває багатогранність її розуміння в різних часах і середовищах [24, с. 195].

Дослідження феномену досконалості в православній антропології має глибокі філософські та релігійні коріння. Такі дослідження аналізують сутність та призначення людини в рамках православної традиції та спрямовані на розкриття ролі духовності та духовного розвитку в її житті.

У православній традиції головним призначенням людини є духовне спасіння та досягнення досконалості через об'єднання з Богом. Ця концепція базується на вченні про створення людини за образом і подобою Божою. Досконалість розглядається як реалізація цієї образності та відображення Божої істини та любові. Теологи досліджують, як цей процес спасіння розуміється в контексті досконалості людини, тобто шлях до її духовного вдосконалення та об'єднання з вищим духовним началом. Антропологи також звертають увагу на історичні аспекти феномену досконалості, вивчаючи розвиток цих ідей в рамках православної традиції протягом століть. Це допомагає зрозуміти, як погляди на досконалість людини вибудовувалися та змінювалися у часі [2, с. 74].

Крім того, антропологічні дослідження включають аналіз теологічних аспектів феномену досконалості. Теологи досліджують священні тексти, літургійну традицію та теологічні дискусії, щоб розкрити релігійний контекст досконалості.

Усе це спільно спрямовано на глибоке розуміння призначення та цінності людини в рамках православної антропології та сприяє розвитку духовності та моралі в житті індивідумів та суспільства. Такі дослідження є важливою складовою сучасної релігієзнавчої та філософської діяльності, яка допомагає краще зрозуміти глибинні аспекти людської духовності та призначення [3, с. 70].

Таким чином, в контексті православного християнства, антропологія, як богословська наука, займає центральне місце і є вихідною точкою для будь-якого процесу пізнання людини. Однією з ключових складових предмету дослідження православної антропології є розгляд аспекту досконалості людини. Аналіз феномену людської досконалості в контексті православної антропології передбачає використання певної методології, аналізу знань про природу людини, синтез окремих елементів цих знань, а також узагальнення ідей та положень, що формують цілісне розуміння феномену або явища, пов'язаного з сутністю людини. Такі аспекти входять до складу предметного поля православної антропології і сприяють глибшому пізнанню і розумінню природи людини в богословському контексті.

Список використаної літератури

1. Аржаковський А. Очікуючи на Всеправославний собор. Духовний та екуменічний шлях. Книга 1. Львів: Вид-во УКУ, 2013. 452 с.
2. Богачевська І. Християнська нарративна традиція: методологія філософсько-релігієзнавчого дослідження. Київ: Світ знань, 2005. 235 с.
3. Бучма О. Фундаменталізм і лібералізм в сучасному християнстві. *Християнство доби постмодерну*. Київ, 2005. С. 69–86.
4. Гарт Д.Б. Міф схизми. Наукові записки УКУ. Число V. Богослов'я. Випуск 2. Львів, 2015. С. 375–390.
5. Дідківський А.А. Православна етика Х. Янараса. *Вісник ЖДУ ім. Івана Франка. Житомир* : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка. 2015. Вип. 2 (80). С. 14–19.
6. Єленський В. Велике повернення: релігія в глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів: В-во УКУ, 2013. 504 с.
7. Ходр Г. Призыв Духа. Київ: Дух і Літера, 2006. 284 с.
8. Зізіулас Й. Буття як спілкування. Дослідження особистості і церкви. Київ: Дух і літера, 2005. 276 с.
9. Левченко Т. Теологія. Київ: МАН, 2015. 229 с.
10. Лепп І. Християнська філософія екзистенціалізму. Київ: Пульсари, 2004. 148 с.
11. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. Київ: Ін форм.-вид. центр УПЦ, 2002. 80 с.

12. Соколовський О. Христологія: еволюція доктрини : монографія. Житомир: Вид-во Євенок О. О., 2018. 471 с.
13. Стиліянопулос Т. Новий Завіт: Православний погляд: Писання, передання, герменевтика. Львів : Видав. УКУ, 2005. 196 с.
14. Уильямс Р. Богословие В. Н. Лосского: изложение и критика. Київ: Дух і літера, 2009. 335 с.
15. Христокін Г. В. Неопатристика як парадигма сучасної православної теології. *Українське релігієзнавство*. 2007. № 43. С. 61–69.
16. Христокін Г. В. Філософія грецької патристики як східно-християнський неоплатонізм. *Практична філософія*. 2006. № 2 (20). С. 180–189.
17. Чорноморець Ю. П. Позитивні тенденції у розвитку українського православ'я сьогодні: нова якість освіти та наукових розвідок конфесійних вчених. Державно-церковні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. С. 499–515.
18. Чорноморець Ю. П. Православна теологія на шляху до нової парадигми. *Філософська думка-Sententiae: Спецвипуск Християнська теологія і сучасна філософія*. Вінниця : ВДТУ. 2013. № 3. С. 74–88.
19. Янарас Х. Нерозривна філософія: Нариси вступу до філософії; пер. з новогрец. А. Чердаклі, Н. Клименко. Київ: Основи, 2000. 314 с.
20. Behr J. The formation of Christian theology. V. 2: Nicene Faith. Crestwood; N.Y. : St. Vladimir's seminary press, 2004. 507 p.
21. Breck J. Scripture in Tradition : The Bible and its Interpretation in the Orthodox Church. Crestwood; N.Y. : St. Vladimir's seminary press, 2001. 238 p.
22. Christianity, Democracy, and the Shadow of Constantine. Eds. George E. Demacopoulos, Aristotle Papanikolaou. – Fordham University Press, 2016. 304 p.
23. Encounter between eastern orthodoxy and radical orthodoxy: transfiguring the world through the Word. Ashgate Publishing Limited, 2009. 297 p.
24. Kitschelt H. Left-Libertarian Parties: Explaining Innovation in Competitive Party Systems. *World Politics*. 1988. Vol. 40, Issue 2. P. 194–234.
25. Sokolovskyi O., Kobetiak A., Melnychuk M., Chaplinska O. Reconstruction of the Religious Paradigm in the Modern Globalized World. WISDOM. 2021. Vol. 18, № 2. P. 153–160.

METHODOLOGY OF RELIGIOUS STUDIES OF THE PHENOMENON OF PERFECTION IN ORTHODOX ANTHROPOLOGY

Vitalii Shpakovych

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Department of Philosophy and Politology
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

Modern religious science is a complex and branch of research that is constantly developing and expanding its horizons. One of the interesting directions in this field is the study of religious anthropologies of various denominations. One of the significant denominations in the world is Orthodoxy with a centuries-old history and multifaceted anthropological doctrine. The study of anthropology in the Orthodox tradition is an urgent task, as it contributes to a better understanding of the deep religious beliefs, values and views of people in this cultural and spiritual context. One of the key aspects of anthropology in Orthodoxy is the phenomenon of perfection, which has a significant impact on believers and their perception of their place in the world, which is the purpose of this article's exploration. The study of this phenomenon is important because it contributes to the deepening of knowledge about religious beliefs, values and prospects

for the development of modern society. The methodology of religious studies is an important component of the knowledge of religious phenomena. The study of the phenomenon of perfection in Orthodoxy is of great theoretical and practical importance, as it contributes to the deepening of our knowledge about religious beliefs, values and prospects for the development of modern society. In the context of global challenges and transformations, Orthodox anthropology can open new ways of understanding the deep questions of human existence and its place in the world. Taking into account the cultural and historical context of modern civilization, where the interaction of various spheres of human activity is growing, it becomes obvious that anthropological research goes beyond narrow specialization. The global crisis, known as «global», is complex in many aspects, including the crisis of ideas about man in general and about the ideal of perfection in particular. Rejection of absolute values leads to the destruction of the vertical of higher and lower, makes human perception one-dimensional, limits the horizons of thinking and reduces the depth and height of its understanding.

Key words: religious anthropology, the phenomenon of perfection, Orthodoxy, research methodology, ideals of perfection, cultural and historical context.

УДК 165.0 (32.019.52)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.25>

МАНІПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ФЕНОМЕН ЦИФРОВОЇ ДІЙСНОСТІ

Олег Шустенко

*Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління,
кафедра соціальної філософії та управління
вул. Жуковського, 66, 69600, м. Запоріжжя, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-6933-1295>*

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що маніпулювання суспільною свідомістю на даний момент є однією з ключових і масштабних проблем сучасного суспільства. Гострота проблематики пропорційна глобальним наслідкам технологій маніпуляції в соціумі, та як наслідок трансформації загальноприйнятих етичних та моральних норм. Предмет дослідження – маніпулювання суспільною думкою у контексті цифрової дійсності. Мета дослідження – узагальнення та вдосконалення уявлень щодо сутності механізму маніпуляції суспільною думкою та пошук предметів захисту від маніпуляції. В ході дослідження застосовано такі методологічні наукові принципи як науковий системний аналіз та синтез, визначено наскільки поведінка системи обумовлена як особливостями її окремих елементів, так і властивостями її структури; дослідження механізму взаємозалежності, взаємодії системи і середовища.

В ході дослідження дійшли до висновку, що проникнення гуманітарної складової у всі сфери освіти та наукової діяльності та її зв'язок з інформаційною безпекою вимагає аналізу існуючих у науці, характерних стилів мислення, причин їх виникнення та трансформацій, бо стиль мислення – це почерк епохи. Характер цифрової епохи визначається механізмами маніпуляції. Сутність механізму маніпуляції суспільною думкою можна уявити, як єдність та взаємодія трьох основних елементів, які виступають як: процес трансферу у свідомість потрібних маніпулятору ідей, процес асиміляції даних ідей соціальною групою на свідомому та несвідомому рівнях, процес діяльності мас, яку очікує маніпулятор. Отже, стає очевидним пошук предметів захисту від маніпуляції, більшою мірою навіюванню піддаються люди з низьким рівнем освіти і мало обізнані у певній ситуації. На наш погляд, основний метод захисту від маніпуляції – думати самостійно. Думаючи аудиторія потребує доказів, зауважує на логічні помилки засобів масової інформації, відноситься до інформації критично.

Ключові слова: маніпуляція, суспільна думка, цифрова ера, логосфера, ейдосфера, пропаганда, медіатори.

Вступ. Проблеми соціально-гуманітарного знання та інформаційної безпеки набувають особливого інтересу в контексті зміни наукових парадигм, які обслуговували запити техногенної цивілізації. Набуваючи гуманітарного бачення, наука виходить за рамки технократичного сприйняття світу, вступаючи у взаємодію з іншими формами культури та досягненнями філософії. Суспільство переходить до нової моделі своєї організації. Поки можна говорити лише про контури нового сценарію розвитку цивілізації, що відповідають інтересам і людини, і суспільства, і необхідності збереження природи. Все різноманіття предметів людської діяльності: суспільних відносин, природних явищ, культурних феноменів може виступати як ціннісні об'єкти. Без урахування цінностей, ієрархії цінностей сьогодні неможлива діяльність у жодній галузі науки. Це визначає актуальність аналізу проблем соціально-гуманітарного знання та інформаційної безпеки, його змісту, методів, світоглядних та аксіологічних установок.

Маніпулювання суспільною думкою – один з ключових способів керування масами. Маніпуляція здійснюється таємно і ставить своїм основним завданням встановлення контролю за поведінкою людини, що позбавляє свободи вибору об'єкта маніпуляції змінюючи його уявлення, особисту думку та цілі у потрібному напрямку. За багатьма ознаками маніпуляція суспільною думкою нагадує війну невеликою, але добре організованою та озброєною армією чужинців проти величезного мирного населення, яке до цієї війни не готове. Панівна меншість всіляко заважає роботі з викриття «гіпнотизерів», намагається не допустити маси до знання доктрин та технологій маніпуляції їхньою свідомістю. Здебільшого це досягається щедрою винагородою «тих, хто з нами» та блокуванням «тих, хто не з нами».

Інформаційна війна – комплексний інструмент надання керованого соціально-психологічного впливу як на суспільство так і на окремо взятого громадянина країни супротивника з метою зміни психологічних характеристик у бажаному для впливу напрямку (поглядів, думок, світосприйняття, ціннісних орієнтирів, умонастроїв, стереотипів поведінки) [3, с. 40].

Визначення інформаційної війни дуже близьке до поняття «маніпуляція суспільною думкою», тобто програмування поведінки індивідів, що здійснюється за допомогою введення їх в оману або шляхом подання неправдивої або напівправдивої інформації, яка приймається індивідом як істина і робить його інструментом в руках маніпулятора.

Суспільна свідомість – сукупність ідей, теорій, поглядів, уявлень, почуттів, вірувань, емоцій людей, настроїв, в яких відображається природа, матеріальне життя суспільства та вся система суспільних відносин [7, с. 619]. Прийнято виділяти основні види суспільної свідомості: політична, правова, моральна, естетична, релігійна, природничо-наукова, економічна.

Суспільна думка – об'єднані оціночні судження (погляди, спонукання) соціальних груп [1, с. 298]. Усі види суспільної думки об'єднує те, що всі вони піддаються корекції з боку зацікавлених у цьому осіб. Дана форма впливу на суспільну думку називається «Маніпуляція». З точки зору соціології, маніпулювання визначають, як вид застосування влади, при якому той, хто володіє нею, впливає на поведінку інших, не розкриваючи характеру поведінки, якої він від них очікує.

З точки зору соціальної філософії, маніпулювання суспільною думкою можна визначити, як специфічне верховенство над духовним станом людей, подібне управління встановлюється шляхом нав'язування людям стереотипів поведінки, нових світоглядних настанов, власних ідей, мотивів, вигідних суб'єкту впливу. Виділяються три основні рівні маніпулювання. На першому рівні можливе *посилення необхідних маніпулятору ідей*, норм, установок, цінностей людей, які вже існували у свідомості. Другий рівень безпосередньо пов'язаний з приватними та *невеликими змінами поглядів* і переконань на події, процеси, факти, що відбуваються, що значно впливає на емоційне та практичне ставлення людей до конкретної події чи явища. Третій рівень є *кардинальною зміною поглядів, життєвих установок* шляхом повідомлення об'єкту маніпуляції [8, с. 117–119].

Соціальний механізм маніпуляції це єдність та взаємодія трьох основних елементів, що є сутністю даного механізму. Під першим елементом соціального механізму прийнято розуміти процес внесення маніпуляторами у свідомість хибних чи *наполовину хибних ідей* уявлень на свідомому і несвідомому рівнях. Дане впровадження, як правило, здійснюється через засоби масової інформації, різні лекції та бесіди із застосуванням спеціалізованих технологій, що враховують особливості діяльності свідомих та несвідомих рівнів, та специфікацію соціального середовища.

В інструменталізмі мас-медіа є своєрідним інструментом державного апарату або капіталу. Прихильники цієї моделі (наприклад, американський вчений Ноам Хомський) вважають, що правлячий клас здатен чинити вплив на спосіб подачі новин та маніпулювати громадською думкою [6, с. 42].

У продукції ЗМІ, як головного інструменту маніпуляції суспільною думкою, все менше краси, доброти, любові, гармонії, правди, відображення реальностей нашого життя, але більше – вульгарності, агресії, чужих запозичень та деструктиву.

До другого елемента відноситься процес *освоєння та осмислення ідей*, впроваджених у свідомість особистості маніпуляторами з метою видати хибні уявлення за істину, і уявити наполовину хибні ідеї сполучним елементом між хибними та істинними ідеями.

Під третім елементом розуміється процес діяльності особистості, що є результатом успішно проведеного маніпулятивного впливу на свідомість особистості. Важливою умовою успішної маніпуляції є *руйнація психологічного захисту людини, тих світоглядних настанов*, на яких тримається її здатність до критичного сприйняття інформації.

Людина живе у двох світах – у світі природи та у світі культури. Але цей дуальний характер нашого довкілля можна подивитися під іншим кутом зору. Людина живе у двох світах – у світі речей та у світі знаків. Речі, створені природою та самою людиною матеріальна основа нашого світу. Світ знаків має велику різноманітність, пов'язаний з речами, але складними і часто невловимими відносинами. Саме світ символів найбільше приваблює маніпуляторів. Перша мета маніпуляторів – мова слів. У тому штучному світі культури, що оточує людину, виділяється особливий світ слів – *логосфера*.

Навіювання за допомогою слова – глибинна властивість психіки, що виникла раніше, ніж здатність до аналітичного мислення. Сугесторна функція слова – навіювання не через свідомість, а через почуття відіграє головну роль у процесі впливу [4, с. 18].

Інша мета маніпуляторів – світ образів. Могутність слів знаходиться в тісному зв'язку з образами і зовсім не залежить від їхнього реального сенсу. Ще в минулому столітті Ле Бон (Gustave Le Bon) («Макиавеллі масового суспільства») у книзі «Психологія народів і мас» писав: «Натовп мислить образами, і викликаний у її уяві образ у свою чергу викликає інші, які не мають жодного логічного зв'язку з першим... Натовп, здатний мислити тільки образами та сприйнятливий тільки до образів. Тільки образи можуть захопити натовп або породити в ньому страх і стати двигуном його вчинків» [7]. Образи, як і слова, мають сугесторне значення і породжують ланцюгову реакцію уяви. Поряд з *логосферою* в культурі можна виділити особливий світ графічних та живописних форм, що сприймаються за допомогою як зору так і уяви – *ейдосферу* (від грецького слова ейдос – вид, образ).

Особливо яскраво прийоми маніпулювання виявляються у пропаганді. Термін «пропаганда» походить від латинського «propaganda» і означає «поширення» та має велику кількість визначень, як наприклад, система діяльності, що спрямована на поширення знань, цінностей та іншої інформації з метою формування певних поглядів, уявлень, емоційних станів, надання впливу на соціальну поведінку людей. Головна мета пропаганди – тиск на систему ідейних, громадських та політичних установок людей, яку можна змінити завдяки формуванню нових установок або через зміну вже існуючих [2].

Використання медіаторів. Медіатор (з англ. mediator – посередник) – це спеціально підготовлений фахівець (або група осіб, або організація), який здійснює посередницьку діяльність у вирішенні конфлікту, що однаково підтримує обидві сторони та допомагає їм знайти взаємоприйнятне рішення [5, с. 48].

Медіатори – високопосадовці, думки яких з певних питань мають велику цінність. Саме медіатори грають вирішальну роль у формуванні ставлення аудиторії до проблеми,

описаної у пропагандистському матеріалі. Це знайшло відображення в моделі двоступінчастої комунікації американського дослідника П. Лазарсфельда (Lazarsfeld Paul Felix) [10]. Запропонована ним теорія свідчить: від засобів масової комунікації інформація надходить «медіаторам», а від них до всієї аудиторії загалом. Поступаючи з засобів масової комунікації, інформація інтерпретується внаслідок міжособистісного спілкування. Для кожної категорії аудиторії виступає певний медіатор. Частіше всього медіаторами є політичні лідери, представники релігійних конфесій, діячі науки, культури та мистецтва.

Проблема достовірності відомостей електронних засобів масової інформації також є актуальною, оскільки вони формують громадську думку та можуть діяти на користь осіб, метою яких є розпалювання ворожнечі та поширення паніки серед різних соціальних груп. Яскравим прикладом дезінформації у ЗМІ є висвітлення протестних акцій з чітким вираженим ідеологічним контекстом, а також трагічних подій. Сучасний інформаційний простір, зокрема Інтернет, крім виконання функцій обміну думками та отримання інформації його користувачами стає об'єктом і засобом інформаційного управління. Серед користувачів мережі з'являються групи людей або окремі особи, які навмисно поширюють неправдиву інформацію. Тож, доцільно назвати основні способи визначення достовірності інформації, отриманої з мережі Інтернет: критичний, неупереджений та об'єктивний аналіз, верифікація отриманих відомостей шляхом зіставлення даних з різних джерел (мережеві ресурси, відомчі бази даних); використання програмних ресурсів для автоматичного оброблення даних завдяки можливостям нейромереж – технологій штучного інтелекту.

Висновки. Встановлення можливостей проникнення гуманітарної складової у всі сфери освіти та наукової діяльності та її зв'язок з інформаційною безпекою вимагає аналізу існуючих у науці, на певних її етапах, характерних стилів мислення, причин їх виникнення та трансформацій, бо стиль мислення – це почерк епохи. Характер цифрової епохи визначається механізмами маніпуляції. Сутність механізму маніпуляції суспільною думкою можна уявити, як єдність та взаємодія трьох основних елементів, які виступають як: процес трансферу у свідомість потрібних маніпулятору ідей, процес асиміляції даних ідей соціальною групою на свідомому та несвідомому рівнях, процес діяльності мас, яку очікує маніпулятор. Отже, стає очевидним пошук предметів захисту від маніпуляції, більшою мірою навіюванню піддаються люди з низьким рівнем освіти і мало обізнані у певній ситуації. На наш погляд, основний метод захисту від маніпуляції – думати самостійно. Думаючи аудиторія потребує доказів, зауважує на логічні помилки засобів масової інформації, відноситься до інформації критично.

Список використаної літератури

1. Візниця Ю.В. Громадська думка як засіб соціального контролю, *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 2012, вип. 53, с.298. URL: <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2012/53/42.pdf> (accessed May 25, 2023).
2. Денисюк Ж.З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики, *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління, Том 32 (71) № 2 2021*, DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.2/08> (accessed May 25, 2023).
3. Жарков Я.М., Дзюба М.Т., Замаруєва І.В., ін. Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави, Київ.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 274 с. С. 40. URL: https://mil.knu.ua/files/7_50255454.pdf (accessed May 25, 2023).
4. Мартиненко І. О. Сучасні медіа-маніпуляції: механізми та інструменти протидії., Вінниця, 2021. 79 с. С. 18.

5. Практика медіації : словник-довідник / уклад. : С.О.Гарькавець, Л.П.Волченко. Лисичанськ : ТОВ «ФОКСПРИНТ», 2019. 128 с. С. 48, URL: https://deps.snu.edu.ua/media/filer_public/2f/09/2f09708c-60b2-4a23-8006-be39c55fb7d2/garkavets_volchenko_mediatsiia_slovnik-dovidnik.pdf (accessed May 25, 2023).
6. Соціологія громадської думки та мас-медіа, (уклад.: Єнін М.Н., Северинчик О.П.) Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021, URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/45603/2/Sotsiologiia_2021.pdf (accessed May 25, 2023).
7. Суспільне буття і суспільна свідомість // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. ред.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 619. 742 с.
8. Таран В. О., Зотов В. М., Резанова Н. О. Соціальна філософія, Київ: Центр учбової літератури, 2009. 272 с., С. 117–119, URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Taran_Volodymyr/Sotsialna_filosofia.pdf?PHPSESSID=2st2ghpm7hpfbtlo2bgvkqv76 (accessed May 25, 2023).
9. Gustave Le Bon, *Psychologie des foules* (1895). Édition publiée par Félix Alcan, 1905, URL: https://www.infoamerica.org/documentos_pdf/lebon2.pdf (accessed May 25, 2023).
10. Katz E., Lazarsfeld P. *Personal Influence: the Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. – N.Y., 1965.

MANIPULATIVE TECHNOLOGIES AS A DIGITAL REALITY PHENOMENON

Oleh Shustenko

*Zaporizhzhia National University,
Faculty of Sociology and Management,
Department of Social Philosophy and Management
Zhukovsky str., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-6933-1295>*

The relevance of the research topic lies in the fact that the manipulation of public consciousness is currently one of the key and large-scale problems of modern society. The severity of the problem is proportional to the global consequences of manipulation technologies in society, and as a consequence of the transformation of generally accepted ethical and moral norms. The subject of the study is the manipulation of public opinion in the context of digital reality. The purpose of the research is to generalize and improve ideas about the essence of the mechanism of manipulation of public opinion and search for objects of protection against manipulation. In the course of the study, such methodological scientific principles as scientific system analysis and synthesis were applied, it was determined to what extent the behavior of the system is determined by both the features of its individual elements and the properties of its structure; study of the mechanism of interdependence, interaction of the system and the environment.

In the course of the study, it was concluded that the penetration of the humanitarian component into all spheres of education and scientific activity and its connection with information security requires an analysis of the characteristic styles of thinking existing in science, the reasons for their emergence and transformations, because the style of thinking is the signature of an era. The nature of the digital age is determined by the mechanisms of manipulation. The essence of the mechanism of manipulation of public opinion can be imagined as the unity and interaction of three main elements, which act as: the process of transfer into the consciousness of the ideas needed by the manipulator, the process of assimilation of these ideas by the social group at the conscious and unconscious levels, the process of the activities of the masses, which the manipulator expects. Therefore, the search for objects of protection against manipulation becomes obvious, people with a low level of education and little knowledge of a certain situation are susceptible to suggestion to a greater extent. In our opinion, the main method of protection against manipulation is to think independently. A thinking audience needs evidence, notices the logical errors of mass media, and is critical of information.

Key words: manipulation, public opinion, digital era, logosphere, eidosphere, propaganda, mediators.

УДК 316.648:316.35

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.26>

ЖІНКА ТА ПЛАВИЛЬНИЙ КАЗАН. МАЙДАН ЯК ЧИННИК ЕМАНСИПАЦІЇ

Едуард Щербенко

*Інститут філософії імені Григорія Сковороди
Національної академії наук України
вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>*

Жінки навіть з рогами пішли в гайдамаки.

Т. Шевченко

Стаття досліджує процеси змін в українському суспільно-політичному дискурсі доби демократичного переходу, що зумовлені, по-перше, артикуляцією необоротного приходу жінок у політику в добу модерну, по-друге, впливом на цей процес феномену Майдану. Попри наявність протилежних тенденцій, зокрема орієнтації на консервативні цінності (три або чотири «К»), переважно в суспільствах, що зазнали травм модернізації, альтернативи процесу жіночого представництва в політиці, що набув глобального характеру, не передбачається. Автор відзначає важливість темпорального аспекту при аналізі революційної гри та народження її за умов помаранчевого протесту, зокрема в контексті зіставлення з білорусько-російським кейсом повороту до неоавторитарної альтернативи. Виявляється парадоксальний порядок залучення радянської революційної символіки, що прослідковується як під час Майдану 2004, так і Революції Гідності 2013–2014. Помаранчевий колір у горизонті ціннісного вибору громади, що постав на національному порядку денному, засвідчує звернення акторів подій у публічних комунікаціях до Свободи, Бога і безсмертя, тобто регулятивних ідей практичного розуму, за Кантом. Це задає спільний горизонт нової уявленої спільноти, що постала за підсумками харизматичного руху. Фокус уваги нараторів на артефактичному складнику революційної гри в ретроспективі засвідчує недостатність герменевтичних практик «до революції», що акцентували на «атмосфері» явищ, які досліджували, залишаючи на периферії артикуляцію відповідних правил ігор та інституціоналізацію практик, необхідних для її збереження. У перспективі подальших досліджень автор констатує потребу евристики Фуко, зокрема в контексті інтерпретації феномену Майдану як «клініки революції» та звертає увагу на нові практики поширення фемінітивів у суспільно-політичному дискурсі в плані кращого представлення процесів, які мають циклічний характер.

Ключові слова: артефактичність, герменевтика, Майдан, свобода, темпоральність, травма, уявлена спільнота, Фуко, цикл.

Актуальність теми. Доба модерну стає свідком необоротного приходу жінок у політику. При тому, що окремі приклади жіночої участі в управлінні державою відомі з сивої давнини, лише Американська (1776) та Французька (1789) революції дають імпульс, після якого дражлива тема «кухарки та держави» стає однією з констант порядку денного у відкритому суспільстві, в порядку цивілізаційного ритму «виклик–відповідь» (особливо показова тут історія суфражистського руху). За окремих відступів у соціумах, що зазнають травми модернізації («кіндер, кюхе, кірхе», четвертим інколи додають «кляйдер» – плаття), альтернативи публічній артикуляції фігури «другої»/«прекрасної»/«слабкої» etc. статі в майбутньому не передбачається. За очевидної неосязності теми, що йде корінням у проблематику цілого модерну, ми обмежимося, по-перше, заломленням її в Україні, по-друге, впливом на цей процес емансипаційного чинника Майдану.

Стан дослідження проблеми. Як «гібридна» владна гра феномен Майдану, постаючи на фронті традиційного та модерного, відіграв роль каталізатора українського шляху до Євроспільноти. За наявності чималого обсягу літератури різних жанрів: збірники документів, спогади, аналітичні розвідки й под. (загальний огляд бібліографії див. [1, с. 246], з відомих нам публікацій темі статті присвячена лише невеличка розвідка О. Суислової [2], що торкається важливого аспекту «жіночої» участі в протестах 2004 року. Цікавими виступають зокрема її спостереження щодо гендерного анамнезу мему *гвалтування*, який зробив швидко «кар'єру» в ході розгортання протесту: про «гвалтування нації» йдеться у публічних комунікаціях представників найрізноманітніших ідеологічних орієнтацій поза урядовим табором. У ретроспективі можемо трактувати цю «ефемериду» (вживаємо термін в контексті аналогії з небесним явищем, що швидко минає) як конструювання травми, що має важливий *темпоральний* аспект у межах цілого переходу, найбільш виразний у порівняльній перспективі з білорусько-російським кейсом повороту до неоавторитарної альтернативи.

Як відзначав Маркс, нації, як жінці, не прощається хвилина помилки, коли перший авантюрист може здійснити над нею насильство. В горизонті альтернативної історії дослідник може поставити питання: не увірвися, образно кажучи, у вікно можливостей «помаранчевий» вітер опору, чи надовго вистачило б імунітету громади для збереження недоторканості базових демократичних цінностей, якщо «м'який переворот», з поверненням до Конституції 1996-го після зміни очільника держави у 2010 році, пройшов у державі, по суті, непомітно. Симулякр наметового містечка на знак протесту проти ув'язнення Ю. Тимошенко, що мирно простояв на Хрещатику до початку Революції Гідності – мовчазний свідок на суді історії.

Мета статті. У цій роботі ми спробуємо виявити емансипаційний чинник феномену Майдану, який розкрився зокрема в «жіночій» іпостасі Помаранчевої революції, маркованої також як *елегантної*.

Основний виклад. В межах запропонованого у попередніх публікаціях нередукційного підходу при вивченні суспільно-політичного дискурсу перехідної доби як носія інституційної пам'яті демократичного транзиту (що включає вплив інституційних, комунікативних та ціннісних чинників), звертаючи увагу насамперед на динамічні зміни ідеологічних орієнтацій української постмодерної уявленої спільноти в тяглоті естафети генерацій, ми виявили між іншим *артефактичний* вимір цього процесу, що постає у публічному просторі через конституювання нових когорт органічної інтелігенції (редактори ЗМІ, публічні інтелектуали, блогери). Зіставляючи цей процес з відрефлектованою М. Маклюеном регулярністю появи нових медій (*media is message*), можна говорити, слідом за Б. Андерсоном, про артефактичність не лише націй, але й когорт.

Важливим аспектом при цьому постає апофатичний вимір процесу: вітчизняна громада, рушивши Єврошляхом у статусі однієї з п'ятнадцяти «республік-сестер» країни *нідлітка*, й досі часто краще знає, чого не хоче. Те, що у вирішальні моменти транзиту її суттєвою мірою «тінейджерський» протест приводив, у підсумку, до зміцнення республіканських начал і конституційного патріотизму, засвідчує важливість збереження самого феномену агори, дозволяючи говорити про екологію політики [3]. Як відзначав Ф. Фіцджеральд, усі наради, скільки їх було від створення світу, не породили жодної геніальної думки, проте поховали певну кількість ідіотських.

У модерну добу чинник утопій, як показав зокрема К. Мангайм [4], годі намагатися ігнорувати: навпаки, він має бути передбачений як джерело розвитку суспільства. Граничної значущості набуває при цьому темпоральний вимір виклику (як засвідчив між іншим

сюжет «втраченої генерації»). Не стриманий, за умов травмованого суспільства, ціннісним каркасом «осьового часу» (вже відстояним родиною, освітою, релігією), потік енергії може бути повернутий в річище ресентименту, породивши, як показало минуле й почасти поточне століття, потоки біженців, табори нищення й над усім маску «Старшого Брата».

В цьому плані, в ретроспективі завершення демократичного переходу, цікаво подивитися, як Україні наразі вдалося уникнути шляху, що їй не раз пророкували, й необарак «руського миру» ловив її, та ще не піймав.

В контексті дослідження відзначимо, що «жіноче» обличчя протесту відразу впадає в око спостерігачу: персоніфікацією «оранжевої принцеси» на трибуні чи майбутнім героєм України «від низів» бабою Параскою. Звернемо при цьому увагу на зануреність відповідних мемів до фольклорної, мережево-міської та усно-сільської стихії, що ще раз підкреслює загальнонаціональний (соборний) характер помаранчевого карнавалу, тоді ж відзначений спостерігачами, з явною перевагою першої («наш Вудсток»), відповідно до музичної стильової домінанти, від хіп-хопового початку «Разом нас багато» до завершення «Оранжевим літом».

В цьому плані, вибір авдиторії імпровізованого «Євробачення» засвідчує її як загалом пострадянську за орієнтаціями, що позначається і на джерелах запозичення енергії революційного свята. Впливовий тижневик «Дзеркало тижня», по гарячих слідах подій беручи інтерв'ю у «польових командирів» Майдану (Ю. Луценка, Т. Стецьківа, В. Філенка), так орієнтує при цьому читача, який, слід розуміти, сам щойно повернувся з переможних акцій.

«Це були три тижні загальної душевної напруги: ми то сподівалися, то розчаровувалися, то впадали в ейфорію, то були близькими до розпачу. Але основним було те, що все це ми переживали спільно, а не, як раніше, кожен у своїй хаті скраю. Дами в розкішних хутрах і бабульки в розтоптаних чунях, власники крутих іномарок і роботяги-таксисти, скромні тургеневські дівчата й клубні хлопчики-мажори... Тоді нам інколи здавалося, що ще трохи – і ми не витримаємо таких фізичних і нервових перевантажень. А вже сьогодні нам гостро бракує настільки сильних відчуттів. Нам сумно від того, що Майдан закінчується. *Схоже відчуття знайоме кожному, хто в дитинстві збирав речі, готуючись до від'їзду з піонерського табору...* Ми вже сумуємо за тобою, Майдане! За твоїми очима, за твоїми піснями, за твоїми руками і за твоїм неповторним духом.» (виділено нами. – Е. Ш.) [5].

Отже, при самому народженні емерджентний(-а) актор(ка) засвідчує походження з дитинства пізньорадянської доби, що підтвердить ще раз за десять років, під час Революції Гідності. А. Юркевич, один із активістів, котрий під час розстрілів 20 лютого 2014 року витягав пораних і полеглих, із самоіронією відзначає: «Пошана до фатального героїзму залягла в мені ще з часів безтурботного радянського дитинства, коли я читав в книжках про подвиг Сашка Матросова, який закрав собою ворожий кулемет, це, напевно, найсильніший образ, який зберігся в моїй пам'яті з того часу... та що там в пам'яті – в свідомості» [6].

Можна пояснити цей парадокс свого роду монополізацією революційної героїки (символіки) за радянської доби у горизонті «загальносоюзного» її шару, закоріненого в традиції жовтня 17-го, що далі веде безпосередньо до революції світової. Лише значно пізніше, під час прямих акцій «зими, що нас змінила», графіті Шевченка, Франка та Лесі Українки в балаклавах на Грушевського постануть новою версією герменевтики транзиту, в якій український перехід переосмислений як такий, що в горизонті творення модерної уявленої спільноти відбувся ще до жовтневого перевороту. Проте спочатку, вирішального 2004-го, українська демократія-гінейджерка вдягнулася в помаранчеве і вийшла на вулицю.

Численні спостерігачі й учасники перших днів опору відзначали надзвичайну усміненість й позитивну енергетику головної столичної площі, при тому, що протестна спільнота

радше виступала надзвичайно строкатим «парасольковим» об'єднанням. Подібну картину подає Б. Андерсон у своїй класичній праці [7], відзначаючи, що двоє представників різних уявлених спільнот, приміром, бербер і малаєць, зіштовхуючись біля воріт Кааби, образно кажучи, мають запитати себе: чому ця людина робить те саме, що і я роблю, промовляє ті слова, що і я промовляю, хоча ми не можемо навіть поговорити один з одним? Щойно таке питання постає, продовжує далі автор, на нього існує лише одна відповідь: тому що ми... мусульмани.

Проте яке *ми* постає з іскоркою київського помаранчевого смайлика? В ретроспективі, так само єдину відповідь можна знайти, зазирнувши в цьому особливому випадку не до словника чи енциклопедії, а на останню промову другого Президента України з нагоди річниці української Незалежності (серпень 2004): «Нещодавно соціологи запропонували громадянам України перелік із кількох десятків найважливіших цінностей, які може сповідувати людина. Найвищий бал отримала графа «Свобода». Можливо, у цю глибинну цінність кожен вкладає свій зміст, але для усіх нас свобода – це передовсім свобода народу, до якого волею Всевишнього тобі випало належати. Бо не може бути вільною людина, якщо нація її невільна» [8]. Таким чином, оранжевий *кляйдер* усміхненої юної матері міст руських означає її вибір Свободи – як і Бога – що трактуємо в даному випадку як регулятивні ідеї Канта.

У світлі викладеного, нескладно провести органічну лінію до появи на наступному Майдані Церкви (безпрецедентним для модерної України стало екуменічне єднання в підтримці громадянського протесту не лише християнських спільнот різних деномінацій, але також юдейської та мусульманської [9]). Більш складним видається пояснити дискретність спалахів протесту, які розділяє майже десятиліття. Справді, чому не вдалися в проміжку, скажімо, «податковий» або «мовний» майдани, що були постали після зміни владної команди 2010 року?

Відзначаючи важливу подібність двох переможних Майданів 2004 і 2013–2014 у плані відповіді на виклики чергових етапів демократичного переходу, відзначимо пов'язаність у цьому контексті двох історій гідності: «вибори вкрали» та «побили дітей», що лягли в основу миттєвого відгуку світових ЗМІ, який можна передати мемом *Серце революції б'ється в Києві*.

Переосмислюючи в теперішній ретроспективі, як, вглядаючись у неповторне селфі з революцією аудиторії-акторки, обрана нею *колективна Шахразада* нараторів намагається насвіжо закарбувати вічну мить: *квіти* в щитах спецназівців (Т. Стецьків) [5], натренований *жест охоронця* в наметовому містечку, який витягає з клумку нанесеного харчу пляшку, і спокійно сказавши: «Ми ж просили, горілку не приносити», виливає її, подібно запорізькому прапрапра (О. Забужко) [10], *намет*, який від доби «революції на граніті» став символом відмінної від російської революційної естетики (О. Доній) [11], висловимо припущення: *маска* (або *лик*) Майдану, маючи зберегти пам'ять про сюжет напівкомічної гри «гвалтування, якого не сталося» (стрес без дистресу, за Г. Сельє), постає за протоколом нової гібридної гри – (Р)еволюції, з'являючись на сцені знов саме за спроби «рецидиву»: не з початком студентського Євромайдану, а по його розгоні, що можемо інтерпретувати як ефект триггеру.

Виявлений артефактичний вимір герменевтики Майдану, між іншим, дозволяє констатувати недостатність репрезентації історичного досвіду в «атмосферному» ключі: тенденція, що була помітною у вітчизняній гуманітаристиці на початку пострадянського періоду. Так, познайомити читача з атмосферою «шістдесятництва» сподіваються авторки видання «Бунт покоління» [12], так само, звертають його увагу на атмосферу, в якій

постала творчість П. Рікера [13]. Як ми вже знаємо, атмосфера може змінитися, й генерація не лишити сліду, коли новий досвід (вино) не кристалізується у нових правилах гри (міхи).

Логічним у цьому плані постає звернення верстви креативного (прото)класу до концепту гетеротопії М. Фуко, зафіксоване в комунікаціях акторів Майдану 2013–2014 рр. Підходи, запропоновані зокрема в «Словах і речах» або «Народженні клініки», чутливі до артефактного складника соціокультурних процесів, дозволяють інтерпретувати феномен Майдану як «клініку» революційної гри. Успадкована новою українською республікою у версії жовтня 17-го, вона, за нових умов «оксамитової» доби зцілена від застарілого ресентименту, перетворюється на *елегантну*. Більш широко, у фукіанському контексті може йтися про процес зцілення «гуманитарної аури нації» (Л. Костенко) від політравми модернізації, однією з яких, висунемо припущення, залишається травма «Афгану».

В світлі викладеного, не випадковими постають новітні тенденції поширення в суспільно-політичному дискурсі фемінітивів, що може сприяти кращому представленню процесів, для яких властивий циклічний характер, що допоможе знизити ризик редуційного підходу до них у горизонті генераційного виміру модерну. Наразі важко передбачити, яким може стати п'яте «К» української громади, та немає сумніву: що б не вийшло з цього плавильного казана, буде воно з щирої любові.

Висновки. Звернувшись у нашій роботі до теми представлення «жіночого» чинника у політиці в умовах українського демократичного переходу та впливу на цей процес феномену Майдану, ми звернули увагу на артефактичний бік справи, зокрема залучення до нової гібридної гри ресурсів революційної героїки пізньорадянської доби. Виходячи з подібності моменту спалаху масового протесту, що артикулюється історією гідності («вибори вкрали», «побили дітей»), джерела якої можна прослідкувати до ефемериди «гвалтування», що в подальшому відіграє роль триггеру, ми інтерпретували новітні тенденції поширення фемінітивів у суспільно-політичному дискурсі як тенденцію, що сприятиме кращому представленню процесів доби модернізації, які мають циклічну природу.

Список використаної літератури

1. Щербенко Е.В. Пригадуваний ресурс. Момент відповідальності в українському політичному дискурсі перехідної доби (1985–2014 рр.) – Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 248 с.
2. Суслowa О. Люди, які нас здивували, в країні, якої ми не знали. Київ: «Мама кеш», 2005. 75 с.
3. Щербенко Едуард. Політична генерація як проблема і пояснювальний принцип. До екологічного підходу в політиці // *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 2019. Вип. 2 (98). С. 204–223.
4. Мангайм Карл. Ідеологія та утопія. Київ: Дух і Літера, 2005. 386 с.
5. Дмитричева О., Рахманін С., Силіна Т. Анатомія душі Майдану. URL: https://zn.ua/ukr/politics_archive/anatomiya_dushi_maydanu.html
6. Майдан 18 – 20 лютого. Як усе було. URL: <https://www.facebook.com/maydan18february/posts/658448457569320>
7. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Київ: Критика, 2001. 271 с.
8. дента України Л.Д.Кучми на урочистому зібранні з нагоди 13-ї річниці Незалежності України // *2000*. 2004. 27 серпня – 2 вересня.
9. Якубович Михайло. Від Майдану до АТО: українські мусульмани в умовах військово-політичної кризи (2013–2016). Вінниця: Нілан, 2017. 153 с.
10. Забужко Оксана. Let my people go: 15 текстів про українську революцію. Київ: Факт, 2005. 232 с.

11. Доній Олесь. Їхнім танком на наш намет. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2004/12/4/3005024/>
12. Бунт покоління. Київ: Дух і Літера, 2004. 344 с.
13. Рікер Поль. Історія та істина. Київ: КМ Academia: Пульсари, 2001. 393 с.

A WOMAN AND A MELTING POT. MAIDAN AS A FACTOR OF EMANCIPATION

Eduard Shcherbenko

*Hryhorii Skovoroda Institute of Philosophy
of The National Academy of Sciences of Ukraine
Tryokhsviatitelska str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>*

The article examines the processes of change in the Ukrainian socio-political discourse of the democratic transition, which are caused, firstly, by the articulation of the irreversible entry of women into politics in the modern era, and secondly, by the impact of the Maidan phenomenon on this process. Despite the presence of opposing tendencies, in particular, the orientation towards conservative values (three or four "K"), mainly in societies that have suffered the trauma of modernisation, there is no alternative to the process of women's representation in politics, which has become global. The author notes the importance of the temporal aspect in analysing the revolutionary game and its birth in the context of the Orange protests, in particular in the context of comparison with the Belarusian-Russian case of the turn to a neo-authoritarian alternative. It reveals a paradoxical pattern of involvement of Soviet revolutionary symbols, which can be traced both during the Maidan of 2004 and the Revolution of Dignity of 2013–2014. The orange colour in the horizon of the community's value choice, which has emerged on the national agenda, shows that the actors of the events in public communications are turning to Freedom, God and immortality, i.e. the regulatory ideas of practical reason, according to Kant. This sets a common horizon for the new imagined community that emerged from the charismatic movement. The focus of the narrators on the artefactual component of the revolutionary game in retrospect shows the insufficiency of hermeneutical practices "before the revolution", which focused on the "atmosphere" of the phenomena under study, leaving the articulation of the relevant "rules of the game" and the institutionalisation of practices necessary to preserve it on the periphery. In terms of further research, the author states the relevance of Foucault's heuristic, in particular in the context of interpreting the Maidan phenomenon as a "clinic of revolution" and draws attention to new practices of disseminating femininities in socio-political discourse in the context of a better representation of processes that are cyclical in nature.

Key words: artefactuality, cycle, Foucault, freedom, hermeneutics, imagined community, Maidan, temporality, trauma.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327:321

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.27>

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ВПЛИВИ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Ольга Анісімович-Шевчук

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна*

Розглядаються теоретичні аспекти використання новітніх інформаційно-комунікативних технологій в міжнародних відносинах. Наголошується на використанні інструментів інформаційно-комунікативного впливу на державу, суспільство та окремого громадянина, які можуть містити як конструктивний так і деструктивний характер, а саме: виступати елементом «м'якої сили» (публічної дипломатії, що сприяє формуванню позитивного образу держави на міжнародній арені), або містити технологію інформаційно-психологічного протидіяння (спеціальної інформаційної операції).

У статті обумовлюється, що Україна саме знаходиться в центрі перетину інтересів різних суб'єктів міжнародних відносин, які використовують найширші інформаційно-комунікативні технології. Метою дослідження є саме висвітлення теоретичних аспектів інформаційно-комунікативних впливів у міжнародних відносинах. Для цього послуговувалися загально-філософськими методами дослідження, зокрема методом індукції – пізнання, що ґрунтується на формально-логічному розумовому висновку і дає можливість одержати загальний висновок на основі аналізу окремих фактів. А також дедукції – методом переходу від загальних відомостей до окремих фактів.

Дослідження, викладене у статті, ґрунтується на працях авторів, які описали проблеми безпеки людини, суспільства і держави, особливості протидії в інформаційно-комунікативній сфері, специфіку використання інструментарію «м'якої сили» тощо. Однак знання особливостей інформаційно-комунікативних впливів у міжнародних відносинах дозволяє вчасно запобігти, виявити, або застосовувати певні інструменти з метою зміцнення іміджу держави (формування позитивного образу держави, суспільства на міжнародній арені) тощо.

Автор статті наголошує на найбільш небезпечних деструктивних інформаційно-комунікативних впливах, що скеровуються на свідомість осіб та охоплюють широку аудиторію, а результат їх використання важко довести. Тобто головною метою таких деструктивних інформаційно-комунікативних впливів в міжнародній політиці стає проникнення в систему світосприйняття суперника і нав'язування іншої моделі, яка в подальшому забезпечуватиме бажаний тип поведінки на міжнародній арені. Адже інформаційно-комунікативний вплив – це будь-яка форма прояву активності в межах інформаційно-комунікативного простору, що полягає у цілеспрямованому переносі спеціально підібраної інформації у формі значень певного змісту, знаків (символів), образів або сигналів, в результаті чого в об'єкта (глави держави, працівників дипломатичних установ, громадських діячів тощо) формується психоемоційний відгук, який призводить до корегування поведінки, свідомості в потрібному (позитивному чи негативному) для суб'єкта впливу напрямі. Також у дослідженні наводиться приклад серії подій, які відбувалися у 2022 році, коли до посольств і консульств України в різних державах світу надходила пошта деструктивного характеру, метою якої було залякати працівників.

Держави по різному підходять до вирішення безпекових питань, в тому числі в інформаційно-комунікативній сфері. Палітра таких засобів, способів, інструментарію інформаційно-комунікативної протидії є надзвичайно широкою: від нормативно-правового врегулювання питань інформаційного простору, програмно-технічного забезпечення до інформаційно-комунікаційної діяльності, пов'язаної з використанням інструментів публічної дипломатії («м'якої сили»), які впливають на міжнародну спільноту сфери культури, громадянського суспільства, освіти, науки, бізнесу тощо, формуючи позитивний національний (державний) бренд, впливаючи на стабільність на міжнародній арені тощо.

Ключові слова: міжнародна політика, міжнародні відносини, інформаційно-комунікативні впливи, держава, дипломати, громадяни.

Інформаційно-комунікаційна сфера сьогодні є не лише важливою частиною міжнародних відносин, але й об'єктом суперництва, інструментом реалізації міжнародної політики. Провідні держави у своїй зовнішньополітичній діяльності широко використовують новітні інформаційні технології, розглядаючи їх важливими складовими загальної стратегічної діяльності. Застосування інструментів інформаційно-комунікативних впливів може бути найрізноманітніше: від інструмента «м'якої сили» (наприклад, публічної дипломатії, яка широко застосовується у міжнародних відносинах та сприяє формуванню позитивного образу держави на міжнародній арені) до впровадження технологій інформаційно-психологічного протидіювання (наприклад, з метою проведення спеціальних інформаційних операцій тощо). При цьому сьогодні Україна практично знаходиться на перетині інтересів різних суб'єктів міжнародної політики, які використовують найширші інформаційно-комунікативні технології, методи ведення як конвенціональної так і консцієнтальної війни.

Метою даного дослідження є розкриття теоретичних аспектів сучасного інформаційно-комунікативного протидіювання у міжнародних відносинах. Для цього послуговувалися загально-філософськими методами дослідження, зокрема методом індукції – методом пізнання, що ґрунтується на формально-логічному розумовому висновку, який дає можливість одержати загальний висновок на основі аналізу окремих фактів. А також дедукції – метод переходу від загальних відомостей до окремого його прояву.

Варто відзначити, що закордонні та вітчизняні науковці значну увагу приділяють вивченню практичних питань інформаційно-комунікативних впливів у міжнародних відносинах. Дослідження ці стосуються широкого спектру проблем: від безпеки людини і держави, протидії в інформаційній сфері, до особливостей використання інструментарію «м'якої сили», специфіки символізації інформаційного простору тощо. Так, безпековим питанням у сфері інформаційних (психологічних, мережевих і т. д.) воєн присвятили свої праці З. Бжезинський, В. Богуш і О. Юдін, В. Горбулін, О. Дзьобань, В. Ліпкан, М. Маклюен, Г. Лассуел, Г. Почепцов, О. Сенченко, Сунь Цзи, О. Старіш та багато інші. Закріплені ці важливі питання і в нормативно-правових актах, зокрема законодавстві України («Стратегія інформаційної безпеки» [2], «Стратегія кібербезпеки України» [3], «Стратегія комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року» [4], «Доктрині інформаційної безпеки» [5]). Однак одним з перших документів, де загалом було зафіксовано поняття впливу інформаційного на державу, була «Дорожня карта інформаційних операцій Департаменту захисту США [1].

Як наголошують українські науковці Б. Кобільник та А. Гізун, інформаційно-комунікативні впливи, які реалізуються в якості інформаційної (інформаційно-психологічної) зброї є більш небезпечними ніж інформаційно-технічні впливи, оскільки впливають на свідомість людей та охоплюють значно ширшу аудиторію, а результат їх використання важко довести [7, с. 28–29]. При цьому «протистояти інформаційно-психологічній операції дуже складно, оскільки практично неможливо відстежити етап її планування та підготовки,

а в період активної фази ПСО держава, що стала об'єктом інформаційно-психологічної агресії, лише починає вивчення ситуації та її подальше прогнозування, втрачає багато часу на перепідготовку кадрів та здійснення контрзаходів» [9, с. 99]. Тобто головною метою таких інформаційно-комунікативних, інформаційно-психологічних впливів на міжнародній арені стає заміна ціннісної матриці об'єкта впливу, а завданням такої війни – знищення соціуму, шляхом проникнення в систему світосприйняття противника і нав'язування картини (моделі) світу, яка в подальшому забезпечуватиме бажаний тип суспільної поведінки супротивника [6].

Важливо відзначити, що вивченням змісту інформаційно-комунікативних впливів у міжнародних відносинах в якості інструментів «м'якої сили» займаються С. Анхольд, Д. Най, Х. Тач, Д. Мостова, О. Розумна, Т. Пересунько, Д. Кулеба, Є. Макаренко, О. Кучмій, К. Балабанова, В. Ціватий та багато інших. Саме конструктивні інформаційно-комунікативні технології, що часто мають відношення до публічної дипломатії, дозволяють досягати цілей без ведення класичного збройного протистояння. Тому й розвинуті країни світу особливу увагу приділяють вибору їх напрямів, методів, засобів. Для держав, що розвиваються саме публічна дипломатія стає ефективним засобом формування їхнього образу на міжнародній арені, каналом впливу на суспільну думку населення інших держав з метою просування своїх інтересів, створення нових партнерських зв'язків тощо.

Як зазначає більшість дослідників, саме інформаційно-комунікативні впливи скеровуються на індивідуальну, групову, колективну свідомість з метою інформування, маніпулювання, дезінформування, чи структурування інформаційного простору тощо. Такі інформаційно-комунікативні впливи покликані коригувати, змінювати поведінку особи чи суспільства (населення). Тобто інформаційно-комунікативний вплив – це будь-яка форма прояву активності в межах інформаційно-комунікативного простору, що полягає у цілеспрямованому переносі спеціально підібраної інформації у формі значень певного змісту, знаків (символів), образів або сигналів, в результаті чого в об'єкта формується психоемоційний відгук, який призводить до корегування світогляду (свідомості) в потрібному (позитивному чи негативному) суб'єкту напрямі.

Об'єктом інформаційно-комунікативного впливу в міжнародних відносинах може бути глава держави, працівники органів виконавчої влади, дипломатичних установ, громадські діячі, громадяни тощо, а також організації (в т.ч. політичні, професійні, національно-етнічні, демографічні, релігійні, регіональні тощо); населення держави як соціально-історична спільність, що наділена суспільною свідомістю, чи суспільство як об'єкт інформаційно-комунікативних, психологічних операцій інших держав, особливо в період міжнародних конфліктів, криз, воєнних, економічних чи політичних зіткнень тощо [6].

Суб'єкти інформаційно-комунікативного впливу можуть бути як внутрішні так і зовнішні (міжнародні). Зовнішніми суб'єктами інформаційно-комунікативного впливу можуть виступати держави, їх політичні, економічні, військові, інформаційні структури тощо. Однак сьогодні ще й потрібно враховувати той факт, що саме «структурні зміни останнього десятиріччя ХХ ст. посилили взаємозалежність народів і суспільств, викликали глибинні трансформації в міжнародних відносинах, зокрема їх транснаціоналізацію» [12, с. 157], що стала «способом участі індивідів та організацій в політиці, при якій вони можуть безпосередньо взаємодіяти з іноземними урядами чи суспільствами, поза власним урядом... Держава уже не сприймається як єдине джерело гарантування власної безпеки та добробуту. Це руйнує традиційні ідентичності й лояльності громадян до держави, які є відносинами обміну» [12, с. 157–159] і на міжнародну арену можуть виступати нові актори. І такими акторами (суб'єктами інформаційно-комунікативного впливу) в міжнародних відносинах,

згідно модерністського підходу, на думку Д. Розенау, стає конкретна особистість. Також слід обумовити, що важливими учасниками міжнародних відносин є й громадські діячі, зокрема, задіяні в публічну дипломатію через неурядові організації, приватні ініціативи (М. Каплан, Р. Роузкранс, Р. Снайдер, Х. Брук, Б. Сепін, Д. Розенау). У даному дослідженні ми ж схилиємося більше до традиціоналістського напрямку дослідження міжнародних відносин (Т. Моргенау, К. Томсона, У. Фоксі, А. Вольферса, Р. Арона, С. Хофмана), де головним суб'єктом інформаційно-комунікативних впливів все ж є держава, а головний зміст складають взаємовідносини між державами, які символізуються постатями дипломата і воїна. Однак не відкидаємо існування першого напрямку.

Відзначаємо, що інформаційно-комунікативні впливи часто спрямовані на осіб, які виконують різноманітні функції у державі, суспільстві, приймають важливі рішення на міжнародному, регіональному рівнях (наприклад, глави держав, відповідальні працівники органів державної влади, лідери партій тощо). Важливе значення у реалізації міжнародних відносин та зовнішньої політики займають суб'єкти дипломатичної діяльності (наприклад, дипломати, консули, відповідальні працівники дипломатичних організацій), на яких може здійснюватися вплив, і які можуть виступати й суб'єктами інформаційно-комунікативних впливів. Від їх рішень залежить міжнародна співпраця у різних сферах суспільно-політичного життя, стабільність у регіонах, державах тощо. Тому й суб'єкти дипломатичної діяльності завжди були пріоритетною ціллю таких інформаційно-комунікативних операцій і навіть воєн.

Негативні інформаційно-комунікативні, психологічні впливи у дипломатичній діяльності скеровуються в першу чергу на посадових осіб, які приймають важливі рішення, шляхом явного або утаємниченого спонукання до дій, спрямованих на шкоду інтересам держави, суспільства, нації. Іноді впливи спрямовані на інформацію та інформаційні потоки суб'єкта дипломатичної діяльності, що викликає витік, спотворення, знищення інформації, перетворення інформаційних потоків та приводить до негативних наслідків. При цьому інформаційно-комунікативні впливи можуть негативно впливати на здоров'я і психіку посадових осіб, чи окремих груп, соціальних утворень, які долучені до дипломатичної діяльності.

До можливих наслідків негативних інформаційно-комунікативних, психологічних впливів у дипломатичній діяльності відносять: підвищення рівня заангажованості посадових осіб; маніпулювання рішеннями, які приймають посадові особи; несанкціоноване управління інформаційними потоками; дискредитація органів державної влади та управління; витік службової інформації, в тому числі з протокольних заходів; зміна громадянської позиції (ціннісних орієнтацій, соціальної поведінки тощо), і як наслідок, психологічний вплив через різноманітні інформаційно-комунікативні канали соціальних мереж тощо; різноманітна деформація психіки (здоров'я загалом) посадових осіб суб'єктів дипломатичної діяльності; некоректне використання комп'ютерів та інформаційних технологій, а також потенційно можливих, спеціально організованих, втаємничених інформаційно-психологічних впливів; формування у структурі суспільної (масової) свідомості спотворених (неадекватних) уявлень про зовнішньополітичну діяльність та міжнародні процеси. Тобто негативним (деструктивним) інформаційно-комунікативним впливом називають вплив інформації на свідомість людини, що призводить до неадекватного відображення реальної дійсності і, як наслідок, зміну поведінки. Під негативною інформацією розуміють контент у будь-якій формі (текстовій, аудіо, візуальній, електронній, графічній), що може завдати шкоди, в тому числі й здоров'ю особи.

Деструктивний інформаційно-комунікативний вплив може бути як безпосереднім (у процесі міжособистого спілкування) так і опосередкованим (за допомогою різних технічних засобів). Він може здійснюється через дію на стан, відчуття, думки, вчинки особи

вербальними, невербальними, паралінгвістичними інформаційно-комунікативними засобами. Наприклад, застосування вербальних засобів сприяє усвідомленому сприйняттю змісту інформації. Застосування невербальних засобів веде до підсвідомого сприйняття інформації через вплив на індивідуально-психологічні особливості людини – уразливість (слабкість). На практиці іноді застосовують й психогенний, нейролінгвістичний, психоаналітичний (психокорекційний), психотронний (парапсихологічний, екстрасенсорний), психотропний впливи. І як приклад можна навести серію подій, які відбувалися 2022 року, коли до посольств і консульств України в різних державах світу надходила певна пошта. Як повідомляв голова Міністерства закордонних справ Д. Кулеба: «За останні дві доби підозрілі пакунки надійшли до посольств в Італії, Польщі, Португалії, Румунії та Данії, а також консульства в Гданську. Загалом вже маємо 31 випадок в 15 країнах: Австрія (1), Ватикан (1), Данія (1), Іспанія (5), Італія (4), Казахстан (1), Нідерланди (1), Польща (6), Португалія (2), Румунія (2), США (1), Угорщина (2), Франція (1), Хорватія (1), Чехія (2) ... Кампанія терору проти українських дипломатів, яка нині відбувається, безпрецедентна за своїми масштабами не лише в контексті України, але і на світовому рівні» [8]. Адже надіслані конверти, пакети, при перевірці, іноді вибухали.

Загалом інформаційно-комунікативний, психологічний вплив може негативно відобразитися в різноманітних сферах:

- на емоційній сфері – змінити емоційний стан людини;
- на когнітивній сфері – вплинути на зміну знань, уявлень особи;
- на мотиваційній сфері – змінити її мотиви, поведінку.

Як правило, ефективним вважається комплексний інформаційно-комунікативний вплив, спрямований на різні сфери особи, задіяної у сферу міжнародних відносин.

З метою підвищення ефективності інформаційно-комунікативного впливу застосовують також певні прийоми: подання потрібної в певний момент інформації; навмисне втаємничення частини (важливої, правдивої) інформації; інформаційне переважання, що ускладнює можливість об'єкту впливу зрозуміти дійсний стан справ.

Інформаційно-комунікативні впливи в міжнародних відносинах, ведуться проти трьох основних характеристик інформації: її цілісності, доступності та конфіденційності. Відповідно для реалізації цієї мети ставлять завдання: погіршити чи пошкодити доступ до інформації, або знищити інформацію; перехопити інформацію; погіршити інформацію шляхом зміни змісту, додавання неправдивої інформації, зміни контексту, в якому проглядається інформація і зміни сприйняття її людьми. Тобто у процес інформаційно-комунікативної взаємодії активно долучають шуми, які спотворюють зміст повідомлення, видозмінюють його тощо.

Дослідники наголошують на високій соціальній небезпеці безконтрольного застосування технологій, засобів і методів інформаційно-комунікативного впливу, адже їх метою є маніпулювання свідомістю, програмування дій і поведінки особи, суспільства в потрібному напрямі. При цьому часто в деструктивному, наприклад, з метою проведення спеціальних інформаційних операцій, ведення інформаційної війни тощо. Адже як писав канадський дослідник М. Маклюен: «Істинно тотальна війна – це війна за допомогою інформації» для послаблення моральних й матеріальних сил супротивника, посилення власних, з використанням заходів впливу на свідомість людини. «У будь-якій війні, як правило, найкраща політика зводиться до захоплення держави цілісно. Здобути сотню перемог у боях – це не край мистецтва. Підкорити суперника без бою – ось вінець мистецтва», – зазначав ще в IV–V ст. до н.е. китайський військовий стратег Сунь Цзи [11]. І це правило використовують суперники й сьогодні.

Тому й проблеми у сфері інформаційно-комунікативних відносин, формування інформаційних ресурсів, їхнього використання тощо актуалізують важливість забезпечення інформаційної безпеки держави, суспільства та окремої особи. Як зазначили В. Остроухов та В. Петрик: «Інформаційна безпека – це стан захищеності об'єкта (особистості, суспільства, держави, інформаційно-технічної інфраструктури тощо, при якому досягається їх нормальне функціонування незалежно від внутрішніх і зовнішніх інформаційних впливів» [10]. Важливим для інформаційної безпеки держави є створення і підтримка відповідних інженерно-технічних потужностей та інформаційної організації, що відповідають реальним і потенційним загрозам, а також демографічному, соціальному, економічному, суспільно-політичному, культурному становищу держави. При цьому визначальне значення має рівень інформаційної, психологічної захищеності особи, яка приймає важливі рішення в державі та на міжнародному рівні.

Для реалізації міжнародної діяльності важливе значення, зокрема в дипломатичних службах, відіграє розкриття, нейтралізація деструктивних інформаційно-комунікативних впливів, вміння спрогнозувати, виявити негативні впливи, нейтралізувати (ліквідувати) загрози. Звичайно, що держави по різному підходять до вирішення безпекових питань, в тому числі в інформаційно-комунікативній сфері. Палітра таких засобів, способів, інструментарію інформаційно-комунікативної протидії є надзвичайно широкою: від нормативно-правового врегулювання питань інформаційного простору, програмно-технічного оснащення до інформаційно-комунікативної діяльності, пов'язаної з використанням інструментів публічної дипломатії («м'якої сили»), які впливають на міжнародну спільноту, мешканців інших держав через сферу культури, громадянського суспільства, освіти, науки, бізнесу тощо, формуючи позитивний національний (державний) бренд, впливаючи на стабільність у міжнародному середовищі тощо. Загалом інструменти «м'якої сили» (публічної дипломатії) поєднують використання різних засобів і способів інформаційно-комунікативної взаємодії (наприклад, інститутів, громадських організацій, медіа ресурсів, соціальних платформ, заходів та подій, окремих особистостей тощо) за підтримки урядових структур для ефективного впливу на закордонну аудиторію. При цьому для ефективної інформаційно-комунікативної взаємодії з кожною цільовою аудиторією підбирають відповідні інструменти, засоби та канали (проекти, рекламу, культурно-наукові обміни, участь у подіях, виставках, змаганнях, конференціях, роботу центрів, публікації, книги, сувенірну продукцію тощо).

Підсумовуючи варто зазначити, що інформаційно-комунікативні впливи в міжнародних відносинах – це будь-яка форма прояву активності в межах інформаційно-комунікативного простору на міжнародній арені, що полягає у цілеспрямованому переносі спеціально підбраної інформації до об'єкта, з метою формування у нього відповідної реакції (дії, поведінки, емоцій, корегування світогляду (світосприйняття) у потрібному (позитивному чи негативному) для суб'єкта міжнародних відносин напрямі. Об'єктом інформаційно-комунікативного впливу в міжнародних відносинах може бути глава держави, працівники органів виконавчої влади, дипломатичних установ, громадські діячі, громадяни, а також організації (в т.ч. політичні, професійні, національно-етнічні, демографічні, релігійні, регіональні тощо), суспільство. Суб'єктами інформаційно-комунікативного впливу в міжнародній політиці можуть виступати держави, їх політичні, економічні, військові, інформаційні структури тощо, які можуть переслідувати різноманітні інтереси на міжнародній арені.

Список використаної літератури

1. Information Operations Roadmap. *Department of Defense*. 30 October 2003. URL: https://web.archive.org/web/20100806120217/http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB177/info_ops_roadmap.pdf

2. Стратегія інформаційної безпеки від 28.12.2021 р. № 685/2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>
3. Стратегія кібербезпеки України від 26.08.2021 № 447/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#n12>
4. Стратегія комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року від 11.08.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348/2021#Text>
5. Доктрина інформаційної безпеки України, затверджена Указом Президента України № 47/2017 від 25.02.2017 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>
6. Анісімович-Шевчук О.З. Сучасні інформаційно-психологічні впливи в системі міжнародних відносин у контексті російсько-української війни 2014 – 2022 років. *Гуманітарна експертиза як стратегія формування культури майбутнього*. С. 99–119. (Humanistic expertise as a strategy for developing the future culture : Scientific monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. 348 p.). URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/276/7545/15720-1?inline=1>
7. Кобільник Б.Ю., Гізун А.І. Роль інформаційно-психологічних впливів у інформаційній війні. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки»*, 23 – 25 листопада 2016р., Кропивницький. С. 28–29.
8. МЗС: У 15 країнах зафіксували 31 випадок надсилання підозрілих пакунків українським дипломатам. *УКРІНФОРМ: Мультимедійна платформа іномовлення України*. 07.12.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3629506-u-15-krainah-zafiksuvali-31-vipadok-nadsilanna-pidozrilih-pakunkiv-ukrainskim-diplomatam-mzs.html>
9. Мороз Ю., Твердохліб Ю. Інформаційно-психологічні операції в умовах ведення гібридної війни. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин*. 2016. Вип. 38. С. 97–105.
10. Остроухов В., Петрик В. До проблеми забезпечення інформаційної безпеки України. *Політичний менеджмент*. № 4. 2008. С. 135–141.
11. Сунь Цзи. *Мистецтво війни*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. 112 с.
12. Угрин Л. Суб'єктність індивіда в сучасних теоріях міжнародних відносин. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософсько-політологічні студії*. Вип. 2. 2012. С. 157.

INFORMATION AND COMMUNICATION INFLUENCES IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS: THEORETICAL ASPECTS

Olha Anisimovych-Shevchuk

Lviv Polytechnic National University,

Institute of Humanities and Social Sciences,

Department of Political Science and International Relations

Metropolitan Andrey str., 5, 79013, Lviv, Ukraine

The theoretical aspects of the use of the latest information and communication technologies in the international arena are considered. The emphasis is placed on the tools of information influence on the state, society and individual citizens, which can be both constructive and destructive in nature. There are the influences as the elements of “soft power” (public diplomacy that contributes to the formation of a positive image of the state in the international arena), or contain the technology of informational and psychological countermeasures (special information operation).

Ukraine is at the center of the intersection of interests of various subjects of international relations, which use the widest information and communication technologies for conducting information

and communication confrontation. The purpose of the study is to highlight the theoretical aspects of informational and communicative influences in international relations. For this, general philosophical research methods were used, in particular the method of induction – knowledge based on a formal-logical mental conclusion, which makes it possible to obtain a general conclusion based on the analysis of individual facts. And also deductions – a method of transition from knowledge of general regularities of a phenomenon to its individual manifestation. The research presented in the article is based on the works of the authors, who described the problems of human security, society and the state, the specifics of countermeasures in the information and communication sphere, the specifics of the use of "soft power" tools, etc., only briefly touching on information and communication influences. However, knowledge of the specifics of informational and communicative influences allows timely prevention, detection, or application of certain tools in international relations with the aim of strengthening the image of the state (forming a positive image of the state, society in the international arena). The author of the article emphasizes the most dangerous destructive informational and communicative influences directed at people's consciousness and covering a much wider audience, and the result of their use is difficult to prove.

That is, the main goal of such destructive informational and communicative influences in the international arena is to penetrate the opponent's system of world perception and impose another model, which in the future will ensure the desired type of behavior. Information and communication influence is any form of manifestation of activity within the information and communication space, which consists in the purposeful transfer of specially selected information in the form of values of a certain content, signs (symbols), images or signals, as a result of which the object (heads of state, employees of diplomatic and consular institutions, public figures, etc.), a psycho-emotional response is formed, which leads to the correction of behavior and consciousness in the direction required (positive or negative) for the subject of influence. The study also provides an example of a series of events that took place in 2022, when packages of a destructive nature were delivered to the embassies and consulates of Ukraine in various countries, the purpose of which was to intimidate employees and visitors.

Disclosure, neutralization of destructive informational and communicative influences, the ability to predict, identify negative influences, and neutralize (eliminate) threats play an important role in the implementation of international activities, in particular in diplomatic services. The states have different approaches to resolving security issues, including in the information and communication sphere. The variety of such means, methods, tools of information and communication countermeasures is extremely wide: from regulatory and legal regulation of information space issues, software and technical equipment to information and communication activities related to the use of tools of public diplomacy ("soft power"), which influence the international community, residents of other states through the sphere of culture, civil society, education, science, business, etc., forming a positive national (state) brand, influencing stability in the international arena, etc.

Key words: international politics, international relations, informational and communicative influences, state, diplomats, citizens.

УДК 323.2:316.485.26

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.28>

СУТНІСНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВИДІВ ВНУТРІШНЬОГО ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ¹

Антон Бадер, Світлана Вовк

*ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Ковалю, 3, 36003, м. Полтава, Україна*

У статті констатується, що поява та розповсюдження сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій надала широкі можливості маскуванню відвертої зовнішньої агресії під різні види внутрішньополітичного збройного насилля. Підкреслено, що в 2014 р. Україна на собі відчула подібну ситуацію, а саме приховану агресію РФ, що супроводжувалась значним маніпулятивним тиском. Зазначено, що в основі трансльованих росією обґрунтувань повномасштабного вторгнення 2022 р. також покладено маніпуляції з поняттями «державний переворот», «військовий переворот», «громадянська війна» тощо. Наголошено, що актуальною для нашої держави є проблема підтримки інформаційної гігієни та формування критичного мислення громадян. Указується, що це абсолютно неможливо без встановлення системних рис та формулювання чітких визначень різних видів внутрішнього збройного насилля.

У розвідці на основі системних рис усі види внутрішнього збройного насилля були розподілені на дві категорії. До першої віднесено насилля, що застосовується з ініціативи державних структур. Зазначено, що цей вид характерний для недемократичних політичних режимів та має назву «репресії» й «терор». До другої віднесено усі інші види, в яких ініціатором застосування зброї є різні групи населення. Вказано, що остання категорія також має свою структуру. Підкреслено, що бунт, повстання та збройний заколот не призводять до суттєвих політичних змін, їх застосування провокують певні дії правлячої особи або еліти, а наслідком можуть бути незначні політичні зміни у вигляді поступок. Наголошено, що метою збройного зіткнення у межах громадянської війни є захоплення/збереження влади, повалення/консервування політичних структур. Констатовано, що громадянська війна веде до суттєвих суспільно-політичних трансформацій, однак опосередковано, на відміну від революції, у результаті якої відбуваються швидкі фундаментальні зміни у всіх сферах життя суспільства.

Ключові слова: збройне насилля, види внутрішнього збройного насилля, репресії та терор, бунт, повстання, збройний заколот, державний переворот, громадянська війна, революція.

Поява та масове розповсюдження сучасних інформаційно-телекомунікаційних засобів і технологій надали широкі можливості маскуванню відвертої зовнішньої агресії під різні види внутрішньополітичного збройного насилля. Так, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. політичні системи низки країн зазнали суттєвих змін у зв'язку з реалізацією керованих ззовні бунтів, повстань чи революцій. Україна, на жаль, не стала виключенням й у 2014 р. відчула на собі приховану агресію РФ, що супроводжувалась значним маніпулятивним тиском на наш інформаційний простір. В основі трансльованих росією обґрунтувань повномасштабного вторгнення 2022 р. також покладено маніпуляції з поняттями «державний переворот», «військовий переворот», «громадянська війна» тощо. Отже, окрім очевидних воєнних загроз, актуальною для нашої держави є проблема підтримки

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/002.

інформаційної гігієни та формування критичного мислення громадян. Зазначене, на наш погляд, абсолютно неможливе без встановлення системних рис та формулювання чітких визначень різних видів внутрішнього збройного насилля.

Виявленню сутнісних рис окремих видів внутрішнього збройного насилля приділили увагу низка дослідників [1; 2; 3; 4]. Терміни вказаного феномену можна знайти у словниках і довідковій літературі, що свідчить про досить глибоку їх розробленість [5; 6; 7; 8; 9]. Найбільш дискусійною залишаються розуміння сутності таких феноменів як «громадянська війна» та «революція». Дослідженням указаної проблеми займалась значна кількість авторитетних дослідників, зокрема С. Хантінгтон [10], С. Каліवास [11], Д. Армитаж [12], Н. Самбаніс [13], Т. Скочпол [14], Дж. Пейдж [15], Ч. Тілі [16], І. Валлерстайн [17], Дж. Голдстоун [18], П. Штомпка [19]. Проте, чітких, загальноприйнятих визначень громадянської війни та революції так і не існує, що стимулює необхідність узагальнення напрацювань у цій сфері. Окрім того, комплексної роботи, у якій були б подані визначення дефініції усіх видів, у тому числі, крізь призму приналежності до одного явища – збройного насилля, теж не існує.

Сутнісно-термінологічний аналіз та виявлення системних рис видів внутрішнього збройного насилля є досить складною науковою проблемою. Так, якщо окремі терміни визначаються різними вченими приблизно однаково, то пошук системних рис таких явищ як громадянська війна чи революція, ведеться й сьогодні, що надає широкі можливості для маніпуляції громадською думкою. Межі між багатьма типами аналізованого феномену є нечітко окресленими, переходять один в одного, а окремі автори взагалі визначають деякі види як форми прояву інших. Окрім того, у сучасних класифікаціях внутрішнього насилля дослідники виокремлюють види, що передбачають боротьбу частини населення (більшої або меншої) з представниками державних структур – це бунти, повстання, громадянські війни тощо. Постає питання: чи існують види внутрішнього збройного насилля, що застосовується органами влади?

У вирішенні поставленої проблеми слід повернутись до сутнісних ознак феномену збройного насилля. Збройне насилля – це різновид політичного насилля, отже, з нього слід вилучити всі форми застосування зброї, спрямованні на підтримку режиму законності та правопорядку. Проте наголосимо, що межа між забезпеченням громадського порядку та усуненням політичних опонентів за допомогою силових структур є часто досить розмитою. Окрім того, усі види внутрішнього збройного насилля, з юридичного погляду, є протиправними діями [20, с. 410].

Однак проблема в іншому. Види збройного насилля, спрямовані на вплив чи зміну державної влади, дістануть свої визначення та будуть проаналізовані нижче. Питання в тому, чи існують його форми, що застосовуються з ініціативи державних органів? На наш погляд, тут простежується чітка залежність від політичного режиму. В демократичних державах використання збройного насилля з ініціативи владних структур виключено через різноманітні механізми громадського контролю. За умови недемократичного режиму збройне насилля широко використовується владою, є невід'ємним елементом функціонування політичної системи та має назву репресії і терор [21, с. 52]. Щодо дефініції зазначимо, що міжнародні фахівці визначають репресії як застосування збройних сил урядовими або формально організованими структурами проти неорганізованих цивільних осіб [22, с. 126]. На відміну від репресій, терор має масовий та демонстративний характер [3, с. 142].

Різновидом внутрішнього збройного насилля, що не викликає широкої дискусії та особливих проблем з визначенням дефініції, можна вважати бунт. В енциклопедичних словниках бунтом, як правило, називається насильницьке посягання на владу та існуючий

порядок правління. Ми вважаємо такий термін досить не повним, оскільки в ньому не окреслені основні характеристики, що відрізняють бунт від інших видів внутрішнього збройного насилля. Більш конкретне визначення знаходимо в Політологічному енциклопедичному словнику [7, с. 62]. Аналізуючи наведені в названому виданні терміни, з'ясуємо, що основними рисами бунту є стихійність, неорганізованість та відкритість. О. Балацька у своїй монографії додає, що бунт, окрім вищезазначеного, має демонстративний характер та не має чіткої мети [2, с. 29].

Отже, на основі всіх характеристик бунтом можна вважати насильницьке посягання на владу та існуючий порядок правління; бунт має стихійний, неорганізований, відкритий та демонстративний характер, реалізується більшістю населення або певною соціальною групою та спрямований проти чинної влади, її конкретних представників або їхніх рішень.

В академічному середовищі особливих дискусій не викликає й визначення такого феномену, як повстання. Провідною характеристикою, за якою цей вид збройного насилля відрізняється від бунту, є організованість. Повстання, як і бунт, має масовий, відкритий характер, та, на відміну від бунту, є ідеологічно орієнтованим, з певним рівнем організованості та навіть наявністю структур, які його забезпечують. Додамо, що повстання також характеризується розрізненістю інтересів учасників, інтенсивністю та більшою тривалістю. Цілі повстання, як правило, політичні – це зміна владної еліти або політичного режиму; а причинами досить часто стають економічні та соціальні проблеми. У межах повстання цілі, як правило, мають задекларований характер, вони кристалізуються в гаслах, які виправдовують застосоване збройного насилля. Слід зазначити, що як бунт може перерости в повстання, так і повстання може перейти в громадянську війну або революцію [7, с. 62; 2, с. 29].

На основі зазначеного маємо можливість сформулювати наступне визначення. Повстання – це організоване, масове, відкрите, ідеологічно обґрунтоване збройне насилля, яке характеризується розрізненістю інтересів учасників, інтенсивністю та тривалістю і метою якого є або зміна владної еліти, або політичного режиму.

Організованою формою збройного насилля слід вважати й збройний заколот. Однак, заколот, хоч і характеризується відкритістю, але під час його реалізації відсутня масовість, тобто широка підтримка населення, а також глибока продуманість та чітка й об'ємна програма діяльності. По суті, збройний заколот – це спланований та підготовлений збройний виступ вузького кола осіб з метою захоплення влади або примушення владних структур до виконання прагнень заколотників [23, с. 35].

Поняття державного перевороту є більш дискусійним ніж попередні. Так, П. Штомпка вважає, що «державний переворот – це раптова незаконна зміна влади, уряду або персоналу політичних інститутів без будь-яких змін політичного режиму, економічної організації або культурної системи» [24, с. 325–326]. П. Шляхтун під державним переворотом розуміє насильницьке або здійснене неконституційним шляхом захоплення державної влади [5, с. 119]. Найбільш змістовне визначення сформулював А. Дацюк, який вважає, що державний переворот – це насильницьке, незаконне захоплення державної влади однією з політичних сил шляхом повалення правлячого режиму, яке організовується й здійснюється під керівництвом відносно невеликої групи змовників, до складу яких можуть входити як політичні діячі, державні службовці, так і військові. Це своєрідна форма боротьби за владу в конфлікті між суб'єктами політичних відносин [6, с. 537].

У Політологічному енциклопедичному словнику за редакцією Ю. Шемшученка, В. Бабкіна та В. Горбатенка державний переворот визначається як зміна політичного режиму, що відбувається із застосуванням насилля; та захоплення влади однією з політичних сил

у процесі політичної боротьби, яка виходить за межі легітимності. Державний переворот не призводить до докорінних змін економічного базису, системи матеріальних цінностей, а лише до зміни суб'єкта політичної влади [7, с. 148–149].

На основі широкого аналізу термінів різних авторів О. Меженська сформулювала власне визначення державного перевороту. Дослідниця пропонує визначити державний переворот «як нелегітимну форму зміни чинної влади чи / та політичного режиму в державі, яка здійснюється із застосуванням силових методів або з погрозою застосування насилля незначною та добре організованою групою осіб в інтересах соціально значущого сегмента політики». Слід додати, що під соціально значущим сегментом політики авторка розуміє «...тих головних політичних акторів, які мають безпосереднє відношення до політики, до влади та здатні впливати на політичні рішення й мають у цьому певний інтерес (окремі особистості, політичні групи, партії, представники фінансових корпорацій, олігархічних кланів, верхівка силових структур)» [3, с. 47–48].

Виходячи із наведених вище термінів неважко помітити, що ключовою характеристикою державного перевороту є недокорінний характер політичних змін, тобто в межах реалізації цього виду збройного насилля відбувається зміна лише владної еліти, а не перебудова основних характеристик політичної, соціальної, економічної системи чи культурних цінностей. Окрім того, державний переворот, як і збройний заколот, не має масового характеру, реалізується невеликою групою людей.

Різновидом державного перевороту слід уважати військовий переворот. У довідковій літературі він визначається як озброєний виступ частини військовослужбовців проти політичної влади, керівництва державою [8, с. 117]. В академічному середовищі існують думки щодо позитивних ознак військового перевороту, який певними дослідниками сприймається як установлення порядку, розв'язання політичної чи соціальної кризи в країні. Так, М. Требін під військовим переворотом розуміє спробу армії вирішити проблеми суспільства, узявши на себе відповідальність за справи в державі [1, с. 141–153].

Цієї думки дотримується й О. Меженська. На основі аналізу наявних визначень та специфічних ознак дослідниця формулює таке визначення військового перевороту: «... це неконституційний, насильницький спосіб зміни державної влади, що призводить до повалення влади цивільних осіб та встановлення диктатури військових як засобу вирішення певних (нагальних) суспільно-політичних проблем або інтересів соціально значущого сегмента політики» [3, с. 50].

Переважає більшість дослідників вважають, що причиною втручання армії в політичний процес і, як наслідок, військового перевороту є глухий кут, безвихідне становище, коли протиборчі політичні сили мають однакову підтримку та вплив, а відтак, унеможливується розв'язання кризи в державі [4, с. 189–194]. Характерним прикладом є Латинська Америка. У політичних системах більшості країн цього регіону закладено протиріччя між виконавчою та законодавчою владами. Так, якщо за рахунок традицій та політичної культури загалом, у США подібна система функціонує досить стабільно, то в країнах Латинської Америки призводить до періодично повторюваної патової ситуації між Президентом та Парламентом і, як наслідок, до численних військових переворотів [25, с. 82].

Певні дослідники, зокрема О. Балацька, об'єднують поняття військового перевороту й путчу в один термін, визначаючи, що державний переворот, здійснений за ініціативи військової еліти, є путчем [2, с. 82]. Однак О. Меженська розмежовує ці явища. Вона зазначає, що «державний переворот, який проявляється у формі збройного авантюристського виступу невеликої групи змовників-інакодумців зі складу військових, трактується науковцями як путч». І дає власне трактування терміну, розуміючи під путчем відкрити, пряму

відмову частини армії під керівництвом офіцерів або військової верхівки, яка знаходиться в підпорядкуванні діючої влади, підкорятися та захищати інтереси останньої, яка має на меті змінити владну верхівку на ту, яка б захищала їхні інтереси. «Путч» означає насильницьке повалення уряду армією (або її частиною) або групою офіцерів» [3, с. 50–51].

Наведений термін є досить розгорнутим та ілюстративним, однак у ньому не врахована досить важлива, на наш погляд, деталь. Путч – це раптова, неконституційна, нелегальна зміна правлячої політичної сили за допомогою військових чи контрольно-репресивних органів. Ці структури виступають або безпосереднім інструментом захоплення влади, або засобом психологічного тиску невеликої групи змовників на суспільство, керівну еліту та інститут влади [8, с. 131]. Тобто, не лише військові можуть виступати ініціаторами, організаторами та реалізаторами путчу, а й контрольно-репресивні органи, зокрема силові структури.

Виявити системні риси та сформулювати на цій основі визначення терміну такого виду внутрішнього збройного насилля, як громадянська війна, досить складно у зв'язку із значною різноманітністю підходів до розуміння цього явища в науковій літературі. На наш погляд, логічним буде піти шляхом виокремлення суттєвих характеристик цього феномену в різних, інколи навіть діаметрально протилежних визначеннях.

Однією з основних рис громадянської війни, що фігурує у визначеннях багатьох авторів є її політичний характер, що розкривається в протистоянні за державну владу, а також спрямованість боротьби на повалення існуючого режиму. Ця теза увійшла до дефініції Т. Гарра, який визначає громадянську війну як високоорганізоване політичне насилля з масштабною участю населення для повалення режиму або знищення держав, яке супроводжується суцільними актами насилля [26]. Ще глибше, а саме через зіткнення цивілізацій, розглядає аналізоване явище С. Хантінгтон [10]. Так, відомий представник цивілізаційного підходу зазначає, що громадянська війна – це боротьба всередині однієї країни за володіння політичною владою між представниками-прихильниками різних цивілізацій, культур та соціально-економічних систем.

У всіх наведених трактуваннях громадянська війна розглядається як внутрішньодержавне явище. На перший погляд, ця теза є очевидною та не викликає сумнівів. Однак під час більш детального аналізу це положення виявляється досить суперечливим з огляду на те, що в період безпосередньої реалізації громадянської війни держава досить часто розколюється на частини, підпорядковані протиборчим силам. У цьому контексті, професор політології Оксфордського університету С. Калівас конкретизував цю суттєву ознаку. На його думку, громадянською війною є «... збройна боротьба в межах визнаного суверенного суб'єкта між сторонами, які підпорядковані загальній владі тільки на самому початку військових дій» [11, с. 17]. Отже, дослідник концентрує увагу на тому, що суверенітет суб'єкта є визнаним як сторонами конфлікту, які належать до однієї держави, так і світовою спільнотою лише на початку протистояння, що є цілком логічним та вирішує окреслену вище проблему.

Дослідник з Гарвардського університету Д. Армітаж також зосереджується на уточненні розуміння громадянської війни як внутрішнього конфлікту. Він, продовжуючи думку С. Каліваса, говорить не просто про належність на початку конфлікту протиборчих сторін до єдиного суверенного суб'єкта, а про розкол суверенітету під час громадянської війни. Отож розуміння сутності громадянської війни Д. Армітажем сформульоване так: «організоване колективне насилля в межах єдиного державного устрою, що призводить до поділу суверенітету в боротьбі за владу» [12, с. 19]. Варто додати, що до основних характеристик аналізованого явища, на думку вченого, належить жорстокість, непередбачуваність та, як правило, відсутність логічного завершення.

Однією з ключових характеристик громадянської війни, яку обов'язково необхідно враховувати під час встановлення сутності аналізованого феномену, слід уважати антагоністичний характер протистояння. Так, громадянську війну зараховують до політичних конфліктів «з нульовою сумою». Це означає, що протиборчі сторони не мають жодної можливості вирішити протиріччя шляхом компромісу, оскільки їхні позиції діаметрально протилежні та взаємозаперечні. А відтак перемога одного з учасників конфлікту неодмінно зумовлює поразку іншого. Громадянська війна найчастіше починається в той момент, коли діючі в суспільстві сили досягають такого стану, за якого реалізація інтересів однією з конфліктуючих сторін виключає можливість досягнення своїх цілей іншою стороною [27, с. 77].

Слід додати, що одним із чинників, що впливає на радикалізацію та антагонізацію позицій у межах громадянської війни, є безпосередня ідентифікація себе сторонами конфлікту. Певна частина учасників протистояння асоціює себе з державою, державними інститутами та стабільністю, яку потрібно підтримати або відновити. Саме така ідентифікація й сприяє підвищенню рівня жорстокості та готовності виконувати жорсткі накази. Інша сторона асоціює себе з народом чи окремою соціальною групою та на певному етапі починає протиставити себе й свої інтереси урядовій політиці та владній еліті [28, с. 42].

Однак, очевидним є те, що такий вид збройного насилля, як громадянська війна, розгортається між урядовими структурами, з одного боку, та опозиційними соціальними групами – з іншого. На наш погляд, останню тезу можна вважати ще однією суттєвою характеристикою аналізованого феномену. Так, на зазначену особливість указує у своєму широкому визначенні й професор політології Пенсильванського університету Н. Самбаніс: громадянська війна – «... конфлікт, який відповідає таким характеристикам: 1) відбувається в межах держави, що входить до міжнародної системи; 2) організовані в політичному і воєнному відношенні сторони відкрито заявляють про свої політичні наміри; 3) однією з протиборчих сторін виступає уряд; 4) територія держави охоплена воєнними діями; 5) протиборчі сторони представлені політичними групами й партіями, а не злочинними угрупованнями та бандами» [13, с. 829].

З огляду на те, що однією зі сторін громадянської війни є уряд та його структури, цілком логічно, що на його боці безпосереднім реалізатором збройного насилля виступають державні силові структури. Подібна логіка прослідковується й у визначенні, представленому в електронному словнику дефініцій Уппсальського університету. Зокрема, тут зазначено, що громадянська війна – це «...недержавний конфлікт із приводу протиріччя щодо влади або територій із застосуванням збройної сили між воєнними формуваннями щонайменше двох протиборчих сторін (одна з яких – держава, інші – недержавні актори)...» [9].

Досить дискусійною є й сама назва аналізованого виду збройного насилля – громадянська війна. Розходження позицій різних дослідників тут пов'язане з теоретичною проблемою визнання зазначеного феномену як війни. Одним із перших у середині ХІХ ст. визначив громадянську війну саме як війну американський юрист Ф. Лібер. Він підготував історико-юридичне дослідження, основні положення якого в 1863 р. увійшли до офіційного документа – «Інструкції польовим військам США». За логікою Ф. Лібера, громадянська війна – це «... війна, що ведеться в межах однієї держави двома або більше сторонами, кожна з яких прагне до панування над усією країною й уявляє себе єдиним володарем права законно нею управляти» [23, с. 46].

Однак, у міжнародному гуманітарному праві трактовка громадянської війни, саме як війни, чітко не виписана і сьогодні. Так, у 1912 р. на ІХ Міжнародній Конференції Червоного Хреста було запропоновано підготувати проект, згідно з яким на громадянські війни поширювались би положення Женевської конвенції 1864 р. про поліпшення долі поранених

на полі бою. Однак цей проект так і не було розроблено та прийнято ні на X Міжнародній Конференції Червоного Хреста в 1921 р., ні на наступних конференціях цієї неурядової міжнародної організації [23, с. 46].

У подальшому зазначена проблема була порушена на міжнародному рівні лише після Другої світової війни. Так, основні положення щодо гуманітарного регулювання під час громадянської війни ввійшли до запропонованого Міжнародним комітетом Червоного Хреста проекту Женевської конвенції 1949 р. Однак через побоювання провідних країн, зокрема США, Англії та Франції, що цей документ можна буде застосовувати з метою виправдання повстань, військових переворотів, путчів тощо, саме словосполучення «громадянська війна» було вилучено. Цю термінологічну прогалину було ліквідовано аж у 1977 р. за допомогою прийняття Додаткових протоколів до Женевської конвенції 1949 р. [27, с. 81].

У межах зазначених вище документів у міжнародне гуманітарне право вводилось поняття «збройний конфлікт неміжнародного характеру». Відповідно, до Протоколу II, під термін «громадянська війна» підпадають збройні конфлікти, які «відбуваються на території будь-якої держави між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дозволяє їм здійснювати безперервні й погоджені військові дії й застосовувати положення Протоколу II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру» [27, с. 81].

Із загального змісту цього документа випливає, що основною кваліфікаційною характеристикою належності певного виду збройного насилля до збройного конфлікту неміжнародного характеру є реалізація сторонами протистояння громадського порядку на підконтрольній території. Наголосимо, що за умови встановлення такого контролю сторони конфлікту офіційно набувають статусу сторони збройного конфлікту, навіть якщо вони не мають суверенітету та міжнародного визнання. У всіх інших випадках угруповання, що вдалося до збройного протистояння, вважається злочинним і підпадає під дію кримінального законодавства.

Однак зазначене не зняло проблему чіткого розрізнення понять «громадянська війна» та «збройний конфлікт неміжнародного характеру». Додамо, що навіть самі представники Міжнародного Комітету Червоного Хреста досить часто використовують як перший, так і другий термін у своїх роз'ясненнях положень Додаткового протоколу II. На наш погляд, за своїм соціально-політичним змістом громадянська війна є неміжнародним збройним конфліктом, але не кожен подібний конфлікт є громадянською війною.

На основі всебічного, комплексного аналізу проведеного нами у попередніх дослідженнях [27, с. 84] було встановлено, що з погляду конфліктологічної парадигми громадянську війну слід визначати як: а) конфлікт, спричинений ескалацією ідеологічного протистояння політичних сил у боротьбі за владу; б) конфлікт, у якому основним засобом виступає збройне насилля; в) конфлікт, що блокує попередню форму існування системи й у такий спосіб створює для останньої умови вибору нового способу життя (з огляду на цю тезу, громадянську війну варто розглядати і як необхідний етап переходу системи з одного стану в інший); г) модель розвитку конфлікту, оскільки характеризується взаємодією сторін, за якої учасники не прагнуть тільки до «перемоги» над стороною-суперником, для чого застосовують політичні й збройні засоби в боротьбі за владу.

На основі з'ясованих вище системних рис аналізованого явища можна запропонувати комплексний термін. Отже, громадянська війна – це кризова модель розвитку політичного конфлікту, що відображає екстраординарний етап зміни суспільної-політичної системи держави й спричинений антагоністичними протиріччями, і в якому протиборчі

сторони, ідентифікуючи себе з державними інститутами або з народом / частиною народу, за допомогою збройного насилля спрямовують свої дії на захоплення / збереження влади, повалення / консервування чинних політичних структур, політичного й фізичного знищення супротивника.

В академічному середовищі дискусійною залишається проблема визначення такого виду збройного насилля, як революція. На сьогодні найбільш поширеними є дефініції революції, запропоновані С. Хантінгтоном та Т. Скочпол. Переважна більшість дослідників кінця ХХ – початку ХХІ ст. беруть за основу визначення цих авторів, або розширюючи, або критикуючи їх [29; 30; 31; 32].

С. Хантінгтон ще у 1960-х роках сформулював одне з найбільш цитованих визначень революції: «швидка, фундаментальна та насильницька зміна внутрішнього становища країни, панівних цінностей та міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, діяльності влади та політики». У більш пізніх роботах дослідник додав у визначення разом з процесом руйнування процес створення нового. Так, автор зазначав, що «повномасштабна революція пов'язана зі швидким та насильницьким руйнуванням існуючих політичних інститутів, з мобілізацією нових груп в політику та зі створенням нових політичних інститутів» [10, с. 264].

Основною сутнісною рисою революції, що відрізняє її від інших видів внутрішнього збройного насилля, для Т. Скочпол є структурні зміни. На її думку, «соціальні революції – це швидкі, фундаментальні трансформації суспільного стану та класових структур; вони супроводжуються класовими повстаннями знизу та частково проводяться через них». «Суспільні революції відрізняються від інших конфліктів та трансформують процеси, найперше, комбінацією двох умов: збігом змін у соціальній структурі й класовими повстаннями; та збігом політичної й суспільної трансформації», – пише дослідниця [14, с. 4].

Дж. Пейдж, по суті, перегорнув указані визначення, назвавши соціально-політичні перетворення наслідком змін у ціннісних орієнтирах, що поширені в суспільстві. Так, дослідник зазначав, що «революція – це швидка й фундаментальна трансформація в категоріях соціального життя та свідомості, метафізичні припущення, на яких ці категорії базуються, та владні відносини, у яких вони виражаються, є результатом поширеного в народі визнання утопічних альтернатив сучасному соціальному порядку» [15, с. 24]. Ч. Тіллі загалом погоджується з наведеним визначенням, додаючи лише те, що революція: «є силовим переміщенням влади в державі, у якій, як мінімум, два очевидних блоки претендентів демонструють несумісні вимоги по управлінню країною» [16, с. 156].

Значна кількість визначень революції призвела до того, що ряд дослідників відмовились від пошуку універсального поняття й пішли шляхом формулювання складених та описових термінів. Зокрема, А. Майер під революцією розуміє два, або навіть три різних процеси, що, як правило, розглядають разом. «Перший – це руйнування старого порядку або старої політичної системи; другий – створення нової; третій – неминучий період хаосу між ними» [33, с. 275–276]. П. Калверт вважає, що аналізований феномен має чотири складові, а саме: повстання, перебудову державного устрою, насилля та докорінні зміни в суспільстві [34, с. 143–144].

Відомий американський дослідник Дж. Голдстоун заради точного відображення системних рис запропонував чотири терміни: «великі революції», «політичні революції», «соціальні революції», «елітарні революції». До «великих революцій», на думку автора, належать події, що призвели до зміни як політичних інститутів, так і економічних та соціальних структур суспільства. Так само «політичні революції» змінюють лише політичні інститути, а «соціальні революції» пов'язані з незалежним виступом нижчих класів.

«Елітарні революції» – широкомасштабні реформи, реалізовані елітами, які керують мобілізацією мас [18].

Наведені вище терміни, ще раз доводять розмитість розуміння революції сучасними дослідниками, а також відсутність чітких критеріїв відмежування її від інших видів внутрішнього збройного насилля. У цьому контексті польський соціолог П. Штомпка виділяє два великі напрямки серед теорій революції: історіософський та соціологічний. Представники першого, по суті, вивчають розрив у довготривалому історичному процесі. Другого – акцентують увагу на внутрішніх процесах, що відбуваються через масові соціальні рухи та призводять до кардинальних змін в основних соціальних структурах. На думку автора, «сучасне визначення революції зумовлюється обома охарактеризованими вище традиціями і є синтезом їхніх основних ідей, зокрема уявлення про фундаментальний характер змін, що охоплюють широку соціальну сферу, а також про масову мобілізацію, стрімкі темпи й раптовість самого ходу змін» [24, с. 189].

Важливими, на нашу думку, є виокремлені в роботах П. Штомпки характеристики, які відрізняють революцію від інших видів соціальних змін. По-перше, революція впливає на всі сфери та рівні суспільства, зокрема на економіку, політику, культуру, соціальну організацію та повсякденне життя. По-друге, зміни в цих сферах є фундаментальними, вони зачіпають основи функціонування суспільства. По-третє, революційні трансформації обов'язково мають швидкий характер. По-четверте, революція є найбільш характерним та очевидним проявом змін, а період їх проходження – винятковим та пам'ятним. По-п'яте, революція провокує не типові реакції в її учасників та свідків, а саме вибух масової активності, відчуття радості, надії, оптимізму, сили та могутності, набуття сенсу життя та утопічне, райдужне бачення майбутнього [24, с. 189].

Цінним для нашого дослідження з робіт П. Штомпки є його чіткий виклад відмінностей революції від інших подібних видів внутрішнього збройного насилля. На думку дослідника, державний переворот – це лише зміна правлячої групи без докорінної трансформації соціальної та політичної системи. Те саме стосується й путчу, який розглядається лише як захоплення влади військовою елітою. Повстання, як масовий виступ населення проти влади, може призвести лише до часткових, неглибоких змін у вигляді поступок. Громадянська війна характеризується силовим зіткненням соціальних угруповань, метою яких найперше є здобуття влади, а не докорінні, системні зміни. П. Штомпка наголошує, що названі вище види досить часто супроводжують революцію, особливо напочатку або наприкінці, однак не є безпосередньо нею [498, с. 370].

На основі проведеного аналізу визначень для нас стає очевидним, що процес пошуку системних рис революції та будь-якого іншого виду збройного насилля раціонально побудувати відповідно до логіки, запропонованої Ч. Джонсоном. Дослідник намагався врахувати роль індивідів та груп, аномальну ситуацію, що підштовхнула індивідів діяти відповідним чином та фактор випадковості. Відповідно, ми вважаємо, що слід урахувувати як особистісний фактор та повсякденне життя мас, так і об'єктивні обставини в глобальному значенні. І в цьому ми спираємось на світ-системний підхід І. Валлерстайна. Окрім того, обов'язково слід звертати увагу на чинник випадковості [17, с. 313].

З огляду на вищезазначене, маємо можливість сформулювати наступне визначення, що увібрало в себе ключові системні риси аналізованого феномену. Революція – це вид масового внутрішнього збройного насилля, що виникає за умов невдоволення значної кількості населення своїм повсякденним життям через особливості внутрішньої та зовнішньої (глобальної) соціально-політичної системи, наявності лідерів і відповідної випадкової ситуації, та призводить до швидких, фундаментальних змін у всіх сферах суспільства, зокрема в інститутах політичної взаємодії та масовій свідомості.

Таким чином, виходячи із системних рис усі види внутрішнього збройного насилля можна розподілити на дві категорії. До першої належатиме насилля, що застосовується з ініціативи державних структур. Цей вид характерний для недемократичних політичних режимів та має назву репресії й терор. До другої належать усі інші види, в яких ініціатором застосування зброї є різні групи населення. Остання категорія також має свою структуру. Бунт, повстання та збройний заколот не призводять до суттєвих політичних змін, їх застосування провокують певні дій правлячої особи або еліти, а наслідком можуть бути незначні політичні зміни у вигляді поступок. Метою збройного зіткнення у межах громадянської війни є захоплення/збереження влади, повалення/консервування політичних структур. По суті, громадянська війна веде до суттєвих суспільно-політичних трансформацій, однак опосередковано. На відміну від революції, у результаті якої відбуваються швидкі фундаментальні зміни в усіх сферах життя суспільства. На наш погляд у подальшому логічним було б застосувати результати розвідки у межах протистояння інформаційній агресії російської федерації.

Список використаної літератури

1. Требін М. Армія і політика : історична ретроспектива взаємодії. *Політичний менеджмент*. 2012. № 4/5. С. 141–153.
2. Балацька О. Б. Політичне насилля як політико-культурний феномен : специфіка, детермінація, тенденції : монографія. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. 385 с.
3. Меженська О. В., Вовк С. О. Державний переворот : насильницький спосіб переформатування влади : монографія. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 232 с.
4. Томчук І. О. Порівняльно-правова характеристика відповідальності за злочини проти національної безпеки за вітчизняним та зарубіжним кримінальним законодавством. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Ч. 3. С. 189–194.
5. Шляхтун П. П. Конституційне право : слов. термінів. Київ : Либідь, 2005. 568 с.
6. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. Київ : НАДУ, 2011. Т. 3 : Історія державного управління. С. 537–539.
7. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., допов. і перероб. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
8. Ткач О. І., Костів П. Р. Політологія. Термінологічний словник : навч. посіб. Київ : Ун-т «Україна», 2012. 196 с.
9. Definitions. Department of Peace and Conflict Research. URL : <http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/definitions/>. (date of access: 22.09.2023).
10. Huntington S. P. *Political Order in Changing Societies*. New Haven : Yale University Press, 1968. 373 p.
11. Kalyvas S. N. *The logic of violence in civil war*. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2006. XVIII, 485 p.
12. Armitage D. *Civil war and revolution : What can the study of civil war bring to our understanding of revolutions?* URL : https://scholar.harvard.edu/armitage/files/civil_war_and_revolution_agora.pdf (date of access: 22.09.2023).
13. Sambanis N. What is civil war? Conceptual and empirical complexities of an operational definition. *J. Conflict Resolut.* 2004. Vol. 48. № 6. P. 814–858.
14. Skocpol Th. *States and Social Revolution : A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. N.Y. : Cambridge University Press. 1979. 321 p.
15. Paige J. Finding the Revolutionary in the Revolution : Social Science Concepts and the Future of Revolution. *The Future of Revolutions : Rethinking Radical Change in the Age of Globalization* / ed. by J. Foran. London : Zed Books, 2003. P. 19–32.

16. Tilly C. *Regimes and Repertoires*. London ; Chicago : University of Chicago Press, 2006. 543 p.
17. Wallerstein I. *World-System Analysis* / Giddens A. and J.H. Turner (eds.). *Social Theory Today*. Cambridge : Polity Press, 1987. P. 309–324.
18. Goldstone J. *Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory*. *Annual Review of Political Science*. 2001. Vol 4. P. 139–187.
19. Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства. Львів : Колір ПІРО, 2020. 799 с.
20. Бадер А. В. Види внутрішньополітичного збройного насилля: термінологічний аналіз. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2020. Вип. 153. С. 410–414.
21. Bader A. Repressions as a type of international political armed violence. *Slovak international scientific journal*. 2020. №38. Vol. 1. P. 51–53.
22. Щорічник СІПРІ 2015. Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. Київ : Заповіт, 2016. 688 с.
23. Бадер А. В. Політичні системи та збройне насилля: цілісно-системний аналіз. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2020. 320 с.
24. Sztompka P. *The Sociology of Social Change*. New York : Wiley-Blackwell, 1993. 368 p.
25. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія : дослідження структур, мотивів і результатів. Пер. з 2-го англ. вид. Київ : АртЕк, 2001. 224 с.
26. Gurr T. *Why Men Rebel*. Princeton : Princeton University Press, 1974. Vol. XI. 11 p.
27. Вовк С. О. Громадянські війни : генеза, сутність, наслідки. Старобільськ : Гельветика, 2017. 304 с.
28. Павлятенко В. Політичне насилля і маніпулювання цінностями . *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2011. Вип. 4 (54). С. 38–48.
29. *Encyclopedia of sociology* / ed. by Edgar F. Borgatta, Rhonda J. V. Montgomery. 2nd ed. N.Y. : Macmillan Reference USA, 2000. Vol. 4. 345 p.
30. Foran J. *Taking Power. On the Origins of Third World Revolutions*. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 289 p.
31. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* / ed. by G. Ritzer. Blackwell : Publishing, 2007. 432 p.
32. *The Concise Encyclopedia of Sociology* / ed. by G. Ritzer, J. Ryan. Blackwell Publishing Ltd, John Wiley & Sons. 2011. 321 p.
33. Meyer A. The function of ideology in the Soviet political system. *Soviet Studies*. 1966. Vol. 17. № 3. P. 274–279.
34. Calvert P. *Revolution*. London : Praeger, 1970. 468 p.

SUBSTANTIAL AND TERMINOLOGICAL ANALYSIS OF TYPES OF INTERNAL ARMED VIOLENCE

Anton Bader, Svitlana Vovk

SU “Lugansk Taras Shevchenko National University”

Koval str., 3, 36003, Poltava, Ukraine

The article states that the emergence and spread of modern information and telecommunication technologies has provided ample opportunities for disguising open external aggression as various types of internal political armed violence. It is emphasized that in 2014, Ukraine experienced a similar situation, namely the hidden aggression of the Russian Federation, which was accompanied by significant manipulative pressure. It is noted that the justifications broadcast by Russia for a full-scale invasion in 2022 are also based on the manipulation of the concepts of “coup d'état”, “military coup”, “civil war”, etc. It was emphasized

that the problem of supporting information hygiene and the formation of critical thinking of citizens is relevant for our state. It is indicated that this is absolutely impossible without establishing systemic features and formulating clear definitions of various types of internal armed violence.

In intelligence based on systemic features, all types of domestic armed violence were divided into two categories. The first includes violence, which is used at the initiative of state structures. It is noted that this type is characteristic of non-democratic political regimes and is called “repression” and “terror”. The second includes all other types in which different groups of the population are the initiators of the use of weapons. It is indicated that the last category also has its own structure. It is emphasized that rebellion, rebellion and armed insurrection don’t lead to significant political changes, their use provokes certain actions of the ruling person or elite, and the result can be minor political changes in the form of concessions. It is emphasized that the goal of an armed conflict within the framework of a civil war is to seize/preserve power, overthrow/preserve political structures. It was established that the civil war leads to significant socio-political transformations, but indirectly. In contrast to the revolution, which results in rapid fundamental changes in all spheres of society.

Key words: armed violence, types of internal armed violence, repression and terror, rebellion, uprising, armed rebellion, coup d'état, civil war, revolution.

UDC 371.1.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.29>

FEATURES OF THE INTERACTION OF LAW AND MORALITY IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

Mykola Hetmanchuk, Lesia Kornat

Lviv Polytechnic National University,

Department of Political Science and International Relations

Stepana Bandery str., 12, 79013, Lviv, Ukraine

The relevance of the issue of the interaction of law and morality in modern international relations is determined by a number of challenges facing the world community today. Solving many problems requires international cooperation based on legal norms and moral values. In particular, the issue of human rights protection, the resolution of war and peace, the spread of local and regional conflicts, the threat of terrorism and cybercrime, as well as the issue of the responsibility of countries to international organizations and compliance with the norms of international law.

The problem of the relationship between morality and law is analyzed, such issues as: moral principles and values of international law, the moral factor in the lawful and unlawful behavior of subjects of international law, the relation between international morality and power, international legal morality, war and intercivilizational conflicts are highlighted. It is argued that law and morality are two interrelated concepts that influence the decision-making process and behavior in modern international relations. In general, international law and international morality differ from the point of view of forms, methods, means and possibilities of regulating the system of international relations. Legal regulation involves the use of means of coercion (international court, military, political and economic sanctions, exclusion from members of intergovernmental organizations, etc.), and moral regulation involves the use of world public opinion (sometimes its influence on the subject of international relations can be more effective than the action of international rights). However, this does not cancel their unity and interaction as the most important regulator of the system of international relations and, at the same time, requires a deep understanding of their specific features. This is especially important in the conditions of world development in the direction of global integration.

Key words: morality, international law, moral principles, values of international law, international relations.

Today, the world faces complex challenges and tasks related, in particular, to the global nature of a number of problems (such as climate change, pandemics, poverty, and others), which also have a moral component, local and regional conflicts, low efficiency of some international organizations, non-compliance with international agreements and obligations, etc. The issue of preserving global peace and the problem of arms trade, ensuring human rights and encroaching on the territorial integrity of states under the pretext of protecting citizens, settling problems by international organizations in some countries by military means, as well as the dominance of superpowers in international relations are particularly acute. Solving these problems requires a balance between legal norms and moral values, joint efforts and a deep moral obligation to take measures that contribute to the common good.

Law and morality are two distinct but interrelated concepts that influence the decision-making process and behavior in modern international relations. Legal frameworks determine norms and regulate the behavior of states and other participants in foreign policy relations,

while morality reflects a system of values and ethical beliefs that determine the behavior of people and society in general.

The interaction of law and morality in society is a complex and multifaceted process. Actively influencing morality, law contributes to its deeper rooting in society, at the same time, under the influence of moral requirements, law is constantly enriched, its role as a social regulator of social relations grows.

Law and morality have a common purpose for them – it is an influence on the behavior of subjects; the functioning of law and morality is not objectively limited by a certain sphere of social relations, they operate in a single field of social relations; law and morality have a common functional purpose, they form standards of behavior, value-normative orientation of society; they are characterized by structural unity, since they form their own systems, which include social relations, social consciousness and norms, law and morality are based on the commonality of socio-economic interests, society's culture, people's commitment to the ideals of freedom and justice, they have a single spiritual nature, a single core value is justice.

Morality and law complement each other. Legal norms serve and should serve as guides of morality, to consolidate and protect the moral foundations of society. The power of laws increases a hundredfold if they are based not only on power, but also on public morality. The legal system of a state-organized society enshrines moral requirements that are vital for the entire society. The legislative power, in its work on improving the law, takes into account the state of social morality, the ethical culture of the population, proceeds from the fact that the law must be ethical, laws must be fair and humane.

With the help of law, the state strives to establish progressive moral standards in the minds of citizens, the entire population, and fights injustice, evil, and vices. In turn, morality affects the legal life of society, the development of law, and together with it contributes to the strengthening of public order.

The question of the relationship between law and morality always emerges with the greatest urgency in periods of intensification of crisis phenomena, when society is undergoing a serious transformation in almost all spheres of social life. The modern world system is dynamically transforming along a complex trajectory: the role of states, intergovernmental and non-governmental organizations, transnational corporations and other actors in the international arena is undergoing significant changes. Therefore, the evaluation of the modern world order from a moral standpoint and the identification of prospects for its future development require scientists to search for new methods and approaches in the study of international legal reality. In general, the interaction of international law and morality, their dialectic unity is not exhausted by the commonality of the basic principles of behavior of international subjects. This unity is based on: a) their genetic commonality (that is, the commonality of social foundations of origin, due to a special type of social relations); b) their functional commonality is the commonality of their normative and valuable nature (both law and morality are mandatory rules of behavior that receive the role of a legal rule and a moral obligation and responsibility for its violation [7]). These rules reflect the current level of development of the international system and human civilization as a whole.

Law and morality are social regulators, the structural and functional characteristics of which are revealed through the concept of normativity, which is inseparable from the social activity of people, their social relations and existence. Social norms arise from the objective need of social systems for self-regulation, maintaining stability and order; the norm arises in the process of human activity, which is objectively determined by the method of production; the norm is inseparable from exchange relations, the nature of which is also determined by the method of production and distribution; material and spiritual goods, which are the object of exchange relations, are not arbitrary, but given by the existing economic and socio-cultural conditions [12, p. 15].

Discovering the issue of the interaction of law and morality, most jurists are of the opinion that everything regulated by law is somehow subject to moral evaluation. The position of P. E. Nedbailo was different, who believed that “there were such spheres of social relations, the regulation of which was morally indifferent due to the fact that they did not require a moral assessment, where only legal influence was sufficient. These included, for example, the procedure for inspecting the scene of the incident, rules for keeping court protocols, notarization of documents, procedural terms, terms for convening Council sessions, many management actions, etc.” [13, p. 2–33].

It is also necessary to take into account that morality and legal unity do not mean the identity of international law and international morality. In some principles, legal elements survive (for example, in the principle of sovereign equality of states, the principle of inviolability of borders and territorial integrity), and in others, on the contrary, moral elements (for example, in the principle of cooperation, the principle of respect for human rights, the principle of equality). The content and nature of international theories, in particular their moral orientation, were applied by international scientists of various scientific fields in their own time. Thus, representatives of the school of political idealism expressed their belief in the possibility of ending wars and armed conflicts through legal regulation, democratization of international relations, and their “moralization”. According to the representatives of the school of political realism, the international activity of states is based on the desire to increase their power. The realist theory of the theory of international relations focuses mainly on the study of such qualities of politics as intelligence, will, practical results, and not their moralistic judgments and devotion to abstract moral principles [4, p. 46–47]. Therefore, scientists note that moral and legal unity means only the identity of their ideological content. Within the framework of the stipulated unity, morality and law are characterized by significant differences, which the subjects of international relations must take into account when analyzing the role they play in the regulation of international relations.

Legal norms have a fixed and institutional nature. They are prescribed in relevant statutes, agreements, international treaties and other documents. International law is closely related to state institutions and international organizations (UN, Council of Europe, regional organizations, etc.). Depending on the context, the term “international law” can be used in relation to any of four slightly different concepts or a certain combination of them: positive international law – a set of special kind of agreements (treaties, conventions, declarations, protocols) concluded by states; customary international law – constitutes an unwritten account of rules of conduct that are followed by informal consent; principles of international law underlying positive and customary international law; theory of international law [9, p. 239–240]. Thus, the system of international law covers such elements as legal consciousness, legal relations, and legal institutions.

Law and morality as social regulators also invariably deal with the problems of the individual's free will and his responsibility for his own actions. “Freedom of will” is how this problem is traditionally defined, which is important for clarifying a person's attitude to the outside world, his orientation in the sphere of morality and law. In the legal sphere, freedom of will is the ability and opportunity of a person to make their own choices and behave in accordance with personal interests and goals, provided that certain rights are exercised, obligations are fulfilled, and responsibility is taken. Such a choice is always made under the influence of an indefinite number of factors (material and immaterial), incomplete knowledge of which manifests itself in this situation as a real limitation of behavior. As for the determining nature of the influence of such factors, it is conditioned by: “first, the objective possibilities of the process of satisfying individual needs and interests; secondly, the official requirements of the current legal act; thirdly, the requirements of morality, public order and the common good” [14, p. 10].

At the same time, it should be taken into account that morality consists in unwavering adherence to ideals, norms and values. Politics itself, and international politics in particular, is characterized by such a constant as "interest" and not "ideal". This determines the need for constant changes in the political course of the state, the implementation of which is oriented towards the realization of an interest, but not of an ideal. Hence the simple and instrumental criterion for assessing the degree of morality (or not) of foreign policy: a course that meets the interests of the country is moral [8, p. 61–85]. In this contest, it should be noted that, in particular, geopolitical approaches in the study of international relations are completely immoral, because within the framework of these directions, emphasis is placed on geographical, not ethical factors of world politics [6, p. 17–26]. Therefore, participants of international relations are guided by those moral norms that have developed in the process of international communication. These norms are based on universal patterns of behavior and interaction in the international arena, which were developed in the course of human history. In addition, in the process of drafting and development of norms of international morality, such a social institution as science plays a major role.

International morality and international law also differ in their spheres of action: moral norms have an all-encompassing character, while law has a limited sphere of action at any particular moment. However, in many cases, international relations are regulated by both legal and moral norms (for example, military aggression is a violation not only of generally accepted international legal norms, but also a moral crime). In general, moral norms are broader and more flexible in their content than legal norms:

- firstly, moral and legal norms are closely related to the value system developed in a certain social community. This community itself determines the choice of means to satisfy its needs and interests. But in order for these means to be adequate and guarantee the achievement of the set goal, they must be consistent with mandatory patterns of behavior in the system of international relations, which are defined as moral or permissible in a specific situation.

- secondly, the degree of consistency of the subject's behavior with them depends on their success in the system of international relations and determines not only the predictability of their actions, but also the dynamic balance of the international system itself;

- thirdly, not all universal links of behavior can be formalized in international legal norms. A much larger part of them is fixed in the norm of international morality;

- fourthly, each ethnic, territorial or functional community has its own specific patterns of behavior and its own value systems that do not come under the influence of international law and morality;

- fifth, if moral norms allow and even provide for the transformation of such rules and norms taking into account one's own patterns of behavior and values, then this is contraindicated for legal norms. They are only calculated on the external behavior of the subject, are mainly rational in nature, their boundaries are clearly defined and aimed at achieving the standards of such behavior [3, p. 231].

International law and international morality differ from the point of view of forms, methods, means and possibilities of regulating the system of international relations. Legal regulation involves the use of coercive means (international court, military, political and economic sanctions, exclusion from members of intergovernmental organizations, etc.), and moral regulation involves the use of world public opinion (sometimes its influence on the subject of international relations can be more effective than the action of international rights). It should be noted that the specificity of international law is that, unlike domestic legislation, its norms are, as a rule, of a recommendatory nature [5, p. 193–194]. Along with this, in the history of international law, there are cases of mandatory and violent application of the norms of this law, but they always create

problematic situations (for example, the application of UN international law to Iraq and Yugoslavia in the 1990s of the 20th century) [10, p. 265–335].

Law is a mirror of human nature. It contains everything that is in a person – rational and irrational, that which elevates a person above himself and lowly, social and spiritual, and much, much more. Law is connected by causal relationships with both society and man. In the nature of the latter, there must be original proformas, primary phenomena or archetypes of those normative and value constructions that determine its moral and legal behavior. If social and legal norms did not correspond to human nature, they would never be able to establish themselves in the anthroposociosphere. When people create, reproduce, strengthen or, on the contrary, destroy the socio-legal reality, doing it consciously or unconsciously, they definitely proceed from the givens of their human nature, rely on their own forces in being. They simply cannot act differently and rely on something else.

International legal life is a complex social phenomenon. Therefore, in the real world, the universal principles of international law, in which the most important norms of international morality are enshrined, may in some cases contradict each other. For example, the universal principle of international law – the equality and self-determination of peoples – may contradict another principle – the territorial integrity of the state. The geopolitical ambitions of states are often accompanied by the use of moral principles enshrined in the norms of international law as a screen to cover the selfish interests of the ruling elites of the leading states. Most often, this concerns the ideals of protection of human rights and freedoms, which the leading states, in particular the USA, in the past – the USSR, and today – Russia, use to expand the spheres of geopolitical influence.

The information society with its advantages and disadvantages has brought new challenges to international life. One of the consequences of the mass use of the Internet was the appearance in international relations of a new type of inequality among states – "digital inequality", which means inequality in access to new information technologies. At the same time, in order to limit the spread of antisocial and immoral information, the question of legal regulation of the Internet at the international level arose. The principle of state control over content and restriction of information containing war propaganda, incitement to genocide, child pornography or other crimes against humanity has received worldwide recognition [15].

Researchers distinguish three groups in the system of basic principles of international law: the first one – formulates provisions on the equality of subjects of international relations; the second one – includes such principles as the inviolability of borders, non-interference in internal affairs, territorial integrity; the third one – directs the subjects of international relations to refrain from using force or the threat of force, peaceful settlement of disputes, respect for human rights. The mentioned principles in many aspects determine the degree of morality of a particular action of an international subject. There is a certain limit of morality, which requires each international subject to be guided by the need to preserve peace, because in war, universal human norms and rights are violated the most. Therefore, the activities of the subjects of international relations with the settlement of armed conflicts are carried out in two directions: 1) moral condemnation of war and violence through the formation of world public opinion; 2) organization of effective measures for the humiliation of current and prevention of new armed conflicts.

Norms and principles of international law and morality depend on the circumstances in which their regulatory function is carried out, and these are the place (the social environment that surrounds the international subject), time (a certain moment of the definition of universally recognized international principles), and situations (possibility of realizing moral values with the help of economic, technical and social means). Each subject of international relations in his

activity faces a tough dilemma, from which to proceed in solving any problem in the sphere of cooperation or conflict: from the generally recognized principles of international morality and law, or from the point of view of one's own national interests. If one starts from the principles of international morality, it can lead to a narrowing of the national interest, and if one starts exclusively from national interests, then due to their subjectivity, the principles of international law and morality can be violated. In any case, the absolutization of both the principles of international morality and the national interest can lead to negative consequences in the process of interaction between subjects of international relations.

In order to establish cooperation, on the one hand, and to prevent possible international conflicts, the moral requirements of others must be taken into account in their actions. The ethics of international relations today will demand from them: dependence on the certainty of goals and interests; refusal to be categorical in choosing goals; constant correlation of one's actions with universal moral requirements; observance of generally recognized norms of international law; reliance on the interests of members of the international community [3, p. 246].

Thus, today the world faces global problems that also have a moral component. Solving these problems requires a balance between legal norms and moral values. Law and morality are two distinct but interrelated concepts that influence the decision-making process and behavior in modern international relations. Morality and law complement each other. Legal norms serve and should serve as guides of morality, to consolidate and protect the moral foundations of society. The power of laws increases a hundredfold if they are based not only on power, but also on public, morality. The legal system of a state-organized society enshrines moral requirements that are vital for the entire society. Law and morality as social regulators also invariably deal with the problems of the free will of the individual and his responsibility for his own actions. International morality and international law also differ in their spheres of action: moral norms have an all-encompassing character, while law has a limited sphere of action at any particular moment. At the same time, in many cases, international relations are regulated simultaneously by both legal and moral norms. Each subject of international relations in their activity faces a tough dilemma, from which to proceed in solving any problem in the sphere of cooperation or conflict: from the generally recognized principles of international morality and law, or from the point of view of one's own national interests.

Therefore, differences in international legal and moral norms can serve as a source of contradictions between them. However, this does not cancel their unity and interaction as the most important regulator of the system of international relations and, at the same time, requires a deep understanding of their specific features. This is especially important in the conditions of world development in the direction of global integration.

References

1. Мальський М.З. Теорія міжнародних відносин / М.З. Мальський, М.М. Мацяк. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – 392.
2. Los-Nowak T. Stosunki miedzynarodowe. Teorie – system – uncztynicy. – Wroclaw: Wydawnictwo Wroclawskiego, 2006. – 361 s.
3. Цимбалістий В.Ф. Теорія міжнародних відносин: навч. посібник / В.Ф. Цимбалістий. -2-ге вид., доп. Та випр.. – Львів: «Новий світ – 2000», 2005. – 324 с.
4. Кучеренко І.М. Політична етика в міжнародних відносинах / І.М. Кучеренко // Традиції та інновація в теорії міжнародних відносин; матер. міжвідом. наук.-теорет конф. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. – С. 46–48.
5. Mingst K. Podstawy stosunkow miedzynarodowych. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006. – 357 s.

6. Геополітика. Військово-політичні аспекти. – Львів: Львівський інститут сухопутних військ, 2008. – 343 с.
7. Цимбалістий В. Взаємодія права і моралі у міжнародних відносинах/ В. Цимбалістий // Вісник Технологічного університету Поділля. – Хмельницький, 2001. – № 3. – Ч. 2. – С. 27–38.
8. Stosunki międzynarodowe polityczne / Praca zbiorowa pod red. W. Malendowskiego i Cz. Mojsiewicza. – Poznan: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 1997. – 378 s.
9. Енциклопедія політичної думки / пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2010. – 472 с.
10. Міжнародні відносини і зовнішня політика (1980-2000 роки): підручник / Л.Ф. Гайдуків, В.Г. Кремень, Л.В. Губерський та ін.. – К.: Либідь, 2001. – 624 с.
11. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 436 с.
12. Крисяк Ю.П. Мораль і право: проблеми співвідношення / Науковий вісник Ужгородського національного університету, URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/16943/1/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%20%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B2%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8%20%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf>
13. Доротюк О.Г. Особливості застосування правових норм у працях П.О.Недбайла. / Теорія та історія держави і права. Філософія права. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2010_1/50.pdf
14. Європейська соціальна політика і моделі соціального партнерства: навчально-методичний посібник / Н.Г. Діденко, І.Я. Тодоров, О.Р. Чугріна, О.К. Міхеєва; за заг. ред. Н.Г. Діденко. – Донецьк: ДонДУУ, 2011. – 219 с. – С. 4–27.
15. Сердюк І. Взаємодія права та моралі в умовах інформаційного суспільства: філософсько-правовий дискурс: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. І. Сердюк. Київ, 2018. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream>.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВА І МОРАЛІ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Микола Гетьманчук, Леся Корнат

*Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Степана Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна*

Актуальність питання взаємодії права та моралі у сучасних міжнародних відносинах визначаються низкою викликів, що стоять сьогодні перед світовим співтовариством. Вирішення багатьох проблем вимагає міжнародної співпраці на основі правових норм та моральних цінностей. Зокрема, питання захисту прав людини, вирішення питання війни та миру, поширення локальних й регіональних конфліктів, загрози тероризму та кіберзлочинність, а також питання відповідальності національних держав перед міжнародними організаціями та дотримання норм міжнародного права.

Аналізується проблема співвідношення моралі та права, висвітлюється такі питання як: моральні принципи та цінності міжнародного права, моральний фактор у правомірній та неправомірній поведінці суб'єктів міжнародного права, співвідношення міжнародної моралі та влади, міжнародно-правова мораль, війна та міжцивілізаційні конфлікти. Стверджується, що право і мораль представляють собою дві взаємопов'язані концепції, які впливають на процес ухвалення рішень і поведінку у сучасних міжнародних відносинах. Узагальнено, що міжнародне право

і міжнародна мораль відрізняються з точки зору форм, методів, засобів і можливостей регулювання системи міжнародних відносин. Правове регулювання передбачає використання засобів примусу (міжнародний суд, військові, політичні і економічні санкції, виключення із членів міжурядових організацій тощо), а моральне – використання світової громадської думки (деколи її вплив на суб'єкта міжнародних відносин може виявитися більш результативним, ніж дія міжнародного права). Однак це не скасовує їх єдності і взаємодії як найважливішого регулятора системи міжнародних відносин і, разом з тим, вимагає глибокого розуміння особливостей, які їм властиві. Це особливо важливо в умовах розвитку світу в напрямку глобальної інтеграції

Ключові слова: мораль, міжнародне право, моральні принципи, цінності міжнародного права, міжнародні відносини.

UDC 323; 327

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.30>

POLITICS, DIPLOMACY AND GOVERNANCE OF GLOBAL HEALTH

Jafarova Lala Afig gizi

*National Academy of Sciences of Azerbaijan
Istiglaliyyat str., 30, AZ 1001, Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-9918-7677>*

The purpose of this study is to explore global health as a factor in politics and diplomacy. This article is mainly focused on the study of a new scientific direction – Global Health Diplomacy (GHD) and Governance – in terms of political science. The concept and definition of GHD as a scientific direction is considered. An attempt is made to analyze scientific research in this area based on the most popular scientific databases, such as JSTOR, etc. The article reflects data on the number of studies conducted in this direction in the context of political science and also highlights the importance of politics, practical application of diplomacy and governance during the coronavirus (COVID-19) pandemic.

Research method: The study represents a literature review based on popular scientific databases. The quantitative research approaches to synthesize scientific works on Politics and GHD as well as qualitative research approaches to synthesize qualitative-based works in the field of politics of global health was used.

Research novelty: The scientific novelty of the study lies in the attempt to analyze global health issues as an integral part of politics and diplomacy. Fundamental works, as well as the study of the scientific direction of GHD and global health governance in the context of political science, were not found in Azerbaijan scientific literature.

Conclusion: Based on the analysis, we can conclude that there is a lack of scientific work devoted to GHD in the context of political science. An analysis of popular scientific databases showed that the number of works is quite limited. Although this area is not so popular in the prism of political science, the coronavirus pandemic has shown that global health issues can have quite broad political implications, since decisions about government responses to a pandemic require political involvement and require cross-sectional studies.

Key words: politics, diplomacy, global health diplomacy, global health governance, global health politics, politics of global health, COVID-19, international relations.

Introduction. The purpose of this work is to study a relatively new direction – Global Health Diplomacy. This article covers the analysis of scientific databases related to political science covering this topic. Article also covers health-related issues as a political factor.

Research method: The study examined search results for global health diplomacy in various political science research databases and performed statistical analysis. While researching the topic different scientific methods have been used including analytical description, theory and statistical analysis.

Research novelty. The scientific novelty of the article is the study of different scientific databases on the topic of global health diplomacy in terms of political science. The study of this scientific direction in the political context has not been implemented in Azerbaijan political literature until now. Although different political issues have been studied in depth, health-related topics were not considered in the prism of politics and diplomacy.

Diplomacy is a crucial tool that helps to achieve results required by the state's political interests and foreign policy. States also use diplomatic tools to address complex challenges

the international community faces. Therefore, they establish connections and communicate with other nations at different levels to achieve common goals or fight against international concerns.

Public health management, particularly concerning infectious diseases, presents a formidable challenge for most nations. Health issues at the global level are inevitably intertwined with political implications. Scientific literature has identified specific fields that deal with transnational diseases, such as Global Health Politics/Policy, Global Health Diplomacy, and Global Health Governance. “Policy” and “politics” are terms often used interchangeably in the prism of global health. However, in the context of this study, we will focus on the concept of “politics” as we do not aim to detail the terminology.

Global health politics, diplomacy, and governance are the fields of study that emphasize the importance of addressing health issues within the broader geopolitical landscape. All these fields of study have become especially relevant against the background of the coronavirus (COVID-19) pandemic, which showed that it is essential to approach such complex topics in an academic tone to ensure their rigorous analysis and critical evaluation.

Global Health Diplomacy: Global Health Diplomacy (GHD) is one of the modern scientific fields. It studies health issues, the solution of which requires and is possible only with the help of foreign policy participation. GHD developed into a new field of study long before the coronavirus pandemic, but the recent crisis has brought renewed focus to this field of study.

It is noteworthy that despite the political connotation of the concept, its consideration most often attracts scientists in the field of health and not political science. However, understanding the political aspects of the events on the world stage is vital. Ultimately, the country’s diplomacy is subject to the logic of national interests, which applies to any area, including health. Ruckert et al. [1, p. 61] described GHD as “the practices by which governments and non-state actors attempt to coordinate and orchestrate global policy solutions to improve global health.” Nevertheless, we believe that the authors’ approach from the point of view of politics is not entirely correct. Countries and politicians seek to improve global health, but only in the light of the political interests of the country they represent.

Authors also characterized GHD as an “emerging field of practice” [1]. Thus, as of June 24, 2023, the search on “global health diplomacy” returns the following number of results: ScienceDirect – 137 (58 were published from 2019 to 2023), JSTOR – 226 (37 were published from 2019 to 2023), PubMed – 150 (58 were published from 2019 to 2023), Bielefeld Academic Search Engine (BASE) – 613 (246 were published from 2019 to 2023), and so on. Indeed, a relatively small number of studies in this area confirm the direction’s novelty. However, these figures also demonstrate that this field of study began to develop even before the coronavirus pandemic, which did not become the primary impetus for a sharp increase in research in this area. Thus, a search for “global health diplomacy” in Google returns 185,000 results, of which only 41,200 are for 2020–2022. Nevertheless, the COVID-19 pandemic showed its importance and has given impetus to its broader study. Moreover, COVID-19 has also illustrated some practical examples of its application that deserve attention.

Definition of the Global Health Diplomacy: The inception of a novel domain often entails rigorous attempts at delineating its scope and nature. Peter Bourne, a special assistant to the US president for health issues, is credited with introducing the idea of “medical diplomacy” in 1978 [2]. Over time, the original meaning began to expand, which is also associated with the processes of globalization. Moreover, the scientific approach gradually moved beyond specific medicine and covered health care in general. Within the framework of this work, we do not aim to consider medical concepts in detail. However, we note that human health is determined by a wide range of determinants, such as economic well-being, the ecology of the place of residence, and others not associated with medicine.

The concept of “medical diplomacy” serves as the foundational premise of the developing field of GHD, demonstrating the potential for interdisciplinary collaboration between health and diplomacy. This type of diplomacy can be classified as “soft power” [3] as it can help build strong partnerships to ensure regional and global security. The “soft power” approach also can be applied to the GHD as, according to Lee et al. [4] it can help “to obtain an objective through persuasion and collaboration, rather than through economic influence or political domination.” However, despite its importance, Feldbaum and Michaud [5] conclude that health issues constitute “low politics” as they are “driven by Foreign Policy Interests,”; and the authors also describe it as “soft power.”

The modern concept of GHD is based on the approaches of WHO [34] (2023), which defines “health as a goal of foreign policy and as a key contributor to development, peace, poverty reduction, social justice and human rights.” According to WHO, health diplomacy can promote sustainable development by addressing health as a significant social and economic issue. It can assist countries in safeguarding their mutual interests and taking collective action on issues of shared concern, such as health security, health promotion, disease prevention, access to medicines and technologies, food security, and water.

It is not possible to describe all the concepts available on the Internet. However, we will generalize the concepts based on PubMed as the most prominent biomedical source and JSTOR, within which we will search only sources from the “political sciences” and “international relations” sections.

GHD in PubMed: Let us turn to the PubMed database to define the GHD concept. The first article on “Global Health Diplomacy” is dated 2007. In it, Drager and Fidler [6] define “foreign policy” to be “at the cutting edge” of GHD. However, other authors [7] believe that the GHD is “at the coal-face of global health governance – it is where the compromises are found and the agreements are reached, in multilateral venues, new alliances and in bilateral agreements.”

Most often, studies of GHD in the context of the medical sciences cover the distribution of vaccines [8]. Although “vaccine diplomacy” is an independent direction, it is not so widely covered. Thus, searching “vaccine diplomacy” in PubMed (as of June 25, 2023) reflects only 26 results.

Various authors present the definition of GHD, each with its focus. Thus, according to Kickbusch et al. [7], it “describes how governments, multilateral agents, and civil society organizations from different nations respond to relevant situations to population health and its determinants, which transcend national borders.” According to Guerra et al. [9], it is “a space of confluence, negotiation, and debate between countries with different power levels to influence decisions to improve or sustain global health.” Despite the two different definitions, they both cover the evaluation of different aspects related to health issues. Only if in the first case the authors focus on understanding “how,” then in the second definition – on the scope (“space”).

GHD in JSTOR: As we noted earlier, the total number of sources for the GHD query in this system is 226. However, we narrowed the search to the political science and international relations categories since they comprise only 66 out of 226 total results.

In this scientific database, the first source dates back to 2009. However, the article [10], as such, is not devoted to GHD and only mentions it indirectly. Sources from subsequent years cover issues such as HIV/AIDS Care [11], avian influenza [12], etc., many of which also do not refer to a comprehensive analysis of the concept, but rather situations under which it can be applied.

The work of Davies [13] considers various approaches to understanding “international politics of health,” in particular, based on security, established on the logic of foreign and defense political objectives, and “globalist,” based on the idea of ensuring the well-being and rights of

people. One of the author's works [14] also analyzed the relationship between issues of political stability and public health in conflict situations. Another study by Davies et al. [15] considers global health issues as "that advances key ideas and debates in international relations." That is, although the works are shown in the search for "global," they, in fact, study aspects of health within IR or the influence of political factors on the health of the population.

There are also works that consider GHD through the prism of the policy of implementing programs to combat tuberculosis and malaria [16], in promoting the right to health [17], in terms of political benefits of health assistance [18], and its role in advancing the Sustainable Development Goals [19].

GHD in other scientific databases: Access to various scientific databases can provide a strong foundation for analyzing sources and research trends in a particular field. For example, Google Scholar does not allow search by field of science, providing general results by topic. So, to consider additional information about which field of science a particular source belongs to, it is necessary to access the journal itself. Moreover, the most commonly referenced works can also be found in other databases. However, the database has the potential to be more comprehensive.

As of June 28, 2023, searching for "global health diplomacy" in Google Scholar returns 4,680 results. The first page of the search result (10 sources) yields the following results: 6 sources – journals in the field of medicine and health, 1 – social sciences, 1 – multidisciplinary journal in the field of public health and global well-being, 1 – multidisciplinary journal in the field of health and health policy, and one source is guidance from the Global Health Center of the Graduate Institute Geneva. Therefore, despite the large number of sources in this database, most of them also refer to publications in non-political science journals.

Search for "global health diplomacy" in the BASE (Bielefeld Academic Search Engine) within the "political science and International relations" subject as of 28 June 2023 returns 11 results; within "Foreign policy" – 11 results; within "Sociology and Political science" – 5 results, and so on. At the same time, the search within the "medicine" subject returns 41 results, "global health" – 26, "health policy" – 24, and so on. A search in this database also confirms the clear numerical superiority of non-political subjects.

A detailed consideration of all databases in the framework of this work was not the goal. However, even based on the information presented, it can be concluded that there is a general trend. GHD being an interdisciplinary field, more often attracts the attention of scientists in medicine, although its very name determines the necessity of consideration of political factors.

The Role of Diplomacy in Addressing Complex Challenges of Global Health: The international community constantly faces various challenges. One such urgent challenge is addressing the issues associated with overcoming the spread of infectious diseases and ensuring access to quality public health services. Thus, it can foster sharing of information and resources and enhance cooperation among countries during emergencies.

The solution to global issues of a medical nature requires direct political agreement. Therefore, there are many reasons to use diplomacy to address global threats. It concerns building cooperation and ensuring joint work on developing vaccines and their distribution, such as diagnostic tests, medicines, etc.

Information sharing between counties also can only be implemented in the presence of political agreements. It primarily concerns the issues of detection of outbreaks of diseases and monitoring their spread.

GHD in practice: Some examples from COVID-19: GHD focuses on global diplomatic discussions, including the completion of agreements between multiple or bilateral aid providers and recipient nations. It also involves establishing enforceable or non-binding international

accords related to health or closely related subjects. Managing health security threats like infectious disease outbreaks or pandemics also requires GHD. Countries collaborate by sharing information, coordinating responses, and developing strategies to prevent the spread of diseases across borders. Therefore, establishing mechanisms for collaboration between nations is a critical component of GHD. The study by Katsuma [20] showed the importance of diplomacy as an essential tool for addressing global health issues, which led to the expansion of the Sustainable Development Goals (SDGs) and the development of universal health insurance (UHC) arrangements. The author points out that infectious diseases have become perceived as a security threat in GHD, and Japan is actively using the concept of “human security” to “elevate the level of dialogues,” in the context of which the country’s diplomacy was activated against the background of the G20 Summit to promote UHC.

Within the framework of the GHD implementation, it is crucial to develop and ensure the coordinated work of countries to implement specific measures. As a rule, WHO acts as the central coordinator that presents general recommendations or guidelines, which are subsequently implemented at the level of individual countries. The WHO has released guidelines on public health measures such as social distancing and handwashing, assisting in exchanging information and resources between countries.

Carrying out mass vaccination is a vivid example of implementing WHO recommendations in practice. Since it was used in almost all countries, it can be said that certain coordination of actions was ensured by political decisions within the states that guaranteed coordination of actions, e.g., the Coronavirus Act 2020 ensured related measures in the UK. Thus, according to Ritchie et al. [21], “70.3% of the world population has received at least one dose of a COVID-19 vaccine.” So, mass immunization was also ensured due to the coordinated work of local (state-level) and international [34] (WHO-level) parties.

There are various ways and measures of implementing the GHD. First of all, it is negotiations and advocacy. Thus, a study of food marketing in India [36] showed the importance of the negotiation process for both nation-states and non-state actors. The study concludes that success in GHD should not be measured solely by the endorsement of international recommendations but also by their implementation at the national level, as only nation-states are ultimately responsible and able to implement them.

The negotiation process is the basis for implementing international relations between countries and is used while working on agreements. Also, countries can bring their position – agreement or disagreement – on specific document points through negotiations. That also applies to health issues. Thus, one of the practical applications of the GHD is the adoption of the International Health Regulations (IHR). Other examples of global health diplomacy in action include the international response to major health crises such as COVID-19, Tuberculosis, the adoption of the Framework Convention on Tobacco Control (FCTC), etc.

In the realm of cooperation, GHD is an essential component in the collaborative efforts of countries to enhance healthcare infrastructure, improve health systems, and combat health disparities in low-income countries. Such efforts involve fostering partnerships, extending financial aid, and sharing knowledge to attain better health outcomes on a global scale. Thus, the Global Fund to Combat AIDS, Tuberculosis, and Malaria represents an international financial mechanism – a partnership that invested more than US\$55.4 billion over 20 years [22]. The successful work of such funds exemplifies the potential of diplomacy to collect resources and provide assistance in confronting significant global health concerns.

GHD has significantly contributed to the progress of COVID-19 vaccines, treatments, and diagnostics through international collaboration. This collaboration has hastened the development

of these crucial resources and improved their accessibility on a global scale. The Coalition for Epidemic Preparedness Innovations (CEPI) is a prominent example of such collaboration, as it provides substantial funding for the research and development of vaccines targeting emerging infectious diseases, including COVID-19. CEPI's investment in COVID-19 vaccines exceeds \$1,5 billion [23].

Diplomacy in public-private partnerships (PPPs) facilitates dialogue, coordination, trust-building, negotiation, and advocacy among stakeholders to implement PPP projects in healthcare and overcome potential challenges effectively. One of the examples of PPP is the COVAX (the vaccines pillar of the Access to COVID-19 Tools Accelerator), which became a "super public private partnership for global health" amid COVID-19 [24]. The primary objective of COVAX, established in 2020, is to ensure that vaccines are available to all nations, irrespective of their income level.

Delivering assistance by high-income countries within the framework of GHD can take the form of providing medical supplies to countries worldwide, including masks, gloves, gowns, ventilators, and testing kits. During the coronavirus pandemic, high-income countries like the US and China used GHD tools the most [25]. The EU also has been actively coordinating the procurement of medical supplies globally. It should be noted that coordinated work was also observed within the EU itself. Thus, to ensure a coordinated approach on the issue of freedom of movement and COVID-19-related restrictions, the EU Digital Covid Certificate [26] has been introduced.

The complexity of diplomacy is that the participants involved in the process must be able to look for ways to realize political interests based on the country's priorities. In this case, it is necessary to note the role of ambassadors, attachés, and other officials. However, in today's environment, non-officials, such as individual corporation representatives, can also participate in the negotiation process or lobby for particular interests. Therefore, GHD balances health concerns with trade interests, negotiating agreements on issues like food safety and pharmaceutical patents. Thus, dealing with issues related to international trade and health issues also involves balancing the various interests of the countries of the world and private corporations. The World Trade Organization (WTO) plays a regulatory role in this context. Thus, against the background of the pandemic, the issue of patent rights for the production of vaccines against coronavirus was one of the topics of political discussions [27]. As a result of numerous negotiations, a waiver to the TRIPS Agreement that allows countries to make compulsory licenses for pharmaceutical products to address public health emergencies was secured.

Role of Politics in Global Health Governance: Global health governance (GHG) is a relatively young field since it began to be actively studied in the scientific literature in the 90s of the last century. According to Kickbusch and Liu [28], against the background of COVID-19, GHG has become "integral to geopolitics." The authors indicate that diplomacy is a constructive part of the system of GHG and argue that a more central role of international relations concepts and theories in analyzing GHD would help develop a more nuanced understanding of global health policymaking.

Diplomacy and governance in the context of global health are interrelated and based on political factors. Thus, countries may be reluctant to cooperate on global health initiatives if they see no benefits. On the contrary, high-income countries can influence global health decisions, regardless of alignment with other nations, while limited economic resources hinder investment in global health programs.

The GHG concept definitions are different, but to one degree or another, they cover the need to address health-related issues [29; 30]. The most cited definition of GHG was proposed by Weiss and Thakur [31], who described it as "The complex of formal and informal institutions,

mechanisms, relationships, and processes between and among states, markets, citizens, and organizations, both intergovernmental and non-governmental, through which collective interests on the global plane are articulated, rights and obligations are established, and differences are mediated.” Thus, a search for that definition in Google Scholar as of June 29, 2023, produces 15,800 results.

Another often-cited definition was proposed by Fidler [32], who described GHG as “the use of formal and informal institutions, rules, and processes by states, intergovernmental organizations, and nonstate actors to deal with challenges to health that require cross-border collective action to address effectively.” Thus, as of June 26, 2023, Google Scholar provides links to 29 works when searching for this definition. However, some works also use its partial formulation, e.g., Damiani et al. [33] define GHG “as the use of institutions, rules and processes to deal with challenges to health that require cross-border collective action to be addressed effectively.”

Global health governance is a complex and ever-evolving field. The need for effective global health governance will only grow as the world becomes increasingly interconnected. Thus, Youde [34] believes that the GHG differs from earlier “modes of cross-border health cooperation,” in that it has established that different actors play a significant role in the global health agenda. Those actors are represented not only by states but also by international and private philanthropic organizations and civil society groups. Therefore, the author considers the GHG a “highly chaotic system.” Moreover, the political climate can have a significant impact on GHG. For example, during the COVID-19 pandemic, the “diplomatic stand-off between the USA and China” [28] blocked many agreements.

Conclusion. In a recent paper, Fidler [36] called for developing a US foreign policy in the field of global health, as this area poses a potential threat to national security interests and economic power. The author points out that the US failed “to protect vital national interests, develop public and global health capabilities, and maintain domestic and global solidarity against health threats.” Therefore, developing a new strategy in foreign policy on global health for the U.S. is required. It should be mentioned that Fidler is a Senior Fellow for Global Health and Cybersecurity, which indicates the multifactorial nature of issues related to global health. However, we believe they are centered on politics and political decisions made by political leaders. We agree with Fidler on the need to assess the political impact of global health issues. Since threats in this area can cross the borders of countries and even continents, all countries require a political strategy to respond to such situations.

Diplomacy and politics play a leading role in matters of global health, providing the emergence of new scientific directions such as GHD and GHG. The analysis of various databases confirms that GHD is a relatively new area, poorly researched in political science. Various studies have argued for the importance of political factors but mainly studied within the medical and health sciences. Nevertheless, global health issues attract the attention of scientists in international relations (IR) and global governance.

The study of GHD shows that this is a sufficiently capacious and interdisciplinary area. However, in our opinion, it has not been studied enough regarding its political significance, the number of works is small, and the topics are somewhat limited. Therefore, there is an urgent need for political scientists to study this field in more detail.

References

1. Ruckert, A., Labonté, R., Lencucha, R., et al. (2016). Global health diplomacy: A critical review of the literature. *Social Science & Medicine* 155: 61–72. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2016.03.004>.

2. Katz, R., Kornblet, S., Arnold, G., et al. (2011). Defining Health Diplomacy: Changing Demands in the Era of Globalization. *Milbank Quarterly* 89(3): 503–523. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0009.2011.00637.x>.
3. Marrogi, A., Al-Dulaimi, S. (2014). *Medical Diplomacy in Achieving U.S. Global Strategic Objectives*. Available at: https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-74/jfq-74_124-130_Marrogi-al-Dulaimi.pdf (accessed 25 June 2023).
4. Lee, K., Chagas, L.C., Novotny, T.E. (2010). Brazil and the Framework Convention on Tobacco Control: Global Health Diplomacy as Soft Power. *PLoS Medicine* 7(4): e1000232. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000232>.
5. Feldbaum, H., Michaud, J. (2010). Health Diplomacy and the Enduring Relevance of Foreign Policy Interests. *PLoS Medicine* Lee K (ed.) 7(4): e1000226. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000226>.
6. Drager, N., Fidler, D. (2007). Foreign policy, trade and health: at the cutting edge of global health diplomacy. *Bulletin of the World Health Organization* 85(3): 162–162. DOI: <https://doi.org/10.2471/blt.07.041079>.
7. Kickbusch, I., Silberschmidt, G., Buss, P. (2007). Global health diplomacy: the need for new perspectives, strategic approaches and skills in global health. *Bulletin of the World Health Organization* 85(3): 230–232. DOI: <https://doi.org/10.2471/blt.06.039222>.
8. Fidler, D.P. (2010). *The Challenges of Global Health Governance*. Council on Foreign Relations (CFR). Available at: <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep24171.pdf> (accessed 29 June 2023).
9. Guerra, G., Orozco, E., Jiménez, P., et al. (2021). Global health diplomacy in Mexico: insights from key actors in the field. *Globalization and Health* 17(1). DOI: <https://doi.org/10.1186/s12992-021-00789-y>.
10. Stevenson, M.A., Cooper, A.F. (2009). Overcoming Constraints of State Sovereignty: global health governance in Asia. *Third World Quarterly* 30(7): 1379–1394. DOI: <https://doi.org/10.1080/01436590903152686>. (accessed 25 June 2023).
11. DeLaunay, S., Fournier, C. (2010). How to Keep Promises: A Way Forward for Optimizing HIV/AIDS Care. *Harvard International Review* 32(2): 12–15. Available at: <https://www.jstor.org/stable/42763366> (accessed 25 June 2023).
12. Curley, M.G., Herington, J. (2010). The securitisation of avian influenza: international discourses and domestic politics in Asia. *Review of International Studies* 37(1): 141–166. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0260210510000537>.
13. Davies, S.E. (2010). What contribution can International Relations make to the evolving global health agenda? *International Affairs* 86(5): 1167–1190. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2010.00934.x>.
14. Davies, S.E. (2014). Healthy populations, political stability, and regime type: Southeast Asia as a case study. *Review of International Studies* 40(5): 859–876. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0260210514000321>.
15. Davies, S.E., Elbe, S., Howell, A., et al. (2014). Global Health in International Relations: Editors' Introduction. *Review of International Studies* 40(5): 825–834. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0260210514000308>.
16. Kevany, S., Jaf, P., Workneh, N.G., et al. (2014). Global health diplomacy in Iraq: International relations outcomes of multilateral tuberculosis programmes. *Medicine, Conflict and Survival* 30(2): 91–109. DOI: <https://doi.org/10.1080/13623699.2014.890827>.
17. Šehović, A.B. (2019). Health diplomacy: For whom? By whom? For what? *Regions & Cohesion / Regiones y Cohesión / Régions et Cohésion* 9(1): 161–176. Available at: <https://www.jstor.org/stable/26890730> (accessed 25 June 2023).
18. McInnes, C., Rushton, S. (2014). Health for health's sake, winning for God's sake: US Global Health Diplomacy and smart power in Iraq and Afghanistan. *Review of International*

- Studies* 40(5): 835–857. Available at: <https://www.jstor.org/stable/24564391> (accessed 25 June 2023).
19. Buzaladze, G., Defor, A. (2019). The role of Global Health Diplomacy in advancing the Sustainable Development Goals. *International Journal* 74(3): 463–471. Available at: <https://www.jstor.org/stable/26831366> (accessed 25 June 2023).
 20. Katsuma, Y. (2023). Global Health Diplomacy to Combat Communicable Diseases and to Promote Universal Health Coverage in Achieving the Sustainable Development Goal 3. In: Urata S, Kuroda K, and Tonegawa Y (eds) *Sustainable Development Disciplines for Humanity: Breaking down the 5Ps—People, Planet, Prosperity, Peace, and Partnerships*. Singapore: Springer Nature Singapore, pp. 17–35. DOI: https://doi.org/10.1007/9789811948596_2.
 22. The Global Fund (2022). About the Global Fund. Available at: <https://www.theglobalfund.org/en/about-the-global-fund/> (accessed 28 June 2023).
 21. Ritchie, H., Ortiz-Ospina, E., Beltekian, D., et al. (2020). Coronavirus Pandemic (COVID-19). *Our World in Data*. Available at: <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations#citation> (accessed 29 June 2023).
 23. Rogers, J. (2022). Q+A: How CEPI-funded research is supporting the COVID-19 vaccine rollout. Available at: https://cepi.net/news_cepi/qa-how-cepi-funded-research-is-supporting-the-covid-19-vaccine-rollout/ (accessed 29 June 2023).
 24. Storeng, K.T., de Bengy Puyvallée, A., Stein, F. (2021). COVAX and the rise of the ‘super public private partnership’ for global health. *Global Public Health*: 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1080/17441692.2021.1987502>. (accessed 25 June 2023).
 25. Sandberg, K., Pickard, K., Zwirblis, Jr Jay, et al. (2022). Health Diplomacy: A Powerful Tool in Great Power Competition. Available at: <https://ndupress.ndu.edu/JFQ/Joint-Force-Quarterly-107/Article/Article/3197223/health-diplomacy-a-powerful-tool-in-great-power-competition/> (accessed 29 June 2023).
 26. Gstrein, O.J. (2021). The EU Digital COVID Certificate: A Preliminary Data Protection Impact Assessment. *European Journal of Risk Regulation* 12(2): 370–381. DOI: <https://doi.org/10.1017/err.2021.29>.
 27. Jakupec, V., Kelly, M., de Percy, M. (2022). *COVID-19 and Foreign Aid: Nationalism and Global Development in a New World Order*. Taylor & Francis.
 28. Kickbusch, I., Liu, A. (2022). Global health diplomacy—reconstructing power and governance. *The Lancet* 399(10341). DOI: [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(22\)00583-9](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(22)00583-9).
 29. Lee, K., Kamradt-Scott, A. (2014). The multiple meanings of global health governance: a call for conceptual clarity. *Globalization and Health* 10(1): 28. DOI: <https://doi.org/10.1186/1744-8603-10-28>.
 30. de Campos, T.C. (2020). Guiding Principles of Global Health Governance in Times of Pandemics: Solidarity, Subsidiarity, and Stewardship in COVID-19. *The American Journal of Bioethics* 20(7): 212–214. DOI: <https://doi.org/10.1080/15265161.2020.1779862>.
 31. Thakur, R., Weiss, T.G. (2006). *The UN and Global Governance: An Idea and Its Prospects*. Indiana University Press.
 32. Fidler, D.P. (2010). Negotiating Equitable Access to Influenza Vaccines: Global Health Diplomacy and the Controversies Surrounding Avian Influenza H5N1 and Pandemic Influenza H1N1. *PLoS Medicine* Lee K (ed.) 7(5): e1000247. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000247>.
 33. Damiani, G., Pettinicchio, V., Markovic, R., et al. (2019). Strategies and measurement for global health governance assessment: a 5-years mixed review. *European Journal of Public Health* 29(Supplement_4). DOI: <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckz186.110>.
 34. WHO (2023). Global health needs global health diplomacy. World Health Organization. Available at: <https://www.emro.who.int/health-topics/health-diplomacy/about-health-diplomacy.html> (accessed 25 June 2023).

35. Youde, J. (2012). *Global Health Governance*. Polity.
36. Fidler, D.P. (2023). *A New U.S. Foreign Policy for Global Health COVID-19 and Climate Change Demand a Different Approach*. CFR. June. Council on Foreign Relations Press. Available at: <https://www.cfr.org/report/new-us-foreign-policy-global-health> (accessed 29 June 2023).
37. Smith, R., Irwin, R. (2016). Measuring success in global health diplomacy: lessons from marketing food to children in India. *Globalization and Health* 12(1). DOI: <https://doi.org/10.1186/s12992-016-0169-5>. (accessed 25 June 2023).

ПОЛІТИКА, ДИПЛОМАТІЯ ТА УПРАВЛІННЯ ГЛОБАЛЬНОЮ ОХОРОНОЮ ЗДОРОВ'Я

Джафарова Лала Афіг гизи

*Національна Академія Наук Азербайджану
вул. Істиглаліят, 30, AZ 1001, м. Баку, Азербайджан
<https://orcid.org/0000-0001-9918-7677>*

Метою цього дослідження є дослідження глобального здоров'я як чинника політики та дипломатії. Ця стаття в основному присвячена вивченню нового наукового напрямку – Global Health Diplomacy (GHD) and Governance – з точки зору політології. Розглянуто поняття та визначення ГХД як наукового напрямку. Здійснено спробу проаналізувати наукові дослідження в цій галузі на основі найбільш популярних наукових баз даних, таких як JSTOR та ін. У статті відображено дані про кількість проведених досліджень у цьому напрямі в контексті політології, а також висвітлено важливість політики, практичне застосування дипломатії та управління під час пандемії коронавірусу (COVID-19).

Метод дослідження: дослідження являє собою огляд літератури на основі науково-популярних баз даних. Використовувалися кількісні дослідницькі підходи для синтезу наукових робіт з політики та GHD, а також якісні дослідницькі підходи для синтезу якісних робіт у сфері політики глобального здоров'я.

Новизна дослідження: Наукова новизна дослідження полягає в спробі проаналізувати глобальні проблеми охорони здоров'я як невід'ємну частину політики та дипломатії. В азербайджанській науковій літературі не знайдено фундаментальних праць, а також дослідження наукового напрямку GHD і глобального управління охороною здоров'я в контексті політології.

Висновки: На основі проведеного аналізу можна зробити висновок про брак наукових робіт, присвячених GHD у контексті політології. Аналіз науково-популярних баз даних показав, що кількість праць досить обмежена. Хоча ця сфера не є такою популярною з погляду політології, пандемія коронавірусу показала, що глобальні проблеми охорони здоров'я можуть мати досить широкі політичні наслідки, оскільки рішення щодо відповіді уряду на пандемію вимагають політичної участі та міжсекторальних досліджень.

Ключові слова: політика, дипломатія, глобальна дипломатія охорони здоров'я, глобальне управління охороною здоров'я, глобальна політика охорони здоров'я, політика глобального здоров'я, COVID-19, міжнародні відносини.

УДК 327:305-055.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.31>

ФЕМІНІСТИЧНА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА: ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Леся Дорош, Юлія Вайда

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. С. Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна*

Проаналізовано тенденції до просування гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок у зовнішній діяльності, що знайшли свій вияв у формуванні та імплементації феміністичної зовнішньої політики. Наголошено, що йдеться про трансформацію практики здійснення зовнішньої політики на користь жінок і дівчат у всьому світі, що має вплив на дипломатію країни, співпрацю в сфері оборони та безпеки, міжнародну допомогу, торгівлю, кліматичну безпеку, імміграційну політику тощо. Проаналізовано досвід запровадження феміністичної зовнішньої політики та стратегії гендерної рівності у Швеції, Канаді, Франції, Мексиці, Люксембурзі та Україні. Вказано, що декларування та прийняття феміністичної зовнішньої політики у різних країнах зумовлені п'ятьма факторами: індивідуальною політичною волею та лідерством на високому рівні; урядовими практиками та цінностями; внутрішньою політикою; відносинами між країнами, які знаходяться в безпосередній географічній близькості або поділяють однакові цінності; і глобальними нормами та механізмами, які сприяють гендерній рівності та правам жінок. Наголошено, що сьогодні немає єдиного визначення феміністичної зовнішньої політики, існує як багато спільного, та і чимало відмінного між різними політиками, які були прийняті у різних державах, зокрема щодо того, як кожна політика оформлена, якою є її мета та завдання, як вона реалізується та якою є звітність щодо її впровадження. Стверджується, що для України поняття «феміністична зовнішня політика» є новим і маловідомим. Разом з тим, враховуючи сучасні глобальні тенденції та пріоритети, з якими стикається українська дипломатія, важливим є ініціювання та впровадження української феміністичної зовнішньої політики, у рамках якої буде надаватись висока пріоритетність таким питанням, як захист прав людини, інклюзія, гендерна рівність, боротьба з сексуальним та гендернозумовленим насильством, захист маргінальних груп тощо.

Ключові слова: феміністична зовнішня політика, гендерна рівність, дипломатична служба, Україна, реформи.

Актуальність дослідження. Визначення та реалізація зовнішньополітичних завдань будь-якої держави вимагає врахування чималої кількості чинників, у тому числі гендерного характеру. Феміністські погляди щодо питань, що стосуються зовнішньої політики, міжнародної безпеки та війни, стають все гучнішими у політичному дискурсі та при трансформації внутрішньої та зовнішньої політики держав. Тенденція до просування гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок у зовнішньополітичній діяльності знайшла свій вияв у формуванні та імплементації феміністичної зовнішньої політики (ФЗП). Йдеться про своєрідний «тренд», що творить суспільно-політичну основу для різноманітних напрямків гендерних стратегій, які реалізуються урядами, з метою покращити координацію діяльності та ефективність реалізації принципу гендерної рівності у державні

службі, а також полегшить громадянському суспільству можливості до притягнення урядів до відповідальності у їх зобов'язаннях щодо просування гендерної рівності та прав жінок. Дослідники стверджують, що у своєму найамбітнішому прояві цей рух прагне трансформувати практику зовнішньої політики на користь жінок і дівчат у всьому світі, впливаючи на дипломатію країни, співпрацю в сфері оборони та безпеки, міжнародну допомогу, торгівлю, кліматичну безпеку та навіть імміграційну політику [8].

Інші вчені стверджують про включення прогендерних зобов'язань у сферу зовнішньої політики, що проявляється у: по-перше, явній практиці «інтеграції гендерної рівності» як політичного підходу до просування гендерної рівності та прав жінок як ключових питань у сфері безпеки та оборони, економічного розвитку, торгівлі, допомоги та гуманітарної політики та на всіх рівнях формування зовнішньої політики; по-друге, міжнародній допомозі розвитку, яка суттєво спрямована (зазвичай у вигляді визначеної частки загальної допомоги) на подолання гендерної нерівності і спрямована на трансформацію гендерних відносин; по-третє, зосередженості на безпеці жінок і правах людини як індикаторах стабільності держави та міжнародної безпеки; і по-четверте, інших конкретних інституційних та/чи законодавчих механізмах гендерної рівності у зовнішній політиці, таких як функціонування інституту глобальних послів для розширення прав і можливостей жінок і дівчат або чіткі зобов'язання сприяти лідерству жінок у зовнішньополітичному секторі для досягнення більшої гендерної рівності [4].

Сьогодні у світі та Україні існує досить широке розуміння феміністичної зовнішньої політики. Тривають дискусії щодо розуміння такої політики, яка здебільшого передбачає інтеграцію гендерної перспективи в усі зовнішньополітичні дії та інституції, прогрес у сфері гендерної рівності у двосторонніх відносинах, на регіональному та глобальному рівнях. Цілями феміністичної зовнішньої політики часто називають, хоча і не обмежуються цим переліком, такі: боротьба проти сексуального насильства та сексизму; освіта жінок та дівчат, а також чоловіків та хлопців; економічна емансипація жінок у всьому світі; залучення жінок у політику та процес прийняття рішень; залучення жінок у мирні переговори та підписання угод; відповідність внутрішньої політики, виконання тих же принципів всередині держави, як і в зовнішній політиці; просування прав людини, зокрема прав меншин, та залучення громадянського суспільства; антимилітаристська політика, яка ставить у пріоритет мир та безпеку, а не розширення військової сили тощо [1].

З практичної точки зору у світі стає все більше країн, які ратифікують власні варіанти феміністичної зовнішньої політики, що дозволяє говорити власне про становлення певного тренду. Так, у 2014 році Швеція прийняла першу у світі програму феміністичної зовнішньої політики. Відтоді більше десятка країн і політичних партій наслідували цей приклад або оголосили про свій намір розвивати феміністичну зовнішню політику. Станом на жовтень 2022 року до цього списку увійшли: Швеція (2014), Канада (2017/2020), Франція (2019), Люксембург (2019), Мексика (2020), Іспанія (2021), Лівія (2021), Німеччина (2022), Чилі (2022), Колумбія (2022) і Ліберія (2022). У Великій Британії три різні політичні партії пообіцяли домагатися цього, якщо прийдуть до влади. У вересні 2020 року резолюцію про підтримку цієї ідеї внесли до Палати представників США, а парламент Європейського Союзу (ЄС) схвалив звіт, який закликав прийняти ФЗП у грудні 2020 року [11]. У 2021 році перша жінка-міністр закордонних справ Лівії на Форумі рівності поколінь оголосила про свій намір проводити феміністичну зовнішню політику, але це не супроводжувалося жодними кроками чи інституційними зобов'язаннями. У січні 2022 року міністр закордонних справ Швеції оголосив про створення Feminist Foreign Policy Plus Group, до якої наразі входять шістнадцять країн [8].

Загалом дослідники стверджують, що декларування та прийняття існуючих ФЗП у різних країнах зумовлені п'ятьма основними факторам: індивідуальною політичною волею та лідерством на високому рівні (у цих країнах політичні лідери, які самоідентифікують себе як прогресивні або феміністські); урядовими практиками та цінностями (здебільшого прогресивні політичні партії прийняли ФЗП); внутрішньою політикою та цінностями (ці країни мають сильну внутрішню політику гендерної рівності); відносинами між країнами, які знаходяться в безпосередній географічній близькості або поділяють однакові цінності; і глобальними нормами та механізмами, які сприяють гендерній рівності та правам жінок [11].

У контексті імплементації ФЗП пріоритетні дії охоплюють дуже широкий спектр питань. Тут йдеться й про посилення суттєвої участі жінок у запобіганні конфліктам і насильницькому екстремізму або збільшення кількості жінок у миротворчих операціях. Наголос роблять й на економічних правах і розширенні можливостей жінок (право жінок на землю, спадщину та власність, на доступ до гідної роботи, ринків, капіталу, технологій або базових соціальних послуг, до вирішення проблеми неоплачуваного догляду тощо). Така політика заохочує повноцінне втілення прав жінок, інклюзивне врядування та спрямована на запобігання гендерному насильству в усіх його формах. Відтак, гендерно збалансована та антидискримінаційна політика у різних сферах має стати однією з передумов співпраці з міжнародними партнерами в контексті наближення перемоги України над Росією, а також післявоєнної відбудови нашої держави.

Метою статті є: дослідити конкретні позитивні практики впровадження феміністичної зовнішньої політики та з'ясувати особливості залучення цього досвіду для України.

Джерельною базою цього дослідження стали нормативно-правові акти у сфері дипломатичної служби таких країн, як Швеція, Канада, Франція, Мексика, Люксембург на предмет імплементації феміністичної зовнішньої політики [2–3; 5; 7; 10]. Для повноти нашого дослідження було використано дослідження С. Гербер та Г. Шелест, яке дозволило нам проаналізувати проблематику впровадження феміністичної зовнішньої політики в Україні [1]. Для того, щоб з'ясувати специфіку впровадження принципів феміністичної зовнішньої політики, було проведено аналіз наукових праць зарубіжних науковців та активістів, у яких описується досвід зарубіжних країн у цій сфері [4; 6; 8–9; 11–12]. Тож це дослідження є продовженням дискусій щодо трактування та імплементації феміністської зовнішньої політики та оцінки ефективності поточної феміністської практики та стратегій зовнішньої політики зарубіжних країн та України.

Загалом феміністичну зовнішню політику трактують як політику держави, яка визначає свою взаємодію з іншими державами, а також рухами та іншими недержавними суб'єктами так, що надає пріоритет миру, рівності та цілісності доквітля, закріплює права людини для всіх, прагне зруйнувати колоніальні, расистські, патріархальні та чоловічі структури влади та виділяє значні ресурси, включаючи дослідження, для досягнення цієї мети [13]. Здебільшого дослідники пропонують визначення феміністичної зовнішньої політики з точки зору цінностей і контексту. Їх бачення ФЗП ґрунтується на п'яти основних цінностях: інтерсекційність, емпатична рефлексивність, представництво та участь, підзвітність і активна відданість миру. Ці цінності взаємопов'язані та працюють разом, щоб гарантувати систему етичних стримувань і протитяг у всіх сферах ухвалення зовнішньополітичних рішень і дій [6]. Загалом ФЗП часто виступає за демілітаризацію та пріоритетність миру над безпекою, залучення над виключенням, посередництва над санкціями, солідарності над конкуренцією та співпраці над домінуванням [13]. Разом з тим ціннісний вимір феміністичної зовнішньої політики не повинен обмежуватися лише міжнародною

політикою, тут йдеться про те, що рефлексивний і підзвітний підхід також має реалізовуватись і всередині країни.

Отож, як згадувалось вище, у світі є чимало держав, які реалізують зовнішню політику, яку вони характеризують як феміністичну. Декілька з них розробили власні посібники, щоб детальніше визначити цілі та засоби феміністичної зовнішньої політики, або створили консультативні органи при урядах щодо її реалізації. Звичайно, не всі з них опублікували свої плани чи навіть формулювання цієї політики. До прикладу, Франція розробила комплексну систему підзвітності з часовими рамками, показниками та визначеними відповідальними інститутами. Іспанія призначила спеціального посланника з феміністичної зовнішньої політики та представлятиме щорічні звіти у парламенті. Швеція публікує щорічні оновлення. Усі ці країни вже мають національні плани дій щодо жінок, миру та безпеки. Деякі країни, які не прийняли феміністичну зовнішню політику, мають як національний план дій щодо жінок, миру та безпеки, так і гендерну стратегію зовнішньої політики, як-от Норвегія чи Австралія [8].

Швеція здобула репутацію країни, яка просуває гендерну рівність у себе вдома та за кордоном, і багато держав вважають її країною з високою нормативною легітимністю (репутація та визнання) [13]. Феміністична зовнішня політика Швеції є найдавнішою та найповнішою: у 2014 році Міністр закордонних справ Швеції Маргот Вальстрем оголосила про впровадження першої у світі феміністичної зовнішньої політики. Ці зусилля тоді, за визнанням самої М. Вальстрем, були сприйняті суспільством та урядом з підозрою, оскільки мало хто вірив в успіх такої політики [2]. Разом з тим визначення ФЗП Швеції передбачає відданість гендерній рівності як центральній меті зовнішньої політики, а також зобов'язання застосовувати гендерну призму в усіх сферах роботи та діяльності [9].

Оригінальне формулювання феміністичної зовнішньої політики Швеції, наслідуюване іншими, ставить три фундаментальні питання про права (чи мають жінки та дівчата такі ж права, як чоловіки та хлопчики і відповідно йдеться про сприяння повному здійсненню всіма жінками та дівчатами прав людини та боротьбу з усіма формами насильства та дискримінації, які обмежують їх свободу дій), представництво (чи жінки представлені на всіх рівнях врядування, а відтак потрібно сприяння участі та впливу жінок на прийняття рішень на всіх рівнях і в усіх сферах, а також діалог з представницями жінок на всіх рівнях, у тому числі в громадянському суспільстві) та ресурси (чи використовуються достатні ресурси для усунення недоліків представництва жінок і дівчат, а відтак, слід працювати над тим, щоб ресурси були виділені для просування гендерної рівності та рівних можливостей для всіх жінок і дівчат користуватися правами людини) [8–9].

Шведський підхід є найбільш ретельним та поширюється на всі сфери зовнішньої політики та прагнення просувати гендерну рівність, не завдаючи шкоди зовнішньополітичним пріоритетам. Тематично йдеться про те, що ФЗП країни організована навколо дотримання прав людини, свободи від насильства, гарантування миру і безпеки жінок, участі і впливу у політичному житті, забезпечення економічних прав та розширення можливостей, сексуального та репродуктивного здоров'я та права. Отож, ФЗП Швеції охоплює три сфери: 1) зовнішньої політики та національної безпеки; 2) співпраці та розвитку; 3) торговельної політики та просування [2].

Швеція вводить в дію та звітує про свій прогрес у сфері реалізації ФЗП через багаторічні зобов'язання та щорічні плани дій, які надають більш детальну інформацію про те, як виконуються взяті зобов'язання [9]. У підсумку, наприклад, вказують, що яскравим проявом реалізації цієї стратегії як на зовнішньому, так і на внутрішньому рівнях, є те, що Швеція у 2018 році увійшла до першої п'ятірки країн з найбільшою гендерною рівністю

в економічних можливостях та участі, успішності в освіті, охороні здоров'я та політичних можливостях на постійній основі [7].

Загалом вважають, що шведський підхід до ФЗП вважається всеосяжним, у тому сенсі, що він охоплює кілька сфер зовнішньої політики. Він також містить побутову складову. ФЗП Швеції загалом характеризується сильною інституціоналізацією, яка проявляється в різних організаційних одиницях і цілях. З іншого боку, канадський і французький підходи, наприклад, є вужчими та менш інституціалізованими: перший стосується «феміністичного співробітництва в галузі розвитку», другий лише стосується «феміністської дипломатії» [13].

Як і Швеція, декілька років потому Канада ініціювала власну Політику міжнародної допомоги феміністкам, яка була покликана продовжити реалізацію принципу гендерної рівності на міжнародній арені. Канадійці заявляють про своє бачення феміністичної міжнародної допомоги як такої, яка «прагне викоринити бідність і побудувати більш мирний, більш інклюзивний і процвітаючий світ», і «Канада твердо вірить, що сприяння гендерній рівності та розширення можливостей жінок і дівчат є найефективнішим підходом для досягнення цієї мети» [9].

Після успішного досвіду Швеції із впровадження ФЗП, у червні 2017 року Канада започаткувала Політику міжнародної допомоги феміністкам (ПМДФ). Заява про це прозвучала під час першої каденції прем'єр-міністра Джастіна Трюдо. Проте у ПМДФ не було включено сфери оборони та торгівлі, а здебільшого окреслено прихильність Канади феміністичному підходу задля допомоги розвитку країн [5]. Веб-сторінка уряду Канади, присвячена ПМДФ, містить пункт, що описує феміністичну зовнішню політику Канади так: «Феміністська зовнішня політика, яка застосовує феміністичну лінзу до всіх аспектів канадської міжнародної участі, включаючи Політику міжнародної допомоги феміністкам, входить у Канадський національний план дій щодо жінок, миру та безпеки, Інклюзивний підхід Канади до торгівлі та Нову оборонну стратегію» [5].

ПМДФ включає шість пріоритетних напрямків: 1) гендерна рівність та розширення прав і можливостей жінок і дівчат; 2) «людська гідність», що є загальним терміном, який включає доступ до медичної допомоги, освіти, харчування та своєчасного надання гуманітарної допомоги; 3) «зростання, яке працює для всіх», зосереджуючись на розширенні економічних прав і можливостей жінок, розвитку підприємництва; 4) кліматичний аспект та його вплив на життя жінок та дівчат; 5) доступ жінок до управління; 6) жінки в контексті миру і безпеки. Для цілей моніторингу та оцінки Канади у цій сфері було досліджено ключові показники ефективності в кожній із шести сфер ПМДФ, та прийнято зобов'язання щорічно збирати дані та оприлюднювати їх [5]. Канада зобов'язується співпрацювати з жіночими правозахисними організаціями та залучати чоловіків і хлопців, а також дотримується таких принципів, як правозахисний, інклюзивний, стратегічний, трансформаційний, фактологічний і підзвітності.

У березні 2019 року Люксембург публічно зобов'язався розробити феміністичний підхід до зовнішньої політики відповідно до коаліційної угоди, сформованої між трьома членами правлячої коаліції [3]. У оголошенні міністра закордонних та європейських справ визначено феміністичну зовнішню політику як таку, яка визнає права жінок як права людини та систематично захищає права жінок і дівчат (з особливим посиленням на політику та економічні права та право на сексуальне самовизначення). У ньому також йдеться про посилення представництва та участі жінок у зовнішньополітичних і оборонних структурах, а також про реалізацію програми миру та безпеки для жінок [9]. Отож, політика Люксембургу передбачає те, що країна буде сприяти дипломатичному діалогу в Європі

та в усьому світі, зокрема: соціально-політичному представництву жінок; рівним можливостям жінок, зокрема в освіті, працевлаштуванні, соціальних службах, сфері здоров'я, права на землю та власність; захисту сексуального та репродуктивного права жінок; забезпеченню прав лесбійок, геїв, бісексуалів, транссексуалів та інтерсексуалів [3].

Франція 2018 року також оновила свою Міжнародну стратегію гендерної рівності (2018–2022 рр.), посиляючись на феміністичну зовнішню політику, а через рік у статті, написаній до Міжнародного жіночого дня 2019 року, явно проголошуючи феміністську зовнішню політику. Важливо відзначити, що ініційована феміністична зовнішня політика Франції, про яку говорилося на багатьох глобальних форумах, не була опублікована в жодному загальнодоступному нормативно-правовому акті [10]. Одним із найбільш наближених документів є Стратегія гендерної рівності, яка стосується лише французької зовнішньої допомоги. Метою стратегії є «підсилення дій Франції на користь гендерної рівності», яке мають здійснюватися через п'ять «сфер втручання»: 1. Подання прикладу, включаючи зобов'язання щодо збільшення кількості жінок на керівних посадах департаментів і послів, навчання з гендерних питань для всього персоналу та систематичне включення питань гендерної рівності в стратегії міністерств. 2. Посилення політичної підтримки гендерних питань, у тому числі включення гендерних питань у всі сфери міжнародного розвитку та зовнішньої політики. 3. Краще фінансування дій щодо рівності, включаючи зобов'язання щодо того, що 50% допомоги з розвитку буде спрямовано на проекти, які мають на меті зменшення гендерної нерівності. 4. Зробити дії щодо рівності більш помітними, включаючи вказівки для персоналу міністерств та агентств щодо використання та встановлення показників для вимірювання прогресу. 5. Підтримка громадянського суспільства та обмін результатами з метою розвитку дискусії та зворотного зв'язку між неурядовими організаціями, приватним сектором, дослідницькими установами та державними органами. Крім того, стратегія окреслює 5 тематичних пріоритетів для дій щодо рівності для жінок і дівчат: доступ до послуг (включаючи освіту); доступ до економічних ресурсів і гідної роботи; доступ до прав і правосуддя та захист від насильства; участь у форумах прийняття економічних, політичних і соціальних рішень; і рівноправну участь у гарантуванні миру та безпеки [9].

До публікації цього документу французька зовнішня політика не була чітко визначена як феміністична, хоча таке трактування було вжито тільки стосовно французького мандату на підтримку прав жінок та становлення феміністичного громадянського суспільства як способу захисту інтересів Франції на міжнародній арені [10]. Отож, Франція практикує феміністичну дипломатію шляхом відстоювання гендерної рівності на міжнародних форумах, а також надала значну увагу гендерній рівності, зокрема в рамках проведення у 2019 році форуму G7 [9].

У Великобританії у березні 2018 року Лейбористська партія прийняла програму феміністської політики міжнародного розвитку, яка пропонує змінити мету міжнародного розвитку, щоб зменшити бідність і нерівність. Така політика визначає 5 пріоритетів: 1. Більш справедлива глобальна економіка, включаючи дії щодо торгівлі, оподаткування та боргової політики Великобританії та підтримки країн, що розвиваються, щодо ухилення від сплати податків; пріоритетність людини над прибутком; реформа інститутів глобального економічного управління. 2. Глобальний рух за державні послуги, включаючи збільшення витрат на охорону здоров'я та освіту, інвестиції в дослідження сектору громадської охорони здоров'я. 3. Феміністичний підхід до розвитку, включаючи потроєння підтримки низових жіночих правозахисних організацій, впровадження гендерно-трансформаційних підходів, розширення феміністичних підходів до зовнішньої політики та торгівлі, боротьбу

з гендерним насильством, підтримку сексуального, репродуктивного здоров'я та права та захист жінок-правозахисниць. 4. Розбудова миру та запобігання конфліктам, включаючи збільшення гуманітарного фінансування. 5. Діяльність щодо кліматичної справедливості та екології, включаючи відмову від усіх проектів, пов'язаних з викопним паливом, інвестування у державну відновлювану енергетику, виконання зобов'язань Великої Британії за Паризькою угодою, вплив на багатосторонні корпорації для відмови від викопного палива та тестування альтернативних економічних моделей, таких як кругова економіка [9].

У 2020 році Мексика стала останньою країною, яка запровадила феміністичний підхід до зовнішньої політики (після оголошення про це у 2019 році), але першою на півдні світу, яка це зробила. Її політика базується на правах людини та передбачає застосування гендерної перспективи в усіх сферах діяльності. Політика Мексики базується на п'яти принципах: 1. Проведення всіх аспектів зовнішньої політики з метою просування гендерної рівності та феміністичного порядку денного. 2. Досягнення гендерного паритету на всіх рівнях персоналу МЗС. 3. Боротьба з усіма формами гендерного насильства, в тому числі в міністерстві. 4. Зробити рівність видимою. 5. Практика міжсекторального фемінізму, тобто підходу, який цінує не лише права жінок, але й інші перехресні соціальні, економічні питання та питання екологічної справедливості [9]. Крім того, Мексика у своїй політиці зобов'язується виходити за рамки покращення становища жінок і чітко спрямована на реалізацію прав ЛГБТ-людей і надання пріоритету питанням, таким як сексуальне та репродуктивне здоров'я та зміна клімату.

Для України поняття «феміністична зовнішня політика» є новим і маловідомим. Необхідність збільшення присутності жінок на дипломатичній службі, як в українському спеціалізованому середовищі, так і серед дипломатів, часто включається у концепцію феміністичної зовнішньої політики. Мало говориться про те, чи одночасно створюються умови для того, щоб жінки рухалися далі кар'єрними сходами, а також те, що гендерні питання мають пронизувати всі інші державні політики – соціальну, освітню, економічну тощо, – зазначає Дарія Гайдай, віце-керівник Офісу віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції [1]. Водночас завдання гендерного мейнстрімінгу в усіх сферах наразі є одним із найбільш актуальних, яке стоїть перед українською дипломатією – як у світлі необхідності продовження внутрішніх реформ, так і в контексті співпраці з міжнародними партнерами.

Окрім цього забезпечення гендерної рівності в секторах безпеки і оборони України є «одним із головних пріоритетних напрямів національної політики у сфері євроатлантичної інтеграції», відповідно до стандартів і рекомендацій НАТО [1]. Прогрес, якого Україна досягла у сфері гендерної рівності за останні роки, в тому числі в секторах безпеки та оборони, став одним із чітких аргументів на підтримку того факту, що ми є прогресивною демократією, яка може бути рівноправним партнером із західними демократіями. Україна завжди отримувала вигоду від досягнень у цій сфері. Йдеться не лише про збільшення кількості жінок у владі. Системні зміни важливі для забезпечення рівних прав і можливостей у всіх сферах.

Висновки. Дослідники називають ФЗП «подорожжю» – вона починається з декларації та просувається через практику, інституціоналізацію та впровадження. Цьому прогресу сприяє делікатний баланс між співпрацею і консультаціями з громадянським суспільством, а також тиском і адвокацією з боку цього суспільства [11]. Тож залучення фемінізму в зовнішню політику є складним завданням, яке обмежується та ускладнюється стійкістю патріархальних структур, різними соціальними та культурними контекстами та різноманітними феміністськими інтерпретаціями. Звичайно, сьогодні немає єдиного визначення

феміністичної зовнішньої політики, існує як багато спільного, та і чимало відмінного між різними політиками, які були прийняті у різних державах, зокрема щодо того, як кожна політика оформлена, якою є її мета та завдання, як вона реалізується та якою є звітність щодо її впровадження. Однак спільним у такій практиці є те, що вона має трансформувати статус-кво як щодо гендерних норм і ролей, так і щодо політичної практики. Тобто йдеться про реальні зміни у політичній практиці, коли уряди повинні не просто проголошувати політику фемінізму, а робити її такою. Отож, ФЗП кидає виклик традиційним способам мислення та політичним моделям, заохочує до переоцінки політичних пріоритетів та їх узгодженості та потенційно може сприяти політичним інноваціям [13].

Здебільшого феміністичні зовнішні політики країн стосуються як роботи відповідних агенцій, так і їх внутрішньої політики та практики. Не слід забувати й про громадянське суспільство, яке все більше мобілізується навколо концепції ФЗП та виступає за те, щоб їхні уряди запровадили ФЗП як стратегію просування зобов'язань щодо гендерної рівності. У Швеції, Франції, Канаді, США, Німеччині та Великій Британії створено робочі групи та коаліції громадянського суспільства, які зосереджені на ФЗП. Також було створено глобальну коаліцію прихильників для просування транснаціональних дій щодо прийняття ФЗП на національному та регіональному рівнях [11].

Усі феміністичні зовнішні політики держав розроблені з точки зору дотримання прав людини, вкорінених в універсальних принципах прав і гідності людини, і багато з них містять конкретні посилання на міжнародні зобов'язання та договори з прав людини. Загалом ці зобов'язання впроваджуються через загальні тематичні сфери, зокрема: запобігання насильству щодо жінок і дівчат, мир і безпека жінок, участь жінок у політичному житті, розширення економічних можливостей жінок і зміна клімату. Відтак, ключові положення ФЗП спрямовані на розширення зусиль щодо використання інструментів зовнішньої політики для просування інтересів жінок і маргіналізованих груп, а головню викриття порушень їх прав на національному та глобальному рівнях [12].

Питання феміністичної зовнішньої політики є актуальним для України сьогодні на двох рівнях: внутрішні процеси та взаємодія з міжнародними партнерами. Враховуючи сучасні світові тенденції та пріоритети, з якими стикається українська та світова дипломатія, **перспективними видаються дослідження** не лише прогендерних норм та феміністичних цілей, які декларуються, приймаються та практикуються у зовнішній політиці різних країн, а й проблем ініціювання та втілення української феміністичної зовнішньої політики, у рамках якої буде надаватись висока пріоритетність таким питанням, як захист прав людини, інклюзія, гендерна рівність, боротьба з сексуальним та гендернозумовленим насильством, захист маргінальних груп тощо.

Список використаної літератури

1. Гербер, Є., Шелест, Г. (2023). Чи готова Україна до феміністичної зовнішньої політики? *Українська призма*. URL: <http://prismua.org/wp-content/uploads/sukr-final.pdf> (дата звернення: 21.09.2023).
2. A Feminist Government (2018). *Government of Sweden*. October 3. URL: <https://www.government.se/government-policy/a-feminist-government/> (дата звернення: 21.09.2023).
3. Accord de coalition 2018–2023 (2018). *Government of Luxembourg*. September 16, 2021, URL: <https://gouvernement.lu/en/publications/accord-coalition/2018-2023.html> (дата звернення: 21.09.2023).
4. Aggestam, Karin, True Jacqui (2020). Gendering Foreign Policy: A Comparative Framework for Analysis. *Foreign Policy Analysis*, 16: 143–162.

5. Canada's Feminist International Assistance Policy (2018). *Government of Canada*. URL: http://international.gc.ca/world-monde/issues_developmentenjeux_developpement/priorities-priorites/policy-politique.aspx?lang=eng (дата звернення: 21.09.2023).
6. Cheung, Jessica, Gürsel, Dilek, Kirchner, Marie Jelenka, Scheyer Victoria (2021). Practicing Feminist Foreign Policy in the Everyday: A Toolkit. *The Heinrich Böll Foundation*. URL: https://eu.boell.org/sites/default/files/2021-11/211112_WILPF_FFP_Toolkit.pdf (дата звернення: 21.09.2023).
7. Conceptualizing feminist foreign policy: notes for Mexico (2020). *Centro de Investigación Internacional*. URL: https://genderandsecurity.org/sites/default/files/CII_-_Conceptualizg_FFP_Notes_for_Mexico.pdf (дата звернення: 21.09.2023).
8. Feminist foreign policies: an introduction (2022). *In brief. UN Women*. URL: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2022-09/Brief-Feminist-foreign-policies-en.pdf> (дата звернення: 21.09.2023).
9. Feminist foreign policy in practice. Comparative analysis of country frameworks (2020). *Policy Brief. International Women's Development Agency (IWDA)*. URL: <https://iwda.org.au/assets/files/Comparative-analysis-of-feminist-foreign-policies.pdf> (дата звернення: 21.09.2023).
10. Five goals for fighting inequality (2018). *Government of France*. February 22. URL: <https://www.elysee.fr/en/g7> (дата звернення: 21.09.2023).
11. Gill-Atkinson, Liz, Ridge, Alice (2021). Trajectories towards feminist foreign policy. *International Women's Development Agency (IWDA)*. URL: https://iwda.org.au/assets/files/IWDA_FFPTrajectoriesReport_Web.pdf (дата звернення: 21.09.2023).
12. Ridge, Alice, Lambert, Caroline, Crawford, Joanne, Clement, Rachel, Thompson, Lyric, Gammage, Sarah, and Goetz Anne Marie (2019). Feminist Foreign Policy Key Principles & Accountability Mechanisms. *International Women's Development Agency (IWDA)*. URL: <https://iwda.org.au/assets/files/Feminist-Foreign-Policy-Discussion-Summary-IWDA-ICRW-NYU.pdf> (дата звернення: 21.09.2023).
13. Zilla, Claudia (2022). Feminist Foreign Policy: concepts, core components and controversies. *SWP Comment*. URL: https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2022C48_FeministForeignPolicy.pdf (дата звернення: 21.09.2023).

A FEMINIST FOREIGN POLICY: SPECIFIC FEATURES OF THE IMPLEMENTATION IN UKRAINE AND THE WORLD

Lesia Dorosh, Yulia Vaida

Lviv Polytechnic National University,

Institute of Humanitarian and Social Sciences

Department of Political Science and International Relations

St. Bandera str., 12, 79013, Lviv, Ukraine

The article analyzed the tendencies to promote gender equality and women's empowerment in foreign affairs, which are expressed in the formation and implementation of feminist foreign policy. It is emphasized that this is a transformation of foreign policy practice in favour of women and girls around the world, which has an impact on the country's diplomacy, defence and security cooperation, international aid, trade, climate security, immigration policy, etc. The author analyzes the experience of implementing feminist foreign policy and gender equality strategies in Sweden, Canada, France, Mexico, Luxembourg, and Ukraine. It is indicated that the declaration and adoption of feminist foreign policy in different countries is conditioned by five factors: individual political will and high-level leadership; governmental practices and values; domestic policy; relations between countries that are in close geographical proximity or share

the same values; and global norms and mechanisms that promote gender equality and women's rights. It is emphasized that today there is no single definition of feminist foreign policy, there are many similarities and many differences between different policies adopted in different countries, in particular, how each policy is designed, what are its goals and objectives, how it is implemented and what is the reporting on its implementation. It is argued that the concept of "feminist foreign policy" is new and little known in Ukraine. At the same time, given the current global trends and priorities faced by Ukrainian diplomacy, it is important to initiate and implement a Ukrainian feminist foreign policy, which will give high priority to such issues as human rights protection, inclusion, gender equality, combating sexual and gender-based violence, protection of marginalized groups, etc.

Key words: feminist foreign policy, gender equality, diplomatic service, Ukraine, reforms.

УДК 327:341.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.32>

ВІЙСЬКОВА ДОПОМОГА США УКРАЇНІ У ПРОТИДІІ ЗБРОЙНІЙ АГРЕСІЇ РОСІЇ У 2014–2023 РР.

Ольга Івасечко, Павло Лопушанський

Національний університет «Львівська політехніка»,

*Інститут гуманітарних і соціальних наук, кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна*

У статті з'ясовано, що від початку збройної агресії росії проти України у 2014 по 2022 роки зі сторони США не було усвідомлення української безпеки як принципового елементу європейської безпеки і вторгнення до Криму та Донбасу як загрози більшій частині Європи. Доказується, що повномасштабний наступ росії на Україну 24 лютого 2022 р. став переломним моментом надання масштабної і найбільшої військової допомоги США Україні, який триває дотепер. Вказано, що контекст російсько-української війни є значно ширшим за відносини України та росії і охоплює спектр геополітичних векторів розвитку України, росії і США та впливає на міжнародну безпеку загалом. Тому надання військової допомоги США є цілком обґрунтованим процесом в умовах, що склалися.

З'ясовано, що від початку російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року, Конгрес США ухвалив три пакети допомоги Україні на суму 68 мільярдів доларів, які складаються з чотирьох елементів: короткострокової та довгострокової військової підтримки; військових операцій США, загальної підтримки Міністерства оборони. Охарактеризовано проблеми і перспективи надання військової допомоги США Україні в умовах російсько-української війни. Визначено ряд факторів, які відображають глобальну роль США у наданні військової допомоги Україні і засвідчують її подальші перспективи. Зроблено висновок про те, що від позиції та військової підтримки США залежить динаміка і розвиток російсько-української війни і, що важливо – перемога України. США цілком обґрунтовано сконцентрували свою зовнішню політику на посиленні обороноспроможності України, її захисті, питаннях міжнародної безпеки і військовій допомозі.

Ключові слова: військова допомога, оборонний потенціал, російсько-українська війна, стратегічне партнерство, військові операції, світовий порядок, геополітична конкуренція, військова техніка, військові засоби, рекапіталізація.

Російсько-українська війна нині детермінує розвиток всієї міжнародної системи. США, як і більшість держав засудили неспровоковану і протиправну війну росії проти України, надають Києву військову допомогу для захисту і деокупації територій. В цьому контексті особливо актуальним є дослідження військової допомоги США Україні, адже саме від позиції та військової підтримки США залежить динаміка і розвиток російсько-української війни і, що важливо, – перемога України.

Військова допомога США Україні нині є найбільшою в історії і надається прискорено з метою зменшення експансіоністських намірів росії, а також -сприяння подальшій міжнародній безпеці. Головним мотивом надання військової допомоги США Україні також є беззаперечне право України на свій захист. Відповідно до своєї зовнішньополітичної стратегії США, в якій стверджується їх глобальна роль у світі, США розглядають росію, як свого найбільшого геополітичного ворога і наданням військової допомоги Україні прагнуть максимально її послабити.

У науковій літературі немає уніфікованого визначення поняття «військової допомоги». Найпоширенішим визначенням військової допомоги є її розуміння як допомоги країні-союзнаку чи партнеру в оборонних зусиллях або для збереження контролю над власною територією. Деякі країни отримують військову допомогу для боротьби з повстанцями. З цією метою військова допомога може надаватися у формі кредитів для закупівлі зброї та обладнання у країні-донора.

На нашу думку, найбільш доцільним є визначення військової допомоги як форма військової співпраці, що використовується з метою зміцнення оборони держав, які не в змозі самостійно забезпечити власну безпеку або захистити свої геополітичні інтереси і передбачає міждержавну допомогу для військових на безоплатній або пільговій основі [7].

США послуговуються відповідними програмами, за допомогою яких надходить військове фінансування до інших країн, України також і, які надають іноземним державам військову та пов'язану з нею допомогу, а також безпосередньо та опосередковано здійснюють поставки зброї. З поміж них наступні [18]:

– Програма зовнішнього військового фінансування (*Foreign Military Financing (FMF)*), яка надає гранти на придбання оборонного обладнання США, послуг і навчання.

– Підтримка миротворчих операцій (*PKO*), що надає добровільну підтримку міжнародній миротворчій діяльності. Програма передбачає надання фінансування міжнародних операцій та навчання поза межами ООН у відповідь на кризу в окремій країні.

– Програма міжнародної військової освіти та підготовки (*IMET*), яка пропонує військову підготовку на грантовій основі для іноземних військових.

Доцільно звернути увагу й на такі програми: Регіональна програма стипендій з питань боротьби з тероризмом (*CTFP*); Фонд підтримки економіки (*ESF*); Програма військової допомоги (*MAP*); Допомоги у боротьбі з наркотиками; Програми нерозповсюдження, боротьби з тероризмом, розмінування та пов'язані програми; Допомоги незалежним державам колишнього Радянського Союзу (*FSA*).

В умовах протистояння України збройній агресії Росії міжнародну допомогу варто розглядати як «відносини між народами і країнами, що виражаються у сприянні Україні забезпечувати реалізацію національних інтересів, у тому числі, надавати відсіч збройній агресії, що виявляється у наданні матеріальної та нематеріальної підтримки Україні через відповідні державні інституції (центральні органи виконавчої влади)» [4, с. 54].

Надання США Україні військової допомоги, зокрема товарів та техніки військового призначення, відбувається на основі як розглянутих вище, так і нових програм, а саме:

– Програми *FMF (Foreign Military Financing)*, яка є основною у підтримці України з боку США і завдяки якій здійснюється фінансова допомога Україні для купівлі військової техніки, майна та послуг союзникам США.

– Програми *ERI (European Reassurance Initiative)*, яка фінансується Міністерством оборони США і спрямована на збільшення американської присутності в Європі задля імплементації безпеки. Програма започаткована у червні 2014 р. за ініціативи тодішнього президента США Б. Обами.

– Програми *USAI (Ukraine Security Assistance Initiative)*, яка передбачає фінансування Міністерства оборони США для підвищення спроможності України ефективніше захищатися від російської агресії шляхом подальшого навчання її Збройних сил, обладнання та консультативних ініціатив.

Важливо, що США щороку витрачають мільярди доларів на військову допомогу країнам у всьому світі, найперше, з метою зміцнення їхньої національної безпеки та посилення американського впливу. В цьому аспекті науковці пропонують декілька конкуруючих теорій/моделей щодо впливу військової допомоги:

1. *Зброя для впливу.* Ця теорія передбачає, що із збільшенням військової допомоги США рівень співпраці з іноземним урядом зростатиме. Відповідно, влада США повинна продовжувати надавати військову допомогу тим країнам, які з ними співпрацюють, і зменшувати або припиняти військову допомогу, якщо уряди не підтримують зовнішньополітичні позиції США [21, с. 279].

2. *Теорія самотньої супердержави.* Ця теорія стверджує, що залежність від могутньої держави може підживлювати непокору. Уряди, які отримують значні обсяги військової допомоги, можуть стримувати свою співпрацю із США або навіть відкрито кидати їм виклик, намагаючись не стати «американськими маріонетками». Лідери держав-реципієнтів прагнуть уникнути уявлення про те, що їхня зовнішня політика диктується іноземною державою [21, с. 280].

3. *Теорія зворотного левериджу.* Ця теорія припускає, що потужна держава може також стати залежною від країн, яким вона допомагає. Відповідно до цього, обсяг військової допомоги, наданої іноземному уряду, відображає міру залежності США від цієї країни – у таких речах, як експорт нафти, розвідка, бази для військ і військова співпраця. Тому в країні, яка отримує допомогу, може бути легше отримати військову допомогу деінде, ніж у США, знайти такого ж цінного стратегічного партнера. Замість того, щоб спонукати до виконання зобов'язань, щедра військова фінансування США ризикує створити сильних клієнтів, які зможуть ігнорувати інтереси США та протиставляти їх іншим державам [21, с. 281].

Україна, яка впродовж тривалого часу була «буферною зоною» між ЄС та НАТО а, наблизившись в своїх інтеграційних процесах до ЄС, наштовхнулася на жорстоку і агресивно-воєнну реакцію росії, що обумовило посилення міжнародної реакції, особливо США. Відомо, що статус наддержави США завжди давав змогу як об'єктивно, так і ціленаправлено впливати на міжнародні процеси в багатьох країнах світу та займати місце гегемону в міжнародних відносинах. Відповідно до базових засад зовнішньополітичної стратегії США («Стратегії національної безпеки США» (СНБ-2022)), її всеохопність та глобальний вимір ґрунтуються на трьох концептуальних засадах:

1) концепції «жорсткої» гегемонії, за якої США розглядаються як держава, яка може гарантувати стабільність світового порядку, зокрема, завдяки своїм військовим засобам та можливостям, а також – своєму впливу на інших міжнародних акторів;

2) концепції «ліберальної» гегемонії, яка передбачає свого роду месіанську роль США у світі та доцільність визнання лідерства США іншими державами, насамперед через їхню розвинену ринкову економіку та демократію;

3) ліберально-реалістської концепції, яка відкидає ідею єдиного лідерства США і обґрунтовує потребу їх «вбудови в існуючий світовий порядок» з метою збереження багатопольярного світу [8, с. 75].

Підкреслимо, що СНБ-2022 США є основним документом стратегічного планування, який президент Дж. Байден презентував 12 жовтня 2022 р., і в якому містяться головні концептуальні підходи щодо зовнішньої політики США, а також обґрунтування надання військової допомоги Україні.

Особливе місце в СНБ-2022 приділено Україні через військове втручання росії на її територію та імперіалістичну зовнішню політику її керманів з метою перебудови міжнародного порядку на свій лад. Підкреслено, що США не лише підтримують Україну, а й згуртовують міжнародну спільноту проти загроз, які продукує росія [23, с. 26].

В СНБ-2022 окреслено такі основні форми реагування на війну росії проти України та загрози з боку рф у цілому: США продовжать підтримувати Україну в її боротьбі;

продовжуватимуть створювати та поглиблювати коаліцію з союзниками та партнерами, щоб запобігти заповіданню росією подальшої шкоди європейській безпеці, демократії та інститутам»; США не дозволять росії чи будь-якій іншій державі досягти своєї мети шляхом застосування чи загрози застосування ядерної зброї»; США зацікавлені у відновленні механізмів європейської безпеки, зруйнованих внаслідок дій Росії [9].

Слід також зазначити, що співробітництво у сфері безпеки і оборони України та США здійснюється в рамках триєдиного завдання Сил оборони України, а саме: 1) стримування російської агресії та створення умов для відновлення територіальної цілісності України; 2) реформування оборонної сфери відповідно до принципів та стандартів НАТО; 3) імплементація закріпленого в Конституції України та Стратегії національної безпеки України прагнення України бути членом ЄС та НАТО. В цьому аспекті зазначимо, що Україні надано статус Партнера НАТО з розширеними можливостями [5].

Звернемо увагу на те, що підґрунтям співпраці України та США у військово-політичній сфері з 1991 по 2014 роки є такі нормативно-правові акти: «Меморандум про взаєморозуміння та співробітництво в галузі оборонних та військових відносин між Міністерством оборони України та Міністерством оборони США», програма військової співпраці «Партнерство заради миру», «Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї», «Хартія Україна-США про стратегічне партнерство».

В період з 2014 до 2022 роки між Україною та США було прийнято такі нормативні документи:

– «Акт про підтримку свободи України 2014» («Ukraine Freedom Support Act of 2014»), який в контексті початку воєнних дій дав змогу США надати військову, оборонну та енергетичну допомогу Україні.

– «Про введення санкцій проти Російської Федерації з метою забезпечення додаткової допомоги Україні, а також для інших цілей». Зокрема на підставі цього закону Україні надано статус «союзника США поза НАТО» [3].

– «Стратегії національної безпеки України», яка затверджена Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015, в якій закріплено, що зовнішньополітична діяльність України у сфері гарантування національної безпеки держави спирається на політику європейської і євроатлантичної інтеграції та здійснюється на глобальному, регіональному, субрегіональному рівнях [6].

І, нарешті, в період після 2022 року, військова допомога Україні зі сторони США має таку нормативну основу:

– «Закон про додаткові асигнування Україні на 2022 рік», який Дж. Байден підписав 21 травня 2022 року, передбачає додаткові надзвичайні асигнування на 2022 рік федеральним агентствам для реагування на ситуацію в Україні і для надання військової допомоги Україні. Зокрема, цим законом передбачено виділення 40,1 млрд дол. для забезпечення «заходів у відповідь на російське вторгнення в Україну» [2].

– «Закон про безперервні асигнування та додаткові асигнування в Україні на 2023 рік», який передбачає підтримку України в умовах відсутності затвердженого державного бюджету США на 2023 фінансовий рік, який розпочався з 1 жовтня 2023 року. Але фінансова система у США працює так, що до 16 грудня цього року країна ще має час на обговорення державних витрат у 2023 році. Протягом цих 2,5 місяців усі проекти федерального уряду залежать від документу про тимчасове фінансування. Одним з пунктів документу передбачається виділення 12,3 мільярда доларів Україні на військову та фінансову підтримку [12].

– «Закон про ленд-ліз на захист демократії в країні 2022 року» («Ukraine Democracy Defense Lend-Lease Act of 2022»), що був підписаний 9 травня 2022 року і став справді історичним. Зауважимо, що ленд-ліз (з англ. lend – «позичати» і lease – «здавати в оренду») – державна програма США. Закон про ленд-ліз вперше формально набрав законної сили ще 11 березня 1941 року [22].

Розглядаючи військову складову українсько-американських відносин, варто виділити такі аспекти:

По-перше, як вже зазначалось, наприкінці 2014 р. Конгрес США прийняв «Акт на підтримку свободи в Україні», який по-суті зобразив практичне ставлення США до «гібридної війни» РФ в Україні. Відповідно до цього акту, Україні, Молдові та Грузії було запропоновано статус «основних союзників» США поза членством у НАТО й передбачалась військова допомога у вигляді поставки озброєння, яка однак мала рекомендаційний характер [9, с. 122].

По-друге, треба вказати й на те, що до 2022 року США сподівались, що військовий конфлікт в Україні вирішиться завдяки підписанню Мінських угод або ж Україна та Росія вирішать свої суперечності на двосторонньому рівні. Керівництво США наголошувало на розв'язанні конфлікту дипломатичним шляхом. Саме тому позиція тодішнього президента США Б. Обами щодо постачання Україні зброї загалом була негативною. Натомість уряд США вирішив сприяти зміцненню безпеки України, що варто оцінити як позитивний крок їхніх безпекових відносин.

По-третє, слід пригадати, що тодішній президент України П. Порошенко наголошував на необхідності комплексної реформи Ради Безпеки ООН заради підтримки миру і безпеки в Україні і світі, у зв'язку з чим в Атлантичній раді США було організовано дискусію «Чи повинні США озброювати Україну?», в якій взяли участь колишні дипломати США (Дж. Хербст, А. Вершбоу, І. Даалдер), політичні експерти та науковці (В. Ругер, М. О'Хенлон, Р. Менон). В її рамках було конкретизовано зміст Будапештського меморандуму 1994 року і вказано, що цей документ «насправді не надає Україні гарантій захисту її територіального суверенітету з боку підписантів» і «підписання меморандуму не означає, що США готові прийти на допомогу Україні, якщо на неї буде здійснено військовий напад» [9, с. 123]. Відповідно, адміністрація Б. Обами всіяко відкладала рішення про постачання військової допомоги Україні у формі летального озброєння, а концентрувалась переважно на: 1) згуртуванні НАТО; 2) зміцненні його східного флангу; 3) підтвердженні гарантій безпеки для країн Балтії та Причорномор'я.

Натомість для України імплементація її зовнішньої політики зводилась до таких пріоритетів: 1) забезпечення постійної міжнародної підтримки суверенітету та територіальної цілісності України, включно із невизнанням анексії Криму; 2) переорієнтування економіки в бік Європи і пошук міжнародної допомоги для покращення економічного становища країни; 3) переконання міжнародної спільноти, а також США надати Україні військову допомогу.

Можемо стверджувати, що зі сторони США не було усвідомлення: української безпеки як принципового елемента європейської безпеки; вторгнення до Криму та Донбасу як загрози більшій частині Європи [19, с. 128–133].

Загалом, в період з 2014 до 2021 років США надали Україні 2,5 мільярда доларів військової допомоги [15]. Однак, в цей час більшість американських політиків і науковців вважали, що постійна допомога США Україні у військовій сфері сприяє продовженню конфлікту і посилює напруженість між США з росією. З огляду на це, надання військової допомоги відбувалось з особливою обережністю – зводилось переважно до проведення військових навчань і надання не летальної оборонної зброї. Президент Дж. Байден на

зустрічі з президентом України В. Зеленським у Білому домі у вересні 2021 року підтвердив прихильність США територіальному суверенітету України. Їхня зустріч засвідчила, що США має намір продовжувати політику двох його попередників: надання Україні часткової військової допомоги та підтримка її можливого вступу до НАТО.

США з-поміж усіх інших країн-донорів та партнерів надала найбільшу, хоча й недостатню, допомогу Україні щодо підвищення її обороноздатності та модернізації ЗСУ. Попри це, політика США щодо гібридної російської війни в Україні була спрямована на зниження ризику війни з росією і покращенням відносин з нею. Переломним моментом стало повномасштабне вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року, внаслідок якого спостерігаємо трансформацію надання військової допомоги Україні з боку міжнародних партнерів, США також.

Пояснюючи причини російсько-української війни західні аналітики трактують вторгнення росії в Україну як: 1) кульмінацію зростаючого невдоволення кремля експансією НАТО після холодної війни на колишню радянську сферу впливу; 2) результат страху путіна, що Україна продовжуватиме розвиватися до сучасної демократії західного зразка. В цьому контексті досить відомим є вислів колишнього радника з питань національної безпеки США З. Бжезінського, який ще на початку 1994 року описав стабільну Україну як критичну протизвагу Росії [17].

Від початку російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року, Конгрес США ухвалив три пакети допомоги Україні, загальна сума яких становить 68 мільярдів доларів [13]: 1-й пакет березні 2022 року (13,6 мільярда доларів), в який було включено асигнувань у 1,5 трильйона доларів на 2022 фінансовий рік; 2-й пакет у травні 2022 року (40 мільярдів доларів), який містив основну частину допомоги, був окремим законопроектом; 3-й пакет у вересні 2022 року (13,7 мільярда доларів) був доданий до активної резолюції. Він був розроблений для надання допомоги до грудня, коли Конгрес розглядатиме законопроекти про асигнування на весь рік.

Військова допомога в трьох прийнятих Конгресом пакетах складається з чотирьох елементів.

1. *Короткострокова військова підтримка (17 мільярдів доларів)*: включає передачу зброї, як зброї США, так і тієї, що закуплена у союзників, навчання українського військового персоналу та обмін розвідданими. Значна частина цього фінансування надходить через Українську ініціативу сприяння безпеці (USAI), яка діє як переказний рахунок. Технічно асигнування охоплюють лише обладнання для зворотної засипки, надіслане в Україну, а не саме обладнання, але вони тісно пов'язані.

2. *Довгострокова військова підтримка (10,4 мільярда доларів)*: це гроші, які Україна може використати для закупівлі нової зброї, здебільшого у США, а також з інших країн. Проте цю зброю потрібно виготовити, тому часто виникає затримка в її постачанні. Через це виникають неточності, пов'язані із заявами Міністерства оборони, в яких стверджується, що США «передали» Україні певну кількість військового обладнання.

3. *Військові операції США (\$9,6 млрд)*: навесні США направили близько 18 тис. військових до Європи для зміцнення оборони та стримування росії. Ці розгортання коштують більше, ніж було заплановано в бюджеті Міністерства оборони.

4. *Загальна підтримка Міністерства оборони (1,2 мільярда доларів)*: охоплює широкий спектр заходів, деякі з яких лише побічно пов'язані з Україною, щоб підготувати Міністерство оборони до майбутніх конфліктів [13].

Значна частина військової допомоги спрямована на забезпечення систем озброєнь, навчання та розвідувальні дані, необхідні українським командирам для захисту від росії.

Багато західних аналітиків переконані, що військова допомога, надана США та іншими союзниками, матиме ключову роль в обороні України та її контрнаступі проти росії [10].

Нині лідери США та союзники одностайно вважають: вторгнення росії жорстокою та незаконною агресивною війною на кордоні з НАТО; прагнуть унеможливити реваншистські цілі президента росії; мінімізувати вплив Китаю та Ірану на перебіг російсько-української війни. Надання такої потужної військової допомоги, де-факто, є: 1) практичним засвідченням підтримки територіальної цілісності України; 2) реакцією США на грубе порушення норм міжнародного права і спроби змінити світовий порядок не на користь демократичного світу.

Попри це, на думку військово-політичного експерта М. Бергмана, треба розуміти, що поки російські збройні сили не розпадуться чи не зміниться політичний режим у росії, Україні доведеться продовжувати озброюватися, щоб далі воювати, або рекапіталізувати та модернізувати свою армію аби підготуватися до можливої російської агресії в майбутньому. Україні також потрібно постійно поповнювати боєприпаси, рекапіталізувати свої сили західним обладнанням, адже західні танки, які відправляються в Україну, зазнають втрат і потребуватимуть заміни. Це вимагає постійної участі та поповнення запасів з боку США [11].

Щодо теперішньої передачі озброєнь, то у вересні 2023 року Президент України В. Зеленський повідомив про появу в Україні першої партії танків Abrams. Загалом США пообіцяли у межах співпраці передати 31 одиницю такої техніки. Українські військові вже проходили навчання на танках Abrams впродовж декількох місяців у Німеччині. Тому у найближчий час вони послужать підсиленням наступальних можливостей нашої армії на полі бою [1].

Варто виділити і подальшу перспективу надання Україні з США ракет ATACMS. Поки це рішення з американської сторони перебуває в стані обговорення. Є досить багато модифікацій таких ракет, а саме: ATACMS Block I, ATACMS Block IA, ATACMS Block IVA, ATACMS-P, модернізований TACMS. Це доволі потужна зброя, яка може вражати: об'єкти ППО, командні пункти, вузли зв'язку, пускові установки ракет, склади з боєприпасами тощо. Передача будь-якої з модифікацій ракет залежить від ситуації на фронті та звичайно військової оцінки бойових дій зі сторони Сполучених Штатів.

Трансформація надання військової допомоги Україні з боку США після масштабної інтервенції Росії в Україну полягає у наданні більш потужних військових засобів, зокрема наступального спрямування з метою протистояння російській агресії, а також – у наданні фінансових ресурсів для її закупівлі. За цей час, у порівнянні з попереднім періодом, відбулась зміна підходу щодо військової підтримки, особливою якою є надання Україні необхідної військової допомоги як для оборони, так і для здійснення контрнаступальних дій. Суттєво збільшились і обсяги військової допомоги. Після вторгнення росії 24 лютого 2022 року Україна стала найбільшим одержувачем зовнішньої допомоги США. Це свідчить про зацікавленість США вирішити конфлікт саме на полі бою, а не дипломатичним шляхом, який не притаманний росії.

Варто розуміти, що надання військової допомоги Україні для США має й ряд проблем як у внутрішньому, так і зовнішньому аспектах. На нашу думку, доречно зосередитись на таких проблемах/ризиках:

1. *Військова допомога Україні спричинює більшу ескалацію США та росії.* Як вже зазначалось, цього побоювались очільники США ще з початку збройної агресії росії проти України. В нинішній риторичі росії це особливо помітно. Де-факто, військову підтримку України з боку США росіяни прирівнюють до участі США у війні. Зокрема, нещодавня

передача США Україні більш досконалих систем з більшою дальністю (Німагс, вертольотів, БПЛА), які можуть досягати і російської території, сприймаються особливо провокаційно.

2. *Військова допомога США Україні посилює зростання геополітичної конкуренції.* Російсько-українська війна відбувається в контексті геополітичних інтересів великих держав, зокрема йдеться про зростання суперництва США та Китаю. Тому слід розуміти, що важливою проблемою надання військової допомоги Україні є ймовірність конфлікту США з Китаєм, який може використати російсько-українську війну на свою користь у протистоянні із США, а саме – шляхом вторгнення Китаю на Тайвань. Крім того, є побоювання, що росія може посилити військові дії в Україні за допомогою Китаю. Адже Китай активно розглядає можливість надання військової підтримки росії, включаючи зброю та боєприпаси, щоб допомогти їй у війні проти України [20].

3. *Російсько-українська війна є ознакою зміни світового порядку.* В науковій літературі домінують уявлення про кінець світового порядку, сформованого після холодної війни. Власне, російське вторгнення в Україну є яскравим свідченням цього. Якщо США та ЄС тривалий час вважали себе головними промоутерами міжнародного порядку, який, як вони сподівалися, з часом охопить більшу частину світу. То сьогодні існує небезпека, що Китай і росія нарощуватимуть військову силу з метою стати домінуючою силою в Азії.

4. *Військова допомога США Україні сприяє тіснішій співпраці між Китаєм і росією, що своєю чергою, ставить нейтральні країни перед дилемою.* Голосування в Генеральній Асамблеї ООН щодо російського вторгнення це ілюструють. Більшість членів ООН (141) підтримали початкову резолюцію із засудженням вторгнення. Лише 5 країн проголосували проти резолюції, 35 утрималися, а 12 не брали участі. У 2023 році, в річницю вторгнення, подібна постанова дала майже ідентичний результат. Така широка підтримка не була дивною, оскільки росія порушила два основні принципи Статуту ООН: незастосування сили та територіальну цілісність держав. Але ініціатива призупинити росію з Ради ООН з прав людини було прийнято набагато вужче у квітні 2022 року, оскільки багато країн, що розвиваються, не проголосували за це. Той факт, що санкції проти Росії запровадили лише близько п'ятдесяти країн, також свідчить про небажання нейтральних країн протистояти росії [16].

5. *Військова допомога США Україні сприяє зростанню внутрішнього політичного опору в США щодо продовження її надання Україні.* У США є певна кількість політичних діячів, серед яких М. Тейлор Грін, які зайняли абсолютно негативну позицію щодо надання військової допомоги Україні: «За республіканців жодного пенні не піде в Україну»; «Наша країна на першому місці», а також твіт, у якому йшлося про те, що: «Ми повинні припинити дозволяти Зеленському вимагати гроші та зброю від платників податків США, поки він намагається втягнути нас у Третю світову війну. Україні більше грошей немає. Настав час закінчити цю війну і вимагати миру» [14].

До перспектив для США внаслідок надання військової допомоги Україні Е. Кордесман відносить:

– війна в Україні стала еквівалентом проксі-війни з росією, і війни, яку можна вести без жодних військових втрат США, яка об'єднує більшість світових демократій за спільну справу, яка глибоко карає Росію за її акт агресії та зміцнює всі аспекти стримування;

– росія набагато бідніша за США та їхніх союзників і вона вже платить набагато більше свого валового національного продукту та економіки для ведення війни в Україні, ніж США та їхні партнери, і Росія зазнала величезних втрат зброї, військових резервів і військового персоналу (тобто відбувається знесення глобального конкурента);

- військова допомога США наразі дозволила Україні завдати величезної шкоди загальній спроможності росії загрозувати Європі;
- надання військової допомоги Україні засвідчує спроможність і рішучість США, обмежує амбіції Путіна щодо відновлення великої росії, і показує іншим державам, що вони можуть довіряти США в конкуренції з Китаєм;
- сприяє відновленню США та посиленні їх ролі як фактичного лідера Заходу та інших демократичних держав;
- активізує НАТО та європейські оборонні стратегії;
- росія зараз веде жорстоку війну на виснаження як проти цивільних, так і військових цілей, тому Україна може продовжувати боротьбу лише завдяки допомозі США;
- подальше планування допомоги США має бути безпосередньо пов'язане з пошуком життєздатного мирного врегулювання, і що немає жодних практичних шансів, що такий мир може бути досягнутий на умовах, прийнятних для України, без прийняття довготривалих зобов'язань щодо підтримувати Україну, поки росія не буде змушена прийняти таке врегулювання;
- в подальшому з Україною та іншими донорами допомоги можна домовитися про те, яким має бути такий мир, координувати зусилля з метою тиску на росію, щоб вона прийняла мирні умови, прийнятні для України, і досягти спільної згоди з Україною щодо мирних умов [14].

Підсумовуючи, слід стверджувати, що масштаби військової допомоги США Україні нині досить високо оцінені і формують очікування швидкого завершення війни. Одночасно, наданням Україні масштабної військової допомоги США мають зобов'язання перед Україною, міжнародною спільнотою і своїми платниками податків, щоб ця допомога не посилала безпекових ризиків, зокрема ядерних загроз, і сприяла формуванню нового світового порядку, в якому домінуватимуть міжнародно-правові норми і право держав на свою самостійність. Подальші перспективи військової допомоги Україні тісно залежать від міжнародно-політичного контексту загалом. Передусім тому, що російсько-українська війна до певної міри є частиною стратегічного конфлікту між США та росією. Тому надання США озброєнь і військово-технічної підтримки Україні у її протистоянні росії має на меті вирішення більш стратегічних намірів, пов'язаних із зростанням конкуренції великих держав, посиленням партнерства між Китаєм і росією, а також перспективами формування нового світового порядку. США усвідомлюють, що військова допомога Україні спрямована не лише на перемогу України над росією, а й на європейську та міжнародну безпеку в цілому. З такого погляду очевидно, що в перспективі Україна потребує ще більшої військової допомоги, ніж зараз.

Список використаної літератури

1. Американські «Абрамси» уже в Україні – Зеленський. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3765822-amerikanski-abramsi-uze-v-ukraini-zelenskij.html>
2. Байден підписав закон про 40 мільярдів для України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3488721-bajden-pidpisav-zakonoproekt-pro-40-milardiv-dla-ukraini.html>
3. Дутко В. Воєнно-технічна співпраця України та США. URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2022/02/vojenno-techniczna-spivpraca-ukraini-ta-ssza/>
4. Лойшин А., Ясенко С., Косарецький Є., Бойко Р. Сутність ключових понять у сфері міжнародної допомоги, наданої для зміцнення обороноздатності України. Міжнародне співробітництво у воєнній сфері. 2023. № 3 (76). С. 46–57.
5. Петренко А., Кирилук Р., Буняк О. Не Джавелінами єдиними: розвиток стратегічного безпекового партнерства між Україною та США. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/10/26/7311558/>

- 6 Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070>
- 7 Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 396 с.
- 8 Тихоненко І. В. Україна у зовнішньополітичній стратегії США за адміністрації Дж. Байдена: концептуальний вимір. Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. 2023. № 1. С. 74–81.
- 9 Толстов С. В., Фесенко М. В. Цілі та пріоритети зовнішньополітичної стратегії адміністрації Дж. Байдена – аналітична записка. ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України». 2022. URL: <https://ivinas.gov.ua/viina-rt-proty-ukrainy/tsili-ta-priorytety-zovnishnopolitychnoi-stratehii-administratsii-dzh-baidena.html>
- 10 Як США нарощували військову підтримку України з початку великої війни. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/02/06/infografika/bezpeka/yak-ssha-naroshhuvaly-vijskovu-pidtrymku-ukrayiny-pochatku-velykoyi-vijny>
- 11 Bergmann M. U.S. Security assistance to Ukraine is going to get complicated. URL: <https://warontherocks.com/2023/03/u-s-security-assistance-to-ukraine-is-going-to-get-complicated/>
- 12 Bills Signed: H.R. 6833, s. 3895, s. 3969, s. 4900. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/legislation/2022/09/30/bills-signed-h-r-6833-s-3895-s-3969-s-4900/>
- 13 Cancian M. Aid to Ukraine Explained in Six Charts. URL: <https://www.csis.org/analysis/aid-ukraine-explained-six-charts>
- 14 Cordesman A. United States Aid to Ukraine: An Investment Whose Benefits Greatly Exceed its Cost. URL: <https://www.csis.org/analysis/united-states-aid-ukraine-investment-whose-benefits-greatly-exceed-its-cost>
- 15 Glaeser S. The futility of U.S. military aid and NATO aspirations for Ukraine. URL: <https://www.defensepriorities.org/explainers/the-futility-of-us-military-aid-and-nato-aspirations-for-ukraine>
- 16 Lehne S. After Russia's War Against Ukraine: What Kind of World Order. URL: <https://carnegieeurope.eu/2023/02/28/after-russia-s-war-against-ukraine-what-kind-of-world-order-pub-89130>
- 17 Masters J., Merrow W. How Much Aid Has the U.S. Sent Ukraine? Here Are Six Charts. URL: <https://www.cfr.org/article/how-much-aid-has-us-sent-ukraine-here-are-six-charts>
- 18 Military aid defined. URL: <https://new.debateus.org/military-aid-defined/>
- 19 Morelli V. L. Ukraine: Current Issues and U.S. Policy. Congressional Research Service. Jan. 3, 2017. 46 p.
- 20 Novak A. U.S. must «sustain» its involvement in Ukraine war, Secretary of State Antony Blinken says. URL: <https://www.cbsnews.com/news/ukraine-war-news-secretary-of-state-antony-blinken-us-sustain-involvement/>
- 21 Salivan P., Brock F. T., Xiaojun Li. US Military Aid and Recipient State Cooperation. Foreign Policy Analysis 7, 2011. № 3. P. 275–94.
- 22 U.S. Sends Ukraine \$400 Million in Military Equipment. URL: <https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/3318508/us-sends-ukraine-400-million-in-military-equipment/>
- 23 US National Security Strategy. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>

US MILITARY ASSISTANCE TO UKRAINE IN COUNTERING RUSSIA'S ARMED AGGRESSION IN 2014–2023

Olha Ivasechko, Pavlo Lopushanskyi

Lviv Polytechnic National University,

Institute of Humanities and Social Sciences,

Department of Political Science and International Relations

Metropolitan Andrey str., 5, 79013, Lviv, Ukraine

The work revealed that from the beginning of Russia's armed aggression against Ukraine in 2014 to 2022, the United States did not recognize Ukrainian security as a fundamental element of European security and the invasion of Crimea and Donbas as a threat to most of Europe. It is proven that Russia's full-scale attack on Ukraine on February 24, 2022 was a turning point in the provision of large-scale and largest US military aid to Ukraine, which continues until now. It is indicated that the context of the Russian-Ukrainian war is much broader than the relations between Ukraine and Russia and covers the spectrum of geopolitical vectors of development of Ukraine, Russia and the USA and affects international security in general. Therefore, the provision of US military assistance is a fully justified process in the current conditions.

It was found that since the beginning of the Russian invasion of Ukraine on February 24, 2022, the US Congress has approved three aid packages for Ukraine in the amount of 68 billion dollars, which consist of four elements: short-term and long-term military support; military operations of the United States, general support of the Ministry of Defense. The problems and prospects of providing US military aid to Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war are characterized. A number of factors that reflect the global role of the United States in providing military aid to Ukraine and testify to its future prospects have been identified. It was concluded that the dynamics and development of the Russian-Ukrainian war and, importantly, the victory of Ukraine depend on the position and military support of the USA. The USA has quite justifiably focused its foreign policy on strengthening Ukraine's defense capabilities, its protection, international security issues, and military assistance.

Key words: military aid, defense potential, Russian-Ukrainian war, strategic partnership, military operations, world order, geopolitical competition, military equipment, military means, recapitalization.

УДК 321.01

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.33>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Олег Кавецький

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна*

У статті виділено та проаналізовано особливості політичних процесів України у глобалізаційному контексті. Досліджено як глобальні економічні та політичні тенденції впливають на зовнішньополітичний вектор України та міжнародне співробітництво.

В межах глобалізаційних процесів досліджено передумови й причини трансформації політичних інститутів України. Виявлено недоліки політичної системи України, вплив радянської спадщини на стан політичних інститутів та політичної культури українського суспільства. Визначено головні напрями змін розвитку Української держави у зв'язку із поглибленням міжнародного співробітництва. В цих рамках виділено ключову роль євроінтеграції як головного аспекту впливу глобалізації на Україну. Проаналізовано реформування політичної системи, що здійснюється в Україні для відповідності європейським стандартам.

Виявлено взаємозв'язок між глобалізацією і демократією, вплив глобальних економічних організацій на політичні рішення в Україні, а також з'ясовано проблематику побудови громадянського суспільства України у відповідності до політичної культури країн-членів ЄС та його роль у контексті глобальних викликів. Визначено європейські цінності та їхню важливість для українців в умовах наближення до європейського співтовариства. Основний акцент у статті зроблено на важливості євроінтеграції як способу реагування на вплив глобалізаційних процесів. Досліджено євроінтеграційні процеси як засіб для покращення політичної системи України, зміцнення правової держави та створення умов для стабільного економічного та соціального розвитку країни. Також висвітлено виклики та перешкоди, які виникають у процесі трансформації політичної системи в умовах євроінтеграції.

З'ясовано визначальні тенденції та проблемні аспекти реалізації адаптації європейського законодавства в умовах безпекових викликів. Проаналізовано напрями розвитку та вдосконалення політичних інститутів України для побудови єдиного європейського простору.

Ключові слова: глобалізація, ЄС, політична система, політичні інститути, політичні процеси, трансформація, інтеграція, демократизація, громадянське суспільство.

Глобалізацію можна визначити як об'єктивний загальноцивілізаційний процес, який містить економічну, політичну, культурну інтеграцію, а також уніфікацію та універсалізацію структур і відносин у різних сферах суспільного життя. Важливо відзначити, що цей процес включає в себе зміцнення зв'язків між різними куточками світу, збільшення взаємозалежності національних економік, поширення загальних технологій, культурних особливостей, ідей та цінностей для всього людства. Глобалізація також охоплює стандартизацію законодавства, міжнародний поділ праці, рух капіталу та робочої сили на всій планеті. Американський соціолог Е. Тоффлер вважає, що глобалізація означає процес поширення постіндустріальної цивілізації на всій планеті, який він називає третьою хвилею.

Він передбачав, що цей процес буде визначати рівень економічного розвитку і, можливо, призведе до того, що «світ може стати владою транснаціональних корпорацій і технореволюціонерів, а національна держава втратить свій суверенітет» [14]. Глобалізація формує новий світовий порядок і новий спосіб організації світового суспільства. В цих умовах структура світового розвитку ускладнюється, змінюються цінності та норми життя людей, система взаємовідносин між ними виходить на новий рівень і виникають нові пріоритети в розв'язанні глобальних проблем. Усе це вказує на формування нового виду соціальної організації, який можна назвати глобальним суспільством.

Глобалізаційні процеси у XXI ст. здійснюють визначальний вплив на становлення, уніфікацію та функціонування економічної, правової та політичної систем України. В політичному розумінні глобалізація спрямована на посилення взаємозалежності держав з формуванням єдиного простору для досягнення спільних цілей. Г. Бельська зазначає, що глобалізація формує відкритий світовий простір, що характеризується «прозорістю кордонів» та демократизацією владно-суспільних відносин через зняття державних обмежень [2].

Характерною рисою сучасного розвитку країн в рамках глобалізації є активізація інтеграційних процесів. Не є виключенням й Українська держава, у становленні та трансформації політичної системи якої головне місце посідає процес євроінтеграції як ключовий напрям міжнародної політики та один із головних аспектів впливу глобалізації. У сучасній політичній науці питання вибору України свого власного зовнішньополітичного вектору досить повно розкрито у наукових працях вітчизняних дослідників, зокрема треба відзначити доробки В. Сльченка, П. Жука, В. Касьяна, О. Кіндратець. Науковий інтерес викликають дослідження, проведені Т. Андрущенко, В. Вакуличем, С. Костюком, А. Лавренчуком, О. Лисенком, Ж. Панченком, де розглядаються питання, пов'язані з проблемами інтеграції України в європейській структурі. Дослідження охоплюють такі аспекти, як перспективи подальшої співпраці, геополітичне положення України в процесах інтеграції, особливості політики Європейського Союзу щодо України, а також становлення та розвиток регіональних механізмів співпраці в контексті європейських інтеграційних процесів.

Питанням становлення громадянського суспільства займалися, зокрема, такі вчені як А. Колодій, В. Баркова, І. Кресіна, Т. Розова, В. Бабкін, Р. Балабан, Г. Зеленько, В. Степаненко. Треба відзначити також науковий внесок О. Ковальнової, яка у своїх дослідженнях розглядає різні аспекти європейської інтеграційної політики України. Вона проводить аналіз політико-правових і процедурних питань, пов'язаних з входженням України до Європейського Союзу. Крім того, вона визначає стратегії інтеграції та методологію оцінки демократичності політичних інститутів у країнах-кандидатах на вступ до ЄС [7]. Окрему увагу заслуговує колективна монографія «Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні», в якій досліджуються актуальні питання проведення адміністративної реформи в Україні в контексті реалізації Концепції адміністративної реформи та стратегічних цілей українського суспільства. У цій праці також з'ясовуються проблеми та оптимальні напрями подальшого розвитку системи державного управління з урахуванням досвіду реформ публічного управління в країнах Центральної та Східної Європи [6].

Дослідження проблематики глобалізації та впливу міжнародного співробітництва на політичні процеси в Україні дозволяє виокремити кілька важливих глобальних тенденцій, які значно впливають на трансформацію політичної системи України. Перша з цих тенденцій пов'язана з демократією, яка має переважаче значення на міжнародній арені, а отже, суттєво впливає на політичне життя українського суспільства. Глобальні демократичні цінності, які мають універсальний характер, відіграють ключову роль у цьому процесі. Сама глобальна демократія є відносно новим явищем, яке з'явилося внаслідок глобалізаційних

процесів. Вона представляє собою створення та реалізацію системи політичних цінностей, яка може бути впроваджена на рівних умовах у будь-якому суспільстві, незалежно від його геополітичного розвитку та внутрішньої чи зовнішньополітичної стратегії.

Своєю чергою, глобальна демократія забезпечує сприяння створенню демократичних інститутів та функцій для прискорення розвитку держави. У цьому контексті визнання Україною Європейської Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, її членство в Раді Європи, а також активна участь у діяльності Венеціанської комісії «За демократію через право», є механізмами, що сприяють впровадженню єдиного напрямку у формуванні демократичних цінностей. Це призводить до глобального зближення країн, які спільно реалізують універсальні демократичні принципи.

Друга тенденція полягає у так званому «наздоганяючому» типі розвитку, що виражається у прагненні України зрівнятися із найрозвинутішими країнами світу. У політичному контексті це означає перехід від неправового до правового типу держави, формування громадянського суспільства, забезпечення стабільності демократичних інститутів, верховенство права.

У рамках глобалізації змістовного переосмислення зазнає інститут національної держави. Світова економічна криза змушує об'єднану Європу ширше застосовувати принцип субсидіарності. Для колективного порятунку євроспільноти управлінські органи Європейського Союзу вимагають в окремих держав поступитися частиною свого суверенітету. В таких умовах вплив і значення окремої країни, яка входить до ЄС, незаперечно зменшуються. За словами Л. Нагорної, зростаюча «прозорість» державних кордонів розмиває межі між внутрішньою і зовнішньою політикою. На тлі добровільного або примусового обмеження сфери державного суверенітету виникають «складові світового транснаціонального управління у формі глобальної мережі» [9, с. 10]. Інститут держави займає ключове місце у політичній системі України. У політичній науці немає єдиного сформованого підходу щодо сутності та завдань держави, передумов її виникнення. Розкриваючи суть цього інституту, ми виходимо із поняття найвищої форми соціальної організації, що має свої особливі функції та завдання, зокрема організацію політичної влади, забезпечення цілісності та безпеки суспільства. Однак основою сутності держави є розуміння її як суспільно-політичного інституту з монопольним правом застосування насильства на визначеній адміністративній території. Дослідження цього багатовимірного інституту займає одне із провідних місць у сучасній політології.

Україна, здобувши у 1991 році незалежність, зіткнулася з низкою завдань та викликів. Як зазначав З. Бжезінський, незважаючи на те, що Україна стала незалежною державою, перед нею виникає складна фаза зміцнення. Це вимагає значних перетворень в українському суспільстві та економіці [3, с. 569]. Отримавши радянську спадщину, де політичні інститути існували в умовах тоталітарного режиму, Україна не змогла повною мірою позбутись його впливу на сучасний політичний процес та ідентичність, що відображається на проблемах розбудови демократичної держави. Науковець О. Майборода наголошує на тому, що протягом усього часу існування Української держави політика її владних органів була спрямована на підтримку законодавчого та управлінського забезпечення процесу приватизації колишньої загальнонаціональної власності та створення сприятливих умов для нових великих власників, що сприяло розвитку їхнього бізнесу за рахунок державного бюджету [8, с. 12].

Радянський спадок, відсутність відповідальної політичної еліти, яка готова була б до рішучих реформ, серйозно позначились на функціонуванні інституту держави та загалом на демократизації країни. Проте, незважаючи на історичні складнощі та радянський

відбиток на українських політичних процесах, в контексті сучасної глобалізації та шляху євроінтеграції українські політичні інститути все ж зазнають модернізації та трансформації. Значним кроком із поглиблення та розвитку відносин Україна-ЄС стало підписання політичної частини Угоди про асоціацію із ЄС 21 березня 2014 року, ключовою умовою якої є гармонізація української та європейської політики, під якою розуміють функціонування інститутів на основі спільних принципів, загальних підходів та концепцій.

Євроінтеграційна політика України включає в себе теоретичні та концептуальні настанови щодо реалізації євроінтеграції, нормативно-правову базу, що відповідає вимогам законодавства ЄС, інституційно-організаційне забезпечення євроінтеграційних процесів. Під впливом євроінтеграційної політики інститут держави зазнає змін у напрямку демократизації процесів функціонування держави, розвитку інституційних та культурних напрямів, набуття політичним інститутом держави ціннісного змісту, наділення конституційних норм реальним значенням. На практиці це втілюється у визнанні людини найвищою соціальною цінністю, у верховенстві права, демократичності держави та її відповідальності перед суспільством, розвитку громадянського суспільства, гласності органів публічної влади, гуманістичній ролі права, підзвітності виборних органів перед громадянами, легітимізації влади, раціоналізації систем бюрократії, вдосконаленні політичної системи через правові та моральні норми, демократизації суспільного життя. Відзначимо, що демократизація держави у цьому випадку означає не лише відповідний спосіб легітимізації влади засобом демократичні вибори, а й також впровадження реально працюючої систем стримувань та противаг між гілками влади, наявність розвиненої системи судочинства, широкий доступ громадян до функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування. Ключовим показником демократизму є встановлення рівноваги та гармонійних взаємовідносин між державою та громадянами. Набуття інститутом держави ціннісного змісту означає зміну політичної культури суспільства та сприйняття ключових цінностей Європейського Союзу як ідейної основи європейської інтеграції [10, с. 96].

Правова система Європейського Союзу ґрунтується на загальних принципах щодо розвитку та функціонування правових систем держав-членів цього об'єднання, так званих «універсальних цінностях ЄС». Вони є універсальними, оскільки мають юридичне закріплення на наднаціональному рівні в правових актах ЄС. Наприклад, стаття 2 Розділу I Договору про Європейський Союз (Маастрихтського договору) від 07.02.1992 р. перелічує універсальні цінності ЄС, серед яких: людська гідність, свобода, демократична державна система, рівність перед законом, правова держава, права людини та права осіб, що належать до національних, релігійних та інших меншинних категорій [5].

В контексті глобалізації треба також виділити її трансформацію інституту парламентаризму, що є одним із ключових у розвинутих країнах світу. В аспекті євроінтеграції для України розвиток цього інституту передбачає демократизацію процесів прийняття нормативно-правових актів та забезпечення відповідності цих актів вимогам законодавства ЄС. Також слід зазначити про можливість пришвидшених процедур прийняття законів, що мають відношення до права ЄС, та контроль за виконавчою гілкою влади у сфері виконання прийнятого законодавства.

У рамках глобальної демократії особливе місце займає процес формування та трансформації інституту громадянського суспільства в Україні. Розвинуте громадянське суспільство є невід'ємним атрибутом сучасних демократичних держав, а євроінтеграційний шлях України значно пришвидшив та стимулював формування громадянського суспільства. У своїй праці І. Ткаченко розглянув основні механізми функціонування та взаємодії між громадянським суспільством і Європейським Союзом. Він зауважує, що громадянське

суспільство є потужним інструментом, який забезпечує обмін інформацією та взаємодію між органами управління країн-членів Європейського Союзу і їхніми громадянами [13]. Італійська політична діячка Б. Р. Макіавеллі стверджує, що європейська інтеграція не може бути досягнута без активної, відповідальної участі громадян Європи [16, с. 37]. На її думку: «коли справа доходить до демократичного формування політики на європейському рівні, додаткові критерії ідентифікації необхідні для створення європейської ідентичності. Якщо громадянство Європейського Союзу визначається просто як сума всіх національних громадянств, то «європейське» повинно бути синтезом декількох критеріїв національної ідентичності, які випливають із загальної традиції» [16, с. 37].

Для життєздатності демократичних країн однаково важливим є ставлення суспільства до виконання ухвалених рішень, як і його можливість перевіряти дії владних структур. Кожен громадянин повинен усвідомлювати та демонструвати свою відповідальність за збереження основних прав і свобод людини, а також за збереження гармонії та взаєморозуміння у державі. Громадянське суспільство може функціонувати належним чином лише в правовій державі, основною рисою якої є абсолютне переважання закону як визначального елементу соціально-політичного життя. У такому контексті важливий зв'язок між дотриманням законів, підтриманням суспільного та правового порядку, розвитком демократії та громадянським суспільством, яке гарантує захист прав людини [7, с. 46]. Дослідники Д. Данкерлі та Ш. Фадж зазначають: «забезпечення можливостей для відкритої громадської дискусії та соціального діалогу, здорове громадянське суспільство має відігравати центральну роль у моніторингу стану демократії та у сприянні постійному перегляду того, де існують її межі» [15, с. 244–245].

Громадянське суспільство визначається як суспільство, де існує достатня «критична» кількість незалежних організацій, серед яких можуть бути такі, що спрямовані на поліпшення матеріального добробуту своїх членів, а також ті, що входять до категорії неурядових організацій [4, с. 120]. Останні доповнюють діяльність державного та комерційного секторів, сприяючи гармонізації суспільства. Це досягається шляхом задоволення громадянських потреб, підтримки соціальної ініціативи та спільної реалізації цілей. Ці організації не мають за мету отримання особистої вигоди. До структури громадянського суспільства можна віднести неурядові організації, незалежні засоби масової інформації, громадські рухи, профспілки, громадські асоціації, соціальні підприємці, релігійні організації та безпосередньо громадян як основу усього вищезазначеного.

З погляду ефективності найбільш визначальними для функціонування громадянського суспільства можуть бути неурядові (недержавні) громадські організації. Визначальним критерієм цих організацій є те, що вони не створюються державою, а у своїй основі мають суспільні цінності чи інтереси певної верстви населення. Треба зазначити, що в Україні питання діяльності неурядових організацій детально не врегульовано, а положення, викладені у законах України 1992–1996 рр., застарілі та не відповідають політичним реаліям. Значущу важливість для діяльності неурядових організацій надається міжнародним співтовариством. Це закріплено в Конвенції ООН «Порядок денний на XXI століття». Зокрема, глава 27 цієї Конвенції засвідчує «Зміцнення ролі неурядових організацій»: «Неурядові організації відіграють ключову роль у формуванні та впровадженні демократичних структур, заснованих на участі. Їх авторитет пояснюється тією відповідальною і конструктивною роллю, яку вони відіграють у суспільстві» [17].

Важливим аспектом функціонування громадянського суспільства в Європейському Союзі є розвиток механізмів публічних консультацій між вищими органами ЄС та громадськими інституціями. Збільшення впливу громадського сектору стає можливим не лише

завдяки їхній ролі у вираженні інтересів професійних об'єднань і роботодавців, а також через їхню активну участь в сфері соціальної діяльності. Особливо помітним є участь громадського сектору в боротьбі з бідністю та соціальною несправедливістю на загальноєвропейському рівні. Завдяки налагодженим механізмам публічних консультацій, громадські організації та їхні об'єднання активно беруть участь у діалозі з національними та європейськими урядовими структурами, сприяючи більш результативній імплементації ініціатив та політики ЄС в своїх країнах.

Згідно з поглядами Є. Пожидаєва, постійна співпраця між недержавними структурами та органами державної влади, а також їхнє залучення до прийняття політичних рішень є як індикатором, так і фактором розвитку громадянського суспільства. Це свідчить про високий рівень взаємодії між суспільством і владою. Така співпраця вказує на важливий аспект розвитку громадянського суспільства – активну участь громадян у політичному процесі та вплив на прийняття рішень, що стосуються їхнього життя, і є ключовим чинником для розвитку сучасного демократичного суспільства [11]. На думку І. Ткаченко, в політичних реаліях України утвердженню та розвитку громадських неурядових інституцій сприятиме популяризація загальнодержавної моделі громадянської ідентичності з акцентуванням на принципах відповідальності та соціально-політичного єднання українців. Громадські організації повинні стати ефективними медіаторами у комунікаціях між простими громадянами й адміністративними інститутами держави, як це існує у розвинених країнах членах-ЄС [13].

Отже, можемо дійти висновку, що у рамках глобалізації та євроінтеграційних процесів перед Україною постала низка завдань, зокрема, щодо демократизації політичної системи, формування європейської політичної культури, а також формування демократичного суспільства як фактору стримування та унеможливлення узурпації влади. Радянська спадщина, євроінтеграційні виклики, гібридна війна та в подальшому широкомасштабна агресія значно позначилися на будівництві та функціонуванні основних інститутів політичної системи України. Актуальною проблемою є недосконалість, а подекуди й суперечливість нормативно-правових актів, що негативно впливає на процес реалізації прав і виконання обов'язків усіма суб'єктами політичних відносин, сповільнює розвиток України як правової держави. Для уніфікації правової та політичної систем, їхньої відповідності вимогам законодавства ЄС та на виконання Угоди про асоціацію з ЄС, Україні надзвичайно важливо застосовувати досвід ЄС щодо побудови розвинутого громадянського суспільства. В сучасних умовах соціально-економічного розвитку актуальним є необхідність переосмислення української політичної системи на нових інституційних засадах, зокрема з огляду на вимоги подальшої європейської інтеграції. В цьому контексті основною метою є подолання перешкод і обмежень, які стримують економічний потенціал та суспільний вплив недержавних інституцій. Важливими аспектами є: розширення нормативно-правового регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства, щоб усунути прогалини та недоліки, розвиток ефективних механізмів забезпечення фінансової стабільності громадянського суспільства, покращення якості людського та соціального капіталу, вирішення проблем комунікації, як в межах громадянського суспільства, так і у взаємодії з державними та місцевими владами, а також зі суспільством загалом, мінімізація загроз безпеці. Це важливий крок для становлення сильного та функціонального громадянського суспільства, спроможного впливати на розвиток країни та впровадження європейських стандартів і цінностей у функціонуванні усіх політичних інститутів України.

Список використаної літератури

1. Андрущенко Т.В. Європейська політика України: проблеми формування та реалізації (політологічний аналіз): Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Т.В. Андрущенко; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2003. – 19 с.
2. Бельська Т. В. Глобалізація як фактор трансформації владно-суспільних відносин / Т. В. Бельська // Публічне управління: теорія та практика : зб. наук. пр. Асоціації докторів наук з державного управління. – Х.: Вид-во ДокНаукДержУпр. – 2013. – № 1(13) – С. 60–66.
3. Бжезинський З. Незалежна Україна / З. Бжезинський / Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза. – 1996. – С. 569–570.
4. Дейчаківський М. М. Громадянське суспільство і недержавні організації / М. М. Дейчаківський // Вітчизна. – 1999. – № 3–4. – С. 120–124.
5. Договір про Європейський Союз. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 23.09.2023).
6. Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні: монографія / За заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. – К.: Вид-во НАДУ. – 2005. – 172 с.
7. Ковальова О.О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України: Монографія / О.О. Ковальова // Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – 2003. – 340 с.
8. Майборода О. М. Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні / О. М. Майборода // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Випуск 4 (66) (липень серпень). – С. 4–13.
9. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні: монографія / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД НАН України. – 2002. – 272 с.
10. Петришин О. В. Трансформація в Україні правової культури суспільства під впливом процесів європейської інтеграції / О. В. Петришин // Вісник Національної академії правових наук України. – 2022. – Том 29. № 3. – С. 89–107.
11. Пожидаєв Є. О. Неурядові організації у суспільно політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності / Є.О. Пожидаєв // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4 (5). – С. 19–26.
12. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. – К.: Тандем, 1996. – 239 с.
13. Ткаченко І. В. Громадянське суспільство і Європейський Союз: функціонування й співпраця. / І. В. Ткаченко // Віче. – 2015. – № 2. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/4544/> (дата звернення: 23.09.2023).
14. Тоффлер Е. Третя Хвиля / з англ. пер. А. Євса. – К.: Всесвіт. – 2000. – 480 с.
15. Dunkerley D., Fudge S. The Role of Civil Society in European Integration: A Framework for Analysis / David Dunkerley and Shane Fudge // European Societies. – 2004. – № 6 (2). – P. 237–254.
16. Machiavelli B. – R. The Role of Civil Society in European Integration / Beatrice Rangoni Machiavelli // Journal of Public Affairs. – 2000. – Volume 1, Number 1. – P. 33–37.
17. UN Convention «Agenda 21» // URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> (дата звернення 23.09.2023).

TRANSFORMATION OF POLITICAL INSTITUTIONS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Oleg Kavetskyi

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy,

Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article highlights and analyzes the features of political processes in Ukraine in the context of globalization. Global economic and political trends affecting Ukraine's foreign policy vector and international cooperation are also explored.

Within the framework of globalization processes, the prerequisites and reasons for the transformation of political institutions in Ukraine have been studied. The shortcomings of Ukraine's political system, the influence of the Soviet legacy on the state of political institutions and the political culture of Ukrainian society have been identified. The main directions of Ukraine's development changes in connection with deepening international cooperation have been determined. In this context, the key role of EU integration as a primary aspect of globalization's influence on Ukraine is emphasized. The article analyzes the reform of the political system carried out in Ukraine to comply with European standards.

During the research, the correlation between globalization and democracy, the influence of global economic organizations on political decisions in Ukraine, and the issues of building civil society in Ukraine in accordance with the political culture of EU member countries have been clarified. European values and their importance for Ukrainians in the context of approaching the European community have been determined. The main focus of the article is on the importance of EU integration as a way to respond to the impact of globalization processes. Eurointegration processes have been studied as a means of improving Ukraine's political system, strengthening the rule of law, and creating conditions for stable economic and social development in the country. Challenges and obstacles that arise in the process of transforming the political system in the context of EU integration have also been highlighted.

Key words: globalization, EU, political system, political institutions, political processes, transformation, integration, democratization, civil society.

УДК 681.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.34>

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ «КОГНІТИВНА БЕЗПЕКА» В СУЧАСНІЙ НАУЦІ: ПОЛІТИЧНИЙ ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Тарас Кобець

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин, кафедра політології
вул. Шевченка, 57, 76000, м. Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0009-0001-2179-321X>*

У сучасному світі важливість когнітивної безпеки має серйозні наслідки. Зростаюча кількість дезінформації, фейків та кіберзагроз підриває надійність інформаційного оточення. Люди стають вразливими перед маніпуляціями, втрачаючи здатність критично мислити. Це може спричинити поширення помилкових поглядів, поглибити політичні та суспільні розколи. Відсутність адекватної когнітивної безпеки впливає на прийняття рішень, схильність до популізму та радикалізацію. Ослаблюється довіра до ЗМІ та інституцій, загрожуючи стабільності суспільства. Запобігання вадливості когнітивної безпеки важливо для забезпечення інформаційної безпеки та збереження демократичних цінностей.

Забезпечення когнітивної безпеки в рамках загальної безпеки держави є невід'ємною складовою сучасного світу. Розвиток інформаційних технологій призводить до появи нових загроз, включаючи дезінформацію, кібератаки та маніпуляції. Забезпечення когнітивної безпеки означає підготовку та освіту громадян, які здатні критично оцінювати інформацію, розпізнавати дезінформацію та захищати себе від кіберзагроз. Це важливо для зміцнення національної безпеки, підтримання довіри громадян до державних інституцій та забезпечення стабільності суспільства. Крім того, когнітивна безпека сприяє ефективній інформаційній взаємодії між державою та громадянами, що є важливим елементом сучасного управління та забезпечення національної безпеки.

Когнітивна безпека стає надзвичайно важливою в умовах гібридних воєн, де використовуються не тільки військові, а й інформаційні, політичні та економічні методи для досягнення своїх цілей. У таких умовах дезінформація, психологічний тиск та кібератаки можуть бути ефективними інструментами впливу. Забезпечення когнітивної безпеки передбачає підготовку громадян до аналізу та розпізнавання маніпуляцій, вміння розрізняти факти від дезінформації, а також здатність до критичного мислення. Це допомагає зменшити вплив гібридних загроз, зміцнює стійкість суспільства та підвищує національну безпеку. Когнітивна безпека в гібридних війнах оберігає від маніпуляцій, зміцнює резистентність суспільства та сприяє інформаційній безпеці.

Ключові слова: когнітивна безпека, інформаційна безпека, безпека, безпека держави.

Вступ. Зростаюча роль когнітивних факторів у формуванні публічної думки, прийнятті політичних рішень та сприйнятті інформації наголошує на необхідності глибокого аналізу концепту «когнітивна безпека». З'ясування політичних та інформаційних аспектів цієї концепції сприяє розробці стратегій протидії маніпуляціям, дезінформації та когнітивним загрозам. Отже, вивчення даної проблематики сприяє поглибленому розумінню сучасних викликів та розвитку ефективних заходів для забезпечення стабільності і безпеки суспільства.

Розуміння впливу когнітивних аспектів на соціальні процеси є важливим у контексті змін у медіа-середовищі та інформаційних технологіях. Вивчення концепту «когнітивна безпека» дозволяє не лише розкрити психологічні механізми сприйняття інформації, але

й розробити підходи до вдосконалення медіа-грамотності та критичного мислення громадян. Аналіз політичних та інформаційних вимірів концепції допомагає створити відповідні стратегії для запобігання маніпуляціям та впливовій пропаганді. Це важливий крок у забезпеченні стійкої інформаційної екосистеми та збереженні соціальної гармонії, о і обумовлює актуальність тематики даної роботи.

Постановка проблеми. Сучасне інформаційне середовище викликає необхідність ретельного розгляду проблеми когнітивної безпеки. Зростаюча важливість когнітивних факторів у формуванні думок і прийнятті політичних рішень вказує на актуальність вивчення впливу інформаційного втручання на ці процеси. Розробка ефективних стратегій захисту від маніпуляцій та збереження стабільності суспільства стає важливою задачею у цьому контексті.

Швидка та масштабна поширеність інформації у суспільстві підвищує ризик впливу маніпулятивних стратегій на свідомість та рішення людей. Встановлення взаємозв'язку між когнітивними процесами та впливом інформації на них є нагальним завданням. Необхідність розробки превентивних заходів, спрямованих на захист від дезінформації та маніпуляцій, стає очевидною. Дослідження цієї проблематики розкриє важливі аспекти взаємодії інформаційного середовища та когнітивних механізмів, сприяючи стійкому та раціональному розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням дослідження категорії «когнітивна безпека» присвячена значна кількість наукових робіт вітчизняних вчених. Так Л. Белкін досліджував співвідношення понять «інформаційна безпека», «безпека інформації», та «когнітивна безпека». В той же час Зубар Н. розглядав «когнітивну безпеку» України в контексті повномасштабного вторгнення рф.

В той же час Коваль З. займався вивченням психологічних механізмів та впливу війн та операцій на історичні події та сучасне суспільство. В свою чергу Журибіда Н. Р. аналізував цільові орієнтири та функціональних аспектів, пов'язаних з економічною безпекою банків. Спасителева С. досліджувала проблеми безпеки універсальних платформ управління даними.

В своїй роботі Топчій О. вивчала різні види інформаційної безпеки щодо неповнолітніх та нові підходи до цієї проблеми.

Автюзенко О. В своїй роботі розглядає методи, способи та інструменти теорії прийняття рішень для моделювання систем захисту інформації на різних рівнях. Робота Москаленко В. В. присвячена дослідженню особливості когнітивного компоненту творчого мислення при вирішенні над ситуативних проблем.

В той же час Богданович В. досліджував можливість розробки методу когнітивного моделювання негативного впливу гібридних загроз на національну безпеку держави. В свою чергу Дергильова О. досліджувала розробки моделі науково-технічної сфери системи забезпечення воєнної безпеки держави.

Салієва О. В. досліджувала розробку когнітивної моделі для визначення рівня захищеності об'єкта критичної інфраструктури. Гаценко С. займалася моделюванням процесу визначення загроз воєнній безпеці як складової національної безпеки держави.

Постановка завдання. Метою даної статті є систематизація теоретичних знань щодо підходів до розуміння категорії «когнітивна безпека».

Викладення основного матеріалу. Когнітивна безпека стає дедалі важливішою в сучасному світі, де інформаційні технології проникають у всі сфери життя. Ця концепція відноситься до захисту індивідів від маніпуляцій, дезінформації та кіберзагроз, спрямованих на їхнє мислення і пізнавальні процеси.

Важливість когнітивної безпеки полягає в тому, що недостатній захист може призвести до прийняття неправильних рішень, спотворення світогляду та підриву довіри до інформації. Засоби захисту включають критичне мислення, медійну грамотність та усвідомлення психологічних механізмів впливу. Забезпечення когнітивної безпеки допомагає громадянам бути більш обізнаними, самостійними та раціональними споживачами інформації в цифровому вікові.

Взаємозв'язок між когнітивною безпекою та безпекою держави надзвичайно важливий. Когнітивна безпека нації залежить від здатності громадян критично оцінювати інформацію, уникати дезінформації та кіберзагроз. Це впливає на політичну стабільність та внутрішню єдність держави. Спотворена або невірна інформація може стати інструментом гібридних загроз, руйнації національної безпеки та міжнародних відносин. Дбайливе ставлення до когнітивної безпеки сприяє зміцненню національної безпеки та резистентності суспільства перед загрозами.

Когнітивна безпека формує свідомих громадян, що здатні розпізнавати маніпуляції, забезпечуючи стійкість інформаційного простору та загальну стійкість держави перед внутрішніми та зовнішніми загрозами.

На сьогоднішній день не існує єдиного визначення категорії «когнітивна безпека», зважаючи на це існує необхідність розкриття та аналізу існуючих визначень даної категорії, для чого скористаємося нижченаведеною таблицею (Таблиця 1), в якій наочним чином відображені дані автори та їх трактування категорії.

Враховуючи вищенаведені визначення, можна підсумувати, що когнітивна безпека представляє собою комплексний підхід до забезпечення стійкості індивідів та суспільства від інформаційно-психологічних впливів. Це поняття включає в себе заходи та стратегії, спрямовані на захист когнітивних процесів, інтелектуальних зусиль та психологічного благополуччя в умовах зростаючого впливу цифрових технологій і онлайн-середовищ. Когнітивна безпека фокусується на розпізнаванні, аналізі та протидії загрозам, пов'язаним з маніпулюванням когнітивними процесами, такими як мислення, сприйняття, увага та прийняття рішень. Її метою є гарантування надійності та безпеки інтелектуальних систем,

Таблиця 1

Визначення категорії «когнітивна безпека» в працях сучасних науковців

№ п/п	Автор	Визначення
1	Белкін Л. М. [1]	Когнітивна безпека – це стійкість проти інформаційно-психологічних впливів на людину і суспільство.
2	Рущенко І. П. [1]	Когнітивна безпека – загрози й ризики, які пов'язані з пізнавальною діяльністю, негативними впливами мас-медіа, перебуванням людини у віртуальній реальності.
3	Зубар Н. [2]	Когнітивна безпека – це концепція, що охоплює заходи та стратегії для захисту когнітивних процесів, інтелектуальних зусиль та психологічного благополуччя в особистому та колективному сприйнятті і обробці інформації, які можуть бути піддані загрозам або зловживанню, зазвичай у контексті цифрових технологій та онлайн-середовищ.
4	Коваль З. [3]	Когнітивна безпека зосереджується на виявленні, аналізі та протидії загрозам, пов'язаним з маніпуляціями когнітивними процесами, такими як мислення, сприйняття, увага та прийняття рішень. Метою когнітивної безпеки є забезпечення надійного та безпечного функціонування інтелектуальних систем, запобігання впливу зловживань та злочинної діяльності, а також збереження довіри та прозорості в застосуванні штучного інтелекту та його впливу на суспільство.

запобігання зловживанням та кримінальній діяльності, а також збереження довіри та прозорості в використанні штучного інтелекту та його впливу на суспільство. Це поняття актуальне через зростаючий вплив технологій на наші пізнавальні процеси та спосіб сприйняття інформації.

Когнітивна безпека у сучасних умовах орієнтується на захист когнітивних процесів, інтелектуальної діяльності та психологічного благополуччя індивідів і суспільства від впливів, що можуть спотворити перспективи та оцінки, спричинити маніпуляції та зловживання інформацією. Когнітивна безпека реалізується через розвиток критичного мислення, підвищення обізнаності щодо маніпулятивних та дезінформаційних практик, а також розуміння психологічних механізмів впливу на сприйняття та рішення.

У зв'язку з поширеністю цифрових технологій та збільшенням кількості інформації, до якої мають доступ індивіди, когнітивна безпека стає надзвичайно важливим елементом забезпечення інформаційної безпеки держави. Вона забезпечує усвідомлене та обгрунтоване використання інформації, а також реакцію на загрози та виклики, що мають психологічний та інформаційний вимір.

На нижченаведеному рисунку (Рисунок 1) наочним чином відображено місце когнітивної безпеки в загальній структурі (системі) інформаційної безпеки.

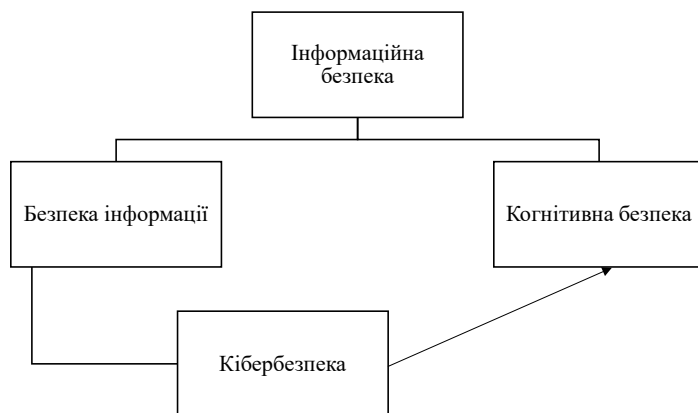

Рис. 1. Когнітивна безпека в структурі інформаційної безпеки [1]

Когнітивна безпека, як важлива складова інформаційної безпеки, впливає на ефективність та стійкість всієї інформаційної системи, включаючи кібербезпеку. Основні аспекти включають:

- розпізнавання загроз;
- протидія дезінформації;
- забезпечення довіри;
- збереження психологічної стійкості;
- попередження впливу кібератак;
- збереження ефективності заходів кібербезпеки.

Отже, когнітивна безпека виступає як важлива ланка інформаційної безпеки, покликана захищати не лише технічні компоненти систем, але й психологічний стан, мислення та сприйняття користувачів, забезпечуючи збалансований та стійкий розвиток суспільства в інформаційній епохі.

Слід зауважити що поняття «когнітивна безпека» є багатогранним, через що виникає необхідність сегментації даної категорії в рамках різних підходів (Рисунок 2).

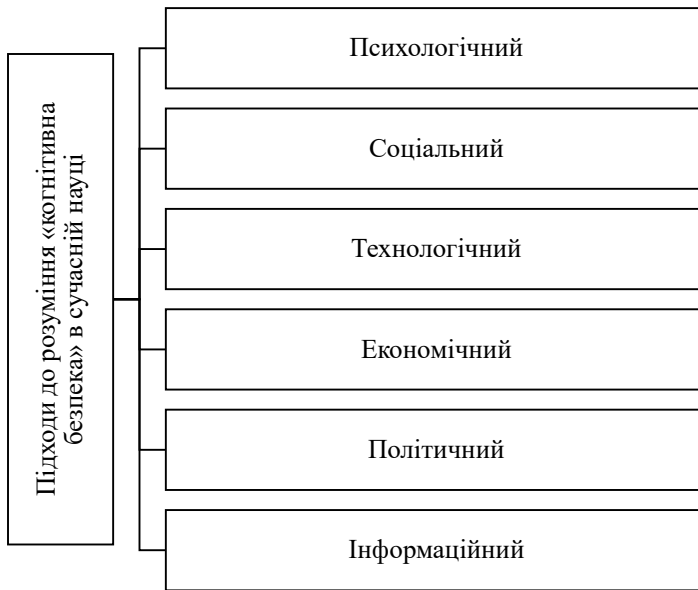

Рис. 2. Підходи до розуміння «когнітивна безпека» в сучасній науці

Джерело: побудовано автором за [1–12]

Психологічний підхід до розуміння когнітивної безпеки в сучасній науці акцентує увагу на взаємозв'язку між інформаційними впливами та психічним станом індивіда. Цей підхід спрямований на розпізнавання та захист когнітивних процесів від маніпуляцій, забезпечуючи психологічну стійкість та об'єктивне сприйняття інформації.

Соціальний підхід в сучасній науці аналізує вплив інформаційних процесів на суспільство та міжособистісні взаємодії. Він розглядає вплив мас-медіа, соціальних мереж та інших комунікаційних каналів на психологічний стан та сприйняття індивідів, а також їхню здатність формувати колективну думку. Цей підхід спрямований на розуміння взаємозв'язку між інформаційними впливами та суспільною динамікою, а також вироблення стратегій захисту від маніпуляцій та дезінформації.

Технологічний підхід відносно розуміння когнітивної безпеки в сучасній науці акцентує увагу на ролі сучасних інформаційних технологій у формуванні та забезпеченні безпеки когнітивних процесів. Цей підхід розглядає застосування штучного інтелекту, аналітичних алгоритмів та додатків для розпізнавання погроз, фільтрації дезінформації та підвищення інформаційної грамотності. Технологічний підхід визначає методи захисту від маніпулятивних впливів у віртуальному середовищі та сприяє розвитку кібербезпеки з урахуванням психологічних аспектів користувачів.

Економічний підхід в сфері когнітивної безпеки акцентує увагу на взаємозв'язку між заходами захисту когнітивних процесів та економічними аспектами. Цей підхід досліджує вплив маніпуляцій на рівень довіри, споживчу поведінку та інвестиційний клімат, а також розглядає витрати на протидію інформаційним загрозам і дезінформації.

Політичний підхід до розуміння когнітивної безпеки у сучасній науці аналізує взаємодію інформаційних впливів та політичних процесів. Він вивчає роль маніпуляцій та дезінформації в політичних кампаніях, вплив цифрових засобів на формування громадської думки та підтримку певних політичних поглядів. Політичний підхід аналізує можливість використання інформаційних впливів для досягнення політичних цілей, а також розробляє стратегії захисту когнітивних процесів від негативних політичних маніпуляцій.

Інформаційний підхід щодо когнітивної безпеки в сучасній науці визначається як розгляд впливу інформаційних засобів на когнітивні процеси та психологічний стан індивідів. Цей підхід досліджує роль мас-медіа, цифрових платформ, а також соціальних мереж у формуванні сприйняття, переконань та рішень людей.

Інформаційний підхід допомагає розуміти, які інформаційні впливи можуть спотворити об'єктивний сприйняття дійсності та спричинити психологічний вплив на індивідів, а також розробляє методи захисту когнітивних процесів від негативних інформаційних маніпуляцій.

Забезпечення когнітивної безпеки України у контексті воєнного вторгнення РФ набуває вищої важливості для збереження національної суверенності та стабільності суспільства. Військовий конфлікт підсилює використання маніпулятивних та дезінформаційних технік для впливу на сприйняття, образ ворога, мобілізацію населення та дестабілізацію держави. Забезпечення когнітивної безпеки включає розвиток інформаційної грамотності громадян, виявлення дезінформації, підвищення обізнаності щодо психологічних механізмів впливу. Це не лише підвищує стійкість суспільства перед інформаційними загрозами, але й сприяє підтримці національної єдності та довіри до інформаційних джерел під час кризових ситуацій.

Висновки. Як підсумок даної науково-дослідної роботи можна зробити наступні висновки:

1. Термін «когнітивна безпека» визначається як концептуальна парадигма, що охоплює заходи та стратегії для захисту когнітивних процесів та інтелектуальної діяльності в особистому та колективному сприйнятті і обробці інформації. Цей підхід акцентує на виявленні, аналізі та протидії загрозам, пов'язаним з маніпуляціями когнітивними процесами, що можуть спотворити об'єктивне сприйняття дійсності та призвести до психологічного впливу на індивіда. Метою когнітивної безпеки є забезпечення стійкого та безпечного функціонування інтелектуальних систем, попередження зловживань, збереження довіри та прозорості в інформаційному середовищі.

2. Аналіз підходів до визначення когнітивної безпеки свідчить про її комплексний характер та важливість у сучасному інформаційному суспільстві. Психологічний підхід акцентує на психічному стані індивіда, соціальний – на впливі на громадську думку, технологічний – на застосуванні штучного інтелекту, економічний – на витратах та політичний – на впливі на політичні процеси. Інформаційний підхід розглядає роль інформаційних засобів. Ці підходи взаємопов'язані та доповнюють один одного, створюючи фундамент для ефективного забезпечення когнітивної безпеки в різних сферах життя суспільства.

Список використаної літератури

1. Криволап Є.В. Співвідношення понять «інформаційна безпека», «безпека інформації», «кібербезпека», «когнітивна безпека» як стійкість проти інформаційно психологічних впливів на людину і суспільство. *Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір*: Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2023 р. С. 195–197.

2. Зубар Н., Рущенко, І. П. Когнітивна зброя і когнітивна безпека: постановка питання. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи*. 2017. С. 267–270.
3. Коваль З. Психоісторичні операції та війни як засіб управління минулим і сьогоденням: механізми правової протидії. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. Вип. 2. С. 79–84.
4. Журибіда Н. Р. Цільові орієнтири та функціональні аспекти економічної безпеки банків. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка*. 2019. Вип. 24(4). С. 123–127.
5. Spasiteleva S., Zhdanova Y., & Chychkan I. Проблеми безпеки універсальних платформ управління даними. *«Кібербезпека: освіта, наука, техніка»*. 2019. Вип. 2(6). С. 1. Spasiteleva S., Zhdanova Y., Chychkan I. Security problems of universal data management systems. *Cybersecurity: Education, Science, Technique*. 2019. Vol. 2, № 6. P. 122–133. URL: <https://doi.org/10.28925/2663-4023.2019.6.122133> (date of access: 01.09.2023).
6. Топчій О. Види інформаційної безпеки неповнолітніх: новий погляд на усталені підходи. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. Вип. 35(1). С. 122–126.
7. Analysis of methods, methods, mechanisms, tools theories of decision-making for modeling information protection system / O. Avtushenko et al. *Cybersecurity: Education, Science, Technique*. 2022. Vol. 16, № 4. P. 159–171. URL: <https://doi.org/10.28925/2663-4023.2022.16.159171> (date of access: 01.09.2023).
8. Москаленко В. В. Особливості когнітивного компоненту творчого мислення в процесі розв’язання суб’єктом надситуативної проблемності. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Том УІ: Психологія обдарованості.-Вип. 15. С. 107–113.
9. Богданович В., Олексіюк В., Павліковський А., Передрій О., Муженко, В. Метод когнітивного моделювання негативного впливу гібридних загроз на національну безпеку держави. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. 2023. № 1(77). С. 6–12.
10. Дергильова О. Модель науково-технічної сфери системи забезпечення воєнної безпеки держави. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2021. Вип. 40(1). С. 175–180.
11. Салієва О. В., Яремчук Ю. Є., Салієва О. В., & Яремчук Ю. Е. Когнітивна модель для дослідження рівня захищеності об’єкта критичної інфраструктури. *Безпека інформації*. 2020. Т. 26, № 2. С. 64–73.
12. Гаценко С., Пащенко К., Свередюк Ю., Стариш М. Модель процесу визначення загроз воєнній безпеці, як складової національної безпеки держави. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2021. № 42(3). С. 111–116.

MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING “COGNITIVE SECURITY” IN MODERN SCIENCE: POLITICAL AND INFORMATIONAL ASPECTS

Taras Kobets

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Faculty of History, Politology and International Relations, Department of Politology
Shevchenka str., 57, 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0001-2179-321X>*

In the modern world, the importance of cognitive security has serious consequences. A growing number of disinformation, fakes and cyber threats undermine the reliability of the information environment. People become vulnerable to manipulation, losing their ability to think critically. This can lead to

the spread of false views and deepen political and social divisions. Lack of adequate cognitive security affects decision-making, susceptibility to populism and radicalisation. Trust in the media and institutions is weakened, threatening the stability of society. Preventing cognitive security flaws is important for ensuring information security and preserving democratic values. Ensuring cognitive security as part of the overall security of the state is an integral part of the modern world. The development of information technology leads to the emergence of new threats, including disinformation, cyberattacks and manipulation. Ensuring cognitive security means training and educating citizens who are able to critically evaluate information, recognise disinformation and protect themselves from cyber threats. This is important for strengthening national security, maintaining public trust in state institutions, and ensuring the stability of society. In addition, cognitive security promotes effective information interaction between the state and citizens, which is an important element of modern governance and national security. Cognitive security becomes extremely important in hybrid wars, where not only military, but also information, political and economic methods are used to achieve their goals. In such circumstances, disinformation, psychological pressure and cyber attacks can be effective tools of influence. Ensuring cognitive security involves preparing citizens to analyse and recognise manipulations, the ability to distinguish facts from disinformation, and the ability to think critically. This helps to reduce the impact of hybrid threats, strengthens the resilience of society and enhances national security. Cognitive security in hybrid warfare protects against manipulation, strengthens society's resilience, and promotes information security.

Key words: cognitive security, information security, security, state security.

UDC 327.8:339.5|(73:510)"2017/2021"(045)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.35>

TRUMP'S ECONOMIC STRUGGLE AGAINST CHINA AS A MEANS OF HYBRID DETERRENCE

Oleksandr Kraiev

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Educational and Scientific Institute of International Relations
Yurii Illienka str., 36/1, 04119, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-4998-8614>*

From the very beginning, the foreign policy of the 45th President of the United States, Donald Trump, was marked by several features, among which the acceleration of the decision-making process, the actualization of bilateral relations in comparison with multilateral formats, and the economization of foreign relations are primarily highlighted. The last point was very illustratively manifested in the relations of the United States with the People's Republic of China, which can be characterized as a relationship of rivalry, in which the administration of Donald Trump set the goal of maximizing the positive trade balance due to the introduction of tariff restrictions on Chinese products. Such steps, according to the president, were also used as a means of restraining the growing influence of China and preventing possible aggressive actions against the United States of America. Starting from February to March 2017, the development of a new strategy for economic relations with China, which was supposed to fully reflect the new administration's view on these bilateral relations, began on the instructions of the presidential administration. These views were reactionary, emphasizing the importance of reducing the openness of the US economy to Chinese goods and identifying tariff restrictions as a key factor in controlling the export-import balance in the relations between the two countries. Ideologically, such views corresponded to the permanent tradition of American isolationism, which saw economic autarky and rejection of the globalized economy as an advantage and guarantee of the stability of the economic and social system of the United States. At the same time, within the framework of relations with the People's Republic of China, the administration of Donald Trump has repeatedly emphasized the need to restrain China's geopolitical activity in the South China Sea and around Taiwan. In this context, trade policy began to be perceived and used as a tool of non-military hybrid pressure on official Beijing to influence its foreign policy decisions and course correction to one that would be more in line with the interests of the US and its allies in the region.

Key words: United States of America, People's Republic of China, foreign policy, international trade, Donald Trump.

In his inaugural address, Trump stated “We must protect our borders from the ravages of other countries making our products, stealing our companies, and destroying our jobs. Protection will lead to great prosperity and strength” [1]. This passage indicated the narrative of Trump's foreign trade policy early on – the autarky tendencies prevailed over multilateralism and the benefits of a globalised economy, and only in focusing on internal gains will the United States be able to create a profitable trade balance in its foreign relations. Similar policies and moves were visible in Trump's messages as early as the 2016 presidential campaign, and at that stage, they were heavily associated with messages about the purposeful uncertainty of his strategies. As an example, during his keynote speech on the future of US foreign policy, candidate Trump said the following: “We must as a nation be more unpredictable. We are predictable. We tell everything.

We're sending troops. We tell them. We're sending something else. We have a news conference. We have to be unpredictable. And we have to be unpredictable starting now" [2]. To assess this unpredictability, one should endeavour to divide specific sectors of Trump's administration's foreign policy and approach them with specific methodology instruments.

This article will focus exclusively on those aspects of the Donald Trump administration's foreign policy that focus on the use of non-military deterrents in foreign trade policy toward the People's Republic of China. Although international measures of financial pressure were actively used in US foreign policy during 2016–2020, they constitute a sufficiently weighty and comprehensive topic that should be covered in a separate scientific work. Also, within the scope of this work, certain aspects of the political and media narrative that were used personally by Donald Trump and/or members of his administration and the cabinet of ministers in the course of foreign trade policy will be considered only briefly.

The present issue has been widely covered in the English-language research community. In particular, it is worth highlighting the work of "The Effects of Trump Trade Policy on China's Economic Performance" by Estrada, Park, Lee and Apergis, which gives a comprehensive look on the repercussions of three years of Trump's trade policy through the lens of inter-spaces leaking coordinate system method [3]. Another research, conducted by Zhaohui Wang, applies a neoclassical realist framework to suggest an approach to analyse Trump's trade policy on China in the bigger ideological narrative of his foreign policy [4]. Also, we should mention Ricardo Fiorentini, who in his "On Trump's trade war" discusses that current and trade account disequilibria are ultimately due to differences between domestic savings and investments driven by macroeconomic fundamentals which in general do not depend only on the trade policies of foreign countries [5].

For a broader understanding of the context of relations between the United States of America and the People's Republic of China, it is worth starting with the general moments of contact at the highest and highest levels. Even before his inauguration, on December 2, 2016, Donald Trump called the head of Taiwan, Tsai Ing-wen. Despite the absence of any specific agreements during the conversation, the very fact of the conversation became the subject of criticism by the Chinese authorities, because the last time American presidents officially contacted representatives of Taiwan was before the establishment of diplomatic contacts with the PRC, and the main principle of relations between the PRC and the United States is the principle "strategic ambiguity". This strategy means that Washington supports the "one China policy", according to which Taiwan is considered a part of the People's Republic of China, but in the event of a threat to Taiwan's sovereignty, the United States is ready to intervene to protect its partner state. Already after the inauguration, on February 9, there was a telephone conversation between Donald Trump and Xi Jinping, in which the former confirmed the principle of "one China". However, this did not remove any contradictions: in January 2017, several American official speakers made statements against China's desire to control the disputed Spratly and Senkaku islands. It was obvious that the current partnership-oriented strategic approach to relations with China would cause more and more damage to the American economy, and military and diplomatic power every year, so the specialists at the National Security Council developed a new policy towards the PRC.

The stark mismatch between the regulatory framework for relations with the PRC left over from previous administrations and the realities in which the PRC refused to play by the rules (which became evident in the first months of Trump's presidency) led to the appearance of the term "strategic adversary" in the 2017 National Security Strategy. According to former NSC member and national security adviser Herbert McMaster, experts met several times in February-March 2017 to develop a new US position before the face-to-face meeting between

Trump and Xi at Mar-a-Lago in April [6]. It is interesting that right during the meeting, American aircraft struck Syria, about which Trump informed his Chinese colleague [7]. The new policy was supposed to become tougher: with the possibility of severing economic ties in certain areas and with a more categorical position regarding the protection of allies in the APR against possible Chinese economic and hybrid encroachments [6]. At the same time, the new concept excluded the conduct of hostilities against the PRC and was supposed to become a deterrent that would prevent bloodshed in the region, but also preserve the interests of the American government [6]. The specific actions that the Trump administration will take during 2017–2020 fit perfectly into this concept. Based on the postulates of the new concept, a step was taken that affected the economy, but was purely political: the Americans liquidated the JCCT (Joint Commission on Commerce and Trade) [8] and S&ED (Strategic and Economic Dialogue) [9] – two institutions responsible for economic cooperation with China. On the other hand, during his visit to Beijing in November 2017, Donald Trump was quite sensitive to economic issues (he stated that the Chinese side is not to blame for the trade imbalance between the PRC and the US), but he pressured Chinese leader Xi to influence North Korea, which posed a threat to US allies in the region with its missile tests and nuclear threats [10].

The persistent trade conflict between the United States and China was inaugurated on the 3rd of April, 2018, with the Trump administration levying a 25% tariff on 1,333 Chinese products, alleging intellectual property infringement. Preceding this, on the 23rd of March, 2018, the United States implemented a 25% tariff on steel imports and an additional 10% tariff on aluminium imports, grounded on section 232 of the Trade Expansion Act. In short succession after the U.S. government's announcement of forthcoming tariffs on Chinese imports, the U.S. Trade Representative initiated a case with the World Trade Organization pertaining to China's practices in technology licensing.

In response, China reciprocated on the 2nd of April, 2018, by imposing corresponding tariffs on two categories encompassing 128 U.S. products, impacting imports valued at \$3 billion. One category saw a 15% tariff applied to 120 products, inclusive of fruits, nuts, wine, ginseng, and seamless steel pipes, amounting to an aggregate import value of \$980 million. Meanwhile, another category faced a 25% tariff affecting eight products, including pork and pork-related items, as well as recycled aluminium, accounting for a total import value of \$2 billion. One of the strategic objectives was to target commodities associated with pivotal industries outlined in China's "Made in China 2025" strategic initiative. Subsequently, a 25% tariff on 818 items, valued at \$34 billion, took effect on the 6th of July, 2018, followed by an additional 25% tariff on 279 items, valued at \$16 billion, implemented on the 23rd of August, 2018.

In 2018, on the initiative of the administration and the US Department of Justice, the "China Initiative" was created – a special program of the Ministry of Justice, within the framework of which investigations should be conducted against cases of industrial and economic espionage related to China [11]. In December 2018, at the request of the American side, the top manager of Huawei Meng Wangzhou was arrested in Canada in connection with the violation of the sanctions regime regarding Iran and the supply of telecommunications equipment there [12]. Cyber security issues also played a major role in the deterioration of relations: Americans feared that Chinese technological products used by US government agencies could contain malicious software and become a threat to national security. For these reasons, in 2020 the US Interior Department deactivated 800 Chinese-made drones previously purchased for its use [13].

A new round of political confrontation between the People's Republic of China and the United States unfolded against the background of the outbreak of COVID-19. In February 2020, Chinese authorities revoked the accreditation of several journalists from The Wall Street Journal

due to their article on the coronavirus, which blamed the Chinese for the disease [14]. This provoked several sessions of mutual restrictions on the activities of journalists from both sides. In May 2020, mutual accusations began (not through official speakers, but through the media and opinion leaders) of the development and spread of COVID-19. Against the background of this and the still unresolved issue of Huawei's violation of the sanctions regime, the US government blocked the supply of semiconductors to Huawei on May 15, in response to which China threatened to put US companies (such as Boeing and Apple) on the list of untrustworthy [15]. In general, Donald Trump did not shy away from calling the coronavirus the "Chinese virus", which became the reason for the constant diplomatic dissatisfaction of the Chinese authorities [16]. In general, Trump's rhetoric during the coronavirus epidemic evolved from "China is handling the epidemic very well" in April 2020 [17] to "The world must hold accountable the country that released the virus: China" in September of the same year [18]. Obviously, this change is due to the increase in deaths from the virus and the loss of political popularity amid the spread of the epidemic, so Trump primarily tried to shift the blame to China for domestic audiences.

In general, 2020 has become perhaps the worst year in US-China relations, at least this is evidenced by the numerous statements and actions of American officials, the two programmatic anti-China speeches of Donald Trump in May and September, and the book released at the initiative of the administration, "TRUMP ON CHINA: PUTTING AMERICA FIRST", which includes speeches by the president and representatives of the political elite, explaining the danger of China to the United States [19]. In June 2020, the US dealt two blows to the PRC on the international stage: the US representative to the UN delivered a letter to the UN Secretary-General [20], in which it was noted that the PRC grossly violates international law with its territorial encroachments on islands in the South China and East China Seas; President Trump signed the UHRPA (Uyghur Human Rights Policy Act) [21], which allowed sanctions against Chinese officials involved in the oppression of the Uyghur population of the PRC. In July, according to the provisions of the act, a member of the Politburo of the Communist Party of China and the head of the Uyghur Autonomous Region, Chen Quango, was sanctioned [22]. In response, the Chinese imposed sanctions against several American congressmen. Diplomatic tensions continued to rise, with FBI Director Christopher Wray officially declaring at a briefing that China is the "greatest long-term threat" and that every 10 hours the FBI opens a new counterintelligence case involving China, and in total more than half of the 5,000 current counterintelligence cases have Chinese trace [23]. The US has also used China's human rights violations as justification for imposing economic sanctions: the government imposed sanctions on 11 Chinese companies involved in human rights violations in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, then on 11 individuals from mainland China and Hong Kong who participated in the suppression of protests. And the quintessence of strong rhetoric about China in 2020 was Secretary of State Mike Pompeo's statement, in which he said that "the United States will no longer turn a blind eye" and called Xi Jinping "really a believer in an empty totalitarian ideology" [24].

The primary problem that led to the anti-Chinese rhetoric and policies of the Donald Trump administration is the refusal of the Chinese to work in the field of international trade according to the rules established by international institutions, including the World Trade Organization. The strategic calculation of the USA during the establishment and development of relations with the PRC during the last quarter of the 20th century and the first decade of the 21st century was to accept the PRC into the "civilized family" by stimulating economic growth, which should lead to political liberalization, democratic reforms and the gradual westernization of China. At the same time, there was also a desire to obtain an economic benefit for the United States, taking advantage of the cheap price of Chinese resources and labour. It seemed to be a win-win strategy:

the PRC gets economic growth and ceases to be a political exile, the US gets economic benefits and gradually dismantles the threatening communist regime through economic “soft power”. However, the PRC was able to maintain an authoritarian style of political management without significant damage to the economy, with the growth of its economic power, it realized that it could become a counterweight to the United States and began to promote its Chinese way, contrasting it with the democratic systems of Western countries, as if showing that authoritarianism is more effective than democracy in the state administration [25]. It is the course for confrontation with the West due to a sense of one’s own power which is a refusal to play by the rules. This is a global problem, but it can be divided into specific ones:

1. Theft of technology and industrial espionage (the PRC uses its citizens in the US to steal technology from American enterprises and research centers, most of all this applies to militarily significant technological components) [26].

2. Economic ambitions (the People’s Republic of China has a plan called “Made in China 2025”, which envisages achieving dominance in the market of robotics, biotechnology and artificial intelligence by 2025, which means displacing the USA from there) [27].

3. Systematic violations of human rights (slow genocide of Uyghurs, suppression of protestors in Hong Kong, establishment of a system of social rating and spying on one’s own citizens) [28].

4. The spread of authoritarian influence (China uses such initiatives as “One Belt – One Road” to spread its influence over the countries of the Global South, thereby threatening US interests in Africa, Asia, and Latin America) [29].

References

1. Inaugural address by President Donald J. Trump // The White House Archive. – 2017. – Access link: <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/the-inaugural-address/>.
2. Trump D. (2016) ‘Transcript: Donald Trump’s foreign policy speech, The New York Times, <<https://www.nytimes.com/2016/04/28/us/politics/transcripttrump-foreign-policy.html>>
3. The Effects of Trump Trade Policy on China’s Economic Performance / Mario Arturo Ruiz Estrada, Donghyun Park, Minsoo Lee, Nicholas Apergis // SSRN. – 2019. – Access link: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3418240.
4. Zhaohui Wang. Understanding Trump’s Trade Policy with China: International Pressures Meet Domestic Politics / Zhaohui Wang. // Pacific Focus. – 2019. – № 34. – С. 376–407.
5. Fiorentini R. On Trump’s trade war / Fiorentini Ricardo. // NUOVA SERIE, Vol. 86, № 3 (343) – 2019. – P. 369–384.
6. McMaster H.R. Exclusive: Why Trump went hard on China, and Biden will follow / H.R. McMaster // Politico. – 2021. – Access link: <https://www.politico.com/newsletters/politico-china-watcher/2021/04/15/exclusive-how-trump-dramatically-shifted-us-china-policy-492476>.
7. Phillips T. Trump told Xi of Syria strikes over ‘beautiful piece of chocolate cake’ / Tom Phillips // The Guardian. – 2017. – Access link: <https://www.theguardian.com/us-news/2017/apr/12/trump-xi-jinping-chocolate-cake-syria-strikes>.
8. U.S.-China Joint Commission on Commerce and Trade (JCCT) // United States of America Department of Commerce. – 2017. – Access link: <https://2014-2017.commerce.gov/tags/us-china-joint-commission-commerce-and-trade-jcct.html>.
9. U.S.-China Strategic and Economic Dialogue // U.S. Department of State. – 2017. – Access link: <https://2009-2017.state.gov/e/eb/tpp/bta/sed/>.
10. Trump China visit: US leader strikes warmer tone with Xi Jinping // BBC. – 2017. – Access link: <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-41924228>.

11. U.S. Department Of Justice, China Initiative, 2018-2019 // University of Southern California. – 2020. – Access link: <https://china.usc.edu/us-department-justice-china-initiative-2018-2019>.
12. Horowitz J. Huawei CFO Meng Wanzhou arrested in Canada, faces extradition to United States / Julia Horowitz // CNN Business. – 2018. – Access link: <https://edition.cnn.com/2018/12/05/tech/huawei-cfo-arrested-canada/index.html>.
13. Chappell B. Interior Department Grounds Chinese-Made Drones, Months After It Approved Them/BillChappell//NPR.–2020.–Accesslink:<https://www.npr.org/2020/01/29/800890201/interior-department-grounds-all-of-its-drones-citing-cybersecurity-other-concern>.
14. Hjelmgard K. China expels Wall Street Journal reporters over ‘racist’ headline on coronavirus op-ed / Kim Hjelmgard // USA Today. – 2020. – Access link: <https://www.yahoo.com/news/china-expels-wall-street-journal-095750363.html>.
15. Vallejo J. US cuts off semiconductor shipments to Huawei, China vows to retaliate / Justin Vallejo // The Independent. – 2020. – Access link: <https://www.yahoo.com/news/us-cuts-off-semiconductor-shipments-205138512.html>.
16. Trump angers Beijing with ‘Chinese virus’ tweet // BBC. – 2020. – Access link: <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-51928011>.
17. Ward M. 15 times Trump praised China as coronavirus was spreading across the globe / Myah Ward // Politico. – 2020. – Access link: <https://www.politico.com/news/2020/04/15/trump-china-coronavirus-188736>.
18. Wintour P. Trump attacks China over Covid ‘plague’ as Xi urges collaboration in virus fight / Patrick Wintour, Julian Borger // The Guardian. – 2020. – Access link: <https://www.theguardian.com/world/2020/sep/22/trump-china-xi-beijing-united-nations>.
19. Trump on China: Putting America First // The White House Archive. – 2020. – Access link: <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2020/11/Trump-on-China-Putting-America-First.pdf>.
20. Wong E. U.S. Says Most of China’s Claims in South China Sea Are Illegal / Edward Wong, Michael Crowley // The New York Times. – 2020. – Access link: <https://www.nytimes.com/2020/07/13/world/asia/south-china-sea-pompeo.html>.
21. Zengerle P. U.S. Congress urges Trump administration to get tougher on China’s Xinjiang crackdown / Patricia Zengerle // Reuters. – 2020. – Access link: <https://www.reuters.com/article/us-usa-china-xinjiang-congress/u-s-congress-urges-trump-administration-to-get-tougher-on-chinas-xinjiang-crackdown-idUSKBN24334S>.
22. Xinjiang: US sanctions on Chinese officials over ‘abuse’ of Muslims // BBC. – 2020. – Access link: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-53355697>.
23. FBI director: China is ‘greatest threat’ to US // BBC. – 2020. – Access link: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-53329755>.
24. Re G. Pompeo announces end of ‘blind engagement’ with communist China: ‘Distrust and verify’ / Gregg Re // Fox News. – 2020. – Access link: <https://www.foxnews.com/politics/pompeo-announces-end-blind-engagement-communist-china>.
25. Wintour P. Is China stepping up its ambition to supplant US as top superpower? / Patrick Wintour // The Guardian. – 2021. – Access link: <https://www.theguardian.com/world/2021/sep/22/is-china-accelerating-plan-supplant-us-top-superpower>.
26. Egregious Cases of Chinese Theft of American Intellectual Property // The House of Representatives – House Foreign Affairs Committee. – 2019. – Access link: <https://foreignaffairs.house.gov/wp-content/uploads/2020/02/Egregious-Cases-of-Chinese-Theft-of-American-Intellectual-Property.pdf>.
27. Talin B. Chinas Grand Strategy – “Made in China 2025” (MIC25) / Benjamin Talin // More Than Digital. – 2021. – Access link: <https://morethandigital.info/en/chinas-grand-strategy-made-in-china-2025-mic25/>.

28. The Chinese Communist Party's Human Rights Abuses in Xinjiang // U.S. Department of State. – 2021. – Access link: <https://2017-2021.state.gov/ccpabuses/>.
29. Lindley D. Assessing China's Motives: How the Belt and Road Initiative Threatens US Interests / Daniel Lindley // Journal of Indo-Pacific Affairs, Air University Press. – 2022. – Access link: <https://www.airuniversity.af.edu/JIPA/Display/Article/3111114/assessing-chinas-motives-how-the-belt-and-road-initiative-threatens-us-interests/>.

ЕКОНОМІЧНА БОРОТЬБА ТРАМПА ПРОТИ КИТАЮ ЯК ЗАСІБ ГІБРИДНОГО СТРИМУВАННЯ

Олександр Краєв

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
вул. Юрія Іллєнка, 36/1, 04119, м. Київ, Україна*

Зовнішня політика 45-го президента США Дональда Трампа із самого початку відзначалася рядом особливостей, з яких в першу чергу виділяємо пришвидшення процесу прийняття рішень, актуалізацію двосторонніх відносин в порівнянні із багатосторонніми форматами та економізацію зовнішніх відносин. Останній пункт дуже ілюстративно проявився у відносинах США із КНР, які можна охарактеризувати як відносини суперництва, в яких адміністрація Дональда Трампа поставила за мету максимальне збільшення позитивного торговельного сальдо за рахунок введення тарифних обмежень на китайську продукцію. Такі кроки, за твердженням президента, також використовувалися як засіб стримування зростаючого впливу Китаю та попередження можливих агресивних дій проти Сполучених Штатів Америки. Починаючи з лютого-березня 2017 року, за дорученням адміністрації президента розпочалася розробка нової стратегії економічних відносин із Китаєм, яка мала повноцінно відобразити погляд нової адміністрації на ці двосторонні відносини. В основі своїй ці погляди носили реакційний характер, наголошуючи на важливості зменшення відкритості економіки США до китайських товарів та визначаючи тарифні обмеження ключовим фактором контролю за експортно-імпортним балансом у відносинах між двома країнами. Ідеологічно такі погляди відповідали сталій традиції американського ізоляціонізму, яку вбачав в економічній автаркції та відмові від глобалізованої економіки переваги та запоруку стабільності економіко-соціальної системи Сполучених Штатів. В той же час, в межах відносин із КНР, адміністрація Дональда Трампа неодноразово наголошувала на необхідності стримати геополітичну активність Китаю в районі Південно-Китайського моря та довкола Тайваню. В цьому розрізі торговельна політика почала сприйматися та використовуватися як інструмент не-військового гібридного тиску на офіційний Пекін із метою впливу на прийняттям ним зовнішньополітичних рішень та корекції курсу на такий, що більше відповідатиме інтересам США та їх союзників у регіоні.

Ключові слова: Сполучені Штати Америки, Китайська Народна Республіка, зовнішня політика, міжнародна торгівля, Дональд Трамп United States of America, People's Republic of China, foreign policy, international trade, Donald Trump.

УДК 323.15+327.39:061.1ЄС

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.36>

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ЄС ЯК ЗАСІБ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ: ДОСВІД ЄС ДЛЯ УКРАЇНИ В СВІТЛІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Юлія Мельник

*Національний університет «Одеська політехніка»,
кафедра міжнародних відносин та права
просп. Шевченка, 1, 65044, м. Одеса, Україна*

Сьогодні Україна переживає епохальний період історії свого розвитку: національна єдність стає запорукою забезпечення спільного майбутнього громадянами нашої країни. В складній внутрішньополітичній та зовнішньополітичній обстановці, в стані ведення війни, великої кількості внутрішньо переміщених осіб, піднесення національної свідомості народу, національна самоідентифікація теоретично може спричинити загострення етнонаціональних відносин всередині країни, в тому числі і з національними меншинами.

З отриманням незалежності Україна обрала ЄС в якості одного із основних напрямків розвитку своєї зовнішньої політики. Підписання ряду документів ЄС ще в 90-ті рр. говорять про бажання нашої країни рецелювати основоположні права та зобов'язання союзу у власне законодавство, свідчать про початок інтеграційних процесів та проєвропейського курсу зовнішньої політики.

В ключі розгляду проблем інтеграції національні меншини також, як правило, розглядаються як можливий конфліктний та дезінтегруючий фактор. Забезпечення реалізації їх прав та самоідентифікації посідає важливе місце при формуванні етнонаціональної інтегративної політики.

Культура, як політичний інструмент може використовуватися як засіб соціального єднання. Досвід країн ЄС з культурної політики та особливостей регулювання реалізації прав національних меншин в світлі виконання Україною договірних положень щодо майбутнього членства в Союзі, не міг не відобразитися на формуванні нових векторів розвитку культурної політики щодо них.

З метою всебічного розгляду культурної політики ЄС, як засобу етнонаціональної єдності: досвіду ЄС для України в світлі забезпечення прав національних меншин в умовах євроінтеграції, проведений аналіз розвитку законодавства ЄС з регулювання реалізації прав національних меншин-країн членів. Зроблені висновки про наявність значної диференціації в національному законодавстві членів ЄС, переходу від мультикультурної політики до політики спільностей, партнерства та єднання.

В статті досліджується національне законодавство щодо регулювання правового статусу національних меншин. Особлива увага приділяється імплементації права ЄС, розробці спеціальних нормативно-правових актів в сфері культурної політики.

Ключові слова: національні меншини, культурна політика, етнонаціональна єдність, євроінтеграція.

Постановка проблеми. Інтеграційні процеси в Європі впродовж майже століття і обрання зовнішньополітичного курсу України на євроінтеграцію, поставило нові виклики та умови, виконання яких є сьогодні першочерговою задачею незалежно від вкрай складної вітчизняної економічної та політичної ситуації.

Військові дії, велика кількість внутрішньо переміщених осіб, що потребують на соціально-психологічну та матеріальну допомогу, їх адаптація в нових, складних умовах

послугували не тільки підґрунтям для національного єднання, а й приводом для посилення самоідентифікації населення з домінуючою національною українською спільнотою.

Національні меншини, забезпечення їх інтересів та прав на самовизначення, збереження етнонаціональної ідентичності та культури в реаліях сучасної України, перевертаються на додатковий важливий об'єкт державно-політичного керування складною ситуацією в середині країни та протистояння можливим внутрішнім конфліктам на національному підґрунті, запобігання потенційному зовнішньому прихованому чи явному втручанням во внутрішні справи нашої держави з подальшим «мирним приєднанням» української території.

Опит ЄС із подолання міграційних хвиль, забезпечення реалізації прав національного розмаїття союзу, на засадах проголошення основних принципів культурної політики та охорони прав національних меншин, стають приводом для запозичення вдалого опиту ЄС нашою державою, особливо в світлі обов'язків України щодо виконання приписів євроінтеграційних угод.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Культурній політиці країн ЄС, її правовому регулюванню і основним принципам, наслідкам впровадження, питанням виконання євроінтеграційних зобов'язань Україною, забезпеченню прав національних меншин присвячено чимало праць сучасних вітчизняних та зарубіжних авторів, серед яких: М. Бондарець, О. Буценко, С. Гладкова, М. Гнатюк, С. Гоці, І. Грицяк, Л. Даниленко, А. Єрмолаєв, В. Євтух, С. Здіорук, М. Кеда, П. Керн, В. Корженко, О. Литвиненко, О. Майборода, С. Макарчук, О. Мироненко, М. Найдич, О. Оржель, Пал Леслі А., О. Розумна, Т. Соломенна, О. Станкевич, К. Фарінья, С. Фоменко, Холден Дж. та ін.

Нажаль, досвіду культурної політики ЄС для України, як засобу етнонаціональної єдності в сучасній літературі достатньої уваги не приділено, розглянуті лише окремі аспекти зазначеного питання.

Мета даної статті полягає в аналізі культурної політики ЄС як засобу етнонаціональної єдності в розрізі забезпечення реалізації прав національних меншин, запозичення досвіду ЄС для України в умовах євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу. Українська нація є домінуючою нацією, яка проживає на території нашої країни. Не дивлячись на це, неодмінною особливістю населення України є його багатонаціональна структура. За переписом 2001 р. 22% з загальної кількості населення складають представники націй і народностей.

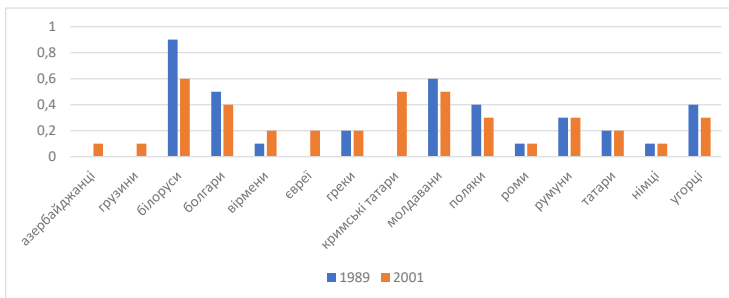

Рис. 1. Дані перепису населення України [1]

За наступні 20 років вказана ситуація із структури населення України радикальним чином не змінилася, але за результатами соціопитувань все більше громадян України відносять себе саме до домінуючої нації нашої країни – українців.

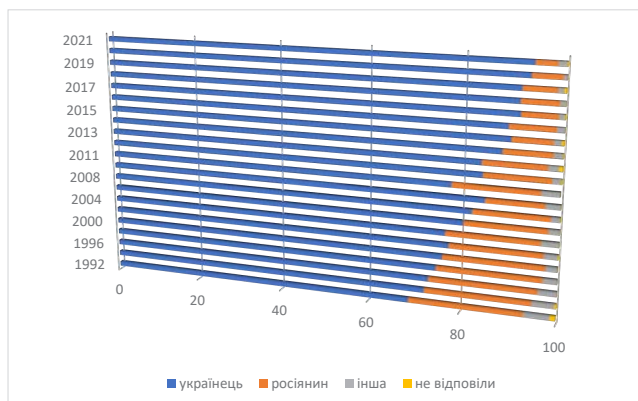

Рис. 2. До якої національності Ви себе відносите [2, с. 710]

В вітчизняній літературі утвердилась думка, що Україна є державою з політичною нацією, а національні меншини являє собою «статичну структуру», що може змінювати свій статус в залежності від внутрішньополітичних та зовнішньополітичних змін в країні.

Таким чином, будь-які інтегративні процеси можуть слугувати фактором суспільної дестабілізації в контексті розгляду відсутності регулювання та забезпечення реалізації самоідентифікації національних меншин, як привід для можливого соціального конфлікту та дезінтегруючий фактор.

ЄС є унікальним прикладом великого утворення, в якому проживає біля 190 національних меншин, який за допомогою декларування політичних принципів та напрямків, досягає збереження суспільної рівноваги.

Одним із таких політичних напрямків неодмінно була та залишається культурна політика ЄС, адже саме культура і є одним із головних чинників самоідентифікації і об'єктом порушення етнонаціональних прав.

Культурна політика ЄС має багаторічну історію. Чимало нормативних документів було прийнято на паневропейському рівні з метою забезпечення права на культуру, освіту, наукову діяльність. В свою чергу права національних меншин, їх регламентація та реалізація теж посідають чільне місце серед задач формування основних векторів внутрішньополітичної та зовнішньополітичної координації ЄС.

Законодавчий масив з регулювання реалізації прав національних меншин в ЄС складається з міжнародно-правових документів, документів ЄС та норм національного законодавства країн-членів. Його розвиток має багаторічну історію.

Уточнення значення терміну «національна меншина» та його визначення обговорювалося спеціально створеною комісією ООН протягом майже 40 років. Тільки на 30-й сесії ООН Підкомісія розглянула прикінцеву доповідь, яка була опублікована у 1979 р. та визначила саме поняття національна меншина «як менша за чисельністю група, яка не має домінуючого статусу, члени якої громадяни цієї держави – мають з етнічної, релігійної чи мовної точок зору характеристики, що відрізняються від характеристик іншої частини населення, і виявляють, навіть опосередковано, почуття солідарності у збереженні своєї культури, своїх традицій, релігії чи мови» [3, с. 131].

Романенко С. влучно зазначає, що «біженці, іноземці, особи без громадянства, трудові мігранти не включаються в це поняття. Європейські концепти меншин усе ж таки не

є універсальними, оскільки уряди держав-членів ЄС мають право визначати факт наявності чи відсутності (в правовому сенсі) національних меншин, встановлюючи власні суттєві характеристики» [3, с. 131–132].

Стислий аналіз законодавства країн-членів ЄС щодо регулювання питання національних меншин надає можливість дійти висновку, що в кожній країні існують свої особливості ставлення до національних меншин, як до спільноти.

Мигун М. зазначає, що «відсутність єдиного вектору розвитку етнонаціональної політики, розбіжності в законодавствах країн ЄС, як наслідок, будуть дезінтегрувати етнонаціональний показник єдності. У майбутньому все це приведе до виникнення міжнаціональних конфліктів, які так чи інакше принесуть небажані результати для країн центральної Європи, їхньої політичної, соціальної та економічної діяльності» [4, с. 124].

Дійсно, соціологічні опитування в ЄС свідчать про те, що респонденти ЄС вважають дискримінацію за ознакою ромської приналежності найпоширенішою в їхній країні (61%), за нею йдуть дискримінація за етнічним походженням і кольором шкіри (59%), сексуальною орієнтацією (53%), трансгендерністю (48%), релігія та переконання (47%), інвалідність (44%), вік (40%) та стать (35%) [5].

В Україні навпроти індексу національної дистанційованості свідчить про великий рівень національної терпимості.

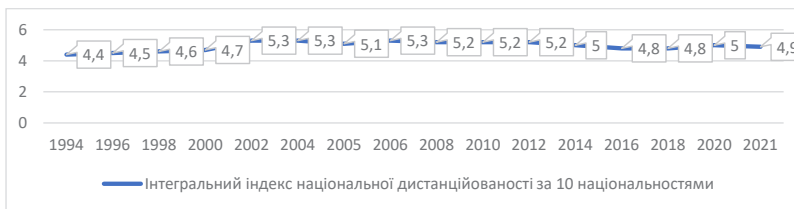

Рис. 3. Інтегральний індекс національної дистанційованості за 10 національностями [2, с. 655]

Серед міжнародно-правових документів прийнятих відносно регулювання питання національних меншин в країнах ЄС особливої уваги також заслуговують: Міжнародний пакт про права людини (1976); Підсумковий документ Віденській зустрічі НБСЄ, 1989 р.; Документ Копенгагенської наради з людського виміру, 1990 р.; Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, 1992 р.; Декларація ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, 1992 р.; Рекомендації Ради Європи 1201, 1993 р.; Віденська декларація та додатки до неї, 1993 р.; Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин, 1994 р.; Резолюція ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, 1995 р.; Рамкова конвенція про захист національних меншин, 1995 р.; Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту, 1996 р.; Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин, 1998 р.; Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті, 1999 р., Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження 2005 р.; Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів 2007 р. тощо.

Безперечно, що не дивлячись, з першого погляду, на достатню увагу з боку міжнародної спільноти щодо регулювання питання забезпечення реалізації прав національних меншин, вказані нормативно-правові акти іноді здебільше мають рамковий, рекомендаційний

характер, але без декларування основоположних політичних принципів та напрямків, в ЄС не можливо було б скоординувати та спрямувати розвиток національних політик в цій сфері, виробити інструменти керування зазначеними процесами.

В вказаному контексті культурна політика, як інструмент управління, стає могутнім знаряддям соціального єднання та налагодження міжкультурного діалогу.

Здіорук С. вказує, що «культура розглядається як оптимальна площа для зустрічі (а не зіткнення) цивілізацій, як те, що покликане не роз'єднувати, а об'єднувати людей різних рас, віровизнань, традицій. Міжкультурний діалог приходить на заміну застарілій концепції мультикультуралізму, неспроможність якої визнали політичні лідери найпотужніших і найрозвиненіших країн Європи. Нині він є одним із важливих інструментів народної дипломатії» [6, с. 4].

Аналіз нормативно-правових документів ЄС, Маастрихтського та Лісабонських договорів, а також законодавчого масиву Ради Європи і ЮНЕСКО за останні тридцять років говорить про поступову переорієнтацію ЄС в розрізі культурної політики від політики національного самовизначення до політики, спрямованої на зовнішню співпрацю, тобто налагодження міжкультурного діалогу.

Так, Рішенні Ради ЄС «Про Європейський план дій щодо культури» від 16 листопада 2007 р. [7], виокремлює наступні пріоритети: культурне розмаїття і міжкультурний діалог; культуру як каталізатор творчості і інновацій; культуру як суттєвий елемент міжнародних відносин.

Новий Європейський порядок денний для культури, який було складено на основі Консультаційної зустрічі із зацікавленими сторонами, 19 лютого 2018 р., в м. Брюссель, визначив три основні цілі:

- використання сили культури для соціальної єдності та добробуту;
- підтримка культурної творчості в освіті та інноваціях, а також для зростання робочих місць;
- зміцнення міжнародних культурних зв'язків [8].

Хартія основних прав Європейського Союзу від 17 листопада 2021 р. закріпила «повагу до культурного, релігійного та мовного розмаїття, сприяння ЄС збереженню та розвитку загальних цінностей ЄС, одночасно поважаючи різноманітність культур і традицій народів Європи» [9].

26 листопада 2022 р. ЄС затвердив Європейський план роботи в галузі культури на 2023–2026 рр., який встановлює нові пріоритети європейської культурної політики: художники та професіонали в галузі культури: розширення можливостей культурного та творчого секторів; культура для людей: розширення участі у культурному житті та роль культури в суспільстві; культура для планети: розкриваючи силу культури; культура для спільного творчого партнерства: зміцнення культурного виміру зовнішніх відносин ЄС [10].

Таким чином, можливо говорити про перехід від мультикультурної політики до політики основаної на засадах спільностей, партнерства та єднання.

З отриманням незалежності нашою країною результатом співпраці з країнами ЄС в 90-ті рр. минулого століття, що переживали тоді пік інтеграційних процесів, стає ратифікація міжнародно-правових документів та розроблення власного законодавства як слідство імплементації їх положень.

Так, у 1997 р. Україна ратифікувала Рамкову конвенцію «Про захист національних меншин» 1995 р., у 2003 р. – Європейську хартію регіональних мов або мов меншин 1992 р.

За положеннями Ст. 11 Конституції України «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку

етнічної, культурної, мовної та релігійної самотності всіх корінних народів і національних меншин (спільнот) України» [11].

Необхідно відмітити, що вітчизняне законодавство містить цілий перелік нормативно-правових актів, що регулюють мовні питання та питання національних меншин: Декларація прав національностей України; Закон України «Про національні меншини в Україні»; Закон України «Про засади державної мовної політики», Закон України «Про корінні народи», Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»; Закон України «Про громадянство України»; Закон України «Про культуру»; Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» тощо.

Основний спеціальний нормативно-правовий акт із регулювання національних меншин було прийнято в 1992 р., – Закон України «Про національні меншини», але 13 грудня 2022 р. Закон було прийнято в новій редакції [12]. Ст. 1 нового Закону України «Про національні меншини (спільноти) в Україні» визначила поняття національної меншини «національна меншина (спільнота) України (далі – національна меншина (спільнота) – це стала група громадян України, які не є етнічними українцями, традиційно проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самотність. Національні меншини (спільноти) є невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства» [12].

Одним із останніх нормативно-правових документів прийнятих в Україні, що спрямований на правове регулювання статусу та реалізації прав національними меншинами стала Концепція «Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 р.», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 травня 2023 р. № 429-р. [13], яка визначила низку заходів культурного спрямування в державній етнополітиці.

Серед іншого в Концепції зазначається, що «Європейська Комісія рекомендувала надати Україні статус кандидата на членство у Європейському Союзі з урахуванням того, що зроблено окремі кроки, зокрема в контексті забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин (спільнот): «завершити реформу правової бази для національних меншин, яка зараз готується, згідно з рекомендаціями Венеційської комісії, і прийняти механізми її негайного та ефективного впровадження» [13].

Висновки та перспективи проведення подальших досліджень. Національне єднання в Україні викликало самоідентифікацією українського населення з основною нацією – українською, і не могло не відобразитися на вимогах щодо необхідності приділення уваги питанню забезпечення прав та свобод національних меншин, що проживають на території країни, подолання можливої кризи етноконфліктності.

Культурна політика в такому ключі стає неперевершеним інструментом політичного державного управління з стабілізації можливого загострення етнонаціональних питань.

В світлі посилення євроінтеграційних процесів, підписання відповідних угод, Україна продовжила імплементацію засад права ЄС в українське законодавство та виконання вимог щодо вступу в ЄС, в тому числі і в сфері регулювання культурної політики та правового статусу національних меншин, що створило підґрунтя для появи ряду нормативно-правових актів з координації концептуальних питань культури національних меншин в розрізі єдності та співробітництва.

Список використаної літератури

1. Ключові статистичні дані. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dessa.gov.ua/statistics-2020-ethno/> (дата звернення 29.08.2023).
2. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін 30 років незалежності/ Збірник наукових праць Заснований Інститутом соціології НАН України. Київ. 2021. 715 с.
3. Римаренко С. Міжнародні стандарти статусу національних меншин. *Науковий вісник ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4(78). С. 129–142.
4. Мигун М. Національні меншини країн ЄС у рамках євроінтеграції. *Людинознавчі студії. Серія «Філософія». Спецвипуск*. 2022. С. 115–129.
5. Discrimination in the European Union – Eurobarometer survey. AGE Platform Europe. URL: <https://www.age-platform.eu/publications/discrimination-european-union-eurobarometer-survey> (дата звернення 03.09.2023).
6. Здіорук С. І. Культурна політика України: національна модель у європейському контексті : аналіт. доп. / С. І. Здіорук, О. М. Литвиненко, О. П. Розумна; за ред. С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2012. 64 с.
7. Resolution of the Council of 16 November 2007 on a European Agenda for Culture (2007/С 287/01). *Official Journal of the European Union*. 2007. P. 1–4.
8. Культурна політика Європейського Союзу. Хрестоматія : навч. посіб. / Упорядники: Кеда М. К., Соломенна Т. В. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, 2022. 468 с.
9. Хартія Європейського Союзу про основоположні права. Центр Громадянських Свобод. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yeuropejskogo-soyuzu/> (дата звернення 03.09.2023).
10. EU: work plan Culture 2023–2026 approved. ЕНТ. 11 January 2023. URL: <https://heritagetribune.eu/europe/eu-work-plan-culture-2023-2026-approved> (дата звернення 03.09.2023).
11. Конституція України. Київ. 2022. 43 с.
12. Про національні меншини (спільноти) в Україні. Закон України від 13 грудня 2022 року № 2827-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>
13. Концепція «Державної цільової національно-культурної програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2034 р.», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 травня 2023 р. № 429-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2023-%D1%80#Text> (дата звернення 03.09.2023).

**EU CULTURAL POLICY AS THE ETHNO-NATIONAL UNITY MEANS:
EU EXPERIENCE FOR UKRAINE IN THE LIGHT OF ENSURING THE NATIONAL
MINORITIES RIGHTS IN THE EUROPEAN INTEGRATION CONDITIONS****Yulia Melnyk**

*Odesa Polytechnic National University,
Department of International Relations and Law
Shevchenko Avenue, 1, 65044, Odesa, Ukraine*

Today, Ukraine is experiencing an epochal period in its development history: national unity is becoming the key to a common future ensuring for the citizens of our country. In a difficult domestic and foreign political situation, in a state of war, a large number of internally displaced persons, the rise of the national consciousness of the people, national self-identification can theoretically cause aggravation of ethno-national relations within the country, including with national minorities.

After gaining independence, Ukraine chose the EU as one of the main directions of its foreign policy development. The signing of a number of EU documents back in the 1990s speaks of our country's desire

to incorporate the fundamental rights and obligations of the union into its own legislation, and indicates the beginning of integration processes and a foreign policy pro-European course.

In the context of considering the problems of integration, national minorities are also, as a rule, considered as a possible conflict and disintegrating factor. Ensuring the realization of their rights and self-identification occupies an important place in the formation of an ethno-national integrative policy.

Culture, as a political tool, can be used as a means of social unity. The experience of the EU countries in cultural policy and the peculiarities of the regulation of the rights of national minorities realization in the light of Ukraine's fulfillment of contractual provisions regarding the Union future membership could not but be reflected in the formation of new vectors of cultural policy development in relation to them.

With the aim of a comprehensive consideration of the EU's cultural policy as a means of ethno-national unity: the EU's experience for Ukraine in the light of ensuring the national minorities rights in the context of European integration, the analysis of the EU legislation regulating the rights realization of the national minorities-member countries development was conducted. Conclusions are made about the presence of significant differentiation in the national legislation of the EU members, the transition from multicultural policy to the policy of communities, partnership and unity.

The article examines the national legislation about the legal status of national minorities regulation. Special attention is paid to the implementation of EU law, the development of special legal acts in the field of cultural policy.

Key words: national minorities, culture policy, ethno-national unity, European integration.

УДК 323.174:342.25(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.37>

ОСНОВНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛІЗМУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ

Анастасія Міщенко

*Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління, кафедра політології
вул. Жуковського, 66, 69000, м. Запоріжжя, Україна*

У статті розглянуто сутність та особливості регіоналізму як загального явища, так і процесу, котрий відбувається на теренах України. Зазначено, що для подальшого розвитку та ефективності регіоналізму необхідне перетворення громадськості на одного із суб'єктів реалізації регіоналізму поряд з регіональними та місцевими елітами. Послідовно розкрито низку чинників, які сприятимуть розвитку регіоналізму в Україні. Більшість запропонованих чинників розглянуті саме через призму децентралізації влади в Україні, яка відбувається вже 9 років. Окрім реформи децентралізації, на формування основних чинників розвитку регіоналізму в Україні вплинули екстраординарні чинники, до яких належать повномасштабна російсько-українська війна та пандемія коронавірусу. Одним із основних чинників розвитку регіоналізму в Україні в умовах децентралізації названо наявність ефективних місцевих та регіональних громадських активностей. Саме громадська ініціатива здатна змінити світоглядну панораму щодо подальшого розвитку регіону. Наголошено на необхідності самоусвідомлення в питанні регіональної приналежності, адже на сьогодні абсолютна більшість українців ідентифікують себе як громадяни України, а вже потім як представники регіону. Це є дуже позитивною тенденцією, тому що саме ефективний регіоналізм повинен базуватися на засадах розуміння приналежності спочатку до країни, а потім вже до регіону. Така комбінація повинна забезпечити від негативного регіоналізму, який спонукає до розвитку сепаратизму, іредентизму та сепесії. Наступний чинник було поділено на два компоненти, перший – це виважена державна політика з регіонального розвитку, а допоміжним чинником є розвиток стратегічної комунікації між рівнями влади. Саме виважена державна регіональна політика з врахування усіх особливостей та можливостей регіонів може вивести регіоналізм на новий якісний рівень, а стратегічна комунікація може цьому сприяти. Зазначено необхідність ефективної та концептуальної співпраці ОМС та регіональної влади в питаннях бачення та реалізації розвитку ОТГ, районів та загалом регіону (області). Наголошено, що основним чинником розвитку ефективного регіоналізму є суб'єктивізація суспільства в даному процесі, а інші чинники обумовлюють необхідність посилення громадського контролю в питанні регулювання діяльності місцевої та регіональної влади.

Ключові слова: регіоналізм, децентралізація, стратегічні комунікації, рівні управління, суспільство, регіональна еліта.

Вступ. Україна як країна, що складається з різноманітних регіонів, які мають відмінності за природно-кліматичними умовами, структурою регіональної економіки та політики, історичними та релігійними уподобаннями, а також етнічним складом, має запит на розвиток регіоналізму, враховуючи усі вказані особливості. Вважаємо, що однією із засад розвитку ефективного та доцільного регіоналізму в Україні є саме реформа децентралізації, котра була розпочата ще в 2014 році, тому що основною метою реформи децентралізації є формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян. Наступним

логічним кроком, на нашу думку, є розвиток регіоналізму як ідеології і стратегії, спрямованих на забезпечення інтересів регіонів країни, що, в свою чергу, повинно перетворити країну на потужний механізм, де кожний регіон виконує своє унікальне завдання відповідно до власних можливостей та особливостей. У сучасному науковому просторі України тенденції розвитку регіоналізму в умовах децентралізації влади, вважаємо, досліджено недостатньо. Але все ж таки є декілька вчених, до яких можна віднести О. Шевченко та О. Рафальського, які займаються саме вивченням впливу децентралізації влади на політику регіонального розвитку та перспективами регіоналізму в умовах децентралізації відповідно.

Мега дослідження. Основною метою дослідження є виокремлення основних чинників розвитку регіоналізму в Україні в умовах децентралізації. Для цього нам необхідно визначити загальну сутність регіоналізму та окреслити його особливості відповідно до сучасних реалій України. Провідна теза полягає у твердженні, що одним із каталізаторів розвитку регіоналізму виступає саме процес децентралізації влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в просторі політичної науки існує низка визначень регіоналізму. Починаючи від широкого визначення, що регіоналізм є процесом міждержавних відносин, який базується на основі налагодження співпраці регіонів сусідніх країн, до більш вузького значення, котре пояснює регіоналізм як внутрішньодержавний процес, основним завданням якого є забезпечення стратегічного розвитку та інтересів регіонів всередині країни. В рамках однієї країни, відповідно, варто розглядати саме вузьке значення регіоналізму. Тривалий час у розрізі вузького визначення було прийнято вважати, що особливості формування та розвитку регіоналізму залежать від діяльності регіональної еліти – як політичної, так і бізнесової. Але саме впровадження реформи децентралізації несе докорінні зміни в багатьох сферах життєдіяльності людини. Відповідно до профільного сайту реформи децентралізації в Україні, даний процес трактується наступним чином – «передача значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування. Так, аби якомога більше повноважень мали ті органи, що ближче до людей, де такі повноваження можна реалізовувати найбільш успішно» [10]. Таким чином бачимо, що децентралізація першочергово націлена на зміни саме на базовому (локальному, місцевому) рівні управління. Отже, доречним буде розглядати регіоналізм саме як стратегію, що охоплює ініціативи як регіональних (обласних та районних) влад, так і представників місцевого рівня управління. Виходячи з такого розуміння регіоналізму, вважаємо, що на сьогодні є більш доречним виокремлювати основні чинники розвитку регіоналізму саме з врахуванням тих змін, котрі внесла реформа децентралізації в Україні.

Певною мірою реформа децентралізації надає можливість громадянам тим чи іншим чином впливати та корегувати подальший розвиток їхніх ОТГ, району та, відповідно, регіону (області). У свою чергу це призводить до трансформації регіоналізму, коли населення поступово стає суб'єктом, здатним впливати на подальшу долю регіону. Якщо розглядати аспект залученості українців до прийняття управлінських рішень, то Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова у дослідженні, проведеному у травні 2023 року, зазначає, що лише 12% громадян залучені до процесу формування політики та прийняття управлінських рішень (на загальнодержавному чи місцевому рівні) [5]. На думку М. Міщенка, до цього числа не обов'язково належать депутати та інші посадовці, це також активні люди, які вважають, що можуть впливати на ситуацію на різних рівнях, до яких належать громадські активісти і волонтери. Тобто взагалі ті люди, котрі вважають, що можуть впливати на діяльність місцевої влади [8]. Даний результат, на нашу думку, не є високим, і обумовлений декількома факторами. Один із факторів – це негативний вплив на суспільство з боку екстраординарних чинників, до яких належать

спершу пандемія, а на сьогодні – повномасштабна війна. І наступний факт: суспільство лише вчиться не лише вимагати демократичних рішень, але і самостійно впливати на їх розробку, прийняття та реалізацію. Таким чином можемо зазначити, що на сьогодні відбуваються певні кроки у розвитку громадянської свідомості, що в свою чергу впливає на розвиток регіоналізму, для ефективності котрого одну з провідних ролей повинна відігравати саме громадськість.

Отже, враховуючи вплив реформи децентралізації та взагалі виклики часу (пандемія COVID-19 та повномасштабна війна), можемо виокремити наступні чинники розвитку регіоналізму на нинішньому етапі в Україні:

1. *Наявність місцевих та регіональних громадських активностей.* Їх основними цілями та завданнями функціонування є розповсюдження ідеї унікальності (громади, району, регіону), захист історичної та культурної спадщини, представлення інтересів на загальнонаціональній площині, пошук громад-побратимів (налагодження тісної співпраці, що в свою чергу буде сприяти розвитку комунікації між регіонами країни). Звісно, прояв громадської активності на сьогодні обмежений, спочатку через пандемію, а у сьогоднішні через військові дії. Але певним чином на сьогодні, в міру можливостей, продовжується розвиток активізації суспільства задля подальшого майбутнього розвитку громад, регіонів та країни в цілому. Прикладом цього є реалізація різноманітними організаціями проєктів, які націлені на розвиток громадської ініціативи. Основною метою подібних конкурсів є активізація місцевих жителів територіальних громад, залучення їх до вирішення питань місцевого значення (заходи повинні бути комплексними та орієнтуватися як на економічний, так і культурний розвиток громади) [7]. За такої мети гарантується розвиток демократичного руху саме на місцях, що в свою чергу сприятиме як розвитку регіонів всередині, так і загальній демократизації країни. У сукупності ці складові мають призвести до успішного відновлення та розвитку територіальних громад, регіонів та країни.

2. *Самоусвідомлення регіональної приналежності.* Даний чинник є дуже спірним або суперечливим, так як може нести загрозу появи та розвитку сепаратистських настроїв. Вважаємо, що у даному випадку вагому роль повинна відігравати саме політика патріотичного виховання. Її сутність має проявлятися у тому, що мешканець будь-якого регіону повинен у першу чергу ідентифікувати себе як українець, а потім вже відповідно до регіонального представництва (наприклад: я українець/українка із Запорізького регіону). Саме таке комбінування, вважаємо, дозволить вибудувати в Україні концепцію єдності на основі існуючого регіонального (культурного, традиційного, історичного) різноманіття. Якщо за основу брати актуальні соціологічні дослідження, то можемо наявно спостерігати даний прояв самоідентифікації. Так, влітку 2023 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів дослідження щодо показників національно-громадянської української ідентичності. Відповідно до отриманих результатів близько 85% населення України вважають себе перш за все громадянами своєї країни. Лише 6% населення ідентифікують себе в першу чергу як мешканець свого населеного пункту або регіону. Великий відсоток ідентифікації себе як громадянина України обумовлений початком повномасштабної російсько-української війни. Адже, якщо розглядати динаміку громадянської ідентичності населення України, до початку повномасштабної війни лише 64,6% ідентифікували себе в першу чергу як громадяни України [9]. Такі показники зменшують вірогідність того, що українці, особливо мешканці прикордонних територій, забажають відокремлення. Але саме війна стала стресовим випробуванням на ідентифікацію більшості. Вважаємо, що такі позитивні результати «випробування» стали можливими завдяки мужності та витривалості українського народу. Проте ще не одне випробування на самоідентифікацію чекає Україну

попереду. Для того, щоб дані показники зміцнювалися, вважаємо за потрібне, щоб усі рівні влади скоординували політику ідентичності таким чином, щоб кожен регіон, хоч прифронтовий, деокупований чи то тилловий, відчували свою необхідність у розвитку країни.

3.1. Виважена державна політика з регіонального розвитку. Дане питання є особливо актуальним на сьогодні, так як від якості його вирішення залежить подальша доля країни. Для повноцінного розуміння необхідності регіонального розвитку варто досягнути глибинну сутність регіональної політики та основні принципи її ефективної реалізації. Отже, як зазначає А. Кіншак, «регіональна політика держави – це цільові дії держави, спрямовані на збалансування умов діяльності регіонів та їх результатів, підвищення ефективності використання сукупних регіональних ресурсів і можливостей» [6]. Виходячи з даного визначення, бачимо, що регіональна політика – це рівномірна та цілеспрямована діяльність держави, яка націлена на розвиток регіонів. Окрім реформи децентралізації, необхідно також впроваджувати більш комплексну концепцію розвитку регіонів країни. Щодо принципів реалізації державної регіональної політики, то українські науковці виокремлюють наступні: 1) пріоритет інтересів регіону, 2) пріоритет загальнонаціональних інтересів, 3) комплексне врахування економічних, природних, історичних, технологічних, етнічних, екологічних, соціально-демографічних та інших умов і факторів регіонів, 4) об'єктивність, 5) партнерство, 6) субсидіарність, 7) врахування специфіки та ресурсного потенціалу кожного з регіонів, 8) законність та відкритість та ін. [4, с. 32]. Розглянуті визначення та принципи певною мірою є ідеалізованим баченням державної регіональної політики України. Як зазначають фундатори реформи децентралізації А. Ткачук, І. Лукеря та Ю. Третяк, за часи Незалежності України державна регіональна політика впродовж багатьох років залишалася поза увагою держави. Така державна безвідповідальність призвела до серйозного розколу по лінії Схід – Захід. У свою чергу, це дозволило країні-агресору маніпулювати та поширювати проросійську пропаганду, розпочати на цій площині гібридну інформаційну війну та, як результат, реалізувати повномасштабне вторгнення. На фоні цих подій від українців є запит на ефективний післявоєнний розвиток, який потребує стратегічного перегляду та впровадження реалізації державної регіональної політики. А. Ткачук, І. Лукеря та Ю. Третяк зазначають, що, враховуючи стан та особливості українських реалій, державна регіональна політика в Україні повинна запропонувати повністю оновлений підхід до її реалізації. У першу чергу повинна бути розроблена стратегія регіонального розвитку, яка включатиме як окремі стратегії кожного регіону, так і стратегію на рівні держави. Дана стратегія повинна враховувати увесь спектр прямих та опосередкованих факторів, що впливають на ефективність місцевого бізнесу [3]. Однією із головних складових розвитку державної регіональної політики в розрізі розвитку українського регіоналізму, на нашу думку, є потреба в розкритті потенціалу унікальних активів кожного регіону країни. Також це постійна робота над виявленням можливостей для розвитку регіону, а не констатація того, що регіон слабкий та йому необхідна підтримка. Також, на думку експертів, існує потреба в скоординованій системі багаторівневого управління регіональним розвитком за участі центральної, регіональної і місцевої влади та всіх зацікавлених сторін.

3.2. Стратегічна комунікація між рівнями влади. На основі вище розглянутого ми бачимо, що для реалізації виваженої державної регіональної політики як чинника розвитку регіоналізму на засадах децентралізації існує запит на розвиток ефективної стратегічної комунікації між рівнями влади (ОТГ, район, область, центральні владні органи). Для того, щоб досягнути необхідність її побудови та налагодження, необхідно чітко розуміти її сутність. Одне із визначень позначає стратегічну комунікацію як системну комунікацію, мета якої – встановлення довгострокових взаємозв'язків між організацією (владною різних

рівнів) та її зовнішніми і внутрішніми аудиторіями [1]. Для того, щоб державна регіональна політика реалізовувалася ефективно, відповідно, необхідно налагодити стратегічну комунікацію між всіма рівнями влади. Реформа децентралізації на сучасному її етапі реалізації сприяла тому факту, що між сформованими ОТГ та укрупненими районами сформувалася або існує більш-менш стабільна комунікація. Це обумовлено тим, що зацікавлені органи місцевого самоврядування спонукають місцеве населення до вирішення актуальних проблем громади і активно залучають районний рівень влади до вирішення проблем та стратегічного розвитку. Щодо обласного (регіонального) рівня, тут реформа децентралізації поки що не здійснила якісних змін, а тому і питання налагодження стратегічної комунікації між обласним та нижчими рівнями влади ще не є настільки налагодженим, а, відповідно, й ефективним.

4. *Ефективна та концептуальна співпраця ОМС та регіональної влади в питаннях бачення та реалізації розвитку ОТГ, районів та загалом регіону (області).* Враховуючи необхідність державної регіональної політики, зауважимо, що відповідальність за її реалізацію несуть Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та Президент України. А з огляду на реформу децентралізації влади та принцип субсидіарності, на якому вона базується, зазначимо, що ефективна ініціатива розвитку територіальних спільнот повинна виходити з відповідного рівня управління. ОТГ та райони, вважаємо, повинні також бачити, розробляти та впроваджувати стратегічні плани розвитку в контексті більш широкого регіонального плану розвитку. Ефективна та концептуальна співпраця ОМС та регіональної влади, на нашу думку, повинна впроваджуватися на засаді того факту, що ОТГ, районна та обласна влади мають однакове бачення розвитку регіону, де кожна громада та район виконують своє стратегічне завдання відповідно до своїх географічних, інфраструктурних, економічних, історичних, культурних можливостей, а у разі потреби влада ОТГ, районна та обласна ради приймають швидкі, ефективні та своєчасні рішення.

5. *Посилення громадського контролю в питанні регулювання діяльності місцевої та регіональної влади.* Якщо ми зацікавлені у тому, щоб суспільство стало повноцінним суб'єктом регіоналізму, вважаємо, що для цього необхідною умовою є розвиток та посилення громадського контролю. Під громадським контролем варто розуміти системну діяльність представників інститутів громадянського суспільства, основною метою і завданням котрих є захист, забезпечення задоволення потреб та інтересів суспільства. Основний вид діяльності громадського контролю полягає у встановленні відповідності функціонування органів публічної влади відповідно до вимог існуючого законодавства та запитам суспільства. Як результат – дана діяльність спрямована на забезпечення ефективності державно-громадських відносин [2]. Певною мірою розгорнутий громадський контроль міг би стати одним із елементів протизваги в діяльності голів районної/обласної адміністрацій, котрих призначає на посаду Президент України. Коли суспільство не може обрати даних представників, то може контролювати їх діяльність та у разі невдоволення ефективністю їхньої роботи закликати Президента звільнити їх з посади. Таким чином, вважаємо, що інтереси регіону будуть завжди на повісті дня як серед представників регіону, так і, відповідно, у представників центральної влади. Основне завдання – це комплексне та ефективне управління регіону на демократичних засадах, де в першу чергу враховують потреби та запити саме регіону.

6. *Наявність представників регіону на регіональному рівні державної влади.* Це побажання, щоб серед адміністративно-управлінського апарату в державних органах влади обласного та районного рівнів були присутні представники регіону, добре ознайомлені з місцевими проблемами. Вважаємо, що такий підхід до підбору робітників державного

органу регіонального значення у підсумку стимулював би більш ефективну його роботу. Дана ефективність, на нашу думку, мала б прояв у тому, що представники різних ОТГ та районів, чітко знаючи особливості, інтереси та потреби жителів територіальних спільнот, могли б на регіональному рівні з більшим ентузіазмом та зацікавленістю допомагати вирішувати нагальні питання, тим самим спонукати до реалізації та проведення необхідних заходів на регіональному рівні, котрі сприятимуть розвитку регіону.

Висновки. Вказані чинники розвитку регіоналізму в Україні в умовах децентралізації демонструють необхідність перетворення суспільства на основного суб'єкта розвитку регіоналізму. Функціонування реформи в певній мірі запустило процес активізації суспільства, але населення країни ще не до кінця усвідомило свої можливості та значущість у прийнятті управлінських рішень. Саме розвиток ефективного регіоналізму на основі розглянутих чинників, першочерговим серед яких є реформа децентралізації, може сприяти не лише якісному розвитку регіонів України, а й взагалі трансформації перспектив та можливостей розвитку України. Навіть вказані в статті екстраординарні фактори продемонстрували необхідність об'єднання регіонів в один ефективний механізм заради подальшого майбутнього країни.

Список використаної літератури

1. Вступ. Сутність явища «стратегічні комунікації». ПР як різновид Стратегічного менеджменту. URL: <http://surl.li/lisxw> (дата звернення: 12.09.2023).
2. Громадський контроль. URL: https://vue.gov.ua/Громадський_контроль (дата звернення: 13.09.2023).
3. Державна регіональна політика 2023: бути чи не бути? URL: <http://surl.li/lisyn> (дата звернення: 12.09.2023).
4. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети : монографія. З. С. Варналій, В. Є. Воротін, В. С. Куйбіда [та ін] ; за заг. ред. З. С. Варналія. Київ. НІСД. 2007. 768 с.
5. Ефективність реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: соціологічні індикатори (травень 2023 р.) URL: <http://surl.li/isnoy> (дата звернення: 12.09.2023).
6. Кіншак А.В. Державна регіональна політика в Україні: термінологічна невизначеність. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. Вип. № 6. URL: <http://www.du.nauka.com.ua/?op=1&z=867> (дата звернення: 12.09.2023).
7. Конкурс проєктів: «Громадські ініціативи для відновлення та розвитку територіальних громад» URL: <http://surl.li/jqabj> (дата звернення: 12.09.2023).
8. Михайло Міщенко: 94% опитаних пишуться своїм українським громадянством. URL: <http://surl.li/litaz> (дата звернення: 13.09.2023).
9. Показники національно-громадянської української ідентичності. URL: <http://surl.li/litbo> (дата звернення: 11.09.2023).
10. Що таке децентралізація? URL: <http://surl.li/litcb> (дата звернення: 11.09.2023).

THE MAIN FACTORS OF DEVELOPMENT OF REGIONALISM IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF DECENTRALIZATION OF POWER

Anastasiia Mishchenko

Zaporizhzhia National University,

Social Sciences and Public Administration Faculty, Department of Political science

Zhukovskogo str., 66, 69000, Zaporizhzhia, Ukraine

In the article it is analyzed the essence and features of regionalism as a general phenomenon and a process taking place in Ukraine. It is noted that for the further development and effectiveness of regionalism, it is necessary to transform the society into one of the subjects of regionalism implementation along with regional and local elites. A number of factors that will contribute to the development of regionalism in Ukraine are consistently revealed. Most of the proposed factors are considered through the prism of decentralization of power in Ukraine, which has been underway for 9 years. Besides the decentralization reform, extraordinary factors such as the full-scale Russian-Ukrainian war and the coronavirus pandemic have affected the main factors of regionalism in Ukraine. One of the main factors of regionalism development in Ukraine in the context of decentralization is the existence of effective local and regional public activities. The civic initiative can change the outlook on the further development of the region. The need for self-awareness of regional identity was emphasized, as today the vast majority of Ukrainians identify themselves as citizens of Ukraine, and only then as representatives of the region. This is a very positive trend, because effective regionalism should be based on the understanding of belonging first to the country and then to the region. Such a combination should protect against negative regionalism, which encourages the growth of separatism, irredentism, and secession. The next factor was divided into two components: the first is a balanced state policy on regional development, and the second is the development of strategic communication between levels of government. The balanced state regional policy, taking into account all the peculiarities and capabilities of the regions, can bring regionalism to a new level of quality, and strategic communication can contribute to this. The necessity of effective and conceptual cooperation between local self-government bodies and regional authorities in the issues of vision and implementation of the development of united territorial communities, districts and the region (oblast) as a whole is mentioned. It is emphasized that the main factor in the development of effective regionalism is the subjectivization of society in this process, and other factors necessitate strengthening public control in the regulation of local and regional authorities.

Key words: regionalism, decentralization, strategic communications, levels of government, society, regional elite.

УДК 316.77.061.1ЄС(477+73)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.38>

РОЗВИТОК СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ З ДЕЗІНФОРМАЦІЄЮ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Олена Новакова, Олексій Черненко

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Науково-навчальний інститут права та політології,
кафедра політичних наук
вул. Пирогова, 9, 02000, м. Київ, Україна*

Обґрунтовано провідну роль комунікації в сучасному світі, роль стратегічних підходів, які визначають перспективи взаємодії учасників соціально-політичних процесів, як на національному, так і на світовому рівні. Підкреслено, що особливу актуальність стратегічні комунікації мають для України, яка одночасно веде боротьбу проти повномасштабної російської агресії на власній території та в інформаційному просторі. Здійснено аналіз визначень поняття «стратегічні комунікації» та сформульоване авторське бачення стратегічних комунікацій як системи повідомлень і дій, здатних забезпечити досягнення поставленої мети шляхом узгоджених та адресних інформаційних впливів на різноманітні аудиторії. Зазначено, що такий підхід підкреслює функціонування стратегічних комунікацій в аспекті ціледосягнення.

Розкрито сучасний стан організації та функціонування стратегічних комунікацій в міжнародному просторі та в Україні. Наголошено, що в українському контексті це означає протидію агресії росії шляхом об'єднання зусиль влади та громадянського суспільства у боротьбі з дезінформацією, моніторингу та реагуванні на неправдиві новини, просування якісного українського інформаційного контенту.

Проаналізовано реалізацію принципів організації стратегічних комунікацій: стратегічного підходу, стратегічного планування, комплексності, конкретно-історичного підходу, цілісності, безперервності та послідовності, доступності та принцип довіри. Підкреслено важливість превентивного, наступального, атакуючого характеру інформування у ситуації протидії інформаційній агресії.

Запропоновано розвинути застосування стратегічного підходу шляхом реалізації масовості та адресності інформаційних матеріалів; цілеспрямованості, превентивності та креативності повідомлень, ефективності розподілу ресурсів, гнучкості та простоти контенту.

Ключові слова: політична комунікація, стратегічні комунікації, інформаційна війна, дезінформація, інформаційний контент.

Постановка проблеми дослідження. Провідним ресурсом розвитку сучасного світу виступає комунікація, яка реалізується поза національними, етнічними та культурними межами, що вимагає формування системи узгодження цінностей та інтересів суб'єктів інформаційного простору. Розвиток культури комунікації багато в чому залежить від стратегічних підходів, що визначають перспективи взаємодії учасників соціально-політичних процесів, як на національному, так і на світовому рівні. Особливу актуальність розвиток стратегічних комунікацій має для України, яка одночасно знаходиться під викликами потужних суспільних трансформацій та спрямованої територіальної і інформаційної агресії російської федерації. Розв'язана війна актуалізувала увагу до проблем розвитку інформаційно-комунікативного захисту, у той же час, надмірна концентрація усіх ресурсів лише на протидії російським впливам, знесилоє українське суспільство і відбирає у нього

майбутнє, оскільки відсуває на другий план вирішення важливих проблем розвитку країни. Така ситуація створює суперечність між необхідністю створення консолідованої держави для протидії агресії та вирішення актуальних суспільно-політичних проблем і відсутністю для цього ресурсів, оскільки більшість з них задіяна для тактичної відповіді. Усуненню даної суперечності можуть суттєво допомогти стратегічні комунікації, що спрямовуються не лише на миттєву відповідь, але й на усвідомлення складності соціально-політичної ситуації, створення нових конструктивних смислів, формування критичного мислення та медіаграмотності населення, розвиток імунітету до дезінформації та фейкових повідомлень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні вчені приділяють значну увагу вивченню феномену стратегічних комунікацій. На початку свого використання термін «стратегічні комунікації» використовувався переважно в військовій сфері, але у XXI столітті почало набувати більш широкого застосування. На це вплинули процеси глобалізації, інформатизації суспільно-політичних відносин, виникнення глобальних загроз національним інтересам держав та світовому співтовариству. Нові підходи до визначення стратегічних комунікацій були викладені, зокрема, у схваленому у 2016 р. документі «Спільне бачення, спільні дії: сильніша Європа» (EU Global Strategy «Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe», EUGS) [1].

Е. Голдман сутність даного поняття вбачає в формуванні стратегій сприйняття інформації адресними групами на основі узгодження з цілями політики. Комунікація набуває стратегічного характеру за дотримання наступних умов:

- коли сфера комунікативної діяльності орієнтована на численні та різноманітні аудиторії, а не на загальну або конкретну аудиторію);
- коли комунікація відбувається безперервно у часі, а не є дискретно у певний момент часу;
- коли інформаційне повідомлення орієнтоване на одержувача або адаптоване до аудиторії, а не орієнтоване на відправника;
- коли слова та дії спрямовані для досягнення цілей політики [2].

В сучасних дослідженнях під стратегічними комунікаціями розуміється процес інтеграції досліджень громадської думки та зацікавлених суб'єктів і врахування отриманих даних в процесах формування політичного порядку денного [3; 4; 5]. Відповідно, стратегічні комунікації виступають як обмін певними смисловими повідомленнями або ідеями в сфері реалізації національних стратегічних цілей. Як зазначає О. Терещеня, сутність стратегічних комунікацій полягає в реалізації програми створення та розповсюдження повідомлень, які не лише інформують, але й здійснюють вплив на аудиторію, створюють конструктивну взаємодію між різноманітними суб'єктами спільної діяльності [6, с. 116].

Функціональними є також визначення стратегічних комунікацій як «узгодженої та загальноприйнятої стратегії організації для максимального наближення поставлених цілей та досягнутих результатів» [7, с. 61–62] або синтезу ефективних когнітивних та практичних дій, що ґрунтується на комунікації шляхом транслявання інформації різним аудиторіям через узгоджені слова, образи та вчинки [8, с. 104].

Цілі і завдання статті. Виходячи з аналізу матеріалів актуальних досліджень, завданням даної статті є характеристика стратегічних комунікацій як ефективного засобу захисту національного інформаційного простору від ворожих атак та дезінформації.

Результати та дискусії. Функціональна специфіка стратегічних комунікацій спрямована на інформування суспільства про заплановані або вже реалізовані політичні заходи. Сучасне життя переповнене різноманітними подіями та проблемами, тому дуже важливими виступають прозорість та оперативність надання повідомлень. М. Марчіорі і В. Булгачов

відзначають, що особливість стратегічного підходу в даному контексті полягає не в замовчуванні або згладжуванні проблем, в їх визнанні, розповсюдженні об'єктивної інформації про їх джерела, причини та основні характеристики. На підставі такого усвідомлення та аналізу проблем створюються конкретні методи та технології керування ними за допомогою комунікаційної мети [9].

На думку дослідників, однією з базових дефініцій поняття «стратегічні комунікації» виступає формулювання К. Пола: «стратегічні комунікації – узгоджені інформаційні повідомлення і дії з метою впливу на аудиторію та просування національних інтересів» [6, с. 119]. Це визначення, на нашу думку, варто доповнити в аспекті цілесюдження і зазначити, що стратегічні комунікації – це система повідомлень і дій, здатних забезпечити досягнення поставленої мети шляхом узгоджених та адресних інформаційних впливів на різноманітні аудиторії.

Війна, що ведеться росією проти України, спрямована не тільки на захоплення її території, але, передусім, на встановлення контролю над державою шляхом впливу на суспільну свідомість громадян, формування бажаних моделей поведінки інститутів влади та силових структур. Відповідно, ефективним захистом від такої загрози виступає розвиток стратегічних комунікацій, які включають в себе забезпечення інформаційної безпеки, зв'язки громадськості та ЗМІ, протидію дезінформації. У таких документах Євросоюзу, як Глобальна стратегія ЄС, Спільний рамковий документ з протидії гібридним загрозам, План дій із стратегічних комунікацій ЄС (Action Plan on Strategic Communication), Доповідь Генерального Директорату зовнішньої політики Європейського Парламенту під назвою «Стратегічні комунікації ЄС у світлі протидії пропаганді» дається наступне визначення стратегічних комунікацій: «систематична серія сталих та послідовних заходів, що проводяться на стратегічному, операційному та тактичному рівнях, що дає змогу зрозуміти цільові аудиторії та визначити ефективні канали для сприяння й підтримки окремих типів поведінки» [10, с. 5].

В Україні офіційно використовується формулювання змісту стратегічних комунікацій, що викладене у Воєнній доктрині та Доктрині інформаційної безпеки. В цих документах зазначено, що «стратегічні комунікації – скоординоване і належне використання комунікативних можливостей держави – публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, військових зв'язків, інформаційних та психологічних операцій, заходів, спрямованих на просування цілей держави» [11].

Одним з головних завдань стратегічних комунікацій є виявлення та убезпечення інформаційних загроз для країни. В українському контексті це означає протидію агресії росії, яка використовує інформаційно-комунікативні інструменти як психологічну зброю проти населення та інститутів політичного управління. Для цього використовуються такі засоби та технології: інформаційна перевага та контроль у зоні бойових дій; прагнення монополізувати інформаційні повідомлення із зони бойових дій; створення фейкового контенту про перебіг бойових дій; використання виступів популярних російських діячів культури на тимчасово окупованих територіях; використання проплачених іноземних представників ЗМІ та інші подібні дії.

Потужними інформаційними загрозами для України з боку російської федерації виступають:

- використання демократичних принципів свободи слова та ЗМІ для розповсюдження антиукраїнського контенту, особливо у сфері протидії російській агресії;
- формування проросійського лобі серед політиків та бізнесменів Заходу для легітимації захоплення Криму та дискредитації санаційного впливу на Москву;

– активне залучення кремлем інформаційних каналів російської православної церкви в Україні для формування потужних каналів пропаганди та дезінформації українських громадян, спекуляція на релігійних почуттях людей з метою відчуження їх від власної держави;

– створення інформаційної та соціокультурної ізоляції тимчасово окупованих територій України, блокування розповсюдження українського контексту серед їх мешканців;

– розповсюдження інформаційного продукту, що спрямований на створення атмосфери дестабілізації, незахищеності та конфліктності в українському суспільстві [10, с. 11–12].

Ефективна боротьба з визначеними загрозами потребує активного стратегічного підходу до формування відповіді російській інформаційній агресії. При Міністерстві культури та інформаційної політики України створено Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, мета якого запустити державний механізм протидії дезінформації, захисту інформаційного простору від ворожих впливів. Головним завданням Центру є об'єднання зусиль влади та громадянського суспільства у боротьбі з дезінформацією, моніторингу та реагуванні на неправдиві новини, просування якісного українського інформаційного контенту. Основні напрямки роботи створеної структури полягають у:

– розвитку стратегічних комунікацій (розробка контрнарративів російської федерації, проведення інформаційних кампаній, включення українських нарративів у повсякденну комунікацію інститутів влади;

– створення спеціального онлайн-ресурсу для активного реагування на інформаційні атаки;

– постійний моніторинг та сповіщення про гібридну агресію з боку росії, як проти України, так і на міжнародній арені, співпраця з міжнародними партнерами щодо протидії дезінформації [12].

Забезпечення ефективності та оптимальної організації стратегічних комунікацій вимагають дотримання певних принципів. Серед них – принцип стратегічного підходу, стратегічного планування, комплексності, конкретно-історичного підходу, цілісності, безперервності та послідовності, доступності та принцип довіри [див. докладніше 13].

Правдивість інформації та довіра до неї виступають одними з основних принципів стратегічного підходу. Тому актуальності набувають методи боротьби з дезінформацією. Основою такої боротьби вважається захист прав людини від негативних наслідків дезінформації, зокрема права на рівноправні чесні вибори, свободу вираження поглядів, охорону здоров'я та інше. Радою Європи було ухвалено стандарти протидії неправдивій інформації, серед яких:

– Резолюція ПАРЄ «Демократія зламана? Як відповісти?» (Democracy hacked? How to respond?) № 2326, в якій поширення дезінформаційних кампаній, спрямованих на формування суспільної думки, тенденцій маніпуляцій та іноземного втручання у виборчі процеси розглядаються як одні з головних загроз розвитку вільного інформаційного простору;

– Рекомендація СМ/Rec(2018)2, що наголошує на ролі та відповідальності інтернет посередників;

– Рекомендація СМ/Rec(2020)1, присвячена впливу алгоритмічних процесів на права людини та офіційні документи [14].

Обговорюючи проблему розвитку дезінформації, науковці звертають увагу не тільки на зростання темпів її розповсюдження, але і виникнення якісно нових форм її створення та просування. В Сеульській декларації ЮНЕСКО «Про медійну та інформаційну грамотність для всіх і при загальній участі: захист від дезінфомедії», яка була опублікована 03 листопада 2020 року, введено термін «дезінфомедія», утворений від слів

«дезінформація» і «пандемія», тим самим підкреслено вплив неправдивої інформації на пандемію коронавірусу і її наслідки [15]. На нашу думку, цей термін є надзвичайно вдалим навіть безвідносно до проблеми COVID-19, оскільки темпи розповсюдження дезінформації також мають пандемічний характер з огляду на глобальність масштабу, швидкість розповсюдження та надзвичайно високу шкідливість впливу.

Важливою рисою стратегічного підходу виступає також превентивний, наступальний, атакуючий характер інформування. Тобто недостатньо діяти «у відповідь», руйнуючи та спростовуючи брехливі повідомлення, необхідно звертатися до превентивних дій, створювати власний якісний контент та досягати найширшого його розповсюдження.

Так, наприклад, завдог до фактичної окупації росія активно створювала, розповсюджувала, вкорінювала в свідомості громадян та міжнародному інформаційному полі деструктивні наративи про історичну єдність росії та Криму, відірваність Криму від України, існування своєрідного «кримського народу» та інше.

Відповідно до цього, вже сьогодні, не очікуючи настання моменту реального повернення Криму, необхідно активно просувати змістовні, креативні та масштабні наративи, спрямовані на гуманітарну деокупацію Кримського півострова. Мовою культури та історії розповідати про формування ідентичностей, роль українців у розвитку Криму, культурних зв'язках, порушеннях прав людини, штучну мілітаризацію Кримського півострова та Чорного моря з боку РФ, долю політ'язнів та ін.

Висновки. Отже, на підставі проведеного аналізу можна зазначити, що саме стратегічний підхід до організації та здійснення комунікації здатен забезпечити потужну, постійно діючу та ефективну систему захисту національного інформаційного простору від агресивних ворожих впливів та дезінформації. Вивчення існуючих наукових підходів дозволяє виділити наступні риси стратегічних комунікацій:

- головна мета комунікації – захист національних інтересів на державному та міжнародному рівнях;
- ефективна взаємодія між державними інститутами та громадянськими організаціями і активістами в процесі досягнення цілей комунікації;
- встановлення відносин довіри з різноманітними аудиторіями за рахунок вивчення їх потреб та інтересів, відношення до певних повідомлень;
- встановлення ефективного постійно діючого зворотного зв'язку між комунікаторами та реципієнтами;
- узгодження та координація дій різних суб'єктів комунікації для досягнення кумулятивного ефекту;

створення якісного цілеспрямованого інформаційного продукту.

Серед основних напрямків створення стратегічних комунікацій визначено наступні:

- підтримка постійного діалогу органів державного управління та громадянського суспільства щодо актуального порядку денного, взаємодія влади і громадян у процесі його реалізації;

- створення якісного інформаційного продукту, спрямованого на системну підтримку визначених цілей та завдань розвитку суспільства;
- забезпечення відповідальності та професіоналізму у процесі проведення інформаційної політики.
- теоретична та практична підготовка громадян до повноцінної участі у процесах прийняття та реалізації державно-політичних рішень;
- створення універсальних дієвих вимог та форм для взаємодії політичних інститутів та громадянського суспільства;

– моніторинг рівня залучення громадян до політичного життя та корегування комунікативної політики у разі виявлення невідповідностей.

Сутність стратегічного підходу полягає в реалізації масовості та адресності інформаційних матеріалів; цілеспрямованості, превентивності та креативності повідомлень, ефективності розподілу ресурсів, гнучкості та простоті контенту. Центральну роль у стратегічних комунікаціях відіграє довіра до джерел та суб'єктів інформування, рівність та активна співпраця усіх учасників процесу інформаційної взаємодії. Ефективність та дієздатність стратегічних комунікацій визначається ціледосягненням, тобто вони представляють собою систему повідомлень і дій, здатних забезпечити досягнення поставленої мети політики шляхом узгоджених та адресних інформаційних впливів на різноманітні аудиторії.

Список використаної літератури

1. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. EU Global Strategy “Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe”. URL: https://eeas.europa.eu/sites/default/files/eugs_review_web_0.pdf (дата звернення: 26.09.2023).
2. Goldman E. Strategic Communication: A Tool for Asymmetric Warfare // *Small Wars Journal*. October 6. 2007. URL: <http://smallwarsjournal.com/blog/strategic-communication-atool-for-asymmetric-warfare> (дата звернення: 26.09.2023).
3. Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця : монографія / [В. Азарова та ін. ; за заг. ред. Л. Компанцевої]. Київ : НА СБУ, 2021. 500 с.
4. Смола Л. Є. Аспекти ведення інформаційної та гібридної війни в контексті застосування комунікаційних технологій. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/7303/Smola%20SPACE%201-2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 26.09.2023).
5. Ніколаєнко Н. О., Комарчук О. О. Засоби масової комунікації як детермінанти гібридної війни: монографія. Миколаїв : НУК, 2021. 220 с.
6. Терещеня О.В. Стратегічні комунікації у науково-теоретичному дискурсі. *Communications and Communicative Technologies*. Вип. 20. 2020. С. 115–121.
7. Argenti, P., Howell, R., Beck, K. (2005). The strategic communication imperative. *MIT Sloan Management Review*. 46(3), pp. 61–67.
8. Lange-Ionatamishvili, E., & Svetoka, S. (2015) Strategic communications and social media in the Russia Ukraine conflict, in: Geers, K. (ed.), *Cyber War in Perspective: Russian Aggression against Ukraine*. Tallinn: NATO CCD COE Publications. Pp. 103–113.
9. Marchiori, M. & Bulgacov, S. (2012) Strategy as communicative practice in organizations. *International Journal of Strategic Communication*. 6(3), pp. 199–211.
10. Стратегічні комунікації у фокусі співробітництва Україна – ЄС – НАТО в сучасних умовах. Центр глобалістики «Стратегія ХХІ». Київ, 2019. 28 с.
11. Доктрина інформаційної безпеки України. Затверджена Указом президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text> (дата звернення: 26.09.2023).
12. Презентовано Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. Урядовий портал. Міністерство культури та інформаційної політики України, опубліковано 01 квітня 2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/prezentovano-centr-strategichnih-komunikacij-ta-informacijnoyi-bezpeki> (дата звернення: 26.09.2023).
13. Капштик О.В. Стратегічні комунікації як ефективний механізм протидії гібридній війні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 1. 2016. <http://www.dyu.nauka.com.ua/?or=1&z=1275> (дата звернення: 26.09.2023).
14. Протидія дезінформації: європейські підходи та стандарти. Офіс ради Європи в Україні. Київ. 16-17 лютого 2021 року. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/responding-to-disinformation-european-practices-and-standards> (дата звернення: 26.09.2023).

15. Seoul Declaration on Media and Information Literacy for Everyone and by Everyone: A Defence against Disinfodemics. URL: https://en.unesco.org/sites/default/files/seoul_declaration_mil_disinfodemic_en.pdf (дата звернення: 26.09.2023).

DEVELOPMENT OF STRATEGIC COMMUNICATIONS AS A MEANS OF COMBATING DISINFORMATION IN UKRAINIAN SOCIETY

Olena Novakova, Oleksiy Chernenko

*Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University,
Scientific and Educational Institute of Law and Political Science,
Department of Political Sciences
Pyrogova str., 9, 02000, Kyiv, Ukraine*

The leading role of communication in the modern world, the role of strategic approaches, which determine the prospects of interaction of participants in socio-political processes, both at the national and global level, are substantiated. It is emphasized that strategic communications are of particular relevance for Ukraine, which is simultaneously fighting against full-scale Russian aggression on its own territory and in the information space. An analysis of the definitions of the concept of "strategic communications" was carried out and the author's vision of strategic communications was formulated as a system of messages and actions capable of ensuring the achievement of the set goal through coordinated and targeted informational influences on various audiences. It is noted that this approach emphasizes the functioning of strategic communications in the aspect of goal achievement.

The current state of the organization and functioning of strategic communications in the international space and in Ukraine is revealed. It was emphasized that in the Ukrainian context, this means countering Russia's aggression by combining the efforts of the authorities and civil society in the fight against disinformation, monitoring and responding to false news, and promoting quality Ukrainian information content.

The implementation of the principles of organizing strategic communications is analyzed: strategic approach, strategic planning, comprehensiveness, concrete-historical approach, integrity, continuity and consistency, accessibility and the principle of trust. The importance of the preventive, offensive, attacking nature of informing in the situation of countering informational aggression is emphasized.

It is proposed to develop the application of a strategic approach by implementing the mass and addressability of information materials; purposefulness, preemptiveness and creativity of messages, efficiency of resource allocation, flexibility and simplicity of content.

Key words: political communication, strategic communications, information war, disinformation, information content.

УДК [321.01:328]"20"

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.39>

ЕВОЛЮЦІЯ ТИПОВИХ Й АТИПОВИХ СИСТЕМ ПРАВЛІННЯ У КОНТЕКСТІ «ХВИЛЬ» ДОСЛІДЖЕННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ

Ігор Осадчук, Віталій Литвин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Специфіка міжінституційних відносин у владному трикутнику «президент–уряд–парламент» в деяких країнах раніше сприяла чи досі сприяє формуванню таких систем правління, які за особливостями організації та функціонування формально і/чи фактично значно відрізняються від типових президенталізму, парламентаризму, напівпрезиденталізму чи навіть напівпарламентаризму. Як наслідок, у порівняльній політології виник напрям дослідження атипових республіканських систем правління. Відтак метою цієї статті є розкрити еволюцію типових та атипових систем правління у контексті теоретико-методологічних «хвиль» дослідження республіканської форми правління і розробити методика для визначення типових й атипових республіканських систем правління. У дослідженні виділено п'ять «хвиль» дослідження республіканської форми правління і систем правління, які її комбінують. Кожна з цих «хвиль» має свої особливості, зокрема: перша – порівняльний аналіз республіканського президенталізму і монархічного парламентаризму (США і Сполучене Королівство); друга – порівняльний аналіз президенталізму та парламентаризму у контексті демократичної консолідації і стабільності, а також рання наукова концептуалізація напівпрезидентської системи правління М. Дюверже (хоч дихотомічний підхід до республіканських систем правління продовжив домінувати у політичній науці); третя – порівняльний аналіз головних інституційних особливостей республіканських систем правління, застосовуючи інші інституційні зміни (рівень та різновид демократизації, партійно-виборча система, система стримувань і противаг, політична структуризація інститутів влади (уряду, парламенту тощо), стабільність та ефективність урядів, форма державного устрою) й остаточне утвердження трихотомічного підходу (президенталізм, парламентаризм, напівпрезиденталізм – у рамках концептуалізацій М. Дюверже та Р. Елгі) до республіканських систем правління; четверта – застосування концепту «вето-гравців» Дж. Цебеліса і теорії «принципал-агентських відносин» К. Строма у рамках республіканських систем правління, а також продовження розвитку трихотомічного підходу до класифікації республіканських систем правління; п'ята – формування чотирихотомічного (як повноцінного і доповненого трихотомічного) підходу до класифікації типових і виокремлення атипових республіканських систем правління.

Враховуючи п'ять «хвиль» дослідження республіканських систем правління, у дослідженні констатовано, що президенталізм спочатку розглядався як атипова система правління головню щодо монархічного абсолютизму, республіканський парламентаризм – як атипова система правління стосовно президенталізму, напівпрезиденталізм – як атипова система щодо республіканських президенталізму і парламентаризму, напівпарламентаризм (асамблейно-незалежна система правління) – як атипова система правління стосовно і президенталізму, і парламентаризму, і напівпрезиденталізму. Разом із цим встановлено, що поступово набувши статусу типових (в тому числі статистично та за розповсюдженням на практиці), ці системи правління сформували трихотомічний та чотирихотомічний підходи до класифікації республіканських систем правління, серед яких можуть бути як типові, так і атипові. Для того, щоби розмежувати їх, у статті на підставі таких індикаторів, як спосіб обрання глави держави/глави уряду і колективна відповідальність уряду і/чи прем'єр-міністра/

адміністрації президента, а також враховуючи деталізовані маркери цих індикаторів, запропоновано авторську методіку (класифікацію, таксономію або матрицю) визначення типових й атипових республіканських систем правління в рамках найсучаснішого станом на сьогодні чотирихотомічного підходу.

Ключові слова: республіка, система державного правління, президенталізм, парламентаризм, напівпрезиденталізм, напівпарламентаризм, атипова система правління, атиповий президенталізм, атиповий парламентаризм, атиповий напівпрезиденталізм, атиповий напівпарламентаризм.

Постановка проблеми. В сучасних умовах у політичній науці поширення набув чотирихотомічний підхід до класифікації республіканських систем правління, який розвиває і доповнює найбільш апробований трихотомічний підхід. Це означає, що сьогодні теоретики та практики найчастіше виокремлюють такі різновиди республік, як президентська, напівпрезидентська, парламентська і, врешті-решт, напівпарламентська (яка й слугує відмінністю двох згаданих підходів). Водночас практика функціонування систем правління у рамках республіканської форми правління в деяких країнах зумовлює необхідність виділяти атипові президентські, атипові парламентські, атипові напівпрезидентські й атипові напівпарламентські системи правління. Класифікаційно це пояснюється як способом обрання глави держави/президента, так і особливостями виконавчо-законодавчих відносин, в тому числі чи головно з приводу колективної відповідальності (можливості й суб'єкта відставки) уряду. В цьому контексті актуальним постає як визначення особливостей еволюції типових й атипових систем правління у рамках теоретико-методологічних «хвиль» дослідження республіканської форми правління, так і напрацювання інструментарія для визначення та розмежування типових і атипових систем правління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні «хвилі» дослідження республіканських систем правління проаналізовано у доробках таких авторів, як Р. Елгі [1] й В. Литвин [2]. Своєю чергою, атипові республіканські системи правління чи окремі аспекти політичного процесу й міжінституційних відносин, які прямо або опосередковано вказують на атиповість систем правління у рамках республіканської форми правління, проаналізовано у працях таких дослідників, як: А. Валенсуела [3; 4], Х. Лінц [5–7], Р. Майорга [8], С. Мейнверінг [9–11], М. Сентельяс [12], Х. А. Чейбуб [13], М. Шугарт [14; 15], І. Осадчук [16–19], В. Литвин [18; 19] тощо. Однак у працях цих і перелічених науковців й досі не напрацьовано єдиного та консолідованого інструментарія, за допомогою якого можна відмежовувати типові й атипові системи правління, класифікуючи їх.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Розгляд та систематизація наявних наукових доробків засвідчує, що в політичній науці вкрай недостатньо уваги приділено розмежуванню типових й атипових систем правління в рамках теоретико-методологічних «хвиль» дослідження республіканської форми правління. І це попри той факт, що чимало вчених, які повсякденно займаються проблематикою міжінституційних відносин у рамках різних систем правління, часто наголошують на специфічності чи атиповості деяких з них на тлі інших – типових. Тим не менше, ці вчені майже не виробляються достатніх критеріїв для того, щоб обґрунтувати свої позиції та рефлексії, не кажучи вже про цілісне представлення опціоналу атипових систем правління й інструментарія їхнього відмежування від типових систем правління. Відтак у політичній науці досі абстрактною (хоча часто цитованою) лишається ідея про існування типових й атипових систем правління. Саме в запропонованій статті буде здійснено спробу змінити таку ситуацію.

Мета та завдання. Враховуючи ситуацію та прогалини, які виникли в політичній науці, *метою* статті є розкрити еволюцію типових й атипових систем правління у контексті

теоретико-методологічних «хвиль» дослідження республіканської форми правління і на цій підставі розробити методику задля визначення/відокремлення типових й атипових республіканських систем правління. Для реалізації поставленої мети треба вирішити такі *завдання*: виділити й структурувати теоретико-методологічні «хвилі» дослідження республіканської форми правління; проаналізувати еволюцію типових й атипових систем правління у контексті теоретико-методологічних «хвиль» дослідження республіканської форми правління; розробити власну методику для визначення типових й атипових республіканських систем правління. Теоретико-методологічною основою наукового дослідження вибрано неінституціоналізм та його варіативні типи й парадигми. Головний метод, який став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження республік і їхніх систем правління є дуже поширеними в політичній науці, однак становлення цієї проблематики пройшло декілька етапів або «хвиль» свого розвитку. *Перша «хвиля»* досліджень республіканських систем правління почалася у другій половині XIX ст. В праці «Правління Конгресу: дослідження американської політики» (1885 р.) В. Вільсон констатував, що однією з причин, яка призвела до підпорядкованості виконавчої влади Конгресу була процедура висування кандидата на посаду президента [20]. На його думку, лідер повинен вести за собою маси, а те, що вибір кандидата на найвищу посаду (президента – авт.) відбувається делегатами на партійному конвенті робить претендента ... повністю залежним від партії. Сама процедура неефективна і небезпечна, тому що делегати не несуть жодної відповідальності за свій вибір [21, с. 9]. Тому В. Вільсон вважає, що конституційна версія системи «стримувань і противаг», якої дотримувались батьки-засновники США, є шкідливою для результативного і реального правління. Адже Сполучені Штати після завершення Громадянської війни зіткнулись з проблемою лідерства, а авторитет президентства був серйозно підірваний [20]. Тому, з погляду В. Вільсона, саме перехід до парламентської системи правління сприяв би подоланню кризи лідерства в США. Саме у вищезазначеній праці В. Вільсон порівняв кабінетну систему в Сполученому Королівстві, яку він іменує парламентською, і систему правління комітетів Конгресу в США. У цьому контексті вчений констатував: «Правління Конгресу – це правління комітетів; парламентське правління – це правління ... за допомогою відповідального кабінету міністрів» [20].

В. Вільсон виступав за конституцію як «живий організм», який здатний до розвитку та адаптації, до координації гілок влади з метою збереження свободи, але за умови сильної президентської влади [22, с. 2047]. Він обґрунтував необхідність посилення президентської влади, президентської адміністрації, інституту радників і помічників президента на противагу повноваженням Конгресу. У праці «Держава: елементи історичної та практичної політики» (1905 р.) В. Вільсон підкреслив, що «відповідно до Конституції виконавча влада належить президентові в повному її обсязі, але в такому обсязі виконувати її він не може; тому носії виконавчої влади – кабінет і, особливо керівники департаментів – по суті її головні виконавці, в той час, як на президента правильніше дивитися як на сповненого обов'язком стежити за виконанням законів за допомогою загального владного контролю» [23]. Таким чином, В. Вільсон обґрунтував концепцію дискреційних повноважень президента, які базувались на принципах конституції, але не обмежувались нею.

Як засвідчують праці М. Фарранда «Розробка Конституції Сполучених Штатів» (1913 р.) [24] і «Батьки Конституції: хроніка створення Союзу» (1921 р.) [25] й Е. МакЛафліна «Конституційна історія Сполучених Штатів» (1935 р.) [26], президенталізм у США спершу розглядався як атипова система правління щодо найрозовішого свого часу (й станом на момент вибору системи правління в США) монархічного абсолютизму

(історичними прикладами якого були Іспанія (1556–1598 рр.), Англія (1603–1649 рр.), Франція (1643–1715 рр.), Швеція (1660–1718 рр.) [27; 28] тощо). Однак із часом питання подібного типу більше не ставились на науковий порядок денний і це було зумовлено головно тим фактом, що президенталізм почали обирати дедалі більше країн і він інституціоналізувався як інституційний дизайн. Натомість у доробках того часу, зокрема в працях В. Баджехота «Англійська Конституція» (1867 р.) [29] та Д. Прайса «Парламентська і президентська системи» (1943 р.) [30], науковці перейшли до більш звиклого протиставлення та порівняння парламентської системи правління (спочатку головно у рамках монархічної форми правління) – яка, до речі, теж свого часу була атиповою – передусім на прикладі Сполученого Королівства та президентської системи правління головно на прикладі США. На цій підставі у 1944 р. Г. Ласкі, проаналізувавши доробки Д. Прайса [29], стверджував, що ні парламентська, ні президентська системи правління не є суттєво кращою одна за одну [31, с. 358].

Особливістю же *другої «хвилі»* досліджень було те, що (продовжуючи попередню логіку) республіканський (а не монархічний) парламентаризм спершу позиціонувався як атиповий відносно президенталізму в США і як такого. Про це засвідчують дослідження парламентської системи правління (науковці визначали її саме так, враховуючи практику формування і відповідальності уряду за визначальної ролі й участі парламенту) в Республіці Чилі у 1891–1925 рр., відображені в роботах Б. Браво Ліри «Конституція 1833 року» (1983 р.) [32] та Г. Девіса «Президентство в Чилі» (1985 р.) [33], а також у Франції, про що йдеться в працях Д. Піклз «Французька політика: перші роки Четвертої республіки» (1953 р.) [34] та П. Вільямса «Проблеми Четвертої республіки» (1964 р.) [35] тощо. Найважливіше у цьому контексті те, що практика функціонування парламентських систем (насамперед, в країнах Західної Європи після Другої Світової війни, а то й раніше) зумовила формування та поширення дихотомічного підходу (президенталізм і парламентаризм) до розуміння/класифікації республіканських систем правління. Саме в цьому контексті варто звернутись до праць таких знаних науковців, як М. Дюверже [36–38], Х. Лінц [5–7], Д. Горовіц [39], Дж. Сарторі [40], А. Степан і С. Скач [41], Т. Павер і М. Гасіоровські [42] тощо, які деталізовано нижче.

З ідей перелічених вчених можна констатувати, що в рамках другої «хвилі» досліджень республіканських систем правління ключовим елементом постало зосередження уваги на одній пояснювальній змінній (система правління) та одній залежній змінній (успішна демократична консолідація). Так, Х. Лінц й А. Степан дійшли висновку, що парламентаризм з більшою ймовірністю і швидше приведе до успішної консолідації демократії, ніж президенталізм [43; 44]. Подібним чином Х. Лінц зауважив, що «президенталізм, як правило, становить більший ризик для стабільної демократичної політичної системи, ніж сучасний парламентаризм» [7, с. 70]. Натомість Д. Горовіц зазначив, що праці Х. Лінца обмежені головно досвідом країн Латинської Америки й у них не враховано всіх особливостей виборчих систем, адже сильний президент може часто бути вагомим медіатором розвитку розділених суспільств [39, с. 74]. На думку Д. Горовіца, сила парламентаризму – це не завжди сила парламентського способу формування уряду в форматі впливу парламентських коаліцій [39, с. 79]. Своєю чергою і як відповідь, Х. Лінц у праці «Переваги парламентаризму» підкреслив, що він «не стверджував, що будь-яка парламентська система *ipso facto* має більше шансів забезпечити демократичну стабільність, ніж будь-яка президентська система» [6, с. 84]. Дослідник лише зазначив, що парламентські системи правління більше сприяють демократичній стабільності, аніж президентські системи [6, с. 90]. Натомість, Т. Павер і М. Гасіоровські, взагалі стверджували, що емпіричні дані не дозволяють припустити, що для президенталізму властива менша ймовірність демократичного виживання, ніж для парламентаризму. Науковці дійшли висновку, що «вибір конституційної системи правління

(президенталізм чи парламентаризм) не суттєво пов'язаний із ймовірністю демократичного виживання у менш розвинених країнах» [42, с. 123]. З цього приводу, Дж. Сарторі констатував, що не варто вибирати між президенталізмом і парламентаризмом, а перевагу треба віддавати напівпрезиденталізму [40]. Ця система правління вперше (принаймні у Європі) була апробована на підставі інституційно-процесуального та політично-поведінкового досвіду Фінляндської Республіки (з 1919 р.), Веймарської республіки (з 1919 р.), Австрії (з 1929 р.), Ірландії (з 1937 р.) та Ісландії (з 1944 р.), але науково виділена, систематизована і концептуалізована на підставі досвіду Франції (з 1962 рр.) [45, с. 45]. З цього слідує, що напівпрезиденталізм фактично з 1919 р. до 1970–1980-х рр. (до його концептуалізації М. Дюверже) розглядався чи хоча б сприймався як атипова республіканська система правління у рамках усталеної дихотомії президенталізму проти парламентаризму.

Своєю чергою, *третья «хвиля»* досліджень республіканських систем правління представлена науковими працями М. Шугарта та Дж. Кері («Президенти та асамблеї: конституційний дизайн і виборча динаміка» [14]), С. Мейнверінга («Президенталізм, багатопартійність і демократія: складна комбінація» [10]), С. Мейнверінга і М. Шугарта («Висновок: президенталізм і партійна система» [46]), А. Лейпхарта («Конституційний дизайн розділених суспільств» [47]). У цих дослідженнях констатовано, що попередні доробки були зосереджені винятково на «чистих» характеристиках президенталізму та парламентаризму. Натомість головні інституційні особливості республіканських систем правління потрібно аналізувати разом з іншими інституційними змінними (повноваження виконавчої влади, партійна та/або виборча системи тощо). Іншими словами, визначальною особливістю цих досліджень став наголос на тому, що існує більше однієї пояснювальної змінної в рамках класифікації республіканських систем правління [1, с. 110]. Відповідно, в цей період розвитку досліджень республіканських систем правління відбувається апелювання до різних залежних змінних, а також до їхніх комбінацій. Серед цих змінних і комбінацій змінних виділено такі: рівень і різновид демократизації, партійно-виборча система, система стримувань і противаг, політична структуризація інститутів влади (глави держави, парламенту, уряду тощо), стабільність й ефективність урядів, форма державного устрою тощо.

Як наслідок, у рамках третьої «хвилі» досліджень республіканських систем правління напівпрезиденталізм, який ще з кінця другої «хвилі» розглядали як атипову (щодо президенталізму і парламентаризму) систему правління все частіше почав позиціонуватись як типова система правління. Цьому сприяли дослідження М. Дюверже, М. Шугарта та Дж. Кері й інших вчених. На цій підставі поступово на зміну чи як альтернатива дихотомічному підходу утвердився трихотомічний (президенталізм, парламентаризм та напівпрезиденталізм) підхід до класифікації республіканських систем правління. Більше того, одним з найважливіших аспектів третьої «хвилі» досліджень республіканських систем правління стало виокремлення різновидів напівпрезидентської системи правління. Тут варто згадати міркування й ідеї М. Шугарта та Дж. Кері, які на підставі такого критерію, як відповідальність (можливість відставки та її суб'єкти) уряду, виділили прем'єр-президенталізм і президент-парламентаризм. Крім того, вартує звернутись до ідей С. Скач, яка на підставі такого критерію, як співіснування центрів влади, виокремила систему уніфікованої/консолідованої більшості, систему розділеної більшості та систему розділеної меншості як опції напівпрезиденталізму [48].

Четверта «хвиля» досліджень республіканських систем правління представлена доробками Дж. Цебеліса [49–51], К. Строма [52] та Р. Елгі [53; 54] тощо. Так, Дж. Цебеліс стверджує, що кожна країна має власну «конфігурацію вето-гравців» [50, с. 2]. Вчений визначає вето-гравців як «індивідуальних чи колективних акторів, чия згода необхідна для зміни

статусу-кво міжінституційних відносин. Дж. Цебеліс виділяє два різновиди вето-гравців: інституційні – ті, що породжуються конституцією країни; партійні – ті, які виникають у результаті політичної гри, наприклад, із приводу формування та забезпечення парламентської більшості/уряду. Відповідно, рівень політичної стабільності залежить від кількості вето-гравців, ідеологічної дистанції між ними та рівня їхньої внутрішньої згуртованості. Враховуючи це, Дж. Цебеліс застосував підхід вето-гравців до різних аспектів політичного життя, включаючи дослідження особливостей прийняття рішень в різних системах правління і навіть на рівні ЄС упродовж 1973–1995 рр. [49; 51]. На думку вченого, з одного боку, можуть бути випадки президенталізму і парламентаризму, в яких є дуже мало вето-акторів. Це переважно відбувається при зосередженні контролю в руках виконавчої влади. З іншого боку, можуть бути й випадки, коли президенталізму і парламентаризму властиво багато вето-акторів і це звикло стосується систем виконавчо-законодавчого балансу та бікамералізму, а також формування фракціоналізованих коаліцій [50, с. 90, 115].

Своєю чергою, К. Стром розглядає представницьку демократію як «ланцюг» делегування повноважень і відповідальності. При цьому, для аналізу парламентських і президентських (як опцій представницьких) демократій дослідник використовує теорію «принципал-агентських відносин». У таких відносинах «принципал» (кому влада належить первинно і він її делегує та/чи контролює) дозволяє «агенту» (кому влада належить набуто/вторинно і він за неї відповідальний) працювати від свого імені. У парламентських і президентських демократіях «ланцюг» делегування має певні відмінності [52, с. 65]. Так, у парламентських демократіях делегування повноважень відбувається за такою схемою: 1) від виборців до обраних ними представників (членів парламенту/законодавців); 2) від законодавців (членів парламенту) до глави уряду (прем'єр-міністра); 3) від прем'єр-міністра до глав різних міністерств та відомств виконавчої влади; 4) від глав різних міністерств та відомств виконавчої влади до їхніх відповідних державних службовців. Натомість у президентських демократіях виборці делегують повноваження президенту і парламенту. Президент передає повноваження секретарю чи іншій уповноваженій/відповідній особі як голові адміністрації президента. Секретар чи відповідна особа, своєю чергою, передає повноваження державним службовцям. На протигагу, парламент може (хоча не завжди) передавати свої авторитетні повноваження секретарю внаслідок прийняття участі в його чи її призначенні [52, с. 65].

Врешті-решт, Р. Елгі застосував трихотомічний підхід до виокремлення та класифікації республіканських систем правління (президенталізм, парламентаризм і напівпрезиденталізм), взявши за основу два критерії (те, яким чином обирається президент, і те, перед яким інститутом несе відповідальність (може бути відправлений у відставку) уряд). На думку Р. Елгі, президентська система правління – це така конституційна система правління, в якій існує посада всенародно/безпосередньо виборного на фіксований термін президента, а члени урядового кабінету (адміністрації президента) не є колективно відповідальними (на предмет своєї відставки) перед парламентом. Парламентська система правління – це така конституційна система правління, в якій глава держави (президент) отримує свої повноваження на підставі непрямих (або небезпосередніх) виборів, а прем'єр-міністр та урядовий кабінет є колективно відповідальними (на предмет своєї відставки) лише перед парламентом. Нарешті, напівпрезидентська система правління – конституційна система правління, якій притаманна посада всенародно виборного на фіксований термін президента, а також прем'єр-міністра і урядового кабінету, які колективно відповідальні (на предмет своєї відставки) перед парламентом. Крім того, Р. Елгі на підставі такого критерію, як співвідношення президентської та прем'єрської влади, виділив такі види напівпрезидентської

системи правління, як домінуючого лідерства, зміщеного від домінування лідерства, збалансованого лідерства, а на підставі таких параметрів, як співвідношення президентської і прем'єрської влади, демократичного транзиту, – високопрезидентіалізовані системи, системи номінальних (церемоніальних) президентів та сильних прем'єр-міністрів, а також системи збалансованої влади президентів і прем'єр-міністрів [53; 54].

Насамкінець, у рамках *п'ятої «хвилі»* досліджень відбулось взяття до уваги (принаймні частиною дослідників) так званої асамблейно-незалежної чи, інакше кажучи, напівпарламентської системи правління як типової (навіть попри свою статистичну нерозповсюдженість), що сприяло формуванню, утвердженню і поширенню чотирихотомічного підходу до класифікації республіканських систем правління. Однак у цьому контексті окремої уваги потребує підхід С. Гангофа, який таксономує напівпарламентаризм й асамблейно-незалежну систему як окремі системи правління [55; 56]. Ми ж, в тому числі в рамках цього дослідження, асамблейно-незалежну систему правління, враховуючи позиції інших дослідників (які зокрема аналізували досвід Швейцарської Конфедерації), іменуємо напівпарламентаризмом. Хоч ще на попередньому етапі – під час четвертої «хвилі» – напівпарламентаризм сприймався головню як атипова система правління на противагу усталеній трихотомії. Крім того, у рамках *п'ятої «хвилі»* досліджень республіканської форми правління набули поширення й інші підходи до розуміння атипових систем правління (дослідження Дж. Ішіями [57], Р. Кеннеді [57], В. Кларка [58], Р. Майорги [8], М. Сентельяса [12], М. С. Фіша [59] й інших).

Враховуючи чинний стан дослідження означеної проблематики, у рамках цієї статті використано чотирихотомічний (як оновлений чи доповнений трихотомічний і, на нашу думку, найкомплексніший та логічно впорядкований) підхід до класифікації республіканських систем правління. Це означає, що президенталізм, парламентаризм, напівпрезиденталізм і напівпарламентаризм (асамблейно-незалежну систему правління) доцільно трактувати як типові чи вже узвичаєні системи правління, хоч серед них можуть бути й атипові різновиди означених конструкцій міжінституційних відносин. Інакше кажучи, кожен із чотирьох типів систем правління може реалізовуватись у типовому чи атиповому форматі. Відповідно, основним завданням чи проблемою політичної науки в такому випадку постає розмежування типових й атипових систем правління серед кластерів президенталізму, парламентаризму, напівпрезиденталізму та напівпарламентаризму або вироблення таких індикаторів і маркерів означення перелічених систем правління, які охоплювали би їхні типові й атипові опції.

У цьому завданні ми виходимо з уже класичного в політичній науці підходу до концептуалізації і класифікації конституційних/формальних систем правління, який свого часу був запропонований Р. Елгі. Основу цього підходу звикло становлять два чинники чи індикатори: 1) колективна відповідальність (можливість відставки) уряду – детермінована тим, що поняття «система правління» застосовується для позначення комплексу взаємовідносин між виконавчою та законодавчою владою, головне місце в якому посідає питання про уряд і загалом виконавчу владу; 2) загальні чи всенародні вибори глави держави – важливі з огляду на те, що факт всенародних (прямих чи непрямих) виборів президента формує іншу або специфічну природу легітимності його чи її влади порівняно зі станом, коли глава держави вибирається парламентом або спеціальною колегією («виборщиків») [45, с. 95]. На цьому тлі пропонуємо власну авторську методика (класифікацію, таксономію або матрицю) визначення типових й атипових республіканських систем правління у рамках чотирихотомічного класифікаційного підходу (рис. 1). У ній дещо модифіковано вищевказані чинники чи індикатори, зокрема на такі, як: 1) спосіб обрання глави держави чи глави уряду; 2) колективна відповідальність (можливість відставки) уряду і/чи прем'єр-міністра або адміністрації

президента. Крім того, перелічені чинники чи індикатори значно урізноманітнено в опціоналі, зокрема за рахунок деталізації їхніх маркерів.

Індикатори класифікації		Спосіб обрання глави держави / глави уряду			
Коллективна відповідальність уряду і/чи прем'єр-міністра / адміністрації президента перед парламентом	Маркери класифікації	Всенародний (щодо глави держави)		Невсенародний (щодо глави держави та глави уряду)	
		Повністю (на всіх етапах обрання)	Неповністю (не на всіх етапах обрання)	Неповністю (не на всіх етапах обрання)	Повністю (на всіх етапах обрання)
	Ні / перед іншими інститутами	Повністю та/чи без оспорювання (беззаперечно)	Типовий президенталізм	Атиповий президенталізм	Атиповий напівпарламентаризм
Так	Як виняток і/чи з оспорюванням (з запереченням)	Атиповий президенталізм	Атиповий президенталізм	Атиповий напівпарламентаризм	Атиповий напівпарламентаризм
	Частково і/чи з оспорюванням (з запереченням)	Атиповий напівпрезиденталізм	Атиповий напівпрезиденталізм	Атиповий парламентаризм	Атиповий парламентаризм
	Повністю та/чи без оспорювання (беззаперечно)	Типовий напівпрезиденталізм	Атиповий напівпрезиденталізм	Атиповий парламентаризм	Типовий парламентаризм

Рис. 1. Класифікаційна матриця типових й атипових республіканських систем правління за методикою І. Осадчука та В. Литвина

З рис. 1 слідує, що ми пропонуємо використовувати такі визначення *типових* республіканських систем правління, як: а) типовий президенталізм – де всенародний спосіб обрання глави держави/президента (причому на всіх етапах обрання) (індикатор «1») комбінується з наявністю урядового кабінету (адміністрації президента), що не є колективно відповідальним (на предмет можливої відставки) перед парламентом (індикатор «2»); б) типовий парламентаризм – в якому невсенародний спосіб обрання глави держави/президента (на всіх етапах обрання) (індикатор «1») поєднується з повністю (беззаперечною) колективною відповідальністю (можливістю відставки) уряду перед парламентом (індикатор «2»); в) типовий напівпрезиденталізм – де всенародний спосіб обрання глави держави/президента (причому на всіх етапах обрання) (індикатор «1») комбінується з повністю (беззаперечною) колективною відповідальністю (на предмет можливої відставки) уряду перед парламентом (індикатор «2»); г) типовий напівпарламентаризм (типова асамблейно-незалежна система) – в якому невсенародний (на всіх етапах) спосіб обрання глави держави/президента (індикатор «1») поєднується з наявністю уряду, який повністю (беззаперечно) не є колективно відповідальним (на

предмет можливої відставки) перед парламентом (індикатор «2»). Своєю чергою, взявши до уваги двоскладове визначення типових республіканських систем правління, про *атипові* системи правління (атиповий президенталізм, атиповий парламентаризм, атиповий напівпрезиденталізм, атиповий напівпарламентаризм) говоримо тоді, коли: а) не спрацьовує чи не повністю спрацьовує індикатор «1»; б) не спрацьовує чи не повністю спрацьовує індикатор «2»; в) не спрацьовують чи не повністю спрацьовують індикатори «1» і «2» (див. рис. 1).

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Опираючись на наявні наукові доробки та власне бачення проблематики, ми виокремили п'ять «хвиль» дослідження республіканських систем правління, кожна з яких має свою специфіку: перша – порівняльний аналіз республіканського президенталізму та монархічного парламентаризму (США і Сполучене Королівство); друга – порівняльний аналіз президенталізму та парламентаризму у контексті демократичної консолідації і стабільності, а також рання наукова концептуалізація напівпрезидентської системи правління М. Дюверже (хоча дихотомічний підхід до класифікації республіканських систем правління продовжив домінувати у політичній науці); третя – порівняльний аналіз головних інституційних особливостей республіканських систем правління з іншими інституційними змінними (рівень та різновид демократизації, партійно-виборча система, система стримувань і противаг, політична структуризація інститутів влади (парламенту, уряду тощо), стабільність й ефективність урядів, форма державного устрою тощо) та остаточне утвердження трихотомічного підходу (президенталізм, парламентаризм, напівпрезиденталізм – у рамках концептуалізацій М. Дюверже і Р. Елгі) до класифікації республіканських систем правління; четверта – застосування концепту «вето-гравців» Дж. Цебеліса та теорії «принципал-агентських відносин» К. Строма у рамках різних опцій республіканських систем правління, а також розвиток трихотомічного підходу до класифікації республіканських систем правління; п'ята – формування чотирихотомічного (як повноцінного і доповненого трихотомічного) підходу до класифікації типових і виокремлення атипових республіканських систем правління.

Цілісно проаналізувавши п'ять «хвиль» дослідження республіканських систем правління, у дослідженні констатовано, що (станом на момент свого виникнення) президенталізм спершу розглядався як атипова система правління щодо монархічного абсолютизму, республіканський парламентаризм – як атипова система правління щодо президенталізму, напівпрезиденталізм – як атипова система щодо республіканських президенталізму і парламентаризму, напівпарламентаризм (асамблейно-незалежна система правління) – як атипова система правління стосовно і президенталізму, і парламентаризму, і напівпрезиденталізму. Разом з цим, встановлено, що поступово набувши статусу типових (в тому числі статистично та за розповсюдженням на практиці), ці системи правління сформували трихотомічний та чотирихотомічний підходи до класифікації республіканських систем правління, серед яких можуть бути як типові, так і атипові. Для того, щоби розмежувати їх, на підставі таких індикаторів, як спосіб обрання глави держави/глави уряду і колективна відповідальність уряду і/чи прем'єр-міністра/адміністрації президента, а також враховуючи деталізовані маркери цих індикаторів, запропоновано авторську методичку (класифікацію, таксономію або матрицю) визначення типових й атипових республіканських систем правління у рамках найсучаснішого станом на сьогодні чотирихотомічного підходу. В подальших дослідженнях ми апробуємо запропоновану методичку на прикладі країн світу.

Список використаної літератури

1. Elgie R. From Linz to Tsebelis: Three Waves of Presidential/Parliamentary Studies? *Democratization*. 2005. Vol. 12. № 1. P. 106–122.

2. Литвин В. Теоретико-методологічні «хвилі» дослідження республіканських систем державного правління: від В. Баджехота до Р. Елгі. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2013. Вип. 3. С. 146–155.
3. Valenzuela A. Latin America: Presidentialism in Crisis. *Journal of Democracy*. 1993. Vol. 4. № 4. P. 3–16.
4. Valenzuela A. Latin American Presidencies Interrupted. *Journal of Democracy*. 2004. Vol. 15. № 4. P. 5–19.
5. Linz J. The Perils of Presidentialism. *Journal of Democracy*. 1990. Vol. 1. № 1. P. 51–69.
6. Linz J. The Virtues of Parliamentarism. *Journal of Democracy*. 1990. Vol. 1. № 4. P. 84–91.
7. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? // Linz J., Valenzuela A. *The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. P. 3–87.
8. Mayorga R. A. Presidencialismo parlamentarizado y gobiernos de coalición en Bolivia // Lanzaro J. *Tipos de presidencialismo y coaliciones políticas en América Latina*. Buenos Aires: Clacso, 2001. P. 101–135.
9. Mainwaring S. Presidentialism in Latin America. *Latin American Research Review*. 1990. Vol. 25. № 1. P. 157–179.
10. Mainwaring S. The Presidentialism, Multipartism, and Democracy: The Difficult Combination. *Comparative Political Studies*. 1993. Vol. 26. № 2. P. 198–228.
11. Mainwaring S., Shugart M. *Presidentialism and Democracy in Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 493 p.
12. Centellas M. From «Parliamentarized» to «Pure» Presidentialism: Bolivia after October 2003. *The Latin Americanist*. 2008. Vol. 52. № 3. P. 5–30.
13. Cheibub J. A. *Presidentialism, parliamentarism, and democracy*. Cambridge University Press, 2007. 202 p.
14. Shugart M., Carey J. *Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 316 p.
15. Shugart M. Semi-presidential Systems: Dual Executive and Mixed Authority Patterns. *French Politics*. 2005. Vol. 3. № 3. P. 323–351.
16. Осадчук І. Атиповість президентської системи правління в Болівії (1985–1993 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 20. С. 187–192.
17. Осадчук І. Непрямі вибори президента як індикатор типовості чи атиповості президентських систем правління в Аргентині (1853–1994), Болівії (1985–1993) та Чилі (1925–1980). *Регіональні студії*. 2018. № 14. С. 43–47.
18. Осадчук І., Литвин В. Атиповість напівпрезидентських систем державного правління в пострадянських країнах: контекст вотумів недовіри урядам. *Politicus*. 2018. Вип. 3. С. 49–57.
19. Osadchuk I., Lytvyn V. The Atypicality of Semi-Presidentialism in Post-Soviet Countries: The Context of Votes of No Confidence in Governments. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*. 2019. Vol. 19. № 1. P. 57–82.
20. Wilson W. *Cabinet Government in the United States* // Pestritto R. J. *Woodrow Wilson: the Essential Political Writings*. Lexington Books, 2005. 290 p.
21. Steigerwald D. *Wilsonian Idealism in America*. New York: Cornell University Press, 1994. 296, [13] p.
22. Levy L.W., Karst K., Winkler A. *Encyclopedia of the American Constitution*. New York: Macmillan Reference USA, 2000. 3164 p.
23. Wilson W. *The State: Elements of Historical and Practical Politics*. Boston: D.C. Heath & Co., 1889. 686 p.

24. Farrand M. *The Framing of the Constitution of the United States*. New Haven: Yale University Press, 1913. 281, [9] p.
25. Farrand M. *The Fathers of the Constitution: A Chronicle of the Establishment of the Union*. New Haven: Yale University Press, 1921. 246 p.
26. McLaughlin A. *A constitutional history of the United States*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1935. 833, [13] p.
27. Beloff M. *The Age of Absolutism, 1660–1815*. London: Hutchinson House, 1954. 189 p.
28. Zmora H. *Monarchy, Aristocracy, and the State in Europe – 1300–1800*. London: Routledge, 2000. 176 p.
29. Bagehot W. *The English Constitution*. London: Chapman & Hall, 1867. 368 p.
30. Price D. The Parliamentary and Presidential Systems. *Public Administration Review*. 1943. Vol. 3. № 4. P. 317–334.
31. Laski H. The Parliamentary and Presidential Systems. *Public Administration Review*. 1944. Vol. 4. № 4. P. 347–359.
32. Bravo Lira B. La Constitucion de 1833. *Revista Chilena de Derecho*. 1983. Vol. 10. № 2. P. 317–329.
33. Davis H. E. The Presidency in Chile. *Presidential Studies Quarterly*. 1985. Vol. 15. № 4. P. 707–724.
34. Pickles D. *French Politics: The First Years of the Fourth Republic*. London; New York: Royal Institute of International Affairs. 1953. 302, [12] p.
35. Williams P. Problems of the Fourth Republic. *Political Studies*. 1964. Vol. 2. № 1. P. 38–63.
36. Duverger M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government. *European Journal of Political Research*. 1980. Vol. 8. № 2. P. 165–187.
37. Duverger M. La nozione di regime «semi-presidenziale» e l'esperienza francese. *Quaderni costituzionali*. 1983. Vol. 3. № 2. P. 259–275.
38. Duverger M. Le concept de regime semi-presidentiel // Duverger M. *Les regimes semi-presidentiels*. Paris: Presses Universitaires de France, 1986. P. 7–17.
39. Horowitz D. Comparing Democratic Systems. *Journal of Democracy*. 1990. Vol. 1. № 4. P. 73–79.
40. Sartori G. *Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*. London: Macmillan, 1997. 217 p.
41. Stepan A., Skach C. Constitutional frameworks and democratic consolidation. Parliamentarism versus presidentialism. *World Politics*. 1993. Vol. 46. № 1. P. 1–22.
42. Power T., Gasiorowski M. Institutional Design and Democratic Consolidation in the Third World. *Comparative Political Studies*. 1997. Vol. 30. № 2. P. 123–155.
43. Linz J., Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. London: Johns Hopkins University Press, 1996. 479, [20] p.
44. Linz J., Stepan A. Towards consolidated democracies. *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. № 2. P. 4–33.
45. Литвин В. Інституційно-процесуальні та політично-поведінкові атрибути і різновиди напівпрезидентської системи правління: порівняльний аналіз на прикладі країн Європи: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018. 815 с.
46. Mainwaring S., Shugart M. Conclusion: Presidentialism and the Party System // Mainwaring S., Shugart M. *Presidentialism and Democracy in Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 394–439.
47. Lijphart A. Constitutional Design for Divided Societies. *Journal of Democracy*. 2004. Vol. 15. № 2. P. 96–109.

48. Skach C. The «newest» separation of powers: semi-presidentialism. *International Journal of Constitutional Law*. 2007. Vol. 5. № 1. P. 93–121.
49. Tsebelis G., Chang E. Veto Players and the Structure of Budgets in Advanced Industrialized Countries. *European Journal of Political Research*. 2004. Vol. 43. № 3. P. 449–476.
50. Tsebelis G. Veto Players: How Political Institutions Work. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2002. 338 p.
51. Tsebelis G., Yatağanas X. Veto Players and Decision-making in the EU after Nice. *Journal of Common Market Studies*. 2002. Vol. 40. № 2. P. 283–307.
52. Strøm K. Parliamentary democracy and delegation // Strøm K., Müller W., Bergman T. Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies. Oxford: Oxford University Press, 2003. P. 55–108.
53. Elgie R. Semi-Presidentialism in Europe. Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 282–286.
54. Elgie R. A Fresh Look at Semipresidentialism: Variations on a Theme. *Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. № 3. P. 98–112.
55. Ganghof S. A New Political System Model: Semi-Parliamentary Government. *European Journal of Political Research*. 2018. Vol. 57. № 2. P. 261–281.
56. Ganghof S. Bicameralism as a Form of Government (Or: Why Australia and Japan Do Not Have a Parliamentary System). *Parliamentary Affairs*. 2014. Vol. 67. № 3. P. 647–663.
57. Ishiyama J., Kennedy R. Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan. *Europe-Asia Studies*. 2001. Vol. 53. № 8. P. 1177–1191.
58. Clark W. Boxing Russia: Executive-Legislative Powers and the Categorization of Russia's Regime Type. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. 2010. Vol. 19. № 1. P. 5–22.
59. Fish M. S. The Executive Deception: Superpresidentialism and the Degradation of Russian Politics // Sperling V. Building the Russian State: Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance. Boulder, CO: Westview, 2000. P. 177–192.

EVOLUTION OF TYPICAL AND ATYPICAL SYSTEMS OF GOVERNMENT IN THE CONTEXT OF RESEARCH “WAVES” ON THE REPUBLICAN FORM OF GOVERNMENT

Ihor Osadchuk, Vitaliy Lytvyn

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The specificity of inter-institutional relations in the “president–government–parliament” power triangle in certain countries has previously contributed or continues to contribute to the formation of systems of government that formally and/or actually differ significantly, particularly in terms of organizational and functional aspects, from the typical models of presidentialism, parliamentarism, semi-presidentialism or even semi-parliamentarism. As a result, the field of Comparative Political Science has witnessed the emergence of research focused on atypical republican systems of government. Accordingly, the aim of this article is to explore the evolution of typical and atypical systems of government in the context of theoretical and methodological “waves” of research on the republican form of government and to develop a method for identifying typical and atypical republican systems of government. During the course of the research, five «waves» of study on the republican form of government and its systems of government have been identified, each with its particularities, including: the first «wave» that involved a comparative analysis of republican presidentialism and monarchical parliamentarism (using the examples of the USA and the United Kingdom); the second “wave” that encompassed a comparative analysis of presidentialism

and parliamentarism in the context of democratic consolidation and stability, along with the early scientific conceptualization of semi-presidential system of government by M. Duverger (although the dichotomous approach to republican systems of government continued to dominate in Political Science); the third “wave” that involved a comparative analysis of the main institutional characteristics of republican systems of government with other institutional variables (such as the levels and types of democratization, party-electoral systems, systems of checks and balances, political institutionalization of authorities’ bodies (government, parliament, etc.), government stability and efficiency, the form of state organization, etc.), ultimately leading to the consolidation of the trichotomous approach (presidentialism, parliamentarism, semi-presidentialism within the conceptual frameworks of M. Duverger and R. Elgie) to republican systems of government; the fourth “wave” that applied the «veto players» concept by G. Tsebelis and the theory of «principal-agent relations» by K. Strøm within the context of republican systems of government, as well as further developed the trichotomous approach to the classification of these republican systems of government; the fifth “wave” that involved the formation of the fourfold (fully and complementary to the trichotomous one) approach to classifying typical and identification of atypical republican systems of government.

Taking into account five “waves” of research on republican systems of government, the study reveals that presidentialism was initially considered an atypical system of government in relation mainly to monarchical absolutism. Republican parliamentarism, on the other hand, was later seen as atypical one concerning presidentialism, while semi-presidentialism, some more later, was regarded as atypical compared to both republican presidentialism and parliamentarism. Finally, semi-parliamentarism (assembly-independent system of government) was also viewed as atypical one in relation to presidentialism, parliamentarism and semi-presidentialism. However, these systems of government gradually acquired the status of typical ones over time, including statistically and practically, leading to the development of the trichotomous and fourfold approaches to the classification of republican systems of government, which can include both typical and atypical cases. To distinguish between these systems, the article proposes an original methodology (classification, taxonomy or matrix) based on indicators such as the method of electing the head of state/the head of government and collective responsibility of government and/or prime minister/president’s administration. Additionally, the methodology considers detailed markers of these indicators to define typical and atypical republican systems of government within the fourfold approach as the most contemporary as of today.

Key words: republic, system of government, presidentialism, parliamentarism, semi-presidentialism, semi-parliamentarism, atypical system of government, atypical presidentialism, atypical parliamentarism, atypical semi-presidentialism, atypical semi-parliamentarism.

УДК 329-044.372(477):316.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.40>

КРИЗА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ І ЧИННИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Анатолій Романюк

Львівський національний університет імені Івана Франка,

кафедра політології

вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна

Розглянуто зміст поняття криза політичних партій. Визначено групу індикаторів які є системоутворюючими для політичної партії: організаційний компонент у формі членства, вертикальної та горизонтальної структури; наявність програми із окресленням партійного проекту політичного розвитку; відображення групових інтересів і тісний зв'язок із певною або декількома групами та участь у виборах. Проаналізовано статистику участі політичних партій у виборах і на цій основі зроблено висновок про наявність тенденції скорочення частки партій що беруть участь у виборах. Розглянуто параметри організаційної структури українських політичних партій. Констатовано, що відповідно до вимог національного законодавства всі офіційно зареєстровані партії декларують не менше 14 обласних організацій та національний і обласний рівні. Доведено наявність слабкої членської бази навіть у діючих політичних партіях та її скорочення особливо в умовах повномасштабної російсько-української війни. Зафіксовано присутність феномену «партія без членів». Аналіз партійних програм засвідчив відсутність ідеологічних партій, значну ідеологічну мозаїку та тенденцію до посилення і домінування популізму. Зв'язок конкретних партій і суспільних груп вивчено з допомогою індексу волатильності. Його результати свідчать про зростання показників індексу особливо під час двох останніх парламентських виборів. Це стало підставою висновку про відсутність стійкого протягом декількох виборчих циклів зв'язку партій та груп виборців. Зазначено також що існує високий рівень недовіри громадян України до інституту політичної партії. Все в сукупності стало підставою висновку про наявність кризи власне інституту політичної партії в Україні. Важливість політичних партій для функціонування представницької демократії зумовлює потребу у підготовці і проведенні якісних змін у партійній господарці країни.

Ключові слова: політична партія, політичний процес, партійна система, демократія, політичний розвиток, криза.

Поняття «криза політичних партій» впродовж кількох минулих десятиліть і чинно доволі активно використовується у політичній науці задля характеристики стану розвитку політичних партій і партійних систем – як загалом, так і на прикладі окремих країн і навіть наднаціональних процесів й організацій тощо. Відповідно, треба відзначити, що виокремлена оцінка і характеристика (як і загалом феномен «кризи політичних партій») властива як попереднім [11; 12; 14; 16; 23], так і сучасним [9; 10; 15; 17; 24; ;25; 27; 28] дослідженням вчених-політологів передусім з демократичних країн. Так, у попередніх розвідках П. Ігнаці, зокрема, констатував, що у випадку апелювання до поняття «кризи партій» мова у політичній науці традиційно йшла про кризу домінуючого типу політичної партії, а не про кризу партії як інституту, і аргументував це розглядом численних проблем, властивих традиційним політичним партіям, а тому власне й відповідно як розвиток вчений представив формування значної кількості нових політичних партій [14]. Своєю чергою, Р. Катц

і П. Майер дійшли подібних висновків, констатуючи кризу моделі «масової партії» у поданні М. Дюверже і обґрунтовуючи висновок, що політична партія як інститут здатна «приспосовуватись» до нових умов і викликів. Відповідно, саме ці вчені припустили утворення нової моделі партій – так званої «картельної партії» [16]. На протигагу, більш сучасні дослідження з цієї проблематики роблять наголос передусім на інституційному форматі «кризи політичних партій» [10]. Зокрема, ціла низка вчених вбачають у зменшенні кількості членів політичних партій чи не головний вияв такої «кризи» [13; 19; 23].

На цьому тлі надзвичайно цікавою є ситуація в тих країнах, у яких історія функціонування партій і розвитку партійних систем є відносно нетривалою, адже в різноманітних ідеях представників попередніх і сучасних досліджень, в тім числі тих, про які було згадано вище, йдеться головню про представницькі демократії Західної Європи і значно меншою мірою Центрально-Східної Європи. Ось чому окремішньої та пристальної уваги внаслідок цілої низки причин потребує з цього приводу Україна, адже в її політичній науці також віднедавна почали з'являтися публікації, у яких аналізується стан «кризи» у розвитку національних політичних партій [21; 22]. Не нівелювала і мінімізувала значення цих процесів навіть повномасштабна війна росії проти України, розпочата 24 лютого 2022 р., яка, з одного боку, ніби призвела щодо «заморожування» більшості складових національного суспільно-політичного процесу, однак, з іншого боку, не заблокувала чи не повною мірою заблокувала функціонування політичних акторів, перш за все політичних партій. Відповідно, все це актуалізує потребу і створює можливість уважно проаналізувати наявний стан партій України, в тому числі на предмет коректності оцінки їхньої «кризи» чи ознак кризовості тощо.

Саме формулювання «криза політичних партій» термінологічно передбачає поєднання двох складових – поняття «кризи» і феномена політичної партії. Тут уваги заслуговує той факт, що ці два поняття самостійно є ніби очевидними. Так, поняття «криза» у політичній науці є достатньо опрацьованим і не викликає доволі багато суперечок. Адже попри наявність відносно широкого спектра дефініцій, в головному вони традиційно солідарні. В якості ж робочого ми беремо визначення з української «Політичної енциклопедії» (це релевантно дослідженню феномена «кризи партій» саме в Україні), в якій під політичною кризою розуміють «етап у розвитку політичного об'єкта, який характеризується порушенням рівноваги однієї чи кількох базових підсистем у процесі їхнього функціонування, внаслідок чого змінюється сутність об'єкта, порушується регулярність політичної взаємодії» [3, с. 373]. Означена дефініція звертає увагу на те, що криза є лише певним етапом, який може призвести як до поглиблення змін та погіршення ситуації, так і до подолання негативних чинників і відновлення рівноваги, сутності об'єкта та регулярності політичної взаємодії. Відтак визначальними у цьому випадку треба вважати збій або проблеми в функціонуванні частини елементів цілого. Водночас ми можемо припустити, що криза може й надалі тривати зберігаючи свої ознаки, дозволяючи об'єкту певною мірою зберігати свою сутність та переважно виконувати властиві для нього функції.

Щодо поняття же «політична партія» так само існує плюралізм визначень. Задля максимальної об'єктивності та українського контексту ми спираємося на відносно універсальне трактування в рамках закону «Про політичні партії в Україні», згідно з яким «політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, – що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» [2]. Важливо, що означене нормативне трактування політичної партії передбачає низку її індикаторів, з-поміж яких: об'єднання громадян,

прихильність певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, формування та вираження політичної волі громадян, участь у виборах та політичних заходах. Водночас ще один параметр, зазначений у законі, – «zareєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян» – ми вважаємо, не може трактуватись індикатором партії, а натомість його потрібно розглядати в якості умови, коли група громадян, після проходження визначеної законом процедури, набуває юридичного статусу партії.

У випадку нашого дослідження й українського контексту ми можемо говорити про політичну партію як про різновид інституту, а також про конкретну партію або групу партій. Саме залежно від цього ми можемо використовувати різні сенси і вияви феномена «кризи політичних партій» в Україні, які неодмінно потребують уваги й розкриття. Так, у випадку звернення уваги на конкретні вияви і приклади політичних партій в Україні, ми будемо натрапляти на значну кількість прикладів різних кризових станів функціонування конкретних політичних партій. Річ у тому, що в цілому кожна політична партія (не тільки в Україні) після своєї офіційної реєстрації «запрограмована» на період становлення, розвитку, найвищої або ж найуспішнішої «точки» (з цього приводу завжди вартує уточнювати зміст подібної оцінки) та занепаду/згасання. І це цілком логічно та емпірично перевірено, адже в політичному житті України ми можемо спостерігати приклади багатьох партій, які в різний час досягали помітних чи навіть грандіозних результатів на виборах, але вже через певний час зникали з політичної арени. Як приклади можна сміливо виділити такі політичні партії, як «Наша Україна» В. Ющенко¹, «Фронт змін» А. Яценюка² тощо, у випадку яких «криза» партії після максимального партійного успіху призвела в кінцевому результаті до маргіналізації політсили і її зникнення з арени політичної конкуренції.

Разом із цим, криза конкретної партії або навіть групи/декількох партій не завжди може засвідчувати про кризу політичної партії як інституту. Натомість для окреслення сутності кризи інституту політичної партії ми повинні виділити релевантні індикатори, на підставі врахування і перевірки яких ми врешті зможемо оцінити їхню (цих індикаторів) повну чи часткову наявність або відсутність, а тому й наявність і рівень «кризи політичної партії» як інституту. Визначення валідних індикаторів найкраще зробити шляхом окреслення і врахування базових параметрів політичної партії та її головних функцій як інституту. Відповідно, до головних та системоутворюючих показників політичної партії як інституту варто віднести:

1) по-перше, організаційну структуру і складову, яка передбачає наявність членів партії, що отримують свій статус внаслідок відповідності нормативним та внутрішньопартійним/статутним вимогам, а також горизонтальній і вертикальній організаційній структурі партії. При цьому, горизонтальна структура передбачає, принаймні відповідно до законодавства України, наявність не менше 14 обласних організацій партії. Своєю чергою, вертикальна структура вибудовується згідно з вимогами партійного статуту і включає в себе національний, регіональний (або обласний) та місцеві рівні;

¹ Політична партія «Наша Україна» була створена 2005 р. Почесним її головою тоді було обрано Президента України В. Ющенка. Під час парламентських виборів 2006 р. партія згуртувала навколо себе низку ідеологічно/ціннісно близьких партій і отримала 13,95% голосів виборців. Під час дострокових парламентських виборів 2007 р. партія пройшла до українського парламенту в рамках чергового політичного блоку. Однак вже у 2012 р. на наступних парламентських виборах ця партія не змогла подолати виборчий бар'єр, набравши лише 1,11% голосів виборців.

² Партія була створена 2007 р. під назвою «Народна трудова партія». Вже 2009 р. вона змінила назву на «Фронт Змін», а новим головою партії був обраний А. Яценюк. На парламентських виборах 2012 р. партія отримала 101 мандат (22,67% всіх депутатів). Однак після виборів рівень підтримки партії, згідно соціологічних опитувань, почав різко падати. Вже у 2013 р. члени партії на з'їзді прийняли рішення про самоліквідацію політсили.

2) по-друге, програмну складову партії, котра формалізується в офіційних документах партії – її програмі та статуті. Примітно, що програма партії може включати в себе параметри, які близькі до конкретної ідеології, або мати розмитий ідеологічний характер, зокрема внаслідок наявності маркерів, властивих кільком чи багатьом ідеологіям. Однак власне програма покликана визначати/відображати партійний погляд на напрями суспільно-політичного розвитку. Через просування в ході виборів така партійна візія отримує або не отримує схвалення/підтримку у вигляді голосів виборців;

3) по-третє, представлення політичною партією інтересів певної або кількох суспільних груп. Цікаво, що висловлення інтересів досить часто відбувається у формі партійної/виборчої програми політичної сили, але також воно включає в себе практичну діяльність партії у міжвиборчий період, в тому числі включно із публічними виступами, оцінками представників цієї партії тощо. Означений індикатор доречно розглядати у прив'язці до концепту соціополітичного поділу, сформульованого свого часу С. Рокканом та С. Ліпсетом [18]. Головним, на нашу думку, у цьому підході є констатація тривалого зв'язку партії і суспільної групи, адже члени і представники другої виступають виборцями першої. Тривалість такого взаємозв'язку у цьому контексті є не стільки формальною, скільки умовною оцінкою. Річ у тому, що голосування громадян за конкретну політичну партію під час одних виборів може мати багато різних трактувань, зокрема від вдалого артикулювання інтересів цієї суспільної групи до випадкового збігу обставин чи успішного маркетингу тощо. Але повторне голосування тих самих або більшості попередніх виборців за конкретну політичну партію вже засвідчує про наявність взаємозв'язку між цими виборцями (суспільно-політичною групою) і конкретною партією. Відповідно, повторне голосування доцільно трактувати як показник не лише наявного взаємозв'язку, але і як відображення політичною партією інтересів конкретної суспільної групи.

Окремого розгляду в цьому контексті потребує вимога участі партії у виборах. З одного боку, факт участі політичної партії у виборах інтегрує в собі висловлення суспільних інтересів та формування політичної волі. З іншого ж боку, участь у виборах означає те, що партія володіє вагомим інструментом представництва та захисту як групових інтересів, так і реалізації певної політичної програми суспільного розвитку. Відповідно, напрошується питання про те, чи може партія представляти суспільно-політичні інтереси, не беручи участі у виборах? Теоретично, так: це можливо через інститути прямої демократії та інструменти позапартійської (або поза представницьким органом обласного, міського, районного рівня і навіть рівня територіальних громад) активності. Однак сам факт формування в другій половині XIX ст. сучасної моделі (масової) політичної партії був пов'язаний не просто з поширенням виборчого права, а значно більшою мірою із процесом формування явища представницької демократії. Саме тому інститут політичної партії згодом став визначальним елементом конструкції ліберальної демократії, оскільки через вибори партії шляхом обрання представників від народу почали формувати не лише парламент і надалі уряд, але й забезпечувати функціонування та реалізацію політичного процесу в цілому. І така логіка спрацьовує й досі. Ось чому з цього погляду неучасть партії у виборах означає функціональну непридатність конкретної організації, а також її невідповідність інституційному призначенню.

Повертаючись до кейсу України, вартує зазначити, що становлення сучасної партійної системи в цій країні розпочалося ще у 1988 р., коли існував СРСР, в тому числі внаслідок процесів лібералізації та «гласності» в умовах перебудови. Зокрема, найпершою була проголошена/створена політична партія «Український християнсько-демократичний фронт» [1, с. 15]. Станом же на початок 2022 р. в Україні було зареєстровано близько

370 політичних партій³. Відповідно, для з'ясування і перевірки індикатора участі партій у виборах ми повинні розглянути дані щодо кожного року, коли відбувались парламентські вибори (згідно вимог закону «Про політичні партії в Україні» офіційна реєстрація передбачена винятково для партій національного рівня⁴) – принаймні якщо йдеться про оцінку вказаного індикатора саме на національному (а не на будь-якому субнаціональному) рівні (детально див. табл. 1).

Таблиця 1

Рівень підтримки політичних партій на українських парламентських виборах, у загальнодержавному виборчому окрузі (1998–2019 рр.)

Тип і дата виборів	Кількість зареєстрованих Партій [4]	Кількість партій, що взяли участь у виборах [7]	Кількість партій, обраних до парламенту
Чергові. 29.03.1998 ¹	37	30 (81,1%)	8
Чергові. 31.03.2002	77	33 (42,8%)	6
Чергові. 26.03.2006	117	45 (38,4%)	5
Позачергові 30.09.2007	126	20 (15,8%)	5
Чергові. 28.10.2012	181	21 (11,6%)	5
Позачергові 26.10.2014	206	29 (14,1%)	6
Позачергові 21.07.2019	349	24 (6,9%)	5

Як засвідчують дані табл. 1, при постійному зростанні кількості офіційно зареєстрованих національних партій в Україні, кількість тих партій, котрі брали участь у виборчому процесі при обранні українського парламенту, залишається відносно незмінною впродовж останніх чотирьох парламентських виборів і навіть скоротилась порівняно з періодом 1998–2007 рр. Однак частка партій, які брали участь у парламентських виборах, щодо загальної кількості зареєстрованих партій постійно скорочується і на останніх виборах 2019 р. склала всього 6,9%. Таким чином абсолютна більша частина зареєстрованих на національному рівні партій в Україні не бере участі в парламентських виборах.

Оцінка формату й індикатора організаційної структури політичних партій в Україні теж має свої особливості. По-перше, ст. 10 закону «Про політичні партії в Україні» вимагає, що для офіційної реєстрації Міністерством юстиції політична партія повинна мати підтримку у двох третинах областей України. А ст. 11 закону вимагає, що «політична партія протягом шести місяців з дня реєстрації забезпечує утворення та реєстрацію ... своїх обласних організацій у більшості областей України, містах Києві, Севастополі та в Автономній Республіці Крим» [2]. Згідно з вимогами закону очевидно, що кожна політична партія під час реєстрації подає до Мінюсту України дані про керівні партійні органи та про наявність не менше 14 обласних партійних організацій. Як наслідок, з формальної точки зору кожна зареєстрована політична партія в Україні має свою горизонтальну та вертикальну внутрішню організаційну структуру.

По-друге, закон також вимагає, що «політична партія створюється групою громадян України у складі не менш як 100 осіб» [2]. Відповідно, всі політичні партії в інформації про себе намагаються декларувати наявність членської бази і багато партій говорять про позитивну динаміку приросту кількості членів своїх партій. Однак проведені нами заміри стану членської бази в політичних партіях України у 2020 р. аргументовано дозволяють

³ Станом на 21 грудня 2021 р. в реєстрі партій Міністерства юстиції України було зафіксовано 370 партій [4].

⁴ Згідно зі статтею 3 Закону України «Про політичні партії», політичні партії в Україні «створюються та діють тільки із всеукраїнським статусом» [2].

констатувати, що політичним партіям України все-ж характерна невелика кількість членів (середній показник на початку другої декади XXI ст. склав лише 1,7–2,0%). Разом із цим, низькі кількісні показники членства притаманні партіям упродовж всього періоду від моменту формування національної партійної системи України. Виявлено, що мала кількість членів партій зумовлена слабкістю самих партійних організаційних структур, домінуючим лідерським форматом партій, а також їхнім тісним зв'язком зі «спонсорами» та, відповідно, низьким рівнем довіри до інституту політичних партій. Встановлено і те, що потреба партійних організацій виконувати функції, пов'язані з виборами та функціонуванням представницьких інститутів різного рівня, зумовлює залучення до роботи більшості партій найманих працівників і включення до партійних списків безпартійних кандидатів, а тому долучення їх до публічного представлення партій та загалом процесу партійного функціонування [21]. Крім того, аналіз роботи партійних організацій на обласному рівні напередодні та після (національних і місцевих) виборів 2019–2020 рр. засвідчив, що низка нових політичних партій/проектів («Слуга народу», «Голос», «Варта», «За майбутнє» й інші) мають символічну кількість членів, яка цілком сумірна з наявною партійною бюрократією, що досить часто також є найманими працівниками і не є формальними членами партій. Тому прослідковується тенденція, коли діючі партії не прагнуть працювати над залученням нових членів і взагалі не розбудовують своїх партійних організацій та партійної структури.

Оцінити означені тенденції сьогодні – в умовах повномасштабної війни – складно. Однак ознайомлення зі станом справ в обласних партійних організаціях у 2023 р. засвідчує, що в абсолютній більшості кейсів простежується тенденція скорочення членів партії. Для прикладу, партія «Народний Рух України» вважає, що в межах країни загальна кількість членів в ході війни скоротилась щонайменше на одну третину. Вказана тенденція зумовлена впливом наступних чинників: війна призвела до окупації частини території України і значних переміщень населення як у межах країни, так і за її межі; вступу до лав ЗСУ значної частини населення України, відповідно, призивів до втрати зв'язку частини членів партій з партійними осередками; фактичного замороження діяльності партійних організацій, причому як на національному, так і на інших рівнях політики (виняток становлять депутати від партій у представницьких інститутах різного рівня урядування); переоцінка громадянами попереднього досвіду розвитку країни, в тому числі у політичній сфері, критичне сприйняття ними результатів довоєнного розвитку і стану справ в Україні у всіх сферах поточно. Сумарно це веде до скепсису щодо традиційних форм політичної діяльності перед війною та в ході війни, а також до основних політичних акторів в державі. Як наслідок, ще перед війною для більшості партій в Україні характерною ознакою стала мала кількість членів партій і формування та функціонування партій з мінімальною кількістю членів, сумірною партійним функціонерам. В окремих випадках ми навіть стали свідками феномена партій без членів. Своєю чергою, початок повномасштабної війни та її хід детерминували процес подальшого скорочення кількості членів політичних партій України.

Оцінка індикатора програм чи програмної складової політичних партій в Україні упродовж їхнього функціонування дала підставу багатьом дослідникам говорити про ідеологічну слабкість та розмитість партій [5]. Окрім того, аналіз програм та частково практики парламентських партій Верховної Ради України VIII та IX скликань дозволив констатувати, що провідні політичні актори (а це власне парламентські партії) переважно є популістськими. Причому форма подання/представлення популізму має яскраво виражений соціальний характер. Головними індикаторами популізму в Україні виступають: дихотомічна оцінка існуючого стану суспільства, в основі якої лежить протиставлення народу владі, олігархам та бізнесменам, які співпрацюють з владою; звернення до

емоцій, а не раціональних суджень; антикорупційна риторика і непідкріплені реальним станом економіки країни обіцянки відновлення соціальної рівності чи покращення рівня життя простих людей шляхом політичних рішень, які межують або близькі до маніпуляції і можуть слугувати виявом політичної демагогії. Відповідно, досвід України підтверджує, що нема єдиного або поширеного відповідно до встановленого взірця дизайну популізму. Також можемо констатувати, що в Україні популізм виконує переважно інструментальну функцію боротьби за завоювання й утримання влади, зокрема шляхом прагнення політичних акторів не стільки задовольнити виборців програмно й ідеологічно, скільки просто сподобатись їм [6]. Таким чином формальна наявність програм українських політичних партій зовсім не дозволяє говорити про їхній плюралізм і варіативність з погляду ідеологічних оцінок та проєктів майбутнього суспільно-політичного розвитку. На противагу, в якості універсальної поступово сформувалась тенденція до поширення популізму серед парламентських і взагалі майже всіх діючих політичних партій в Україні.

Необхідним індикатором політичної партії ми також виокремлюємо зв'язок партії з суспільною групою, котра в якості компенсації за представлення своїх інтересів переважно підтримує партію упродовж кількох виборчих циклів. Власне означена оцінка була підставою концептуалізації відомого в політичній науці феномена «замороження партійної системи» в країнах Західної Європи. З метою з'ясування та підтвердження чи спростування такого зв'язку звертаємось до індексу електоральної волатильності (мінливості) в контексті результатів парламентських виборів в Україні [20] (детально див. табл. 2).

Таблиця 2

Зміна рівня індекса електоральної волатильності на парламентських виборах в Україні (1998–2019 рр.)⁵

Роки виборів	Загальна/сумарна електоральна волатильність (V)	Внутрішня системна електоральна волатильність (B.V)	Позасистемна електоральна волатильність (A.V)	
	Показник індексу, %	Показник індексу, %	Показник індексу, %	Частка у % до загальної електоральної волатильності
1998/2002	69,21	6,63	62,58	90,40
2002/2006	56,01	26,99	29,02	51,81
2006/2007	53,86	19,43	34,43	63,92
2007/2012	37,02	14,69	22,33	60,32
2012/2014	84,13	20,87	63,26	75,19
2014/2019	86,04	12,58	73,46	85,37
Середній показник	64,37	16,86	47,51	71,17

Дані таблиці 2 засвідчують значний середній показник волатильності (64,37%) стосовно всіх парламентських виборів й одночасно вказують на суттєве зростання рівня волатильності під час останніх двох парламентських виборів (84,13 і 86,04%, відповідно). Такий рівень індексу/показника демонструє відсутність стійкого зв'язку між громадянами, які проголосували за ту чи іншу партію під час попередніх виборів вже на наступних виборах. Адже у випадку останніх двох парламентських виборів лише 15,8 та 13,9% виборців в середньому «зберегли вірність» своєму попередньому партійному «агенту». Отримані результати

⁵ Результати обраховані автором на підставі даних Центральної виборчої комісії [7] Для таблиці також використано [20].

можуть мати широку гаму трактувань, адже вони досить вагомі, в тому числі засвідчують про низький рівень політичної відповідальності партій, які орієнтуються винятково на одні, актуальні в той чи інший момент, вибори. Відповідно, у цьому контексті потрібно наголосити на тому, що за таких показників важко говорити що політичні партії України на рівні парламенту як такі, що артикулюють інтереси своїх виборців. Натомість партії, на нашу думку, переважно відображають ситуативні емоції виборців і маніпулюють їхніми очікуваннями.

Вже поза окресленими індикаторами ми також звертаємо увагу на рівень довіри або недовіри громадян до інституту політичних партій в цілому. Одне із останніх (станом на момент дослідження) загальнонаціональних опитувань, яке було проведене соціологічною службою Центру Разумкова, засвідчує, що тільки 17,0% опитаних респондентів різною мірою довіряли політичним партіям, а натомість 68,2% опитаних не довіряли і ще 14,9% респондентів так і не могли визначитись [8]. Треба визнати, що високий рівень недовіри до політичних партій властивий нашим громадянам вже доволі тривалий час. У цьому випадку варто наголосити й те, що результати соціологічних опитувань демонструють динаміку оцінок і ставлень громадян як до політиків, так і до політичних інститутів. Однак відносно ставлення до політичних партій останнім часом не прослідковується дуже помітних коливань.

Узагальнюючи проведений аналіз, можемо підсумувати, що: лише незначна кількість політичних партій в Україні бере участь у виборах й означена частка щодо загалу зареєстрованих партій постійно скорочується; в організаційному зрізі зареєстровані в Україні партії мають горизонтальний і вертикальний формат, однак кількість формальних членів партії є незначною та демонструє тенденцію до подальшого скорочення і це при тому, що частина новостворених партій взагалі має конструкції «без членства»; у програмному сенсі українські політичні партії важко позиціонувати на предмет ідеологічної приналежності, оскільки в більшості випадків партії характеризуються міксуванням різних ідеологій та демонструють тенденцію до посилення популізму в своїх програмних документах, оцінках та діях; українським партіям не притаманний тісний зв'язок із соціальними групами упродовж декількох парламентських каденцій, про що вказує високий показник індексу електоральної волатильності, через що складно говорити про висловлення партіями групових інтересів, адже вони скоріше відображають актуальні на певний момент виборів суспільні емоції й очікування; політичні партії України не зуміли «завоювати» суспільної довіри, що виявляється у дуже високому рівні недовіри загалом до інституту політичних партій.

Такі висновки, на нашу думку, дають підстави говорити про стан кризи інституту політичних партій в Україні. Одночасно ми маємо констатувати і те, що партії продовжують виконувати функцію забезпечення представництва інтересів шляхом організації виборів та участі у них. Відтак постає питання про те, наскільки доречно говорити про кризу, коли представницька демократія в Україні потребує політичних партій? По-перше, еволюція виборчого законодавства в Україні знайшла своє поточне завершення в чинному Виборчому кодексі, який фактично закріпив монопольне право за партіями висувати кандидатів на виборах всіх рівнів влади (за винятком територіальних громад із населенням, менше 10 000, де залишили мажоритарну виборчу систему). За цих умов жодна криза політичних партій не здатна позбавити існуючі в Україні партії їхньої ролі в організації і структурованні виборчого процесу. По-друге, слабкість або кризові параметри діючих політичних партій здатні відчутно впливати на широкий спектр параметрів політичного життя країни – політичну корупцію, якісний склад інститутів влади, рівень політичної відповідальності, рівень довіри громадян до влади та їхню участь в політичному житті тощо. Тобто, коли

ми говоримо про недоліки демократії в Україні і шляхи її модифікації/вдосконалення, то маємо чітко розуміти, що здійснити зміни буде неможливо без суттєвої трансформації інституту політичних партій. Таким чином констатація нами кризового стану політичних партій України у жодному випадку не означає сумнівів у доцільності інституту політичних партій як таких. Натомість визначення індикаторів кризи засвідчують про потребу поважних змін у системі політичних партій, без яких подальша демократична трансформація України буде неможливою.

Список використаної літератури

1. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 15.
2. Закон України «Про політичні партії України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>
3. Криза політична // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво. 2012. С. 373.
4. Реєстр політичних партій. Міністерство юстиції України URL: https://minjust.gov.ua/mstr_31094
5. Романюк А. Ідеологічні маркери програм та виборчих маніфестів парламентських партій України (за результатами парламентських виборів 2012 р.). Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 94–106.
6. Романюк А. Популізм в Україні: адаптація класики чи новий різновид // Людина і суспільство: філософські, психологічні та політологічні виміри. В 3 кн. Кн. 3. Антропологічні, суспільно-політичні та інституційні виміри розвитку демократії в Україні : монографія / за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника ; [А. С. Романюк, Г. В. Шипунов, А. Ф. Колодій та ін.]. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. С. 364–386.
7. Центральна виборча комісія URL: <https://cvk.gov.ua>
8. Центр Разумкова: Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.) URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-krajini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lipen-2023r>
9. Bader Veit (2014) “Crisis of political parties and representative democracies: rethinking parties in associational, experimentalist governance.” *Critical Review of International Political Philosophy* 17 (3). P. 350–376.
10. Bader Veit, Marcel Maussen (2023). *Crisis of Political Parties and Representative Democracies. “Associative Democracy and the Crisis of Representative Democracies”*. Routledge.
11. Finer, S. E. (1984) ‘The Decline of Party?’, in Vernon Bogdanor (ed.) *Parties and Democracy in Britain and America*. P. 1-6. New York: Praeger.
12. Fisher, Stephen L. (1980) ‘The “Decline of Parties” Thesis and the Role of Minor Parties’, in Peter H. Merkl (ed.) *Western European Party Systems: Trends and Prospects*. New York: Free Press.
13. Fisher J., Fieldhouse E., Cutts D. Members are Not the Only Fruit: Volunteer Activity in British Political Parties at the 2010 General Election// *The British Journal of Politics and International Relations*. Vol. 16. Issue 1. 2014. P. 75–95.

14. Ignazi, Piero (1996) "The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties." *Party Politics*, 2 (4). P. 549–566.
15. Hazan, Reuven Y., and Rahat, Gideon (2010) *Democracy Within Parties. Candidate Selection Methods and their Political Consequences*. Oxford: Oxford University Press. 264 p.
16. Katz, Richard, and Mair, Peter (1995) "Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party." *Party Politics* 1 (1). P. 5–28.
17. Krouwel, André (2012). *Party Transformations in European Democracies*. New York: State University of New York Press. 451 p.
18. Lipset, S. M. and Rokkan, Stein (1967) 'Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: an Introduction', in S. M. Lipset and Stein Rokkan (eds) *Party Systems and Voter Alignments*, pp. 1–64. New York: The Free Press.
19. Parker M., Cheney G., Fournier V. and Land C. The question of organization: A manifesto for alternatives// *Ephemera*. 2014. Vol. 14 (4). P. 623–638.
20. Romanyuk A., Lytvyn V. Electoral Performance of New Political Parties in Ukraine. The Context of Electoral Volatility at the Parliamentary Level (1998–2019) // *Czech Journal of Political Science / Politologicky Časopis*. 2021. № 3. P. 274–292.
21. Romanyuk A. Membership in Ukraine's parties: membership crisis of the party model? *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*. – Półrocznik, 2021. № 17. P. 6–21.
22. Romanyuk A. Transformation of Ukrain's political parties on the eve of the war: what's next? *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*. – Półrocznik, 2022. № 18. P. 6–15.
23. Selle, Per and Svåsand, Lars (1991) 'Membership in Party Organizations and the Problem of Decline of Parties', *Comparative Political Studies* 23. P. 459–477.
24. Patrick Liddiard (2018). *Are Political Parties in Trouble?* Wilson Center. P. 1-16.
25. Martin Smith (2014). *A Crisis of Political Parties*. "Institutional Crisis in 21-st Century Britain". Palgrave Macmillan. P. 101–124.
26. Van Biezen I., Mair P., Poguntke T. Going, going... gone? The decline of party membership in contemporary Europe// *European Journal of Political Research*. 2012. Vol. 51. Issue 1. P. 24–56.
27. Whiteley, Paul (2010). "Is the Party Over? The Decline of Party Activism and Membership across the Democratic World." *Party Politics* 17 (1). P. 1–24.
28. Wolkenstein, Fabio (2016) "A Deliberative Model of Intra-Party Democracy." *Journal of Political Philosophy*, 24 (3). P. 297–320.

THE CRISIS OF POLITICAL PARTIES OF UKRAINE AS A RESULT AND FACTOR OF SOCIO-POLITICAL DEVELOPMENT

Anatolii Romaniuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

This paper analyses the concept of a crisis of political parties. It focuses on a group of system-forming indicators of a political party : an organizational component in the form of membership, vertical and horizontal structure; the existence of a program outlining the party's political development project; representing group interests and maintaining close connections with certain or several groups ; participation in election. The paper offers statistical analysis of the participation of political parties in the elections which suggests that there is a trend in decreasing numbers of parties participating in the elections. In the paper we examine the parameters of the organizational structure of Ukrainian political parties The article finds that in accordance with the requirements of national legislation, all officially registered parties claim to

have at least 14 regional organizations as well as are represented at national and regional levels. The findings prove the weakness of membership base even in active political parties and its reduction especially in the conditions of a full scale Russian-Ukrainian war and hint at the presence of the “party without members” phenomenon. The analysis of party programs proved the absence of ideological parties, a significant ideological divergence, a gradual democratic backsliding and rise of populist tendencies. In this article we try to synthesize the relationship between specific parties and social groups using the volatility index, which points to the growth of the indicators, especially during the two previous parliamentary elections. The aforementioned allows us to conclude that there is no stable connection between parties and groups of voters over several election cycles. The paper also notes that there is a high level of distrust of Ukrainian citizens towards the institution of political party. Considering all the above, we may state that there is a crisis in the institution of the political party itself) in Ukraine. The importance of political parties for the functioning of representative democracy determines the need for preparation and implementation of qualitative changes in the country’s party system.

Key words: political party, political process, party system, democracy, political development, crisis.

УДК 321:001

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.41>

АНТРОПОЛОГІЧНО-АКСІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСНОВНИХ ТИПІВ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Геннадій Шипунов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті визначено та осмислено антропологічно-ціннісні компоненти демократичного, авторитарного та тоталітарного політичного режиму. В цьому контексті обґрунтовано, що адекватно відобразити та пояснити суть тих суспільно-політичних, економічних і психологічних явищ, сукупність та взаємодія яких у політичному просторі тієї або іншої країни формує її політичний режим, дає змогу соціологічна традиція осмислення категорії «політичний режим».

На підставі розгляду антропологічно-аксіологічних вимірів основних типів політичних режимів крізь призму процесу політичної соціалізації людини обґрунтовано, що особливості функціонування демократичного режиму закладають можливості для зворотного впливу людини на політичну систему. Тобто, критично мисляча людина на основі усвідомлення своїх інтересів та самоусвідомлення себе як політичного актора здатна впливати та змінювати (вдосконалювати) параметри функціонування як цілої політичної системи, так і окремих її елементів. Натомість за тоталітарного режиму система повністю поглинає людину, підпорядковує її своїй логіці, яка задана існуючою ідеологією. Людина повністю підпорядкована та віддана системі (партії та вождю), позбавлена історичної пам'яті (традицій) та «непотрібних» моральних обмежень, які «заважають» будувати «світле» майбутнє, визначене існуючими ідеологічними канонами.

Визначено, що авторитарний режим посідає проміжне місце між демократією та тоталітаризмом, а отже, залежно від його різновидів може тяжіти до одного чи іншого типу політичної соціалізації (демократичної чи тоталітарної). Обґрунтовано, що найкращий результат політичної соціалізації з погляду логіки функціонування авторитарного режиму – це запобігання конкуренції, тобто «виховання» абсолютно аполітичних підданих.

Ключові слова: політичний режим, функціонування політичних режимів, демократія, авторитаризм, тоталітаризм, людина, політичні цінності, політична соціалізація, політична культура.

Політичний режим як явище та наукова категорія є предметом постійної уваги закордонних і вітчизняних дослідників. Попри наявність великої теоретичної бази, інтерпретація цього поняття наразі не має однозначного рішення. Сьогодні в політичній науці склалося принаймні дві традиції в осмисленні політичних режимів. Одна з них пов'язана з політико-правовим або інституціональним підходом, інша – з соціологічним. В першому випадку акцент робиться на формально-юридичних, процедурних характеристиках, правилах і нормах здійснення влади державними інститутами, в другому – на соціальних основах влади та джерелах її походження, спираючись на аналіз широкого спектра факторів – від положення особистості в суспільстві до характеру заходів і засобів, які використовують державні інститути та якими визначається якість політичного життя суспільства. Причому цей напрям приділяє першочергову увагу осмисленню тих зв'язків між суспільством та державою, які склалися реально і необов'язково відповідно до визначених конституцією

та іншими правовими актами норм політичної поведінки. У цьому випадку режим розглядається не тільки як «форма» (чи то правління або державного устрою) і навіть не стільки як структура влади з притаманними їй методами реалізації політичної волі, а й у значно ширшому значенні – як баланс, відповідність, які наявні у взаємовідносинах соціального та політичного. Об'єктом аналізу тут є не тільки органи держави або інші формальні політичні інститути, а й ті, часом не наділені офіційним статусом, угруповання, які реально впливають на реалізацію влади. Дуже важливо, що в рамках цього підходу в поле уваги дослідника потрапляє низка інших факторів, які справляють суттєвий вплив на якість політичного життя: історичні особливості країни, рівень її економічного розвитку, співвідношення соціально-політичних сил у суспільстві, міжнародна обстановка тощо. Сукупністю зазначених обставин і визначається характер політичного життя, способів та засобів реалізації влади [6].

З огляду на це, на наш погляд, можна стверджувати, що саме соціологічна традиція осмислення категорії «політичний режим» дає змогу адекватно відобразити та пояснити суть тих суспільно-політичних, економічних і психологічних явищ, сукупність та взаємодія яких у політичному просторі тієї або іншої країни формує її політичний режим. Перевага цього підходу полягає у тому, що він, відшукуючи корені влади у суспільстві, тобто її соціальні основи, звертаючись до проблем взаємодії держава-людина і у ширшому сенсі – держава-громадянське суспільство, а також враховуючи ті фактори, які не завжди безпосередньо пов'язані з функціонуванням політичної системи (історичні, економічні, соціальні, міжнародні тощо), дає змогу найбільш повно та багатоаспектно відобразити антропологічно-аксіологічні виміри основних типів політичних режимів.

У цьому контексті зауважимо, що поряд із великою кількістю запропонованих визначень політичного режиму в сучасній літературі натрапляємо також на найрізноманітніші варіанти їхньої класифікації. Наголосимо, що класифікувати політичні режими у такий спосіб, який би задовольнив усе наукове співтовариство – надзвичайно складне завдання. Тому ми використовуватимемо найбільш загальну, універсальну, а отже, очевидно, найменш контроверсійну класифікацію – поділ політичних режимів на демократичні, авторитарні та тоталітарні.

Тож з'ясуємо основні принципи функціонування зазначених політичних режимів, зокрема з точки зору їхньої антропологічно-ціннісної компоненти.

Розглянемо спочатку демократичний політичний режим. Одне з перших питань, яке виникає під час характеристики сучасних політичних систем – чи є вони демократичними? Відповідь на нього становить суть багатьох суперечок на тему, що треба розуміти під демократією в контексті її багатовікової історії. Як зауважує К. фон Бейме, сьогодні існує тенденція до щораз більшого ототожнення поняття демократії з тим всім, що є добрим, прекрасним і правдивим у суспільстві. Кожне з інших ключових понять, які використовують у моделях порядку чи моделях конфлікту, схвалюються одними партіями чи науковими школами, а піддаються критиці іншими, і тільки до «демократії» охоче звертаються всі, включно з профашистськими групами, які називають себе «національними демократами» [8, с. 205]. Така ситуація, на думку Ф. Шміттера та Т. Карл, призвела до того, що від певного часу слово «демократія» в сфері політики трактують як фальшиву монету [11, с. 28]. Попри, а можливо саме внаслідок багатьох непорозумінь та контроверсій, пов'язаних з цим поняттям, демократія – її розуміння, обумовлення та варіанти – привертає велику увагу дослідників політики, серед яких також не існує єдиного підходу до визначення цього феномену.

У сучасному світі маємо справу з конфронтацією та суперництвом між різними, іноді дуже далекими від себе, а навіть навзаєм суперечливими, теоретичними концепціями

демократії. Значною мірою така ситуація виникає з того факту, що поняття демократії має багатоаспектний і нечіткий характер. Одні акцентують увагу на описовому вимірі цього поняття, інші наголошують на тому, що термін «демократія» виконує не тільки описову, а й нормативну функцію. На наш погляд, треба погодитись із твердженням Дж. Сарторі, що демократія вимагає як описової, так і нормативної дефініції, оскільки попри те, що ми можемо точно, дослівно перекласти значення виразу демократія (влада народу), це нам не допоможе в розумінні того, чим демократія є фактично. За словами дослідника, того, чим демократія є, не можна відокремити від того, чим вона повинна бути, оскільки демократія існує лише в такому ступені, в якому її створюють її ж ідеали та цінності. Отже, демократія завдячує існуванню своїм ідеалам. Саме тому ми потребуємо назви демократія, яка поряд зі своєю описовою неточністю водночас допомагає нам постійно мати перед очима ідеал – чим демократія повинна бути. Тож демократія вимагає як описової, так і нормативної дефініції, жодна з яких не може ні існувати без іншої, ні її замінити. У цьому контексті маємо пам'ятати, що, по-перше, демократичний ідеал не є визначенням демократичної дійсності і навпаки – реальна демократія не є, і не може бути, тотожна ідеальній; по-друге, демократію формують інтеракції між її ідеалами та дійсністю: тиск того, що повинно бути, і спротив того, що є. Виникає це з того, що демократія є винятково відкритою та піддатливою до напруги між фактами та цінностями [15, с. 21–22].

Попри різноманітність підходів до визначення демократії, їй притаманні певні загальні (універсальні) принципи, наявність яких у тій чи іншій політичній системі дає змогу віднести їх до демократичних. Одним із основних принципів функціонування демократичного політичного режиму, який був сформований у межах доктрини лібералізму, є індивідуальна свобода кожної людини (індивідуалізм). До речі, треба зауважити, що хоча лібералізм і демократія взаємозумовлені, але їх не можна повністю отожднювати. Як справедливо зауважує Н. Боббіо, під демократією розуміють форму влади, і з цієї точки зору вона є технологією легітимізації влади більшості. Лібералізм же окреслює межі влади [9, с. 5].

Отже, саме принцип індивідуальної свободи (індивідуалізму) є одним із базових принципів демократії. Саме він сприяв та сприяє усвідомленню відповідальності окремої людини за свої дії як перед собою, так і перед суспільством, утвердженню уявлення про рівність всіх людей в своєму природному праві на самореалізацію. Індивідуалізм розвивався поряд з іншими цінностями демократії: гуманізмом, ідеями самоцінності людини та її свободи, плюралізмом думок та переконань. Він стимулював їх, став їхнім підґрунтям. Саме за допомогою індивідуалізму в демократичній моделі політичної системи реалізуються такі її цінності, як право кожної людини на життя, свободу та приватну власність. Індивідуалізм становить основу піраміди цінностей демократичного режиму: людина–колектив–суспільство–держава. В епіцентрі розвитку тут перебувають інтереси людини. Індивідуальна свобода і свобода як така знаходить свій вияв у плюралізмі, який є гарантом можливості боротьби між різноманітними групами влади, вирішення конфліктів, що виникають між ними, досягнення рівноваги та компромісу.

Безпосередньо з принципом індивідуальної свободи пов'язаний ще один стрижневий принцип функціонування демократичного режиму – гарантування та дотримання прав людини. Їхнє забезпечення та реалізація повною мірою відбувається лише у правовій державі. Саме тут кожна людина може розраховувати на передбачуваність, послідовність та надійність рішень, що ухвалюються, знає свої права та обов'язки, чітко визначені законом. Ці цінності знаходять своє відображення в праві, яке покликане зміцнити основи громадянського суспільства. Політична влада, якою наділена держава, покликана реалізовувати

право. За такого розуміння сила держави, на якій вона ґрунтується, законна лише в тому разі, якщо вона використовується в суворій відповідності до права, якщо вона повністю служить йому. Суспільство також має бути позбавлене від незаконних арештів, особливо за політичними мотивами, а суд має бути незалежним. Це також є цінністю демократичної моделі політичної системи. Право, по суті, є визначена законом свобода. Право значною мірою покликане дисциплінувати людину. Тож не випадково в класичному лібералізмі праву надається роль визначення меж свободи.

Наступним визначальним принципом функціонування демократичного режиму є принцип рівності, який знаходить свій вияв у наділенні абсолютно всіх громадян однаковими правами та обов'язками. У політичній сфері цей принцип реалізується передусім засобом дотримання центральної виборчої вимоги «одна людина – один голос». Він також не може бути реалізований без абсолютної рівності всіх громадян перед законом, без свободи слова та преси, а також доступу до інформації, що стосується громадських справ [1].

Виокремивши базові принципи функціонування демократичного режиму, звернемося до визначення типу політичної культури, що домінує у його рамках. Зокрема, за словами Є. Вятра, демократична політична культура характеризується толерантним ставленням її носіїв до різних політичних поглядів та переконань, визнанням опозиції. Найважливішою політичною цінністю є громадянські права та свободи. Оскільки в демократичних суспільствах громадяни вільні у виборі – брати чи не брати участь в політиці, то реальна політична активність є середньою. Причому більшість членів суспільства внутрішньо готові до політичної участі [16, с. 335].

Отже, можемо констатувати, що основними принципами функціонування демократичного політичного режиму є: принцип індивідуальної свободи людини, плюралізму, рівності, законності та гарантування дотримання прав людини. Реалізація цих принципів на практиці є можливою лише за умов побудови правової держави та громадянського суспільства. Крім того, принцип плюралізму, притаманний для демократичного режиму передбачає існування плюралізму центрів влади. Це, своєю чергою, детермінує відповідну технологію ухвалення взаємоприйнятних рішень, що ґрунтується на діалозі, відкритості, терпимості, критичному дослідженні та компромісі. Однак діалог та терпимість повинні вкладатись в межі демократичної віри, що означає визнання фундаментальних цінностей гуманізму, індивідуальної свободи, самоцінності людини та політичної рівності всіх громадян. Толерантність щодо елементів, які відкидають фундаментальні цінності демократії та її право на існування, не може бути прийнятною, оскільки є загрозою для самої демократії.

Очевидно, що за таких умов процес формування політичної культури характеризується не тільки прийняттям індивідом існуючого політичного порядку та влади, а й шанобливим ставленням до держави, політичної системи загалом. Тут особистість є свідомим та добровільним учасником політичного життя, активним суб'єктом політики. У межах політичного режиму можна спостерігати гармонію між владою та людиною, передбачається обопільне відповідальне виконання правил, норм та обов'язків – особи перед владою та влади перед особою. У цьому контексті можемо говорити про так званий гармонійний тип політичної соціалізації, який є можливим лише за умов існування соціальної однорідності, громадянського суспільства та правової держави. Це ідеальний тип політичної соціалізації, оскільки забезпечує безконфліктний розвиток політичної системи та людини як суб'єкта політики. Зауважимо, що такий тип політичної соціалізації переважає в англосаксонських державах та відображає нормальну, з точки зору психології, взаємодію людини та інститутів влади, раціональне та шанобливе ставлення індивіда до правопорядку, держави, усвідомлення ним своїх громадянських обов'язків. Діалог людини та влади, якість якого є принциповою з погляду

формування того чи іншого типу політичного режиму, відбувається у культурно однорідному середовищі, в умовах сформованих та зрілих демократичних традицій, коли і влада, і індивід є прихильними до спільних, загальноприйнятих ідеалів, норм та цінностей, що і дає новим поколінням безболісно входити до політичного життя.

Значимо, що для ліберально-демократичних країн Західної Європи притаманний ще один варіант входження (включення) людини до політичної системи – так званий плюралістичний тип політичної соціалізації. В його основі лежить толерантне ставлення до цінностей та переконань інших людей, норми політичної поведінки яких визнаються рівноправними. У рамках цього типу політичної соціалізації особистість розглядається як суверен, рівноправний та незалежний громадянин. Основна умова функціонування цього типу політичної соціалізації – захищеність прав та свобод людини, а також загальна відповідальність громадян перед законом. Плюралістичний тип політичної соціалізації призводить до формування такої особистості, яка визнає правомочність інших орієнтуватись на прийнятні саме для них ідеї та свободи, зберігати здатність змінювати свої політичні уподобання та засвоювати нові ціннісні орієнтири. На початковому етапі політична соціалізація здійснюється в рамках цінностей та ідеалів конкретної етнічної, культурної групи, однак водночас культурне, релігійне, етнічне та інше багатоманіття не заважає представникам різних груп розуміти, досягати консенсусу щодо основних політичних цінностей, що випливають із установок ліберальної цивілізації [14].

Тепер перейдемо до визначення антропологічно-ціннісної компоненти тих політичних режимах, які є протилежністю, антиподом демократії. Для цього спочатку визначимо, які саме режими є антиподом демократії та встановимо їхні основні характеристики. Здавалося б, що у цьому немає нічого складного – головне визначити ознаки демократичного режиму, а будь-який політичний режим, який не відповідає їм, вважатиметься його антиподом. Однак такий підхід був би надто простим, однозначним і помилковим розв'язанням досить складної проблеми – що є протилежністю демократії. Логічніше було б назвати той політичний режим, який не відповідає індикаторам демократичного режиму, недемократичним. Однак, на думку А. Антошевського, це поняття не є чітким, оскільки зазвичай отожднюється з недемократичними формами та методами реалізації політичної влади, що небагато пояснює, не говорячи навіть про те, що це є тавтологією [7, с. 94].

Справу ускладнює й те, що в літературі натрапляємо на різноманітні назви для окреслення цього типу режиму. За словами Дж. Сарторі, коли ми ставимо питання, чим, або яка є «добра протилежність» демократії, то маємо великий вибір відповідей: тиранія, деспотизм, автократія, абсолютизм, диктатура, авторитаризм і тоталітаризм. Сам він надає перевагу поняттю «автократія», яке, на його думку, є безперечно правильною (в семантичному плані) протилежністю демократії. Це поняття містить у собі елемент привласнення влади (як протилежність її передачі в процесі конкурентних виборів), а також її трактування як невід'ємної власності [15, с. 256–258]. Водночас дослідник не заперечує того, що й авторитаризм є протилежністю демократії (він зауважує, що це не досить вдалий варіант такої протилежності). За його словами, наскільки авторитаризм можна з певністю дефініювати як протилежність демократії, настільки треба уникати трактування цього поняття як її заперечення. Авторитаризм він визначає як політичну систему, що залишає мало (або взагалі не залишає) місця для свободи, яка найкраще підкреслює це поняття. Це виникає з того факту, що саме в контексті авторитету та свободи можна найкраще визначити «авторитаризм» як протилежність демократії [15, с. 238]. Отже, прийняття поняття «автократія» як повної та беззаперечної симетрії в дихотомії чи альтернативи демократії не змінює того факту, що їй також протиставляють авторитаризм і тоталітаризм.

Найчастіше саме тоталітарний політичний режим розглядають як пряму протилежність демократії. На думку Х. Арендт, основними ознаками, які відрізняють тоталітаризм від інших типів політичних режимів, у тім числі від інших форм політичного придушення – деспотизму, тиранії чи диктатури – це наявність загальнообов’язкової (тотальної) офіційної ідеології та терор, як основний інструмент (засіб) втілення у життя догм цієї ідеології. Отже, тоталітарний режим характеризується передусім всеосяжним контролем з боку влади над суспільством і людиною, підпорядкуванням усієї суспільної системи колективним цілям та офіційній ідеології, а застосування масового терору зумовлює формування у суспільстві атмосфери загального страху [2, с. 513].

Тож базовим принципом функціонування тоталітарного режиму є примат загального над індивідуальним, колективного над особистим, усіх над одним. На протигагу демократичному індивідуалізму, тоталітарна система проголошує цінністю колективізм, або, використовуючи термінологію К. Поппера, холізм [3, с. 118–119]. Людина тут вже не є цінністю, а такою проголошується колектив, суспільство загалом. Людина має служити інтересам цілого. Холізм (колективізм) продукує ще один істотний принцип функціонування тоталітарного режиму – орієнтацію на суцільність, тотальну єдність всіх без виключення сфер життя суспільства. Саме тому тоталітаризм ґрунтується на знищенні всіх природних коренів, які пов’язують окрему людину з громадськими організаціями, всіх опор, які служать для людини своєрідними референтними групами, як, наприклад, нація, сусідська родинна громада, церква, реальні, а не офіційні організації, спілки, асоціації, стани, класи тощо, на максимальній уніфікації всіх зв’язків людини, стосунків та виставлені на загальний огляд найнедоторканіших аспектів приватного життя. Єдиною опорою для окремої людини залишається держава. В результаті кожний окремий індивід залишається сам на сам з величезним та всесильним апаратом примусу. Держава тотально домінує над суспільством і проголошується однією з найвищих цінностей. Вона поглинає суспільство й індивіда, спостерігається повне відчуження громадян від індивідуальної духовної сфери в результаті її одержавлення. Зникає розподіл між державою та громадянським суспільством. Зникає та грань між політичною і неполітичною сферами життя, яка є цінністю для демократії, викорінюється будь-яка форма несанкціонованої життєдіяльності. Як справедливо зауважує Х. Арендт, тоталітаризм повністю знищує приватне життя [2, с. 529]. Отже, піраміда цінностей тоталітарного режиму має такий вигляд: держава–суспільство–колектив–людина.

Цілком зрозуміло, що у рамках тоталітарного режиму законом карається інакомислення та забороняється будь-яка меншість. Установлюється диктатура однієї масової партії, яка зливається з державою. На наш погляд, можна стверджувати, що ще одним базовим принципом функціонування тоталітарного режиму є монізм (протилежність плюралізму). За таких умов очевидним є факт, що така категорія як свобода не є цінністю для тоталітаризму. Звичайно, рівність та свобода можуть бути проголошені тоталітарною системою вищими цінностями, а члени цієї системи навіть можуть бути формально наділені ними, але тільки формально. Адже якщо й дозволяється існування певних суспільно-політичних організацій та рухів, то вони тотально регламентуються державою у своїй діяльності. Не треба забувати про те, що навіть формальною свободою та рівністю в цій системі наділені представники пануючого класу або нації. Тобто свобода та рівність не для всіх, а тільки для обраних. Тож якщо і можна говорити про цінності свободи та рівності в рамках тоталітарного режиму, то там вони наявні лише у спотвореному, мутаційному вигляді.

Наомість партія-держава за тоталітаризму намагається встановити тотальний контроль над усім суспільством, що досягається, зокрема, за допомогою насильства та терору,

під загрозою застосування якого постійно перебувають абсолютно усі громадяни. Крім насильницьких методів, досягнення такого контролю забезпечується також завдяки так званій індоктринації, тобто поширенню ідеологічних догматів на все суспільство, підпорядкування ним усіх сфер життя людини (як приватної, так і публічної). У такий спосіб тоталітарна ідеологія перетворюється на квазірелігію, яка заперечує минуле та сучасне в ім'я майбутнього. Ця система постулює необхідність і здійсненність тотального перевлаштування суспільства, скасування всіх (або більшості) колишніх цінностей і заміну їх новими. Тож антропологічний компонент тоталітаризму полягає у прагненні до повної переробки та трансформації людини відповідно до своїх ідеологічних установок. Тоталітарна система веде боротьбу за створення «нової людини», інтереси і свободи якої підкорені інтересам держави-партії на чолі з вождем.

Приклади комунізму, фашизму, націонал-соціалізму та деяких сучасних тоталітарних систем показують, що така «нова людина» була створена, а разом з нею – відповідний тип політичної культури. На думку Є. Вятра, тоталітарна політична культура характеризується ідеологічною заангажованістю політичної свідомості та поведінки членів суспільства, оскільки в тоталітарних системах має право на існування тільки одна, офіційна ідеологія, яка повинна визнаватися усіма. Тоталітарній культурі притаманні культ вождя, міфологізація свідомості, активно-підданське ставлення до влади. Тоталітарна влада вимагає від членів суспільства не тільки свого визнання як законної, а й постійного виявлення активності з її підтримки. Причому аполітичність розцінюється як вияв нелояльності до режиму. У тоталітарній системі діє принцип: «хто не з нами, той проти нас». Політична активність в умовах тоталітаризму часто має примусовий характер, оскільки її спонукальним мотивом є страх. У результаті перемагає конформізм, народ перетворюється на масу, населення набуває ознак натовпу [16, с. 276].

Отже, основними принципами функціонування тоталітарного режиму є: примат загального над індивідуальним (держави-партії та колективу над людиною), наявність офіційної, загальнообов'язкової ідеології, яка, набуваючи фактично квазірелігійного значення, пронизує усі сфери буття людини, розчиняє її у собі засобом повного підпорядкування особи своїм догмам та чіткої регламентації її поведінки. За таких умов у суспільно-політичній сфері присутній ідеологічний та партійний монізм, що заперечує будь-який сумнів у істинності сформульованих партією та її вождями ідеологічних догм, а отже, попереджує та знищує за допомогою примусу та терору будь-яке «відхилення» від магістрального курсу до «світлого» майбутнього. Тож за довершеного тоталітарного правління всі люди стають Однією Людиною [2, с. 520].

Очевидно, що для закритого, тоталітарного типу суспільства характерною є установка на негативне ставлення людини до будь-яких інших політичних систем та організацій, крім тих, з якими вона себе ідентифікує. За таких обставин політична соціалізація тут є можливою на цінностях та нормах лише тієї групи, до якої належить людина (нації, класу, релігійної громади тощо). Основним орієнтиром для особи, яка включена до процесу політичної соціалізації, є догми, що викладені у загальнообов'язковій офіційній ідеології. Отже, така модель політичної соціалізації, яку ми умовно можемо назвати тоталітарною, передбачає включення до політики нових поколінь лише на основі цінностей певного класу, нації, релігії або політичної ідеології. На наш погляд, достатньо влучну характеристику особливостям політичної соціалізації у рамках тоталітарного режиму дала Х. Арендт. За її словами, для керування поведінкою своїх підданих тоталітарному режиму потрібно однаково добре підготувати кожного з них і на роль ката, і на роль жертви. Саме тому метою тоталітарного виховання завжди було не прищеплювання переконань,

а позбавлення здатності набувати їх взагалі. У результаті такої двобічної підготовки, яку здійснює ідеологія, ідеальним підвладним для тоталітарного режиму стає не переконаний нацист або переконаний комуніст, а людина для якої більше не існує різниці між фактом і фікцією (тобто реальності досвіду), і між істиною і неправдою (тобто норм мислення) [2, с. 521–527].

Ще одним антиподом демократії є авторитарний політичний режим. На нашу думку, треба погодитись з тим, що хоча поняття авторитаризму дуже наближене до таких термінів, як тиранія, деспотизм, автократія, абсолютизм, диктатура, проте воно має дещо відмінні конотації, які виникають з його іншого походження та характеру застосування. За словами дослідника авторитарних режимів А. Перлмуттера, у випадку авторитаризму акцент робиться скоріше на сутності влади та способах її реалізації, тоді як у випадку автократії та тиранії – на сутності правителя. На противагу до цих форм урядів, авторитаризм має виявлятися передусім у сучасній епосі [10, с. 36].

Тож, не відкидаючи можливості аналітичного виокремлення автократії як «найкращої протилежності» демократії, ми зупинимось на дихотомії демократія – авторитаризм, де авторитаризм є сучасною формою автократії. Водночас треба погодитись з тим, що авторитаризм не є запереченням демократії, яким є тоталітаризм. Це вимагає в контексті аналізу авторитаризму виокремлення тих критеріїв, які відрізняють його від тоталітаризму.

Зокрема, Х. Лінц у статті «Авторитарний режим: випадок Іспанії» (1970) на основі аналізу іспанського досвіду сформулював таку дефініцію авторитаризму, яка відрізняла цей режим від багатьох характерних ознак демократії та тоталітаризму: авторитарні режими – це політичні системи з обмеженим, невідповідальним перед суспільством політичним плюралізмом, без розробленої та провідної ідеології (але з характерною ментальністю), а також без інтенсивної та екстенсивної політичної мобілізації (за винятком окремих періодів свого розвитку). Це системи, в яких лідер або мала група здійснюють владу в межах формально нечітко визначених, але в дійсності цілком передбачуваних обмежень [12, с. 314]. Як бачимо, вчений вирізняє найсуттєвіші, на його думку, критерії, за допомогою яких можна ідентифікувати авторитарний режим. Тому його дефініція вважається найбільш придатною для емпіричних досліджень авторитаризму.

Попри існування різних підходів, в рамках яких увага акцентується на тих чи інших факторах, які сприяють виникненню авторитарних режимів, більшість дослідників погоджуються з тим, що авторитаризму притаманна принципова відмова від концепції демократичних та регулярних виборів. У результаті вища влада в державі опиняється в інших руках, а не у парламенту, що фактично означає домінацію виконавчої влади над законодавчою. Громадяни практично позбавлені інструментів нагляду та контролю над діяльністю державного апарату, оскільки всі призначення на державні посади відбуваються або за партійною належністю (якщо існує домінуюча або єдина партія подібна до тоталітарної монопартії), або за критерієм відданості авторитарному центру влади (переважно тоді, коли домінуючої партії або взагалі не існує, або належність до неї не приносить великої користі). Отже, свавілля авторитарного правителя або правлячої групи та відсутність будь-якого реального контролю над іншими державними органами є найхарактернішими принципами функціонування авторитарного режиму.

Крім того, авторитаризм характеризується тим, що політичні рішення дуже часто ухвалюються без правових підстав. Тобто, нормативні рішення приймають лише після індивідуальних рішень авторитарного керівництва, наділеного багатьма особистими привілеями, які дають їм змогу впливати на внутрішню та зовнішню політику. Це дає підстави говорити про правління, яке реалізується за допомогою наказів, системи санкцій

та застосування засобів безпосереднього або опосередкованого примусу. Для цього вони володіють розбудованим апаратом терору, який, щоправда, не є таким репресійним щодо своїх громадян, як у випадку тоталітарних режимів, але також виконує схожі функції, зокрема здійснює нагляд над всіма виявами суспільної активності, особливо тоді, коли вона може переродитись у формування «деструктивної» опозиції. Тут важливо зауважити, що до цього апарату входять не лише поліція, спецслужби та армія, але також судові органи, які повністю залежать від виконавчої влади на чолі з авторитарним правителем. Отож, внаслідок ігнорування принципу поділу влад вона опиняється в руках однієї людини або невеликої групи осіб, які розцінюють її як свою власність і найвищу цінність (відбувається її привласнення). Саме на це звертає увагу А. Перлмуттер, який визначив «сучасну авторитарну модель» як «централізовану політичну організацію з обмеженим доступом, яка складається та перебуває під владою олігархічної політичної еліти» [13, с. 236].

Загалом досить детально основні характеристики авторитарних режимів відобразив у своїй дефініції Дж. Меллой, за словами якого, в широкому значенні сучасні авторитарні режими визначають як заперечення позитивних характеристик процедурних обмежень, які існують у рамках конституційних демократичних режимів. Без правових, процедурних або демократичних обмежень авторитарні режими є командними системами, в яких урядова влада реалізується головню в довільних, а тому непередбачуваних стилях. Такі режими зазвичай зосереджуються на сильній виконавчій владі, реалізуючи її разом з картелем політиків, військових, бюрократів та іншою елітою (підприємницькою, робітничою тощо), які формулюють політичний курс держави та диктують його значно більшій частині суспільства [13, с. 237].

З антропологічної точки зору авторитарний режим не ставить собі за мету створити «нову людину», яка б активно підтримувала існуючий режим та вела активне політичне життя в його інтересах. Тому, на думку Є. Вятра, авторитарна політична культура характеризується аполітичністю. Хоча члени авторитарної системи можуть виявляти самостійну активність у різних сферах суспільного життя (економіці, культурі тощо), але це обходить політику. Аполітичність культивується режимом. Його цілком задовольняє пасивно-підданське ставлення до влади. Головне – щоб не заважали правити. У авторитарній системі діє принцип: «хто не проти нас, той з нами». Тож ті члени суспільства, яких задовольняє їхня аполітичність та свобода дій в інших сферах, визнають легітимність авторитарної системи [16, с. 253].

Отже, основними принципами функціонування авторитарного режиму є: концентрація державної влади в руках однієї особи або групи осіб, утримання якої (влади) здійснюється засобом повного контролю над політичною сферою. Це дає змогу авторитарному лідеру (лідерам) запобігати виникненню таких політичних сил, які б могли створювати конкуренцію та претендувати на здобуття влади. На відміну від тоталітаризму авторитарні режими не претендують на тотальний контроль над усіма сферами життя людини. Це, зокрема, виявляється у тому, що члени авторитарного суспільства мають свободу дій у питаннях сімейного життя, релігійній, економічній та навіть політичній сфері, якщо це не загрожує існуванню самої системи (принцип обмеженого плюралізму). Причому якщо тоталітарне суспільство наскрізь пронизане політичною владою, яка здійснює тотальний контроль над усім суспільством, то одним із основних принципів функціонування авторитарного режиму є аполітичність суспільства, а разом з ним і аполітичність людини, що призводить до формування відповідного типу політичної культури.

Процеси політичної соціалізації у рамках авторитарного типу політичного режиму можуть значно відрізнитись один від одного залежно від того, про який різновид

авторитаризму йдеться. Особливого значення в цьому контексті набуває ступінь наближеності того чи іншого різновиду авторитаризму до тоталітаризму чи демократії. Зокрема, у першому випадку політична соціалізація може набувати ознак, притаманних для закритих, тоталітарних суспільств, коли входження людини до політики, формування у неї політичних установок, уявлень про політичну систему та про своє місце у її рамках, набуття нею політичних знань відбувається на основі сповідання певної релігії або належності до певної етнічної групи чи племені. За таких умов можемо говорити про гегемоністську чи частково гегемоністську модель політичної соціалізації (гегемонія тут на відміну від тоталітарних режимів обмежується переважно політичною сферою), яка характеризується підданським типом взаємодії між владою та громадянином.

У разі якщо авторитарний режим допускає певний рівень свободи, у тім числі й у політичній сфері, тобто демонструє певні тенденції до розвитку у бік демократії, які згодом можуть призвести до лібералізації та демократизації цього режиму, то у його рамках можемо говорити про обмежено плюралістичну (за аналогією з принципом обмеженого плюралізму Х. Лінца) модель політичної соціалізації. Тут допускається набуття громадянами таких політичних навичок, які припускають певний рівень рівноправності між владою та громадянами. Однак межі та ступінь такої рівноправності чітко окреслюються та визначаються авторитарним центром влади (лідером або так званим батьком нації).

Для деяких типів авторитарних режимів характерний також конфліктний тип політичної соціалізації, який характеризується боротьбою між різноманітними політичними угрупованнями суспільства. З таких умов, щоб мати можливість виявити себе як суб'єкта політики, людина змушена доєднуватись до певної групи, класу, касті, клану. Цей тип політичної соціалізації притаманний передусім слаборозвинутим країнам, де зубожіння більшості населення, багатоманіття кланових, племінних, родових традицій ускладнюють досягнення згоди між владою та представниками різних культур та обрядів, а також передбачають формування людини, яка вбачає мету своєї політичної участі у лояльності до своєї групи та підтримки її боротьби з політичними супротивниками. Така політична соціалізація відбувається в умовах жорсткої боротьби між носіями різних субкультур, які нерідко використовують політичне насилля щодо своїх опонентів [14].

Отже, розглядаючи антропологічно-аксіологічні компоненти демократичного, тоталітарного та авторитарного політичного режиму крізь призму процесу політичної соціалізації людини, можемо констатувати, що, по-перше, особливості функціонування демократичного режиму закладають можливості для зворотного впливу людини на політичну систему. Тобто в процесі соціалізації (виховання) людина, набуваючи певних знань, навичок у політичній сфері, усвідомлюючи своє місце у політичній системі та на цій основі формуючи певні установки щодо неї, має усі можливості для здійснення корекції та навіть повної зміни параметрів функціонування системи (звичайно, якщо це не призводить до зміни її суті, наприклад до авторитаризації) відповідно до своїх усвідомлених та артикульованих інтересів. Тож демократичний режим «виховує», формує вільну, критично мислячу людину, яка на основі усвідомлення своїх інтересів та самоусвідомлення себе як політичного актора здатна впливати та змінювати (вдосконалювати) параметри функціонування як цілої політичної системи, так і окремих її елементів.

По-друге, за тоталітарного режиму система повністю поглинає людину, підпорядковує її своїй логіці, яка задана існуючою ідеологією. Людина – це гвинтик у великому державному та історичному механізмі. Вона не здатна нічого змінити – лише підкоритись. Тож тоталітарний режим «виховує» новий тип людини – повністю підпорядковану та віддану системі (партії та вождю), позбавлену історичної пам'яті (традицій) та «непотрібних»

моральних обмежень, тобто усього того, що «заважає» їй разом за багатьма мільйонами таких самих, як вона будувати «світле» майбутнє, визначене існуючими ідеологічними канонами.

По-третє, авторитарний режим посідає проміжне місце між демократією та тоталітаризмом і може залежно від його різновидів тяжіти до одного чи іншого типу політичної соціалізації (демократичної чи тоталітарної). Однак визначальною особливістю авторитарного режиму є те, що, допускаючи певний рівень свободи у економічній, культурній, освітній та навіть у політичній сфері, авторитарний центр усіяко оберігає себе від зазіхань будь-яких конкурентів. Саме тому найкращий результат політичної соціалізації з погляду логіки функціонування авторитарного режиму – це запобігання конкуренції, тобто «виховання» абсолютно аполітичних підданих.

Список використаної літератури

1. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії. Демократія. Антологія / упорядник О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 41–78.
2. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-е вид. / Пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2005. 584 с.
3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1. В полоні Платонових чарів / пер. з англ. О. Коваленка. Київ: Основи, 1994. 444 с.
4. Шипунов Г. Авторитарний політичний режим: теоретико-методологічні підходи до визначення. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2014. Вип. 5. С. 329–338.
5. Шипунов Г. Демократичний політичний режим: теоретико-методологічні підходи до визначення. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2014. Вип. 4. С. 111–118.
6. Шипунов Г. Категорія «політичний режим»: суть та основні підходи щодо визначення. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2006. Вип. 18. С. 235–245.
7. Antoszewski A. Reżim polityczny. Studia z teorii polityki. Tom I / pod red. A. W. Jabłońskiego i L. Sobkowiaka. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. S. 89–104.
8. Beume K. von Współczesne teorie polityczne / przełożył J. Łoziński. Warszawa: Scholar, 2005. 344 s.
9. Bobbio N. Liberalism i Demokracja / przełożył P. Bravo. Kraków: Znak, 1998. 71 s.
10. Encyklopedia politologii [w 5 tomach] Tom 1. Teoria polityki. Kraków: Wolters Kluwer, 1999. 316 s.
11. Karl T. L., Schmitter P. C. Czym jest demokracja... i czym nie jest? Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki. Część 1 / pod red. J. Szczupaczyńskiego. Warszawa: Scholar, 1995. S. 28–38.
12. Linz J. Totalitaryzm i Autorytaryzm. Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki. Część 1 / pod red. J. Szczupaczyńskiego. Warszawa: Scholar, 1995. S. 303–326.
13. Malloy J. Contemporary Authoritarian Regimes. Encyclopedia of Government and Politics / edited by M. Hawkesworth and M. Kegan. London-New York: Routledge, 1992. P. 229–246.
14. Merelman R. M. Revitalizing Political Socialization. Political Psychology / Hermann M. (ed.). San-Francisco: Jossey-Bass, 1986. P. 279–319.
15. Sartori G. Teoria demokracji / przełożyli P. Amsterdamski, D. Grienberg. Warszawa: PWN, 1994. 641 s.
16. Wiatr J. J. Socjologia polityki. Warszawa: Scholar, 1999. 380 s.

ANTHROPOLOGICAL AND AXIOLOGICAL DIMENSIONS OF THE MAIN TYPES OF POLITICAL REGIMES

Hennadii Shypunov

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article defines and interprets the anthropological and value components of a democratic, authoritarian and totalitarian political regime. It is justified that to adequately reflect and explain the essence of those socio-political, economic and psychological phenomena, the totality and interaction of which in the political space of one or another country forms its political regime, allows the sociological tradition of understanding the category “political regime”.

Based on the consideration of the anthropological and axiological dimensions of the main types of political regimes through the prism of the process of political socialization of a person, it is substantiated that the peculiarities of the functioning of a democratic regime lay opportunities for the reverse influence of a person on the political system. That is, a critically thinking person, based on the awareness of his interests and self-awareness of himself as a political actor, is able to influence and change (improve) the parameters of the functioning of both the entire political system and its individual elements. Instead, under a totalitarian regime, the system completely absorbs a person, subordinates him to its logic, which is set by the existing ideology. A person is completely subordinated and loyal to the system (the party and the leader), devoid of historical memory (traditions) and “unnecessary” moral restrictions that “prevent” building a “bright” future defined by existing ideological canons.

It was determined that the authoritarian regime occupies an intermediate place between democracy and totalitarianism, and therefore, depending on its varieties, it may gravitate towards one or another type of political socialization (democratic or totalitarian).

It is substantiated that the best result of political socialization from the point of view of the logic of the functioning of an authoritarian regime is the prevention of competition, that is, the “education” of absolutely apolitical subjects.

Key words: political regime, functioning of political regimes, democracy, authoritarianism, totalitarianism, person, political values, political socialization, political culture.

УДК 32.019.5

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.42>

ВПЛИВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА РЕАЛІЗАЦІЮ КОНЦЕПЦІЇ СТАЛОГО РОЗИТКУ

Андрій Шуліка

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин, кафедра політології
просп. Гагаріна, 72, 49000, м. Дніпро, Україна*

Розглянуто роль громадянського суспільства у реалізації сталого розвитку. Стверджується, що концепція сталого розвитку є основою програм модернізації багатьох національних урядів та наднаціональних політичних організацій, включаючи Організацію Об'єднаних Націй та інститути Європейського Союзу. Вона стає політичною концепцією, що спрямована на реалізацію політичних цілей реформування суспільства. У соціально-політичній складовій парадигмі сталого розвитку економічні амбіції стримуються повагою до соціальної справедливості та екологічної цілісності.

Зазначається, що реалізація концепції сталого розвитку потребує зусиль та інвестицій як від держави і приватного сектору, так і від інститутів громадянського суспільства. Громадянське суспільство з самого спочатку було залучено до розробки концепції сталого розвитку і сьогодні громадянське суспільство – ключовий партнер держави у досягненні цілей сталого розвитку.

Наголошується, що у процесі досягнення цілей сталого розвитку громадянському суспільству відводиться важлива роль. Перш за все, громадянське суспільство покликане сприяти уряду в реалізації сталого розвитку на національному рівні шляхом висування ініціатив з реалізації та просування основних концептів сталого розвитку і стають ініціаторами суттєвих соціально-політичних перетворень.

В статті відзначається, що інститути громадянського суспільства є сполучною ланкою між державою та населенням, доводячи до відома державних органів потреби суспільства, трансформуючи відгуки населення щодо соціально значущих ініціатив. Тобто громадянське суспільство може виконувати роль урядового консультанта у досягненні цілей сталого розвитку. Країнам із перехідною економікою доводиться покладатися на експертний потенціал та послуги громадянського суспільства для вдосконалення системи прийняття політичних рішень.

Ключові слова: сталий розвиток, цілі сталого розвитку, громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, політична участь, соціальна справедливість, прийняття політичних рішень.

Сталий розвиток – це нова, довгострокова концепція екологічної, економічної, трудової та соціальної політики, яка виходить далеко за межі будь-яких урядових термінів повноважень та національних кордонів. Неушкоджене довкілля, економічне процвітання та соціальна солідарність мають бути спільними цілями глобальної, національної та місцевої політики, щоб гарантувати якість життя для всіх людей у довгостроковій перспективі. Сталий розвиток є відповіддю на виклик, пов'язаний із відповідальним контролем над соціальними, економічними та екологічними процесами. Необхідний розвиток та підтримка сталого розвитку. Ключову роль у цьому процесі мають відігравати соціально-політичні інститути, які забезпечують експертну, організаційну та інституційну підтримку співробітництва на рівні громадянського суспільства.

Цілі у сфері сталого розвитку охоплюють соціальні, екологічні та економічні аспекти життя суспільства та держави. Вони були сформульовані в Резолюції Генасамблеї ООН «Порядок денний на період до 2030» сформульовані ООН у 2015 році [2, р. 797].

Сьогодні питання досягнення цих цілей, пошук шляхів та рішень для реалізації сталого розвитку є предметом широких дискусій серед політиків, експертів, науковців, дослідників та представників громадянського суспільства як на національному, так і на міжнародному рівні. Особливу увагу специфіці виконанню цілей сталого розвитку приділяли увагу Ф. Бірманн [2; 9], К.-А. Сеніт [2; 8; 9], К. Еспіноза [4], М. Клекотко [6], Дж. Менса [7].

Метою статті є аналіз впливу громадянського суспільства на провадження цілей концепції сталого розвитку у соціально-політичній, економічній та екологічній сферах.

Концепція сталого розвитку застосовується для позначення змін щодо покращення та підтримки належної економічної, екологічної та соціальної системи для людського розвитку. Сталість виступає за ефективний та справедливий розподіл ресурсів між поколіннями при здійсненні соціально-економічної діяльності в межах екосистеми [7, р. 13]. Метою концепції сталого розвитку є забезпечення належного узгодження та рівноваги між суспільством, економікою і навколишнім середовищем з точки зору регенеративної спроможності життєзабезпечення екосистем планети. З цієї точки зору сталість ставить у центр уваги те, як люди повинні вести своє економічне та соціальне життя, використовуючи наявні екологічні ресурси для людського розвитку [7, р. 13].

Сталий розвиток є основною концепцією глобальної політики та політичного порядку денного розвитку багатьох держав. Він забезпечує механізм, за допомогою якого суспільство може взаємодіяти з довкіллям, не ризикуючи завдати шкоди цьому ресурсу у майбутньому.

Соціально-політична складова сталого розвитку включає поняття рівності, розширення прав та можливостей, доступності впливу на прийняття політичних рішень, політичної участі, культурної самобутності та інституційної стабільності. Сталий розвиток передбачає становлення системи соціально-політичної організації, яка знижує рівень бідності та забезпечує соціально-політичну рівність і справедливість. Сталість передбачає сприяння розвитку спільнот та культур для досягнення належного рівня життя, спираючись на розвинену систему охорону здоров'я і освіти, гендерну рівність, мир та стабільність [7, р. 15].

Соціальна справедливість може бути досягнута лише шляхом систематичної участі спільноти та сильного громадянського суспільства [6, р. 9]. Зазвичай вважається, що політична участь зміцнює соціальну рівновагу та врівноважує недоліки, що виникають внаслідок неефективної діяльності держави. Сильне, самоорганізоване та інтегроване громадянське суспільство забезпечує участь усіх дійових осіб та інтеграцію всіх форм знань у процесі прийняття рішень та визначення цілей прогресу у реалізації концепції сталого розвитку.

Сталий розвиток має ґрунтуватися на демократичних механізмах розвитку, суть яких полягає в «участі зацікавлених сторін у формулюванні та застосуванні стратегій розвитку у співпраці з іншими соціально-політичними суб'єктами, як національними, так і міжнародними» [6, р. 7].

Громадянське суспільство сприймається як вимір сталого розвитку (його мета і індикатор), і навіть як посередник у реалізації стратегій сталого розвитку.

Інститути громадянського суспільства роблять внесок у досягнення цілей сталого розвитку шляхом реалізації різноманітних соціально-орієнтованих проектів. Також інститути громадянського суспільства роблять внесок у підвищення поінформованості суспільства про сталий розвиток. Громадянське суспільство відіграє ключову роль у моніторингу та забезпеченні підзвітності урядів, а також приватного сектору. Зокрема, сьогодні держави запроваджують практику подання добровільних звітів щодо досягнення цілей сталого розвитку.

Одним із аспектів формування теоретичних засад сталого розвитку є визначення його основних принципів. При цьому слід враховувати три принципи: 1) відтворюваність, 2) баланс та 3) участь. Перший принцип означає відтворюваність ресурсів, благ, умов життя, необхідних для задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь, а також збереження та накопичення капіталу суспільства (природного, економічного, людського, соціального). Реалізація другого принципу передбачає баланс економічних, екологічних та соціальних аспектів розвитку, узгодженість інтересів різних зацікавлених груп, суспільства та корпорацій. Третій – принцип участі – зазвичай сприймається як орієнтація на задоволення потреб, запитів і очікування суспільства, як участь у прийнятті важливих рішень всього суспільства, усіх зацікавлених громадяни. Побудова партнерства з метою сталого розвитку можлива лише шляхом прямої діяльності представників громадянського суспільства у різних сферах суспільного життя.

Свої цілі в системі прийняття політичних рішень громадянське суспільство реалізує через спільні з державою та представниками бізнесу просторами участі. Простір участі можна трактувати як арену для комунікативного формування суспільних переваг і засіб формування цих переваг як соціальної сили, здатної впливати на політичну сферу [8, р. 699]. Усередині переговорних центрів представники громадянського суспільства можуть висловити свою думку в усній чи письмовій формі, на формальному чи неформальному рівні. Офіційний рівень включає право голосу під час переговорних сесій, особисті консультації з урядами та співголовами переговорів, а також онлайн-консультації. Неформальний рівень включає паралельні заходи та двосторонні чи багатосторонні зустрічі з представниками влади та бізнесу.

Для забезпечення ефективного впливу інституту громадянського суспільства використовують інсайдерську тактику (коментування текстів переговорів, надання наукової інформації, лобіювання) та аутсайдерську тактику (звинувачення та засудження, протести, бойкоти) [8, р. 699].

Таким чином, інституту громадянського суспільства можуть відігравати роль ініціаторів соціально-політичних перетворень [1], консультантів, комунікаторів, контролерів та інструментів зміцнення партнерства як на національному, так і на глобальному рівні у процесі досягнення цілей сталого розвитку.

На думку М. Клекотко можна виділити чотири різних типи, які залежать від характеру суб'єктів громадянського суспільства, загальних стратегій або моделей сталого розвитку: 1) модель агентства; 2) модель альянсів; 3) модель «знизу вгору»; 4) інтегрована модель [6, р. 9].

В агентській моделі громадяни обирають державну владу та доручають їй інтереси спільноти. Контроль громадян за сталим розвитком обмежується обранням відповідних органів влади. Влада приймає рішення щодо спрямування змін, а потім намагається заручитися підтримкою громадян. Державні органи досить часто використовує зовнішні експертні знання в процесі прийняття рішень, які «фільтруються» через державні служби та реалізуються у спільноті [6, р. 9].

У моделі альянсів влада співпрацює з неурядовими організаціями, які мають експертні знання або представляють інтереси певних соціальних груп. Насамперед це так звані «нові» організації, що утворюються на основі схожості інтересів, спільних поглядів чи хобі [6, р. 9]. Важливим є також те, що це асоціації, а не спільноти, типові для традиційних організацій. У моделі альянсів ці «нові» НУО глибоко залучені до процесу прийняття рішень та визначення напрямків змін для суспільства.

У моделі «знизу вгору» громадянам пропонується взяти на себе відповідальність за розвиток. Державна влада співпрацює з населенням у визначенні цілей політики, а ідеї

розвитку походять від спільноти. Знання зовнішніх експертів можуть бути використані при ухваленні рішень, якщо на це погодиться населення. На думку М. Клекотко висхідна модель і домінування непрофесійних знань можуть загрожувати сталості. Це тому, що, по-перше, зміст непрофесійних знань може суперечити ідеї сталості. По-друге, недолік експертних знань, дуже поширений у цій моделі, обмежує можливості програм сталого розвитку [6, р. 11].

В інтегрованій моделі всі суб'єкти (органи влади, НУО та громадяни) беруть участь у процесах прийняття рішень. Направлення змін визначається під час громадських дискусій та громадських консультацій.

В межах реалізації концепції сталого розвитку партнерство в політичному управлінні є системою, що забезпечує стійку співпрацю всіх соціальних партнерів (громадян, асоціацій, бізнесу тощо) у прийнятті рішень, виявленні проблем та розробці програм для їх вирішення, а також розробку концепцій і стратегій сталого розвитку та їх реалізацію. У процесі прийняття рішень враховуються позиції всіх сторін, оскільки простір управління – це простір дебатів і переговорів, які призводять до консенсусу [6, р. 13].

Важливо, що однією з головних проблем сучасної системи управління та прийняття політичних рішень в країнах, що розвиваються, стає нерозвинена система урядових норм і політики щодо врахування колективних інтересів та громадської думки. Вирішення цієї проблеми вимагає розвитку інституціональних механізмів, які дозволять громадянам брати активну участь у створенні та реалізації норм і політики [9, р. 535].

Саме тому багато країн при реалізації концепції сталого розвитку проводять політику залучення інститутів громадянського суспільства. Так, дослідження в африканських країнах наголошують на ролі, яку організації громадянського суспільства відіграють у мобілізації участі та залученні зацікавлених громадян до реалізації конкретних цілей сталого розвитку [2, р. 799].

Наприклад, у Кенії ще в 2008 році була прийнята довгострокова програма розвитку Kenya Vision 2030, яка на основі концепту сталого розвитку «прагне перетворити Кенію на нову країну, що індустріалізується, із середнім рівнем доходу, який забезпечує високу якість життя та має метою забезпечити своїм громадянам до 2030 року чисте та безпечне середовище» [3]. У Kenya Vision 2030 розвиток громадянського суспільства через реалізацію широкого спектру ініціатив електронного управління для підвищення охоплення та залучення громадян до прийняття політичних рішень називається головною умовою реалізації цілей сталого розвитку.

Подібні процеси можна побачити і в країнах Латинської Америки. Так, в Колумбії на основі Резолюції ООН «Порядок денний на період до 2030» розробили Національний план розвитку, який спрямований на проведення реформ за трьома основними напрямками – мир, рівність та освіта – шляхом сприяння тісній співпраці та координації між усіма зацікавленими сторонами [3]. Також в Колумбії був реалізований Проєкт «Громадянський моніторинг цілей сталого розвитку» колумбійською зонтичною неурядовою організацією CCONG. Одним із основних напрямків діяльності CCONG є випуск звіту під назвою «Громадянський моніторинг цілей сталого розвитку», в якому містяться рекомендації уряду та оцінюється ступінь виконання урядом взятих на себе зобов'язань щодо реалізації сталого розвитку. В цій якості він впливає на політичні процеси, забезпечуючи нагляд за етапами планування і реалізації та уважно відстежуючи прийняття рішень, щоб забезпечити врахування точок зору громадян на сталий розвиток [4, р. 217].

В Еквадорі реалізація національних програм сталого розвитку сконцентрувалась на взаємодії політичної влади та громадянського суспільства. Основну роль грають дві організації громадянського суспільства Grupo Faro та FFLA, їх головна мета полягає

у поліпшенні умов та засобів для існування еквадорців за допомогою просування концепту сталого розвитку. Крім того, вони прагнуть до інтеграції концепції сталого розвитку у державну політику [4, р. 217]. Ці організації громадянського суспільства реалізують на національному та місцевому рівнях наступні форми впливу: громадські наглядові центри, круглі столи та нарощування потенціалу політичної участі у прийнятті рішень.

В Аргентині громадська організація RACI реалізує Проєкт «Платформа цілей сталого розвитку». RACI – це зонтична неурядова організація, до якої входять близько 150 організацій-членів, її мета це нарощування потенціалу громадянського суспільства та сприяння створенню альянсів між його членами [4, р. 219]. Платформа цілей сталого розвитку є інтерактивним простором, де кожна організація громадянського суспільства завантажує свої власні проєкти, і користувачі можуть бачити, які проєкти пов'язані зі сталим розвитком у кожному регіоні. Більш того, платформа дозволяє класифікувати проєкти за категоріями на основі різних цілей сталого розвитку, а також відображає загальну інформацію, таку як місце розташування, організація-виконавець та спільнота, якій проєкт приносить користь [4, р. 219].

При цьому важливо розуміти, що в країнах, що розвиваються ще зберігаються бар'єри на шляху інституційної інтеграції та узгодженості політики щодо реалізації концепції сталого розвитку. До них відносяться громіздка бюрократія, відсутність політичного інтересу, короткострокові політичні програми та зниження відповідальності за досягнення сталого розвитку. Руйнування таких бар'єрів вимагає політичного тиску з боку організацій громадянського суспільства [2, р. 799].

В цьому контексті важливим стає саморегулювання громадянського суспільства для реалізації ініціатив розвитку за концепцією сталості як альтернативи традиційному державному регулюванню [5, р. 317].

Таким чином, сталий розвиток – це нова соціально-економічна та політична парадигма, що виникла в епоху глобалізації та цифровізації. Сталий розвиток має конкретну цільову спрямованість, що відповідає принципам відповідальності, збалансованості, відтворюваності та участі. Стабільний процес реалізації сталого розвитку потребує комплексної та відповідальної участі громадянського суспільства на всіх рівнях (глобальному, національному, регіональному та корпоративному). Такої мети неможливо досягти без діалогу в різних середовищах, таких як: некомерційні організації, політичний сектор та бізнес. Тільки партнерство всіх секторів може стати основою сильного та сталого суспільства.

Важливим чинником, що забезпечує сталий розвиток суспільства, є створення економічних, соціальних, культурних, правових, політичних та інших умов гармонійного розвитку та соціально позитивного способу життя особистості, реалізації загально визнаних світовим співтовариством конституційних права і свободи людини. Кінцевою метою сталого розвитку є досягнення балансу між екологічною, економічною та соціально-політичною сталістю.

Список використаної літератури

1. Шуліка А. А. Вплив пандемії COVID-19 на розвиток політичної прекарності в сучасному світі. Філософія та політологія в контексті сучасної культури. Вип. 13 (1). 2021. С. 113–119.
2. Biermann F., Hickmann T., Sénit C. A. et al. Scientific evidence on the political impact of the Sustainable Development Goals. *Nat Sustain.* Vol. 5. 2022. P. 795–800.
3. El-Massah S., Mohieldin M. Digital transformation and localizing the sustainable development goals (SDGs). *Ecological Economics.* Vol. 169. 2020. URL: https://scholar.cu.edu.eg/sites/default/files/suza/files/1-_2020-ecological_economics_2020_se_mm.pdf (дата звернення: 13.09.2023).

4. Espinosa C., Rangel G. What roles do civil society organizations play in monitoring and reviewing the Sustainable Development Goals? An exploration of cases from Ecuador, Colombia, and Argentina. *Tapuya: Latin American Science, Technology and Society*. Vol. 5.1. 2022. P. 214–229.
5. Heras–Saizarbitoria I., Urbietta L., Boiral O. Organizations' engagement with sustainable development goals: From cherry–picking to SDG–washing? *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*. Vol. 29.2. 2022. P. 316–328.
6. Klekotko M. Civil Society, Governance and Community Sustainable Development: A Cognitive Approach on the Example of Rural Poland. *Employment and economy in Central and Eastern Europe*. Vol. 7. Issue 1. 2018. P. 1–20.
7. Mensah J., Casadevall S. R. Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: Literature review. *Cogent social sciences*. Vol. 5. Issue 1. 2019. P. 1–21.
8. Sénit C.-A. Leaving no one behind? The influence of civil society participation on the Sustainable Development Goals. *Environment and Planning C: Politics and Space*. Vol. 38.4. 2020. P. 693–712.
9. Sénit C.-A., Kalfagianni A., Biermann F. Cyberdemocracy: Information and Communication Technologies in Civil Society Consultations for Sustainable Development. *Global Governance*. Vol. 22. 2016. P. 533–554.

THE INFLUENCE OF CIVIL SOCIETY ON THE IMPLEMENTATION OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Andrii Shulika

Oles Honchar Dnipro National University,

Faculty of Social Sciences and International Relations, Department of Politology

Gagarin Avenue, 72, 49000, Dnipro, Ukraine

The role of civil society in the implementation of sustainable development is considered. It is argued that the concept of sustainable development underpins the modernization programs of many national governments and supranational political organizations, including the United Nations and European Union institutions. It becomes a political concept aimed at realizing the political goals of reforming society. In the socio-political component paradigm of sustainable development, economic ambitions are restrained by respect for social justice and ecological integrity.

It is noted that the implementation of the concept of sustainable development requires efforts and investments from the state and the private sector, as well as civil society institutions. From the very beginning, civil society was involved in the development of the concept of sustainable development, and today civil society is a key partner of the state in achieving the goals of sustainable development.

It is emphasized that in the process of achieving the goals of sustainable development, civil society plays an important role. First of all, civil society is called to assist the government in the implementation of sustainable development at the national level by putting forward initiatives to implement and promote the main concepts of sustainable development and become initiators of significant social and political transformations.

The article notes that civil society institutions are a connecting link between the state and the population, bringing to the attention of state bodies the needs of society, transforming the population's responses to socially significant initiatives. That is, civil society can play the role of a government consultant in achieving the goals of sustainable development. Countries with economies in transition have to rely on the expertise and services of civil society to improve the political decision-making system.

Key words: sustainable development, sustainable development goals, civil society, civil society institutions, political participation, social justice, political decision-making.